

sp

sociální práce sociálna práca

nabízíme spojení teorie s praxí
ponúkame spojenie teórie s praxou

Foto: © Miroslava Janoušková

Sociální práce a mezigenerační solidarita

4

2012

ročník 12

vydává Asociace vzdělavatelů v sociální práci
ve spolupráci s Fakultou sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

*Co dělám,
dělám ráda...*

jaro 2013

Jsem sociální pracovnice.

Editorial	2
O čem se mluví	
Anketa	3
Příklady problémů ve vztazích mezi generacemi v rodinách s týraným, zneužívaným nebo zanedbávaným dítětem	7
Marie Steyskalová: „Pro svůj národ jsem pracovala, abych pensi učitelskou nebrala darmo.“	11
Rozhovor s pracovníci OSPOD: „...byla ráda, že mě zná z minulosti“	12
Inspirace pro praxi	
Radka Janebová: „S chlapcem by měl pracovat muž...“	16
Jak usnadnit soužití a pomoc mezi generacemi v rodině úpravou bydlení	30
Rozhovor s Ivem Možným: Silný pomáhající stát udělal člověka méně závislým na pomáhajících dětech	33
Některá specifika mezigeneračních vztahů v plánovaných lesbických rodinách	36
Pobytové sociální služby pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory jako totální instituce	39
Mateřské a rodinné centrum Krůček	47
Orgán sociálně-právní ochrany dětí Slavkov	48
Centrum pro edukaci a výskum seniorův	49
Vzpomínáme společně: kreativní využití reminiscence v rodinách pečujících o člověka s demencí	51
Fakta, legislativa, dokumenty	
Transformace ochrany dětí: překrásný nový svět... ..	56
Akademické statě	
Miroslav Kappl: Hledání možností mezigenerační solidarity v oblasti nízkoprahových zařízení pro děti a mládež v České republice	59
Monika Punová: Konceptuální vymezení resilienční sociální práce s mládeží	67
Markéta Szotáková: Nevidomé matky a jejich vidomé děti	76
Kateřina Kubalčíková: Podpora neformálních pečovateli v podmínkách poskytování sociálních služeb pro seniory v ČR: příklad Pečovatelské služby	89
Jana Havlíková: Mezigenerační vzájemná výpomoc v českých rodinách vyššího věku a její srovnání s vybranými evropskými zeměmi	102
Olga Hubíková: Přímé platby za péči v kontextu nevyjasněného statusu neformální péče	113
Jana Kitlínská: Dobrovolnictví jako příležitost k mezigeneračnímu učení	126
Roman Baláž: Společenské kontexty sociální práce a jejich vliv na práci s cizinci	134
Recenze	
Vittoria Cesari Lusso: Prarodiče, rodiče a vnoučata. O emočních, vztahových a komunikačních úskalích	150
Soňa Vávrová: Doprovázení v pomáhajících profesích	151
Lenka Gulová: Sociální práce. Pro pedagogické obory	153
Glosolália. Rodovo orientovaný časopis	154
Zprávy, akce, oznámení	
Mezigenerační festival Hledání moudrosti stáří	156
Noc venku 2012	157
Zabezpečení společnosti pro všechny. Podpora kvality života a aktivního stárnutí	159
Byly uděleny Ceny kvality v sociální péči	160
Konference na téma Zaměstnávání osob se zdravotním postižením	161
Krátké zprávy	162
Napsali jste nám	
Dobrovolníci na geriatrii – jeden z příkladů mezigenerační solidarity	164
Slovo editora závěrem	167
Kontakty	168
Tiráž	170
Naše poslání a cíle	171
Zaměření příštího čísla	172

Editorial

Kontexty sociální práce se vztahy mezi generacemi

Rok 2012 se stal výzvou k zaměření pozornosti na téma mezigenerační solidarity. Z hlediska sociální práce je toto téma spojeno s otázkou, jak sociální pracovníci pomáhají řešit problémy v interakcích mezi lidmi různých generací. Autoři, kteří přispěli do tohoto čísla časopisu Sociální práce / Sociálna práca, tuto otázku pojednávají v různých kontextech. Těmito kontexty jsou sociální práce s dětmi nebo mládeží, dobrovolnictví, sociální práce s rodinou a sociální práce se seniory a s jejich formálními i neformálními pečovateli.

Z hlediska sociální práce s dětmi nebo mládeží je téma mezigenerační solidarity pojednáno kriticky ve statích Radky Janebové, Mirka Kappla a Moniky Punové. Janebová a Kappel se – každý z jiného úhlu – zamýšlejí nad důsledky stereotypního pojetí role sociálního pracovníka. Janebová upozorňuje na rizika jednostranně uplatňované představy, že dětský klient potřebuje pomoc dospělého svého (mužského, případně ženského) rodu. Kappel zkoumá důsledky nepřítomnosti dospělých v nízkoprahových klubech pro děti a mládež. Punová sociální pracovníky vybízí, aby podporovali potenciál dětských a mladistvých klientů. Kontextu práce s mládeží se dotýká i Jana Kitlíňská, která ve své statí prezentuje představu mladých dobrovolníků, kteří provázejí seniory při uspokojování jejich potřeb a při uplatňování jejich různorodých potenciálů a zprostředkovávají tak kontakt mezi nimi a komunitou.

Do kontextu sociální práce s rodinou patří statí Markéty Szotákové o solidaritě nevidomých matek a jejich dětí, esej Evy Poláškové o mezigeneračních vztazích v lesbických rodinách, expertiza Victorie Shmidt o profesionální péstounské péči, rozhovor se sociálními pracovníci ze Slavkova o podobách a mezích solidarity mezi prarodiči, dospělými dětmi a vnoučaty v rodinách klientů sociálně-právní ochrany a pojednání Marcely Zvonařové, která téma vztahů mezi generacemi pojednává v souvislosti s osudem dětí vystavených agresi nebo nedostatku pozornosti blízkých.

Texty obsahující podněty pro sociální práci se seniory a s jejich formálními i neformálními

pečovateli se, každý jinak, vyslovují k otázce přiměřenosti pochybností některých sociálních pracovníků o potenciálu a důvěryhodnosti neformálních pečovateli. Stati Katky Kubalčíkové a Olgy Hubíkové zkoumají podmínky pro důstojnou a účinnou účast blízkých na péči o seniory. Stať Jany Havlíkové a rozhovor s Ivem Možným charakterizují potenciál, který pro zajištění péče o seniory skýtají vztahy mezi neformálními pečovateli a jejich (pra)rodiči. Eva Grollová popisuje možnosti, jak podpořit kvalitu života seniorů úpravami jejich bydlení, a ilustruje některé podoby účasti dospělých dětí a vnoučat na těchto úpravách. Hana Janečková a Eva Křížová ukazují, jak je možné péči o blízké obohatit vzpomínáním.

V kulturách národů, které jsou domovem na území českého a slovenského státu, oplývají mezigenerační vztahy bohatými významy v kontextu Vánoc. Kouzlo nezamýšleného chtělo, aby číslo našeho časopisu s tématem mezigenerační solidarity evokovalo vánoční asociace datem svého prosincového vydání. Osobně bych byl rád, kdyby vztahy mezi lidmi různých generací byly prostoupeny vánoční snášenlivostí po celý rok. Vím ovšem, že toto štěstí není dopřáno všem. Vím také, že někteří lidé si s trápením, které prožívají ve vztazích s blízkými, učiteli, kolegy, úředníky, věřiteli, redaktory, obchodníky, pomáhajícími či politiky odlišné generace, nedokážou sami poradit. Pál bych jim, aby nás inspirace nalezená v tomto čísle našeho časopisu přiblížila k situaci, v níž by bez velkého tápání našli sociální pracovníky způsobilé a motivované jim s jejich trápením pomoci.

*Libor Musil,
editor čísla*

Anketa

Kde všude pomáhají sociální pracovníci lidem navazovat vztahy mezi generacemi nebo zvládat nesnáze ve vztazích mezi generacemi?

Monika Semerádová, 30 let, sociální pracovnice, Amalthea, o. s.

Nemohou-li se rodiče z nějakých důvodů postarat o své dítě, je dobrým nástrojem, jak podnítit mezigenerační pomoc, rodinná konference. Jde o setkání široké rodiny, při kterém se hledají zdroje uvnitř rodiny, které by pomohly k vyřešení situace dítěte. Starší generace může pomoci třeba tím, že dítě převezme dočasně do své péče, případně nabídne jinou pomoc – např. častější hlídání dítěte, finanční pomoc.

Sociální pracovníci mohou pracovat také s prarodiči, kteří mají v pěstounské péči své vnouče. Tito lidé jsou v situaci, kdy již nepočítali s tím, že se znovu ocitnou v roli „rodiče“, i když náhradního. Často ani neprocházejí přípravou na pěstounskou péči jako jiní zájemci. Měli obvykle již jiné životní plány, které musejí přehodnotit. V této obtížné životní situaci potřebují prarodiče služby, které pro ně budou dobře dostupné – tedy ideálně terénní.

Pomáháme prarodičům řešit výchovné obtíže, které se u dítěte mohou objevit, komunikovat se školou, vyhledat a zajistit pro dítě další služby, které potřebuje. Sociální pracovník poskytuje prarodiči podporu v jeho nelehké roli, nejen ve vztahu k vnoučeti, ale také ve vztahu k vlastnímu dítěti – dnes již dospělému rodiči, který se ale o dítě nemůže nebo nechce starat.

Důležité je, aby dítě dobře rozumělo své situaci a aby ho prarodiče dokázali pravdivě seznamovat s životním příběhem celé rodiny a umožnili mu udržet si vztah i ke svým rodičům. Tady může pomoci sociální pracovník, který pomáhá vyjednat podobu a frekvenci setkání dítěte s rodiči a u setkání asistuje a zajišťuje tak bezpečí pro všechny zúčastněné.

Tatiana Matulayová, 40 let, vysokoškolská učitelka, Technická univerzita v Liberci, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, katedra sociálních studií a speciální pedagogiky

Vychádzajúc z chápania sociálnej práce ako profesie zameranej na pomoc pri riešení ťažkostí v sociálnych interakciách, je moja odpoveď veľmi široká. Medzigeneračné vzťahy majú možnosť ovplyvňovať všetci sociálni pracovníci, špeciálne ale tí, ktorí pracujú s rodinami, s mládežou a seniormi, a potom tí, ktorí pracujú ako komunitní sociálni pracovníci. Jednou z oblastí, v ktorých mám osobné pracovné skúsenosti, je podpora dobrovoľníctva na lokálnej a regionálnej úrovni. Rozvoj občianskej participácie prostredníctvom zviditeľňovania významu dobrovoľníctva a vytváraním dobrovoľníckych príležitostí je možnosťou na zmenu i vo vnímaní možnosti spolupráce mladšej a staršej generácie. Zároveň obe generácie získavajú možnosť lepšie sa spoznať a oceniť svoj prínos pre rozvoj spoločnosti.

Dana Žížkovská, 46 let, vedoucí projektu KLAS v ČR a pastorační asistent, Centrum pro rodinu a sociální péči Brno

Mezigenerační setkávání je také podstatou projektů, které nabízejí sblížení „náhradních babiček“ a rodin s dětmi. Zprostředkovává kontakt mezi rodiči a ženou zralého věku připravenou přijmout v rodině roli náhradní babičky. Díky našemu projektu Trojlístek tak může vzniknout mezi rodiči a náhradní babičkou pracovně přátelský vztah, založený na vzájemné důvěře a na přátelství a současně na finančním ohodnocení, které je nižší než v komerčním prostředí, aby si rodina mohla dovolit využívat služeb babičky co nejčastěji. Pracovníci v sociálních službách obecně tedy mohou přímo v terénu využít zprostředkování mezigeneračních aktivit, tuto krásnou, veřejně prospěšnou aktivitu z oblasti prevence a následného sociálního poradenství.

Monika Bosá, 38 let, odborná asistentka, Prešovská univerzita v Prešove

Domnievam sa, že úloha sociálnych pracovníkov a pracovníčok je nie len pomáhať v ťažkostiach, ale im aj predchádzať. Okrem iného predovšetkým „liečbou vzťahov“ – socioterapiou. Medzigeneračné vzťahy predstavujú ťažiskovú oblasť pre kvalitu života, a to všetkých vekových kategórií.

Veľmi inšpiratívnym prítom môže byť jeden z feministických konceptov Etika starostlivosti, ktorá upozorňuje na aktuálnu potrebu redefinovania starostlivosti a v rámci jednotlivých krokov zohľadňovať (vzájomnú) závislosť ako pozitívnu hodnotu ľudského života. Tento koncept vnímam ako východiskový nie len pre oblasť socioterapie, ale pre akékoľvek aktivity, ktoré sú v kompetencii pomáhajúcich profesií.

Osobne vnímam ako veľmi zaujímavé a prínosné predovšetkým vzájomné vzťahy medzi ženami. Generácie žien sa môžu navzájom od seba učiť, vzájomne sa podporovať – vytvárať a udržiavať „ženské siete“, ktoré prispievajú ku kvalite života nie len ako sociálna opora, ale aj ako neformálne „svojpomocné spoločenstvá“ odmietajúce vzájomnú rivalitu a nevraživosť, ktorej ženy často podliehajú.

Jitka Bajzová, 34 let, vedoucí úseku správy – personalista, PR, FR, Diakonie ČCE – středisko ve Valašském Meziříčí

Obecně lze pozorovat nesnáze ve vztazích mezi generacemi pramenící ze dvou zdrojů. Prvním je neporozumění projevům, které se vážou k určitému onemocnění – např. Alzheimerově chorobě. Příbuzní se často zlobí na svého blízkého, proč si nic nepamatuje, že jim to dělá naschvál... Zde je na odbornosti pracovníků v přímé péči, aby

vysvětlovali a pomohli rodinným příslušníkům přijmout přibývajícím omezení jejich maminky, tatinčky, babičky, dědečka...

Druhým zdrojem problémů mezi generacemi jsou dlouhodobé problémy ve vztazích, které mohou ve chvíli, kdy jeden z členů rodiny potřebuje pomoc, vygradovat. Tady je spíše na lidském a osobnostním nastavení pracovníků v přímé péči, aby pomáhali hledat cestu ke smíření či k porozumění. Nejjistější je však pěstovat mezilidské i mezigenerační vztahy od mládí. V „podzimu života“ každý sklízí ovoce podle své „celoživotní píce“.

Kristína Velková, 27 let, sociální pracovníčka, Detský domov Slovenské Nové Mesto

Uspokojovanie potrieb dieťaťa a vytváranie vhodných rodinných a spoločenských vzťahov vplýva na utváranie identity jedinca. Formovanie identity dieťaťa znamená, kým alebo čím dieťa bude. Deti vyrastajúce v rezidenčných zariadeniach majú častokrát sťažené podmienky pri nadväzovaní týchto vzťahov. Udržiavanie kontaktu s rodinou

dieťaťa umiestneného v detskom domove je jednou z úloh sociálneho pracovníka. Prioritou je udržiavať akýkoľvek vzťah s biologickou rodinou dieťaťa, či už s rodičmi, starými rodičmi, súrodencami mimo detského domova, ostatnými príbuznými a osobami, ku ktorým má dieťa vytvorený blízky vzťah a je v záujme dieťaťa tento vzťah podporovať. Podľa § 56 zákona č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele detský domov utvára podmienky na stretávanie sa dieťaťa s rodičmi. V spolupráci s orgánom sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately a obcou poskytuje detský domov pomoc na uľahčenie priebehu týchto stretnutí, na rozvoj a úpravu ich vzájomných vzťahov a na úpravu rodinných pomerov dieťaťa.

V praxi je udržiavanie týchto vzťahov medzi dieťaťom a rodičmi sťažené z dôvodu nedostatočných finančných prostriedkov rodičov, veľakrát absentuje akýkoľvek kontakt či adresa rodičov alebo príbuzných, často sa tu objavujú problémy s alkoholom a inými návykovými látkami, agresivita, nezvestnosť rodičov. Týmto je akákoľvek spolupráca s rodinou a sanácia rodiny zo strany sociálnych pracovníkov a sociálnych kurátorov marená, nenapĺňajú sa stanovené ciele plánu sociálnej práce s dieťaťom a rodinou a dieťaťu tak nie je umožnený návrat späť do biologickej rodiny. Ako jedno z riešení preto vidím posilnenie terénnej sociálnej práce, teda pracovať s klientmi priamo v ich rodinnom prostredí.

Jana Kosařová, 37 let, vedoucí krizové pomoci a poradenství, ŽIVOT 90

Podle zkušeností je téma mezigeneračních vztahů jedním z nejčastějších například na naší krizové lince, kdy senioři přinášejí téma konfliktních mezilidských vztahů. Právě poskytnutím telefonické

krizové pomoci často pracovník pomáhá konflikty ve vztazích překonat nebo harmonizovat. V některých případech je i velkou pomocí poskytnutí dalších kontaktů na navazující sociální služby, jako manželské a rodinné poradny atd.

Například i kontakt mezi mladým sociálním pracovníkem a seniorem může pomoci navazovat vztahy mezi generacemi pomocí pozitivní zkušenosti.

Dalším pozitivním příkladem mohou být i dobrovolnické aktivity, kdy se setkávají zástupci různých generací. Dobrovolníci díky své pomoci tak propojují dialog napříč generacemi a přinášejí pozitivní zkušenost.

Martina Jetmarová, 25 let, studentka doktorského studia, FSS MU

Chvilé, ve kterých se mohou sociální pracovníci dostat do kontaktu s mezigeneračními tématy, jsou především při výkonu sociální práce se seniory a rodinami. Nejen že mohou sociální pracovníci reagovat na aktuální problémy svých klientů, ale zároveň mohou i aktivně přistupovat k navazování dobrých mezigeneračních vztahů a pomáhat zvládat různé nesnáze vyvstávající mezi generacemi. V následujících řádcích bych se ráda podělila o pár námětů, jak sociální pracovníci mohou v této oblasti skutečně přispět.

Velmi důležitou součástí praxe sociálního pracovníka je informovat klienty a veřejnost o možnostech využití volného času, kde je velký potenciál pro neformální setkávání různých generací a navazování vztahů. K tomu mohou využít formy aktivit, při kterých by mohly mladší i starší generace sdílet hodnoty a názory, předávat znalosti a dovednosti. Mezi takovéto aktivity patří nejrůznější besedy, promítání filmů, řemeslné workshopy, autorská čtení, koncerty, vzdělávací aktivity a další možnosti neformálních

aktivit, které mohou v mnohém přispět k vzájemnému porozumění mezi generacemi.

Myšlenka, která se v posledních letech pozvolna dostává do povědomí západní společnosti, je dobrovolnictví seniorů. Dobrovolnictví může zároveň sloužit i jako forma prevence proti sociálnímu vyloučení. Nicméně dobrovolnický potenciál seniorů není dosud dostatečně využíván. Jako příklad dobré praxe ze zahraničí mohu uvést německou iniciativu, která zprostředkovává mezigenerační přenos praktických dovedností, a to především v oblasti pomoci žákům při přechodu ze školního do profesního života. Sociální pracovník může být organizátorem těchto dobrovolných aktivit, které může nabízet seniorům a veřejnosti anebo může být zprostředkovatelem informací o těchto iniciativách.

Inzerce

VZDĚLÁVACÍ PROGRAMY Akreditace MPSV ČR

AKTIVIZACE SENIORŮ V PRAXI v rozsahu 24 hodin

Cílem kurzu je zvýšení a prohloubení kompetencí pracovníků pomáhajících profesí v oblasti krizové s převážně seniorskou klientelou.

Koná se 6. – 8. března 2013.

TECHNIKA PRÁCE S ČLOVĚKEM V KRIZI v rozsahu 24 hodin

Cílem kurzu je zvýšit a prohloubit kompetence pracovníků pomáhajících profesí v oblasti krizové intervence. Kurz je určen pro pracovníky, kteří již absolvovali nějaký kurz krizové intervence a chtějí si své dovednosti oživit či prohloubit.

Koná se 11. – 13. března 2013.

Podrobnější informace na
www.remedium.cz
tel./fax: 272 743 360,
vzdelavani@remedium.cz

Téma

Příklady problémů ve vztazích mezi generacemi v rodinách s týraným, zneužívaným nebo zanedbávaným dítětem

Ačkoli to vypadá jako klišé, rodina má zcela jistě svoji zásadní a nenahraditelnou úlohu ve formování vývoje a výchovy dítěte. Rodina je skutečně prostředím nejpřirozenějším a intimním pro všechny její členy. Pro vývoj, utváření a nejen život dítěte, ale i ostatních členů má rodina nenahraditelný význam. Za výstižnou považují definici psychologa H. Ch. Kramera popisujícího rodinu jako skupinu „*lidí se společnou historií, současnou realitou a budoucím očekáváním vzájemně propojených transakčních vztahů. Její členové jsou často vázáni hereditou, legálními manželskými svazky, adoptací nebo společným uspořádáním života v určitém úseku jejich života.*“ (J. Krivohlavý, Psychologie rodiny.)

Rodina by měla sloužit k uspokojování potřeb svých členů, které v určité fázi života člověka nabývají na intenzitě. Rodinu vnímáme většinou jako malou sociální skupinu, kam jednotliví členové vstupují dobrovolně a jsou mezi nimi intenzivní emocionální vazby. Co je však důležité a pro život nepostradatelné, je zejména uspokojování citových potřeb, pocitu bezpečí, sounáležitosti, ochrany. Toto bohužel často chybí v rodinách, kde se ze strany dospělých vyskytuje týrání, zneužívání či zanedbávání dětí. Můžeme mluvit o vzniku sociálněpatologických jevů, které jsou podmíněny často komplexem různých „biopsychosociálních“ faktorů. Negativní působení dospělých na dítě patří k velmi častým a zásadním příčinám jeho problémového vývoje.

Jistým paradoxem je, že společnost na jedné straně nastavuje pravidla a podmínky našeho životního fungování, přičemž pracovní nasazení, klima ve společnosti a ekonomická nejistota dalšího vývoje destruuji nejednu rodinu; na druhé straně je to právě rodina sama, kdo na základě svých „dědičných stereotypů a způsobů chování“ – a často chybné socializace – formuje svoje členy a učí je zkušenosti, kterou oni potom ve svých rodinách aplikují. V praxi se setkáváme s rodinami

potřebujícími určitou formu pomoci. Zdaleka to nejsou jen rodiny, které do naší kurately patří kvůli své historii (i když tyto se k nám opakovaně v určitém období života této rodiny vracejí), ale jsou to i rodiny, v nichž dospělí nezvládají společenský tlak a selhávají.

Často jsem přemýšlela o příčinách, které vedou k tomu, že dospělí opakovaně týrají, zneužívají nebo zanedbávají děti. Kladla jsem si otázku, zda sociální pracovník může zabránit či předejít tomuto stavu, jaká je jeho role a jaká jsou jeho očekávání a možnosti intervence.

Někdy jsou signály, které rodina do svého okolí vysílá, velmi nenápadné, jindy zcela opačné. Pro mne osobně je a vždy byla velmi důležitá práce v terénu, v přirozeném prostředí rodiny. Zde můžeme načerpat nepřeberné množství informací o fungování rodiny, rodinných rituálech, postavení a významu jednotlivých členů v rodinné hierarchii. Můžeme si stanovit priority, na kterých budeme pracovat. Vyjasnit si, co je nezbytné a důležité, co je v silách rodiny, kde její možnosti končí a kdy je již zapotřebí pomoci zvenčí.

V následných kasuistikách jsou situace dost závažné a vyhocené, chci na nich demonstrovat, že ve většině případů se musí pracovat i s rodinnou historií, aby bylo možné pochopit a zvolit vhodnou formu sociální práce a služby. Důležité je také věnovat velkou pozornost prostředí, ve kterém děti vyrůstají, vztahům a vztahům jednotlivých členů rodiny. Často jde o rodiny s mnoha problémy, kde se kumulují důsledky různých osobních a sociálních znevýhodnění. To vyžaduje komplexní, intenzivní a často i finančně nákladné terapeutické programy pro rodiny, které u nás stále postrádám.

První kasuistika: rozpad rodiny

Dochází například k tomu, že se nukleární rodina rozpadne. Děti procházejí různými formami

náhradní rodinné péče, ústavní výchovy a ztratí původní vztahy s rodinou nebo je nevyhledávají. Členové rodiny opakovaně zažívají pocity selhání a dítě frustraci – jak ze života v rodině, tak i mimo ni.

Paní Petra, dnes pětáctýřicetiletá matka pěti dětí, vyrůstala v dětském domově. Důvodem jejího umístění v raném dětství měla být špatná péče a alkoholismus rodičů. Zkušenost s vlastními rodiči nemá téměř žádnou, nestýkala se s nimi, nenavštěvovala je. V osmnácti letech odešla z dětského domova a žila v rodině, která se jí ujala a kde poznala svého budoucího manžela. S tímto mužem měla dvě děti. Manželství bylo problematické. Manžel pil a opilý pak matku i děti napadal. Krátce po narození druhého dítěte požádala paní Petra o rozvod a musela z manželova bytu odejít. Manželství bylo rozvedeno a ona žila u přátel. Po čase se seznámila se svým druhým manželem, který byl o dvacet let starší a rozvedený. Měl děti z předchozích vztahů. Jeho péče byla problematická, se synem se nestýkal, dcera vyrůstala v dětském domově. Druhý manžel paní Petry měl s dcerou ambivalentní vztah. V té době již byla dcera zletilá a žila samostatně. S rodinou se stýkala sporadicky, v krizových situacích manžela Petry obhajovala.

Petra žila i s dětmi z prvního manželství v domácnosti druhého manžela. Ten si požádal o osvobození dětí a soud jeho návrhu vyhověl. Časem však na rodinu začali upozorňovat sousedé a začaly se objevovat signály i ze školy, kam docházela nejstarší dcera paní Petry. Domnívali se, že v domácnosti není vše v pořádku, a bylo vysloveno podezření na možné zneužívání dětí. Manžel paní Petry byl následně obviněn z pohlavního zneužívání obou dětí a byl vzat do vazby. Byla na něj podána obžaloba a děti byly podrobeny výslechu u soudce a znaleckému zkoumání, které probíhalo v rámci trestního stíhání. Děti s ohledem na svoje mentální schopnosti nebyly schopny vypovídat. Nepodařilo se věrohodně prokázat, že k činu došlo. Z toho důvodu byl manžel Petry zproštěn obžaloby a asi po tři čtvrtě roku se vrátil zpět do domácnosti. V době podání trestního oznámení na otce byla paní Petře nabídnuta možnost azylového bydlení a následná odborná psychologická péče pro děti, kterou matka využila. Matka podala návrh na rozvod a s odbornou pomocí začala posilovat svoje rodičovské kompetence, i když to bylo dost náročné, protože již v té době zajišťovala péči o čtyři děti. Po návratu z vazby začal manžel Petry rodinu intenzivně vyhledávat. Nátlakem, vyhrožováním a sliby Petru přesvědčil k návratu a stažení návrhu na rozvod.

Nad výchovou dětí byl stanoven dohled, byly zapojeny i neziskové organizace, které měly přispět k sanaci rodiny a k posilování rodičovských kompetencí. Rodiče opakovaně ve výchově selhávali, děti zanedbávali v oblastech vzdělání, výchovy, péče... Začali navštěvovat restaurace a ve větší míře požívali alkohol. Následně mezi nimi docházelo i k fyzickému napadání. Do rodiny přiváděli různé osoby s trestnou minulostí. To vše vedlo k umístění dětí do dětského domova, kde se také odhalilo podezření na zneužívání dalšího dítěte v rodině. Tentokrát se již podezření podařilo prokázat a manžel paní Petry byl za zneužívání odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody. Paní Petra za dětmi zpočátku dojížděla, ovšem časem ztratila bydlení a začala žít s bezdomovci. Její kontakt s dětmi se omezil pouze na vyřizování nezbytných záležitostí přes sociální pracovníce. I když o děti zájem má, není v jejich silách změnit způsob života. Není k tomu motivována. Manžel paní Petry se celou dobu snažil z výkonu trestu děti kontaktovat, chtěl je vidět a vychovávat. Byl však zbaven rodičovských práv a byl mu zakázán styk s dětmi.

Děti mají značné problémy v oblasti psychiky, chování, vzdělávání a vztahů. Poškození, které jim bylo způsobeno, je značné a psychologická, psychiatrická péče bude dlouhodobá. Dcera paní Petry z prvního manželství ji po dosažení zletilosti kontaktovala. Řešila s ní vztahové problémy, kterými v té době procházela. Jejich vztah byl problematický, paní Petra dceru brala jako kamarádku sobě rovnou, vzájemně se svěřovaly se svými zkušenostmi a Petra na partnery dcery žárlila. Dceři lásku nedokázala projevit, kritizovala její chování a nedokázala jí nikdy pochválit. Nedokázala jí v kritických chvílích být oporou. Dcera paní Petry za nevyjasněných okolností skočila pod jedoucí vlak a svým zraněním na místě podlehla.

Všechny ostatní děti vyrůstají společně v dětském domově. Děti si rodiče pamatují, na matku vzpomínají často, jsou smutné z toho, že ji nevidí. K otci mají ambivalentní vztah, převažuje u nich úzkost, strach a obava. V současné době u dětí probíhá intenzivní práce speciálněpedagogická, výchovná a psychologická. Děti jsou pod stálým dohledem odborníků.

Druhá kasuistika: chybějící emocionální vztahy

Chybějící či povrchní emocionální vztah chápou jako nedostatečné či žádné uspokojování citových potřeb, chybějící pocit zodpovědnosti, špatnou či absentující identifikaci rodičovského vzoru.

Dnes třicetiletá paní Kristýna byla společně se svým bratrem svěřena po rozvodu matce. V rodině žila nevlastní sestra paní Kristýny a přítel matky. V době, kdy bylo paní Kristýně jedenáct let, bylo odhaleno pohlavní zneužívání nevlastní sestry paní Kristýny, kterého se měl dopouštět druh matky (se sestrou paní Kristýny měl již dvě děti). Byl odsouzen a vykonával pětiletý trest odnětí svobody.

Rodina po odchodu přítele matky jako by ztratila určitý řád. V bytě byl nepořádek, matka paní Kristýny zajišťovala chod domácnosti, ale ve spoustě věcí byla bezradná, potřebovala pomoc, podporu při hospodaření, posilování svých rodičovských kompetencí. Vztah k dětem byl problematický, citové projevy byly velmi povrchní, děti nezažily pocit blízkosti, objetí, pochvalu. Jejich vztah byl omezen na vykonávání domácích prací a zadaných úkolů. Citovou oporou paní Kristýně byla sousedka z vedlejšího bytu, která jí vynabrazovala mateřské city.

Kristýna byla vždy poslušná, tichá, submisivní a někdy až bázlivá. Vlastní názor si nikdy neprosazovala a podřizovala se autoritám.

Z rodiny odešla v šestnácti letech do dětského domova na základě rozhodnutí soudu. Důvodem byl návrat přítele matky z výkonu trestu do domácnosti paní Kristýny a odhalení jejího zneužívání muži, kteří do rodiny přicházeli. Kristýna byla v dětském domově do své zletilosti. Po propuštění se odstěhovala do domácnosti sousedů, kteří na dvůce parazitovali. Byla jí nabízena možnost azylového bydlení, což Kristýna odmítala. Bránila rodinu sousedů, kterým odevzdávala převážnou část svých výdělků, vychovávala děti, starala se o domácnost. Když zůstala bez práce, tak ji sousedé vyhodili. Kristýna vyhledala pomoc sociální pracovníce a bylo jí zprostředkováno sociální bydlení v azylovém domě. Zde pod vedením kurátora vykonávala i drobné práce. V současné době Kristýna vykonává pomocné práce odpovídající jejím možnostem, žije sama v podnájmu, partnera nemá a má obavu z navázání partnerského vztahu. S vlastní rodinou se nestýká, o matce, sestře ani bratrovi nemá žádné informace. Sama je nikdy nevyhledala, oni ji od jejího umístění v dětském domově nenavštívili.

Třetí kasuistika: snaha o podporu a rozvoj rodičovských kompetencí

Dochází k řešení problémů plynoucích z omezeného potenciálu rodičů a sociální pracovníci musí zvažovat možnosti a meze pomoci při vnímání limitů osobnostních předpokladů rodičů.

Dnes dvanáctiletý Karel se narodil do rodiny, která vyžadovala velmi intenzivní pomoc a podporu. Otec trpí schizofrenií (v léčbě psychiatrů), je léčený alkoholik. Matka je simplexní osobou, která neprošla žádným vzdělávacím systémem. Neumí číst, pouze se podepíše, umí počítat. Má výrazné zdravotní problémy.

Rodiče se na narození Karla připravovali s velkými obavami. Matka Karla již jedno dítě dala do pěstounské péče, protože výchovu nezvládala. Otec Karla jiné děti nemá, na dítě se velmi těšil a matku podporoval. Rodiče pro dítě zajistili základní potřeby a výbavu. Po narození Karla se u matky objevily velké zdravotní komplikace a otec péči o dítě převzal. Do rodiny docházela zdravotní sestra, která rodině s péčí pomáhala a vedla ji. Časem byla služba rozšířena o pečovatelskou službu, dovážku obědů a pomoc v domácnosti. Služba byla zavedena z důvodu zjištění, že rodiče, i když dbali rad lékařky a zajistili pro Karla kuchařku, přecetli postup, ale nedokázali ho realizovat. Matka dítěte potravu přežvykovala a krmila ho. Varila tři jídla, která zvládla a měla naučená. Karel si potom sám začal chodit do lednice pro jogurty a vyhledával to, co mu chutnalo. Jídlo odmítal, neuměl polykat. Dítě vyžadovalo neustálé řečové, herní, pohybové podněty. Rodiče se na dítě dívali a sledovali, co dělá, nemluvíli na něj, mlčeli. Neuměli si s dítětem hrát a zpívat mu.

To vše odhalovala sociální pracovníce při svých návštěvách, snažila se rodičům ukázat, co mají s dítětem dělat. Návštěvy v rodině ze strany sociální pracovníce byly časté a intenzivní, ale i tak byly stále nedostačující pro potřeby rodiny a rozvoj jejich rodičovských kompetencí. Rodiče emoce dítěti neuměli projevit, dítě nepolíbili, moc jej neobjímali, když ho chováli nebo pohládili, mělo to z počátku vždy nějaký racionální důvod. Postupně se snažili citu učit a lásku dítěti projevovat. Dítěti neřekli, že ho mají rádi, místo toho svoji lásku verbálně sdělovali okolí tím, že řekli, „že už si na dítě zvykli“ – jinou formou neuměli dát lásku najevo. Na základě kasuistického semináře se do práce s rodinou zapojila nezisková organizace, která s rodiči pracovala na rozvoji kompetencí a asistovala v rodině.

Přes veškerou snahu byla pro rodiče péče o dorůstajícího Karla stále náročnější. Rodinná situace byla doprovázena i operací matky, kdy otec péči zajišťoval sám, přestal užívat léky a odmítal navštívit odborného lékaře. V důsledku přetížení a vyčerpání otce se u něj začaly projevovat sebevražedné tendence, Karla začal fyzicky trestat a hrozilo velké riziko, že dítěti i sobě ublíží. V rodině zasahovala i policie,

otec sám žádal o umístění Karla v dětském domově a k návrhu se přidala i matka. Soud rozhodl o umístění dítěte v kojeneckém ústavu.

Rodičům i nadále byla zajišťována odborná pomoc, sociální práce i doprovázení a asistence při návštěvách rodičů v kojeneckém ústavu. Byla velká snaha o umístění dítěte do vesničky SOS, do pěstounské rodiny s účastí rodičů. Bohužel vše selhalo. Karel je umístěn v zařízení pro děti se speciálními vzdělávacími potřebami. Předpokládané negativní prognózy dalšího vývoje Karla se doposud nevyplnily a jeho dosavadní vývoj je příznivý.

Karel absoluuje školní docházku. Ve škole i v zařízení je velmi spokojený. Rodiče za Karlem pravidelně jezdí na návštěvy a jsou i v telefonickém kontaktu. Za pomoci asistentky, která rodičům pomáhala, a vstřícnosti zařízení mohli rodiče s Karlem strávit společný víkend v samostatném bytě. Snahou byla podpora rodičů v jejich rodičovských kompetencích, podpora společných zážitků s dítětem.

Možnosti řešení problémů ve vztazích

Sociální práce prošla v posledním období celkem zásadními změnami. Přijetím zejména zákona o sociálních službách došlo k rozšíření možností nabídky služeb pro různé skupiny osob a samozřejmě i rodiny. Byly zavedeny nové služby, například osobní asistence, sociálněaktivizační služby pro rodiny s dětmi, krizová pomoc atd. Služby by na sebe měly navazovat a doplňovat se, což ve skutečnosti často není. Některé služby chybějí zcela, například krátkodobý pobyt pro rodinu v ohrožení. Tuto službu – okamžitou pomoc rodině bez rozdělení jejich jednotlivých členů (matka a děti, otec a děti) neposkytuje v našem regionu žádné zařízení. Chybí i následná dlouhodobá odborná péče pro celou rodinu (terapeutická), poskytování odborného poradenství osobám, kterým bylo dítě svěřeno do výchovy a neprošli například přípravou v náhradní rodinné péči. Mám na mysli například prarodiče, kteří sami již jednou ve výchově svých dětí selhali a nyní vychovávají vnoučata. Občas vnímám, že nabízené služby jdou po povrchu problému a při rozkrytí dalších problémů rodiny jsou služby a formy pomoci často nedostatečné nebo chybějí zcela. Některé služby jsou bohužel pro klienty i finančně nedostupné.

Možnosti sociální práce se výrazně mění. Sociální pracovníci mají daleko větší prostor pracovat s rodinou, zapojit do práce více odborníků s ohledem na rozšířené možnosti nabízených typů sociálních služeb. Často pomáhají v sanaci rodiny a zmírňují či eliminují problémy, které se v rodině vyskytují. Domnívám se, že zasíťování službami, zejména ve větších městech, relativně funguje, i když potřeba často přesahuje nabízené možnosti a kapacity. Co však zcela postrádám, je dlouhodobá péče rodinných terapeutů a možnost asistovaného bydlení, kde by většina odborných služeb přišla za klientem.

V rámci různých služeb krizových center, manželských poraden, azylových domů jsou základní služby zajištěny. Následná odborná a dlouhodobější práce s rodinou je podle mého názoru nedostatečná. Pokud se má pracovat na změně postojů, naučených vzorců chování a způsobů reagování na určitou situaci, musí tato práce probíhat intenzivně a se zapojením jednotlivých aktérů. Hovořím o tom hlavně proto, že následnou péči vidím jako nezbytnou právě u dětí z rodin týraných, zneužívaných a zanedbávaných, které často podvědomě kopírují ve svém chování svoje rodiče a prarodiče a opětovně i ony v určitém okamžiku svého života selhávají. Často nás, sociální pracovníky přepadá určitá bezmoc z toho, že je naše práce nedostatečná a neefektivní, protože děti chyby svých rodičů ve způsobu života a ve výchově opakuje. V těchto případech by podle mého názoru právě komplexnost, zacílení a jednotnost služeb mohla pomoci například formou asistovaného bydlení. V případě, že by byla rodina připravena na samostatný život a zvládala zátěžové situace, mohla by tuto službu opustit a využívat pouze ambulantních forem péče.

Věřím, že třeba v nedaleké budoucnosti se i těmto rodinám dostane chybějící pomoci a péče a vývoj vztahů uvnitř těchto rodin se bude optimalizovat.

*Marcela Zvonařová,
vedoucí sociálního odboru,
Úřad městské části města Brna,
Brno–Královo Pole*

Medailón

Marie Steyskalová: „Pro svůj národ jsem pracovala, abych pensi učitelskou nebrala darmo.“

Když se člověk projde po Gorkého ulici v Brně, narazí na Domov mládeže v krásné secesní budově. Málokoho dnes v této souvislosti napadne jméno Marie Steyskalové, která stála u zrodu původní ženské útulny a domova pro sirotky, která v tomto domě původně sídlila.

Marie Steyskalová se narodila roku 1862 v Brně do učitelské a vlastenecké rodiny. Otec, který působil jako učitel a později pracoval v Ústavu pro zanedbanou mládež, velmi brzo zemřel. Starost o rodinu se sedmi dětmi padla plně na matku Petronelu. Tato velmi energická žena se s pomocí známých a příbuzných nejen dokázala o rodinu postarat, ale zároveň se ještě v Praze vyučila porodní bábou. Je pravděpodobné, že vzory obou rodičů mladou Marii velmi ovlivnily a nasměrovaly na její budoucí dráhu.

Marie vystudovala Státní ústav ku vzdělávání učitelek u sv. Anny ve Vídni. Po maturitě v roce 1882 se rozhodla vrátit na Moravu a stát se učitelkou. Působila v několika školách po celé zemi. Ve svých působitích se aktivně zapojovala do vlasteneckého hnutí. Mimo jiné založila „Spolek paní a dívek českých Božena Němcová“, byla členkou učitelské jednoty a pořádala různé přednášky a výstavy.

Zlomovým rokem byl pro ni rok 1899, kdy získala učitelské místo ve Valašském Meziříčí. Současně se u ní poprvé začaly objevovat zdravotní potíže, které ji donutily odejít do předčasné penze a znemožnily jí vykonávat učitelské zaměstnání. V této souvislosti se s Marií Steyskalovou rozešel její dlouholetý přítel, se kterým plánovala rodinu.

Roku 1900 se Marie Steyskalová vrací do Brna s plánem založit zde penzionát pro dívky, což se jí ale nepodařilo. Rok před tím však v Brně založila Eliška Machová na počest Karolíny Světlé Ústřední útulnu ženskou, což bylo zařízení určené svobodným matkám. Její jednatelkou se rok po založení stává Marie Steyskalová. O dva

Marie Steyskalová věnovala práci v útulně 28 let.

roky později, po odchodu Elišky Machové, je jmenována ředitelkou útulny. Počátky byly velmi skromné. Jako jednatelka nedostávala Steyskalová žádný plat, protože šlo o čestnou funkci. Přivydělávala si psaním do novin a i přes svoji nemoc se snažila učit.

Jako ředitelka neměla situaci o mnoho lepší. Zemské subvence ani zdaleka nepokryly náklady na provoz. Musela tedy prostředky shánět, kde se dalo. Pořádala vystoupení s dětmi, ženy šily a vyšívaly různé výrobky, pořádaly vzdělávací akce a sama Marie Steyskalová přispívala ze svých honorářů za články v novinách. Mimo to využívala i celou řadu svých kontaktů a podařilo se jí vytvořit síť významných podporovatelů. V útulně byla zřízena knihovna a čítárna a ve spolupráci s Vesnou se dařilo dívkám z útulny zajišťovat vzdělání.

Za ředitelského působení Marie Steyskalové zažila útulna rozmach a již v roce 1905 mohla založit své pobočky na různých místech na Moravě. Dokonce se podařilo založit dětskou kolonii v jugoslávské Crikvenici, kam se jezdilo na ozdravné pobyty. Z pronajatých prostor se v průběhu dvacátých let podařilo přesunout ozdravovnu do prostor vlastních, které byly doplněny o další dům a v okolí byla vybudována okrasná zahrada. Na ozdravovnu přispěl mimo jiné osobním darem i prezident T. G. Masaryk.

Marie Steyskalová věnovala práci v útulně 28 let svého života, kdy se zasloužila nejen o rozvoj samotného zařízení, ale i o rozvoj povědomí o této problematice. Zemřela 12. října 1928 a pohřbena byla na Ústředním hřbitově v Brně. Ve své poslední vůli vzkázala: „Ačkoliv mám květiny velmi ráda, přece prosím, aby místo věnců na mou rakev pamatováno bylo na Útulnu. Úřady a dobré lidi, kteří mi pomáhali budovat Útulnu a naše kolonie, prosím, aby i dále Útulnu neopouštěli, aby ti, kdož

po mně osudy Útulny řídit budou, nemuseli tak trádati a trpěti, jak bývalo často mým údělem. Nemusela jsem to arci činit, ale pudila mě k tomu láska k dětem a chtěla jsem alespoň poněkud mírniti utrpení sirotek a dětí opuštěných. Také proto jsem pro svůj národ pracovala, abych pensí učitelskou nebrala darmo. Útulenským dětem vzkazuji, aby pracovaly dle svých sil pro bližního a splácely jiným, co jsem dobrého činila já jim.“ Společná pamětní deska s Eliškou Machovou je umístěna na Domově mládeže na ulici Gorkého 35 v Brně.

Martin Kopáček

Použitá literatura:

ARCHÍV. Marie Steyskalová. Brno: Archív města Brna. 1946.

ZÁHOŘOVÁ-NĚMCOVÁ, M. Marie Steyskalová. [Přednáška ve spolku Záchraně.] Praha: Melantrich (rok nezjištěn).

Rozhovor

„...byla ráda, že mě zná z minulosti“

Rozhovor o vztazích mezi generacemi v rodinách klientů s Šárkou Morongovou, vedoucí odboru sociálních věcí Městského úřadu ve Slavkově, sociálními pracovníci v sociálněprávní ochraně dětí Petrou Kovaříkovou a Leonou Otevřelovou a kurátorkou Janou Machátovou.

Myslíte si, že v rodinách, se kterými pracujete, převládá mezi prarodiči, jejich dospělými dětmi a vnoučaty solidarita a snaha si pomoci, nebo se stává, že v nich vládne napětí a nedostatek vůle si vzájemně pomáhat?

Leona Otevřelová: K solidaritě uvnitř rodiny někdy vede snaha nebudit navenek špatný dojem.

Když například nefunguje dcera jako matka svého dítěte, babička převzme péči o toto dítě, aby problémy v rodině nevyšly najevo a udržely je mezi sebou.

Petra Kovaříková: V případech, že má rodina více problémů a pokud jsou problémy složitější, rodina se už bohužel nesemkne, spíše se rozpadá, mezi jejími členy jsou hádky a narušené vztahy. Třeba když se v rodině objevuje alkohol nebo drogy, tyto důvody to často bývají v poslední době. Uvedené problémy se vyskytují spíše u dospělých osob – rodičů, ale máme i případy, že byl takový problém u dětí, a rodiče namísto toho, aby se nějak snažili a spolupracovali, my jsme rodině mohly pomoci

se stabilizovat, tak spíš dali ruce od svých dětí pryč. Podle mě to záleží především na jejich způsobu myšlení a na historii dané rodiny, jak to v ní fungovalo nebo nefungovalo dřív. Problémy v rodinách se opakují, od rodičů je bohužel přebírají jejich děti, historie se někdy opakuje. S babičkou jsme řešily nějaké problémy a u její dcery se to projevuje zcela stejně.

„Její dcera nedokáže dát dětem to, co sama nezískala.“

Jsou kromě závislostí i jiné typy problémů, které způsobí, že situace přeroste rodině přes hlavu a lidi už si nedokážou pomáhat, aby udržovali dojem aspoň navenek?

Petra Kovaříková: Záleží na tom, jak fungovala dnešní babička, kolik lásky dětem dala, jak se jim věnovala, jaký způsob života svým dětem zajistila. Pokud matka, která je dnes babičkou, bývala pořád někde pryč a její děti se o sebe staraly samy a spíš dávala přednost svým partnerům než dětem, je to v nich zakořeněné a přejímají stejné vzory, neboť to berou jako standard. Její dcera nedokáže dát dětem to, co sama nezískala. Tento „koloběh“ se točí v rodině znovu a znovu.

Dá se říct, že pracujete se dvěma typy rodin, které mají problémy. Některé z nich svoji situaci vcelku zvládají, snaží se držet dojem navenek a díky tomu v nich lidé různých generací najdou způsob, jak si pomáhat. Pak jsou rodiny, kterým přibývající problémy přerostly přes hlavu, a schopnost postarat se o děti nebo zvládat konflikty se u nich vytrácí.

Petra Kovaříková: Dá se to tak říct. V rodinách, kde si pomáhají ve snaze udržet dojem před lidmi kolem, je někdy otázka času, kdy to bouchne. Na babičku je toho třeba moc, nezvládá situaci a pravda nakonec stejně vyjde najevo. Pro babičku je to ostuda a my pak musíme zachraňovat vyhrocenou situaci. Kdyby s námi o problémech mluvily už dřív, mohly bychom jim pomoci postupně a potíže by se nemusely nahromadit a následně vůbec vyvrcholit.

Daří se vám někdy tomu výbuchu, rozpadu solidarity předcházet?

Petra Kovaříková: Nemůžeme ovlivnit vše, záleží

také hodně na motivaci lidí a jejich spolupráci. Snažíme se ale pracovat na tom, aby případný výbuch potom nebyl třeba tak intenzivní. Máme nástroje, jak rodině pomoci, zprostředkujeme kontakt s potřebnými organizacemi, které mohou pomoci minimalizovat riziko problémů. V této souvislosti mě napadá rodina, kde byly původně tři děti. Matka s manželem se rozvedli, dvě děti byly svěřeny do pěstounské péče babičky, třetí zůstalo v péči matky, ale pro výchovné problémy byl nad dítětem nařízený soudní dohled. Matka měla následně další dvě děti s jiným mužem. Babička bohužel svěřená vnučata časem nezvládala. Děti přišly do období puberty, objevily se u nich drogy, záškoláctví, školu nakonec nezvládaly a ukončily. Vnučka má v současné době vlastní dvě děti, pravnoučata babičky. Matka dětí užívala drogy, první z dětí opouštěla, řádně o něj nepečovala, nechtěla s námi spolupracovat, často měnila i s dítětem místa pobytu, žila s ním v komunitách. U dítěte se v důsledku nedostatečné péče objevily potíže v psychomotorickém vývoji, matka zanedbávala i lékařskou péči. Situace vyvrcholila odebráním dítěte z péče matky, v současné době se nachází v ústavním zařízení a bylo zařazeno jako dítě vhodné do NRP. Nyní má matka druhé dítě, začala s námi spolupracovat. Uvědomila si, že by vše mohlo dopadnout stejně jako u prvního dítěte, proto ještě před porodem souhlasila s navázáním kontaktu a následné spolupráce s Poradnou pro občanství. Práce s matkou se dařila, v rámci intenzivní spolupráce s pracovníci výše uvedené organizace se matka stabilizovala a dítě má teď půl roku. Byť neměla do vínku dáno to, jak se má v mateřství starat, a její vztahy s vlastní matkou, babičkou toho miminka, byly citově ploché, díky spolupráci je zatím schopna se o to dítě starat. Neopakuje se historie jejího prvního dítěte a teď bude záležet už jen na ní, jak vše bude pokračovat.

„...není dost zralá na to, aby mohla hrát roli babičky.“

Je nějaká možnost, že se to bude vyvíjet jinak než dosud?

Petra Kovaříková: Babička daného dítěte žádala, aby jej mohla převzít z ústavního zařízení do své pěstounské péče. Psycholog však v rámci vyšetření naznal, že zatím není dost zralá na to,

aby mohla hrát roli babičky, soud danému návrhu také nevyhověl. Dítě má možnost dostat se do náhradní rodiny, v případě zájmu matky by se mohlo případně vrátit i do její péče, ale to bude záležet především na matce samé.

Jak dlouho jste s takovým případem v kontaktu?

Jana Machátová: Už 15 let.

Leona Otevřelová: Prababička v současné době přemýšlí o tom, že by si vzala právnou péči do své péče, než se její vnučka dá do pořádku a mohla by převzít do péče i své druhé dítě, které je dosud v ústavní výchově.

Petra Kovaříková: Vzhledem k jejímu věku a informacím, které jsou nám o rodně známy na základě dlouhodobé spolupráce, si nemyslíme, že by to bylo dobré řešení... Nebylo by to samozřejmě na našem rozhodnutí. Já osobně bych to nepodpořila.

Mluvili jsme o rodině, která se snaží nějak zmobilizovat. Mohly byste popsat příklad rodiny, která přestala problémy zvládat, začala v ní převládat nevraživost nebo nespolečenská, a vy jste nenašli způsob, jak pomoci?

Petra Kovaříková: Je to spíš výjimka. Matka, která měla čtyři děti, odjela do zahraničí se svým přítelem. Děti nechala doma, bez financí, bez nakoupeného jídla. Na týden se sbalila a odjela. Chlapec později začal páchat trestnou činnost, matka ho odmítla podpořit, situaci řešit, následně u něj byla nařízena ústavní výchova. Matka od něj dala ruce pryč. Jeho starší sestra měla také výchovné problémy, odcházela z domu a vracela se třeba za týden, školu nedokončila, byla nad ní nařízena ústavní výchova. Následně měla dvě děti, každé s jiným mužem. Starší z dětí jí soud odebral z péče, protože zanedbávala jeho péči, užívala alkohol, děti s sebou brala i do pohostinství. Druhé dítě bylo umístěno na dobrovolný pobyt do stejného zařízení jako jeho starší sourozenec (otec pobyt hradil). Matka s dětmi zpočátku udržovala kontakt, navštěvovala je, potom se ale ztratila, děti úplně vypustila ze svého života. Babička dětí ve spolupráci s otcem mladšího z nich s nimi udržovala kontakt, děti k ní jezdily na víkendové pobyty. Mladší z dětí je momentálně v zahraničí u svého otce, který ho tam odvezl, a já mám za to, že ohledně vyřízení potřebných dokumentů za účelem vycestování jsou právní nejasnosti.

Ze strany matky mám informace, že je s dítětem v telefonickém kontaktu, ale těžko říct, jestli je to pravda, nebo ne. Matka ví, v jakém zařízení se její prvorozené dítě nachází, mohla by za ním jezdit na návštěvy, poslat dopis či dárek k narozeninám, ale vůbec nemá zájem. Snažím se ji motivovat i fotografiemi o dítěti, z dětského domova jí pravidelně chodí informace. I babička, která si vnučce dříve brala na dovolenky, nyní o něj zcela ztratila zájem.

Vy jste se pokoušeli podporovat kontakt mezi nimi?

Petra Kovaříková: Ano, s matkou i babičkou jsme probírali, kde se dítě momentálně nachází, že je možnost ho navštívit. Matka jeden čas s dětmi trochu fungovala, děti chodily na víkendové pobyty k babičce, kde matka bydlela. Důsledkem nezájmu ze strany rodiny a odloučení se u staršího dítěte, které je v ústavním zařízení, projevila určitá forma autismu. Snažily jsme se dítě nabídnout do náhradní rodiny, ale bohužel se nenašli žadatelé, kteří by o něj měli zájem, což je smutné. O celé situaci dítěte je informovaná jak matka, tak i babička. Babička byla za vnučetem na návštěvě pouze jednou, ale tím to skončilo. Zkoušela jsem ji motivovat, mluvila jsem s ní o dárkách k narozeninám, vyprávěla jsem jí, jak dítě roste, jak jí chybí, že by to bylo fajn, kdyby ho mohla vzít na prázdniny, kdyby mohlo přijet na Vánoce k babičce, že by mu to mohlo hodně pomoci. Ale prostě nezám.

Šárka Morongová: U toho druhého dítěte, které je u otce v cizině, jsme řešily, jestli tam nějak nestrádá nebo není v závažném prostředí. Vznely jsme proto dotazy na Mezinárodní úřad pro ochranu dětí. Já nezasahuju kolegyním do sociální práce, ale jelikož mám právní vzdělání, poskytuju jim možnost konzultací a právní rady, aby nepřekročily kompetence a plnily všechny povinnosti ze zákona.

„Já už jsem se naučila vypínat.“

Když si lidé v rodině nedokážou pomoci a vám se nedaří je nějak přivést k tomu, aby se o sebe zajímali... Řešíte pak někdy, že se vám špatně spí nebo že si třeba dáte panáka, abyste trochu spláchly nějakou hořkost? Máte takové nějaké pocity? Co to ve vás vyvolává?

Petra Kovaříková: Člověk nad tím hodně

přemýšlí, odnáší si to z práce domů, nemůže prostě zavřít dveře a nechat to tady. Dumá nad těmi věcmi. Nemusí to být zrovna výše uvedený případ, jsou i další, které se hroší jiným způsobem. Někdy jsou vůči nám ataky ze strany rodičů, což tady v tomto případě nebylo. To si potom člověk nosí domů. Stává se mi, že problémy či neúspěchy v práci přenáším na svého manžela a někdy tu moji špatnou náladu doma „schytá“.

Leona Otevřelová: Já už jsem se naučila vypínat, ale je pravda, že mi trvalo, než jsem se k tomu dopracovala.

Petra Kovaříková: To já taky, ale jsou případy, kde to nejde.

Šárka Morongová: Já mám jako vedoucí jinou agendu, a protože jsem na úřadě i ve funkci nová, jsem ráda, že ji stíhám v pracovní době. Sociálně-právní ochranu řeším tedy až po večerech a o víkendech, kdy přemýšlím nad složitými případy. Tato problematika mě velmi zajímá, ale zatím si ji „nosím domů“.

Myslíte si, že je to pro vaši práci nějak užitečné, že to takhle řešíte?

Šárka Morongová: Určitě není dobré pracovat i doma, ale...

Petra Kovaříková: ...může se stát, že doma nám třeba něco „docvakne a přeskočí“ jinak než tady v práci, kde za námi chodí stále klienti a jednáme pod časovým tlakem. Ve složitých případech jsou užitečné případové konference, které pořádáme.

Jana Machátová: Bavím se o tom s někým z rodiny, nebo máme kolem sebe lidi, kteří se pohybují v pomáhajících profesích a mohou mi dát trochu jiný náhled. Dobré jsou supervize, které máme. Člověk slyší názor někoho jiného. Získá podporu.

Petra Kovaříková: Hlavně ze začátku si to člověk nosil domů. Teď už jsem na náročnost dané práce relativně zvyklá a u těch běžných případů umím zavřít dveře. Když je nějaká složitá kauza, to je potom něco jiného. Pak konzultujeme mezi sebou a člověk přemýšlí: „Co třeba ještě zkusit tady tohle...!“

Leona Otevřelová: Občas jsem mívala u poště tužku, abych si mohla zapsat nějaký nápad, myšlenku...

„Bála jsem se, že by mohl být nějaký problém.“

Přinesla vám práce s lidmi různých generací nějakou radost?

Petra Kovaříková: Podařilo se vrátit děti z pěstounské péče babičky a jejího manžela (není biologický dědeček) zpět do péče matky.

Jana Machátová: Maminku jsem měla kdysi na starosti, když byla nezletilá. Byla tehdy ve výchovném ústavu, protože experimentovala s drogami. Z ústavu utíkala a otěhotněla. Postupně se jí narodily děti, které se teď dostaly do péče babičky a jejího muže. Matka dětí si našla přítele a společně se rozhodli vstoupit do terapeutické komunity a léčit se. Jsou tam již delší dobu, léčba probíhá úspěšně. Návrat dětí zpět k matce do péče jsme řešili ve spolupráci jak s terapeutickou komunitou, tak s psychologem.

Petra Kovaříková: Děti byly svěřeny do péče babičky a nevlastního otce matky, byly u nich několik let. Matka je zpočátku nenavštěvovala, bylo to jako na houpačce. Po vstupu do komunity začala mít zájem, děti začaly jezdit za ní na týden do komunity. V dané době chodily do školky, proto mohly být i týden omluveny. Jezdily za maminkou do komunity na týden na zkoušku. Matka si našla práci, pořád je v té komunitě, a soud dětí zatím předběžně vrátil do její péče. Jde to tedy i obráceně, místo aby se rodina rozpadala, dává se dohromady.

Vy jste se nějak podíleli na tom, že se matka s partnerem rozhodla jít do komunity?

Petra Kovaříková: Ne, rozhodla se matka spolu se svým partnerem. Následně s OSPOD navázala opětovnou spolupráci až v době, když už byla v komunitě. V mezidobí jsme se viděli jenom u soudu ohledně svěření dětí do pěstounské péče. Se svěřením souhlasila, byla si vědoma toho, že je to v zájmu jejich dětí.

Jana Machátová: Myslela jsem si, že když jsem s ní pracovala v době nezletilosti, že by mohla nastat nějaká kolize. Ale nestalo se tak. Byla ráda, že mě zná z minulosti. Takže ač jsem se bála, že by mohl být nějaký problém, ona mě z toho omylu vyvedla.

Libor Musil

Recenzovaná stat'

„S chlapcem by měl pracovat muž...“
– kritická reflexe „pozitivního mužského
vzoru“ v sociální práci

“It Is a Man Who Should Work with the Boy...”
– a Critical Reflection “Positive Male Model” in Social Work

Radka Janebová

Mgr. Radka Janebová, Ph.D.,¹ pracuje jako odborná asistentka na Ústavu sociální práce Univerzity Hradec Králové a zároveň jako sociální pracovnice v Občanském sdružení Salinger v projektu Triangl, který se věnuje sanaci rodiny. Zabývá se etikou rozhodování v sociální práci a genderovými aspekty sociální práce.

Abstrakt

V sociální práci se někdy objevuje požadavek, aby s chlapci pracovali muži – sociální pracovníci. Ve valné většině se to stává při práci s rodinami, kde se vyskytují chlapci bez otců a kde podle sociálních pracovníků a pracovníků absentuje tzv. „mužský vzor“. V tomto textu se zabývám otázkou, jaká rizika může přinášet z hlediska poslání sociální práce přístup založený na posilování rolových genderových (především mužských) vzorů.

Klíčová slova

gender, sociální role, mužský vzor

Abstract

One could sometimes meet a requirement that it is male social worker who should work with the boys. This become the case in the context of work with families where fatherless boys become clients, and where the so-called “male pattern” is absent according to social workers. I want to explore the risks to the mission of social work implied by approaches strengthening “gender (mainly male) role model” in this article.

Keywords

gender, social role, male model

Úvod

Ve své praxi sociální pracovníce v oblasti sociálně-právní ochrany dětí se poměrně často setkávám s požadavkem, aby s dětmi pracoval takový sociální pracovník, který jim poskytne chybějící „mužský rolový vzor“. Ve valné většině se to stává při práci s rodinami, kde se vyskytují chlapi bez otců a kde podle sociálních pracovníků a pracovníků absentuje tzv. „mužský vzor“. Nejčastěji se jedná o chlapece s výchovnými problémy, kteří jsou popisováni jako nerespektující autoritu svých matek, učitelů či sociálních pracovníků na odboru sociálněprávní ochrany dětí. Pokud je taková rodina předávána organizaci působící v oblasti sanace rodiny², obsahuje úvodní předávací zpráva zpravidla požadavek či doporučení, že je „vhodné, aby s chlapcem pracoval muž – sociální pracovník“. V tomto textu se chci zabývat otázkou, jaká rizika může z hlediska poslání sociální práce přinášet přístup založený na posilování „rolových genderových (především mužských) vzorů“.

„Gender“ vymezují jako sociální konstrukci mužství či ženství v dané kultuře, zatímco „rolovým genderovým vzorem“ míním v dané kultuře idealizovanou a dominující představu o naplňování očekávání, která by měli naplňovat „opravdový muž“ a „správná žena“.

„Rolové vzory“, ať již ty „ženské“ nebo „mužské“, mohou být v sociální práci vnímány minimálně dvojím hodnotícím způsobem. Na jedné straně mohou být považovány za součást mezigenerační solidarity ve smyslu předávání společenských hodnot z generace na generaci, což vede k vyzdvihování jejich přínosu při reprodukci dané kultury a zachování tradic mužsko-ženských sociálních rolí. Na straně druhé jsou považovány za anachronismus, který v pozdně moderní společnosti vyznačující se lidskou (tedy i genderovou) pluralitou spíše brzdí potenciál lidského rozvoje a diverzity a jsou v rozporu s emancipačním posláním sociální práce. V tomto textu budu vycházet ze druhého způsobu interpretace „rolových vzorů“. Budu reflektovat spíše rizika sociální práce orientované na předávání „mužského/ženského rolového vzoru“ než jeho přínosy. Vede mě k tomu má identifikace s aktivistickým³ pojetím sociální práce (např. Musil, 2008, Růžicková, Musil, 2009), či reformistickým⁴ paradigmatickým sociální práce (např. Payne, 1997; Navrátil, 2001a), respektive preference kritické sociální práce⁵ (např. Healy, 2001, Janebová, Černá, 2008). Sociální práci tedy vnímám jako profesi, jejímž posláním je lidi

emancipovat od strukturálních tlaků společnosti, spíše než profesi zaměřenou na udržení *statu quo* ve společnosti.

V následujících řádcích nejprve ukážu příklady situací, kdy jako sociální pracovníce v oblasti sanace rodiny reflektuji tlaky na prosazování „rolového genderového modelu“. Budu se zaměřovat primárně na deklarovanou potřebu „mužského rolového vzoru“ a možné příčiny této „potřeby“. Poukážu na důsledky preference „mužského rolového vzoru“ pro ženy sociální pracovníce (tedy „ne-muže“) a jejich vnímanou profesionální nekompetenci pracovat s chlapci. Poté představím důsledky a rizika, ke kterým může sociální práce postavená na předávání „rolových genderových modelů“ vést z perspektivy klientek a klientů, z perspektivy celé společnosti i samotných sociálních pracovníků a pracovníků. Na závěr se pokusím navrhnout výčet kroků, které mohou česká sociální práce i konkrétní sociální pracovníce a pracovníci udělat při řešení dilematu, zda užívat v praxi model „pozitivního mužského vzoru“, či nikoliv, aby jejich rozhodnutí naplňovalo emancipační poslání sociální práce.

„...pro práci s rodinou upřednostňujeme muže“

Požadavek na muže – sociálního pracovníka je poměrně často obsažen v úvodní předávací zprávě, kterou jako organizace zajišťující sanaci rodiny obdržíme od pracovníků a pracovníků odborů sociálněprávní ochrany dětí nebo od návazných sociálních služeb. Objevuje se ve čtyřech typech situací.

Za prvé v případě, kdy v rodině chybí vlastní (či jiný) otec a matka žije sama s chlapcem či chlapci. Tato situace je zdůvodňována nepříznivými důsledky absence „mužského vzoru“ pro chlapce (pro dívky kupodivu mnohem méně). Předpokládá se, že chlapi si bez „mužského vzoru“ jen obtížně osvojí svoji genderovou roli „opravdového muže“. Nebudou se umět cítit „být mužem“, nebudou naplňovat očekávání okolního sociálního prostředí, které má vůči mužům, a nebudou schopni jednou předávat svou „mužskou roli“ svým synům. Od sociálního pracovníka – muže se očekává, že bude svou pouhou přítomností působit jako vzor pro chlapce.

Za druhé bývá poptávka ze strany odkazující instituce po mužském sociálním pracovníkovi častá v situacích, kdy má chlapec výchovné problémy. Zde jsou zdůvodnění postavena na předpokladu

vyšší „autoritu“ u mužů – sociálních pracovníků. Očekávání vůči mužskému sociálnímu pracovníkovi směřují k uplatňování autoritativního přístupu při řešení výchovných problémů.

Třetí situace, kdy jsou pro práci s chlapci preferováni muži – sociální pracovníci, je v dokumentaci popisována zpravidla slovy, že „*chlapec nerespektuje ženskou autoritu, takže by byl pro práci s ním vhodnější muž*“. Jedná se o poměrně zvláštní přístup, protože problém nerespektování ženské autority je řešen izolací takového chlapce od žen, čímž se v podstatě utvrdí jeho nerespektující postoj k nim. Je to podobně absurdní, jako kdyby byly pro politika, který byl přistižen při krádeži, vytvořeny takové zákony a normy, aby jeho jednání nemohlo být klasifikováno jako krádež. Od mužského sociálního pracovníka se v tomto případě očekává, že bude onou autoritou, kterou chlapec bude respektovat. Naopak se zcela mimo pozornost dostává otázka, jak se bude žít s tímto chlapcem, (zejména) až dospěje, ženám v jeho blízkém i širším sociálním prostředí.

Poslední situací, kdy je upřednostňován muž – sociální pracovník, je v případě rodin, kdy je sice v rodině přítomen otec, ale nefunguje, jak je od něj očekáváno coby od „otcovské autority“ (někdy je kritika submisivního otce propojena s kritikou dominantní či autoritativní matky v rodině). Očekávání na muže – sociálního pracovníka pak směřují k tomu, že bude „vzorem“ pro otce, kterého bude učit „otcovské roli v rodině“.

Vedle požadavku na muže – sociální pracovníky se může objevovat také poptávka výhradně po ženě – sociální pracovnici, což se zpravidla stává při potřebě podpory při péči o malé děti. Taková zakázka většinou zní „po čtyřicetileté paní⁶ s dětmi“. Očekává se od ní, že takovou péči lépe zajistí svou podporou nebo aktivním příkladem (ukáže, jak se přebaluje, jak se vaří, jak se udržuje pořádek či hygiena). Naposledy jsem tuto situaci zažila v rámci našeho pracovního týmu, kdy se diskutovalo o tom, zda jsou muži vhodní pro rodinnou sociální asistenci rodině, která obtížně zvládala péči o batole. Jejich úkolem by bylo podporovat pravidelně rodinu při takových aktivitách, jako jsou přebalování dětí, příprava stravy pro děti a pořádek a hygiena v domácnosti. Někteří kolegové a kolegyně zastávali názor, že v tomto případě bude vhodnější žena – sociální pracovnice, protože „*jako muži se na to necítí*“ či „*ženy to zvládnou lépe*“, protože „*k tomu mají zkušenosti*“ nebo „*je to dáno biologickými rozdíly*“.

Podobné argumenty se objevují i v zahraniční literatuře. Od mužů – sociálních pracovníků se díky jejich genderu očekává, že budou mít takové „kvality“, jako že budou zastupovat chybějící otce, že budou pracovat více efektivně se „zlobivými chlapci“ než ženy, že budou opatrovat genderovou rovnováhu uvnitř týmů a že budou zlepšovat pracovní podmínky žen (o těchto očekáváních píší např. Christie, 2001, Hearn, 2001, Pringle, 2001, Pease, 2001), a od žen sociálních pracovníc, že budou empatické, citlivé, pečovatelské, podporující (viz např. Reimer, 1984, Taylor, 1995, Keppler, 2006).

Dopady poptávky po mužích – sociálních pracovnících na ženy – sociální pracovnice (subjektivní intermezzo)

Přestože se se jedná o akademickou stat, která by se měla opírat o „vědecká fakta“ pocházející ze seriózních výzkumů a odborných statí, dovolím si na základě reflexe osobní zkušenosti popsat, jaké myšlenky a emoce ve mně výše zmíněná očekávání vzbuzují, čímž zdůvodňuji i motivaci k napsání tohoto textu. Rozhodně nemám ambici je zobecňovat na všechny ženy – sociální pracovnice. Na druhou stranu – z řady rozhovorů, které jsem s některými z nich vedla, tuším, že mnohé sociální pracovnice vnímají „otázku mužského rolového vzoru“ velmi obdobně. Následující pojmenované dopady lze vnímat jako hypotézy o negativních důsledcích aplikace „rolových genderových vzorů“ pro ženy – sociální pracovnice:

- Jako žena – sociální pracovnice nejsem považována za kompetentní pracovat s chlapci (ať již s těmi, co mají výchovné problémy, tak vlastně i s těmi, co je nemají, ale v rodině nefunguje otec) a muži.
- Tato předpokládaná nekompetence nijak nesouvisí s mými profesními znalostmi a dovednostmi, ale výhradně s mým genderem, resp. pohlavím.
- Tato předpokládaná nekompetence nijak nesouvisí s mou osobností a individuální schopností prosazovat se jako autorita, ale výhradně s mým genderem, resp. pohlavím.
- Očekává se ode mne, že na základě svého genderu, resp. pohlaví automaticky disponuji kompetencí pečovat o malé děti a domácnost.
- Jako čtyřicetiletá matka „tak trochu“ odrostlého dítěte jsem považována za naprosto ideální adepty na sociální asistenci rodinám, přestože

se subjektivně v této oblasti příliš kompetentní necítím.

- Na druhou stranu se ode mne očekává alespoň nějaká kompetence na rozdíl od kolegyň, které žádné děti nemají. Ty, protože nejsou muži, nejsou vhodné pro práci s chlapci a muži, a protože nemají děti, nejsou kompetentní pracovat ani s rodinami s malými dětmi (a vlastně ani s velkými dětmi, protože nemají zkušenost s rodičovstvím a výchovou). V podstatě tak „žena – sociální pracovnice v oblasti sociální práce s rodinou ke svému zkompetentnění potřebuje otěhotnět“, jak situaci okomentovala jedna má kolegyně.⁷
- Sociální práce s chlapci a muži je vnímána jako odbornější a náročnější práce, protože je při ní třeba využívat více moci a autority.⁸
- Muži – sociální pracovníci jsou pak logicky považováni za větší odborníky obecně, protože dělají odbornější, náročnější a prestižnější práci.
- Tato „větší kompetentnost“ nevyplývá z lepších znalostí, dovedností a schopností mužů – sociálních pracovníků, ale z jejich genderu, resp. pohlaví.
- Muži nemusí stavět svou odbornost na vzdělávání a zkušenostech, stačí jim být mužem, aby byla předpokládána jejich větší odbornost a kompetentnost (s výjimkou pečovatelských aktivit).

Výše uvedené hypotézy mohou vyznívat velmi zjednodušeně, kategoricky a radikálně, což je dáno tím, že jsou vyústěním mých subjektivních pocitů zlosti, smutku a především bezmoci. Bezmosti plynoucí ze zkušenosti, jak obtížné je vyvázat se z okovů vlastního genderu, když jsou stále znovu a znovu kovány a nasazovány skrze společenská očekávání. Bez ohledu na realitu, která je mnohem bohatší, než aby se dala vtěsnat do škatulek genderu/pohlaví „muž“ či „žena“. Gender, resp. pohlaví vnímám jako stále více rozhodující a determinující pro určování kompetentnosti sociálních pracovníků a pracovníků, než jejich individuální znalosti, dovednosti, schopnosti v sociální práci⁹. Tuto praxi shledávám jako nespravedlivou až diskriminační vůči ženám – sociálním pracovnícím.

Zajímavé je, že podobná zjištění učinila i Ruth Simpson (2004), která se v kontextu Velké Británie zabývala vnímáním a sebepojetím mužů v „tradičně ženských“¹⁰ povoláních (nejen v sociální práci, ale také ve zdravotnictví, učitelství,

knihovnictví a zajišťování servisu na palubě letadel či lodí). Zjistila, že samotný „status muže“ vede jak uvnitř profese samé, tak i ze strany „klientů“ dané profese k očekávání, že muž bude odvádět lepší práci než žena. Zatímco ženy jako „tokenové“¹¹ jsou spíše znevýhodňovány jejich minoritním statusem skrze negativní stereotypizace, tak stereotypní očekávání vůči mužům (mužského kariérismu a předpokládané autority) mají pro muže v netradičních profesích spíše pozitivní dopady.¹² Muži mohou být v sociální práci hýčkáni také proto, že jejich přítomnost zvyšuje prestiž celé profese, a s prestiží přichází zpravidla lepší finanční ohodnocení (Williams in McLean, 2003, McPhail, 2004).

Je ovšem třeba podotknout, že očekávání, která se vážou k mužům v sociální práci či jiných tzv. „ženských profesích“, mají i své stinné stránky. Muži mohou být marginalizováni ze strany svého sociálního okolí, které je začne označovat za „ne-muže“ či je začne spojovat s homosexuální orientací. Jsou od nich očekávány kariérní ambice, technické dovednosti a znalosti, autoritativnost, racionální řešení, přestože těmito charakteristikami či ambicemi nemusí nebo nechťejí disponovat (McLean, 2003, Simpson, 2004).

Zdroje poptávky po „mužském rolovém vzoru“

Z jakých důvodů může plynout takto vytrvalá a nutká poptávka po mužích, kteří by měli fungovat jako „rolové vzory“ při práci s chlapci? Zaměřím se na důvody vyplývající jednak z křesťanského esencialismu a jednak z některých vybraných moderních teorií, které setrvačně ovlivňují sociální práci a které mohou být bez kritické reflexe vyučovány na školách sociální práce. Konkrétně se budu věnovat dopadům psychoanalytické teorie v pojetí Sigmunda Freuda, dopadům „teorie rolí“ a „imitační teorie sociálního učení“. Tyto vybrané teorie – možná proto, že jsou v souladu s křesťanským učením o roli žen a mužů – spoluutvářejí a spoluovládají společenský i profesní dominující diskurz v této oblasti. Vytrvale ovlivňují představy a myšlení sociálních pracovníků a pracovníků a upevňují předsudčné vnímání rozdílných kompetencí žen a mužů v profesi sociální práce.

Prvotním zdrojem poptávky po mužském vzoru může být esencialismus – tedy předpokládaná přirozená odlišnost mužů a žen na základě biologických rozdílů, kdy jsou maskulinita i feminita

chápané jako vrozené, biologicky podmíněné, nemenné a přirozené – přítomný v křesťanství a kulturních tradicích. Esencialistické vymezení „mužství“ je spojováno s charakteristikami mužů jako nadřazených mocensky¹³ i intelektem¹⁴ ženám, racionálních¹⁵, autoritativních¹⁶, primárních¹⁷ a ne-ženských. Esencialismus přenesený z křesťanství do vědy pokračuje v hledání „pravé a jediné maskulinity“, což v důsledku vede ke kulturnímu zveličování rozdílů mezi ženami a muži, a následné legitimizaci existujících společenských rozdílů a nerovností (Béřeš, 2011a).

V novodobé historii vědy ovlivnila sociální pracovníci a pracovníky především psychoanalytická teorie v pojetí Sigmunda Freuda, ve které popisuje specifickou potřebu identifikace chlapců se svými otci skrze „kastační úzkost“¹⁸ a „oedipovský komplex“¹⁹. Zatímco muži byli Freudem považováni za celého komplexně vybaveného člověka, tak ženy byly kvůli absenci penisu označovány jako méněcenné, pasivní, masochistické, nedostatečně morálně vybavené a iracionální²⁰ (tedy naprosto nevhodné jako vzor k identifikaci pro chlapce). Přestože byla tato Freudova značně misogynní teorie mnohokrát kritizována a revidována (např. Karen Horney, Erik Erikson či Nancy Chodorow), v Česku se stále těší mezi pomáhajícími značné popularitě ve své původní podobě.

Když se pokusím v česky psané odborné literatuře dohledat rizika, se kterými je spojena absence otce (především) u chlapců, je velmi nápadná návaznost na znaky žen a mužů popisované Freudem. Otec je popisován jako ten, kdo povzbuzuje dítě (syna) k nezávislosti, emancipuje ho před ochrannářským přístupem matky, povzbuzuje ho v budování nezávislých postojů, kompenzuje povahové poruchy či zvláštnosti matky, akademicky stimuluje dítě, učí ho disciplíně a zároveň je upřímnější ve věcech, které narušují společenské normy (Bakalář, 2002), přispívá k morálnímu rozvoji chlapce a jeho odpovědnosti (Dobson, 2002), dodává mu sebedůvěru a učí ho jednat jako rovný s rovným (Biddulph, 2007). Podobně absence otce je (především) u chlapců spojována s riziky nerespektováním autorit, vyšší kriminalitou, agresivitou, iracionalitou (např. Bakalář, 2002), mačo-mánie²¹ nebo naopak závislostí na matce a nízkým sebevědomím (Biddulph, 2007), leností a drogovou závislostí (Zoja, 2005). Z těchto charakteristik vyplývá tak často přítomná potřeba patologizovat absenci otce (a implicitně deficity matky) a hledat jeho alespoň symbolické zastoupení (třeba v mužském sociálním pracovníkovi).

Jinou teorií, která může významně formovat potřebu „mužského vzoru“ pro chlapce, je „teorie rolí“. „Teorie rolí“ se zabývá zkoumáním, jak lidé naplňují sdílená očekávání, která se vážou k jejich sociálním rolím ve společnosti. Pokud se sociální pracovníci a pracovníci inspirují (více či méně vědomě) především ve strukturálně funkcionalistickým pojetí teorie rolí, které klade důraz na pojetí rolí jako daných a neměnných kulturních scénářů (Béřeš, 2011a), které lidé naplňují, aby bylo dosaženo „komplementarity“ (konsenzu, stability), může to vést ke konzervativnímu způsobu myšlení. Ten je alespoň z hlediska „kritických přístupů“ v sociální práci v rozporu s posláním sociální práce a nepodporuje společenské změny v zájmu práv klientů (Navrátil, 2001b: 218) a vede ke konzervativní romantizaci minulosti (Béřeš, 2011b).²²

„Teorie rolí“ považuje naplňování očekávání, která se vážou k rolím (žen i mužů), za podmínku udržení sociálního řádu. „Genderové role“ jsou vnímány jako přirozeně dané a dobrovolně přijaté, což komplikuje jejich zpochybnění. Naopak, kdo poruší tradiční roli pro jeho pohlaví, cítí se sám nedostatečným (Béřeš, 2011b). Role ženy a muže jsou vnímány jako komplementární (vzájemně se doplňující). Role muže je předepsána v podobě tzv. „hegemonní maskulinity“, což je preferovaná, dominující a žádoucí podoba mužství. Naplňovat požadavky „hegemonní maskulinity“ má však šanci podle Valdové (2010) pouze muž bílé rasy, heterosexuál, dobře situovaný, zdravý, konkurenceschopný, racionálně uvažující, výkonný v práci, sexu a ve sportu, jednající takzvané bez emocí (emoce jsou připisovány ženám), podle Badinter (1999) muž samostatný a nezávislý, muž agresivní, muž neovládaný, ale ovládající druhé a především muž ne-ženský. Zároveň tato teorie klade důraz na sankce pro chlapce a muže, kteří nežijí podle rolových norem.

Výše prezentované požadavky sociálních pracovníků a pracovníků na muže – sociální pracovníky dokládají, že mužství a ženství jsou stále v souladu s „teorií rolí“ vnímány jako dvě komplementární až opozitní formy, které si lidé musí osvojit, aby byl zachován sociální řád. Neboli jsou stále prosazovány a idealizovány jediná „správná“ role muže a jediná „správná“ role ženy. Preferovaná forma feminity je podle Béřeše (2011a) doplňkem „hegemonní maskulinity“. Je orientovaná na uspokojení zájmů a tužeb mužů prostřednictvím souhlasnosti, péče a empatie (u mladých žen sexuální přítupností, u starších mateřstvím).

Další teorií s výrazným vlivem na sociální práci jsou „teorie sociálního učení“ a především „imitační teorie“, která tvrdí, že chlapci a dívky získávají chování typické pro své pohlaví tím, že pozorují vzory téhož pohlaví a jejich pohlavně typické chování přejímají a napodobují (Karsten, 2006). Napodobování jde ruku v ruce s posilováním žádoucího chování skrze odměny a sankce (Renzetti, Curran, 2003). Revize této teorie ovšem ukázaly, že ze strany dětí nebylo napodobováno ani tak stejné pohlaví, kterého byly ony samy, ale pohlaví, které disponovalo větší mocí a prestiží, takže dívky i chlapci měli shodně tendenci napodobovat spíše muže (Karsten, 2006). Pokud tedy „imitační teorie“ nefunguje skrze napodobování stejného pohlaví, vzniká otázka, jaký má smysl stavět sociální práci na užívání „rolových genderových vzorů“?

Zatímco předchozí dvě výše zmíněné teorie slouží sociálním pracovnícům a pracovníkům spíše jako normativní ideál žádoucího stavu (jak má vypadat „správný“ chlapec či muž), tak tato teorie je využívána z hlediska metodického, jak produkovat „opravdové muže“ (kdy muž – sociální pracovník je prostředkem k dosažení cíle). Má působit jako „rolový vzor muže“, který by měli chlapci či muži – klienti napodobovat. Tím, že před nimi bude „hrát roli hegemonního muže“, měl by je inspirovat a motivovat k podobnému naplňování „mužské role“.

Takový přístup lze nalézt například u Huntera (Hicks, 2001), který ve své knize věnované práci se sexuálně zneužitými chlapci popisuje, jak učí být tyto chlapce „muži“ skrze mužské rituály (např. drsné pobyty v přírodě). Biddulph (2007) ve své knize „Mužství“ chlapce bez otců až patologizuje (nikdy nedospějí v muže, bude z nich macho nebo slaboch atd.) a jediné řešení „nápravy“ chlapců vidí v tom, že jim budou „mužské vzory“ poskytovat učitelé, sousedé a také sociální pracovníci – muži. Zoja (2005) považuje za příčiny kriminality a drogových závislostí chlapců právě chybějící „mužské vzory“, které je třeba „dodat“ jinak. Warshak (1996) považuje za ideální model porozvodové péče takový, aby děti byly svěřeny rodiči stejného pohlaví, protože matky nemohou svým synům dát „silnou maskulinní identitu“.

Asi by bylo odvážné tvrdit, že sociální pracovníci a pracovníci uplatňují požadavek „mužského rolového vzoru“ na základě vědomých rozhodnutí vyplývajících bezprostředně ze znalostí výše uvedených teorií. Protože v kontextu České

republiky mi zatím není znám výzkum, který by se zabýval příčinami toho, proč sociální pracovníci a pracovníci tak lpí na „genderových rolových vzorech“, lze k tomuto vytvářet pouze hypotézy. Napadají mě dvě možná vysvětlení. Za prvé může jít o důsledek filantropických motivů řady pomáhajících, kteří jsou členy křesťanských církví, jejich víra je přivedla do sociální práce a přinesli si s sebou teze církevních učení o „přirozených rolích“ žen a mužů. Druhá hypotéza vychází z celkového společenského diskurzu o roli žen a mužů, který je do značné míry vytvářen a ovládan klinickými psychology, z nichž většina v médiích (hlavně populárně naučných časopisech, internetových denících a televizi) prezentuje odlišnou „přirozenost“ žen a mužů jako nezpochybnitelný „fakt“.

Kritika poptávky po „mužském rolovém vzoru“

Předchozí text se zaměřoval spíše na podpůrné argumenty pro využívání mužských sociálních pracovníků coby pozitivních rolových vzorů pro chlapce. Nyní se chci zaměřit na důsledky a rizika, která může taková strategie nést.²³

1. Genderový diskurz mužské práce s chlapci **posiluje genderové stereotypy a předsudky**. Přestože žijeme ve společnosti, kde se životy a role žen a mužů stále více prolínají, kde je stále více lidí nespokojených a nešťastných v situacích, kdy je po nich požadováno, aby plnili předepsané „genderové role“, tak naplňování těchto rolí je stále společensky očekáváno až vyžadováno (Christie, 2001). Ženy se již nemusí cítit spokojené v roli primárních pečovatelek o děti, muže a domácnost a rády by se angažovaly více ve veřejné sféře – ve sféře mimo domov, trápí je diskriminace či „ochrana“ v oblasti práce. Podobně se muži nemusí cítit dobře, pokud se od nich očekává především kariéra, peníze a permanentní dokazování, že jsou „opravdovými muži“, a naopak při rozvodech ztrácejí díky genderovým stereotypům přístup ke svým dětem. Nespokojenost lidí v těchto škatulkách ukazuje na to, že tyto kategorie jsou spíše sociálně konstruované než biologicky determinované. Přesto existuje silná společenská stigmatizace silných a kariérně orientovaných žen coby „semetrik“, „dominantních matek“ či „krkavčích matek“ a podobně nálepkování „ne-maskulinních“ mužů coby „pod pantoflem“ a „slabochů“. Toto by podle mého názoru měla reflektovat i sociální práce, která by měla odmítnout účast na „projektu zdůrazňování

pohlavních rozdílů“. Je to „projekt“, který klientům nerozšiřuje perspektivu jejich životů, ale naopak ji zužuje. Při takovémto přístupu se sociální práce vzdává svého emancipačního poslání a stává se ukázkou aktivitou. Hodnota „lidské diverzity“ může být pro sociální práci mnohem zajímavější hodnotou než „zachování řádu ve společnosti“.

2. Lpění na genderově stereotypním diskurzu vede ve svém důsledku k **opomíjení natolik klíčové etické hodnoty sociální práce, jakou je „individuální přístup“**. Místo aby byly individuálně posuzovány potřeby (chlapců a mužů) klientů, zautomatizované jsou jejich potřeby odvozovány z jejich pohlaví/genderu. Je především předpokládána potřeba „získat silnou maskulinní identitu“ (Warshak, 1996). Muži doplácí na svůj gender nejenom jako chlapci – klienti, ale i jako rodiče – klienti (kvůli předpokládané rodičovské nekompetenci). Např. Janebová a Černá (2008) zjistily, že sociální pracovníce při posuzování životní situace rozvádějících se rodin preferují matky na úkor otců právě na základě jejich genderu. U matek byla vždy předpokládána jejich autenticita při jejich žádosti o svěření dětí do péče, zatímco u otců byly motivy ověřovány, protože se stereotypně očekávalo, že svou žádost nemyslí vážně.
3. Navazujícím rizikem stávajícího genderového diskurzu, který je spíše genderově stereotypní a je postaven na „hegemonní maskulinitě“, je **diskriminace jiné než heterosexuální orientace či identity muže – sociálního pracovníka**. Protože se předpokládá, že tento muž – pracovník by měl být pro chlapce vzorem „opravdového muže“, implicitně jsou vyloučeni ne-heterosexuální muži (nemluvě o dalších trans-gender lidech²⁴). Homosexuální muž podle tohoto diskurzu nemůže poskytnout chlapci „pozitivní rolový vzor“, naopak by mohl být podezírán v lepším případě z (vědomé či nevědomé) „podpory homosexuality“ u svých klientů, v horším případě z úchylnky a zneužití chlapců (někteří lidé stále zaměňují či spojují homosexualitu s pedofiili). Sociální práce tak může sama diskriminovat své nositele.
4. Stávající genderový diskurz **poškozuje nejenom ne-heterosexuálně orientované pomáhající, ale jakékoliv ne-heterosexuální rodiče**. Podporou tradičních genderových rolí mužů a žen v péči o děti snižuje rodičovské kompetence

gay a lesbických rodičů. Zákonná diskriminace lidí v registrovaném partnerství při adopci i pěstounské péči²⁵ je posilována diskriminací v myslích sociálních pracovníků a pracovníc. Hicks (2009) v britském kontextu zjistil, že absence „mužského rolového vzoru“ byla sociálními pracovníci a pracovníky řešena především u lesbických párů, žádajících o adopce. Tyto páry byly při rozhovorech a vyplňování formulářů konfrontovány s automatickým očekáváním, že chtějí holčičku, protože bylo předpokládáno, že jí mohou poskytnout „ženskou zkušenost“, musely také dokazovat, že bude v okolí přítomen „mužský rolový model“, a pokud nebyl, tak alespoň dokládaly kontakty s „heterosexuálními páry“. Musely odpovídat, zda budou své děti vychovávat k nenávisti k mužům (na základě stereotypu, že lesby nenávidí muže) a vyjasnit, kdo má v rodině „mužskou roli“, přestože v realitě si jen menšina stejnopohlavních párů dělí role na jednoznačně „ženské“ a „mužské“. Podle Hickse (2009) není trvání na „genderových rolích“ rodičů pouze otázkou genderu, ale implicitně vede k tlaku na udržení normativní (heterosexuální) sexuality. Osvojovací proces je v Británii doprovázen řadou předpokladů a obav, že gayové vychovávají ze synů gaye a lesby ze svých dcer lesby. Sociální práce takovými praktikami přispívá k opresi na základě sexuální orientace, přestože ve svém Etickém kodexu (2006, bod 1.2) deklaruje pravý opak.

5. **Genderové stereotypy v profesi poškozují muže – sociální pracovníky**. Řada mužů si své „mužství“ v sociální práci užívá, vnímá ho jako svůj benefit, konkurenční výhodu či dokonce garanci lepší kvality, ale nezapomeňme, že to jsou i muži, které postihují negativní genderové stereotypy. Jedná se především o vnímání mužů jako potenciálních zneužívatelů dětí (Pringle, 2001, Scourfield, 2001), což jim sťezuje přístup do opatrovnícké oblasti v sociálně-právní ochraně dětí. Např. Simpson (2004) popisuje, jak jsou učitelé na prvním stupni a priori podezíráni z pedofilie, což lze interpretovat jako zobecnělé podezření vůči motivům mužů, kteří chtějí pracovat nebo pracují s malými dětmi.
6. Důraz na mužský gender v podobě volání po „mužském rolovém vzoru“ může vést podle Pringla (2001) ke **znevažování práce odváděné ženami**. Důraz na „mužské kvality“

a tokenismus mužů v organizacích sociální práce mohou vést k vyzdvihování mužské práce, přehlížení ženské práce, převádění finančních prostředků k „mužským projektům“ stejně jako k jejich nositelům v podobě finančních odměn (muži dostávají za stejně odbornou práci vyšší platy). (Pringle, 2001.) Částečný příklad tohoto jevu jsem popsala výše v rámci vlastní zkušenosti z praxe.

7. Muži – sociální pracovníci mohou s mužskými (chlapeckými) klienty (vědomě či nevědomě) *posilovat formy „hegemonní maskulinity“, které mohou vést k opresi vůči ženám* (Pringle, 2001). Jinak řečeno, podpora chlapců, aby vyhověli ideálu „opravdového muže“, může sekundárně vést k reprodukci nadřazenosti mužů nad ženami, k více či méně zjevné hegemonii nad ženami (či muži, kteří nesplňují ideál hegemonní maskulinity), někdy až k násilí vůči ženám. V prvním případě těží z výhod, které jim přináší „status muže“ (např. využívají servis ženské péče). Ve druhém případě reálná nemožnost dostat ideálu „opravdového muže“ v dnešní společnosti může vést k tomu, že naplní jediný maskuliní kód, který je dosažitelný, a to, že „opravdový muž je agresivní“, což Van Elst (1994) považuje za jednu z výrazných příčin domácího násilí mužů vůči ženám.
8. *Koncept „hegemonní maskulinity“ v důsledku neškodí pouze ženám, ale i mužům samotným, protože se stává stále více nedosažitelným.* Böhnisch (2007) v této souvislosti upozorňuje, že problémem mužů v současné společnosti „digitálního kapitalismu“ (vyznačujícího se standardizací práce²⁶) a sociálního státu (s jeho strategií gender mainstreamingu²⁷) je předpoklad mužské dominance. Muži jsou stále vnímáni jako „nadřazení“ či „ovládající“, ale je tomu tak ve světě, kde žijí pod kontrolou a jsou utlačováni. Ženy a muži sice zažívají stejnou zkušenost bezmoci v dnešní globalizované společnosti, ale ženy jsou díky své genderové roli lépe vybaveny na to, aby se vyrovnaly se zkušeností bezmoci. Muži jsou sociálně silněji tlačeni ke konformitě se svou genderovou rolí a nevnímají k ní žádné alternativy. Mužská identita má navíc větší odpor ke změnám než jiné identity (např. ženské či transgender identity). V terapeutické praxi se podle Böhnische (2007) ukazuje, že muži v krizových životních situacích, jako jsou osamělost, nezaměstnanost či tlak soutěžení, používají zastaralé

copingové²⁸ mechanismy. Například se obrací k naturalistickým konceptům maskulinity, kdy se brání emocím, využívají strategie kontroly a znehodnocování, používají neadekvátní racionalizace (vhodné spíše pro moderní než postmoderní společnost). Muži se v kritických životních situacích obrací k maskuliním strategiím, přestože je to právě koncept maskulinity, který vede ke vzniku některých problémů (Böhnisch, 2007). Volání po „pozitivním mužském vzoru“ tak může u chlapců v důsledku vést k novým frustracím.

9. Další argument pro kritiku „mužského rolového vzoru“ je spíše otázkou. *Měli by vůbec sociální pracovníci a pracovníci působit jako „vzory“ pro své klienty?* Využívání působení „rolových genderových vzorů“ žen činných v sociální práci se datuje spíše do doby před profesionalizací sociální práce, kdy měly ženy skrze „dobrý ženský vliv“ modifikovat postoje, chování a životní styl chudých (Daly, 1995). Naopak profesionalizovaná sociální práce předpokládá výkon práce založený na znalostech a dovednostech. S nadsázkou lze říci, že pokud jde především o pohlaví, je zbytečné vytvářet kvalifikační předpoklady pro výkon sociální práce. Postačí nabrat do oboru pouze vhodnou proporcí žen a mužů. Další otázka je, kde je brána jistota, že „vybraný muž“ bude disponovat „dostatečně silnou maskulinitou“? Mezi studenty i sociálními pracovníky – muži pozorují široké rozrůstání na škále maskulinity a některé si troufnou označit za více feministické než řadu studentek či sociálních pracovníků. Pokud by jediným cílem sociální práce s chlapci byla jejich indoktrinace mužskými rolovými vzory, bylo by za uvedených okolností asi třeba jediné – vybrat mezi uchazeči o práci s chlapci muže, kteří disponují „správnou dávkou maskulinity“.
10. Asi nejdůležitějším argumentem proti využívání „pozitivního mužského vzoru“ pro mě je důsledek, který má pro množství žen, které vychovaly své syny v dobré lidi. Stejně jako jsou *patologizovány matky vychovávající své syny bez otců, tak tento koncept patologizuje i chlapce a muže, kteří vyrostli bez svých otců*. Obojí vnímám jako velmi nekorektní jak z pohledu svobodných, rozvedených či ovdovělých matek, které jsou obviňovány za anomální vývoj chlapců, nárůst delikvence, vytěsnění otců z rodiny, nárůst homosexuality,

přetížený sociální systém, rozpad idealizované patriarchální rodiny (Hašková, 2002), tak z pohledu jejich synů, kteří jsou onálepkováni jako problémoví, slabošští, emočně oploštělí, nezodpovědní a především málo maskulinní (Warshak, 1996, Zoja, 2005, Biddulph, 2007).²⁹

Mám-li shrnout výše uvedená rizika, lze konstatovat, že zatímco pozitivem využívání „mužského genderového vzoru“ jsou udržení „genderového řádu“, jasné vymezení životních rolí mužů a žen, což může vést k větší jistotě lidí ve společnosti, tak jeho negativa spočívají v možné diskriminaci těch, kteří se necítí být svázáni genderovou rolí, a také v jeho určité nereálnosti a nedosažitelnosti. Naopak distance od „genderového řádu“ může vést množství lidí k nejistotě o jejich identitě, ale řadě lidí přináší pocit svobody rozhodnout se, kým chtějí „genderově“ být.

Návrhy na řešení dilematu „genderové nejistoty, či svobody“ z konstruktivistické pozice

Níže se pokusím učinit výčet kroků, které mohou česká sociální práce i konkrétní sociální pracovnice a pracovníci udělat při řešení dilematu, zda užívat v praxi model „pozitivního mužského vzoru“, či nikoliv, aby jejich rozhodnutí naplňovalo emancipační poslání sociální práce.

1. **Podrobujeme zažitě teorie** (např. Freudovu psychoanalýzu, teorii rolí a teorii sociálního učení) **kritické reflexi**. Prvním krokem je uvědomění, že nás nějaká teorie ovlivňuje v naší práci. Např. výše popsané teorie pronikly do podvědomí pomáhajících natolik, že je ztotožňují s pravdou a jejich zpochybnění mohou považovat až za kacířské. Je to velmi podstatný krok, protože užití teorie nemusí být zcela reflektované. Ne vždy si uvědomujeme, že nás nějaká teorie ovlivňuje. Druhým krokem je podrobit tuto teorii kritické analýze. Znamená to přemýšlet nad tím, jak je aplikovatelná na stávající situaci ve společnosti, jak může opresivně ovlivňovat volby mužů a žen, které se mohou zdát na první pohled dobrovolné (např. teorie rolí), jaké dopady má na situace a status mužů a žen (např. psychoanalýza).
2. **Zařadíme gender tematiku do vzdělávacích osnov vyšších odborných a vysokých škol**, abychom předešli rizikům vyplývajícím z více či méně uvědomovaného lpění na stávajícím genderovém diskurzu³⁰. Pro budoucí sociální

pracovnice i pracovníky a následně pro jejich klienty by mohlo být prospěšné, pokud by se naučili přemýšlet o sociální práci z hlediska jejich praktických a někdy diskriminačních dopadů na ženy a muže. Poptávka po mužských sociálních pracovnících je podle mého názoru spíše neuvědomělou volbou pomáhajících, které a kteří si neumějí představit jiný než dominující diskurz genderových rolí a neuvědomují si důsledky tohoto diskurzu pro sebe, své klienty, společnost či plnění poslání sociální práce. Nepředpokládám, že znalost genderové tematiky povede všechny k radikálnímu odstoupení od dominujícího genderového diskurzu, na druhou stranu se stanou jejich postupy uvědomované s přihlédnutím k výhodám či nevýhodám zvolené metody. Sociální práce je postavena na předpokládané i následné reflexi dopadů zvolených postupů, přesto je stále genderové hledisko opomíjeno.³¹

Kurikulum sociální práce by mělo zahrnovat nejenom znalosti genderové tematiky, ale také praktické dovednosti, jako jsou:

- Sebereflexe vlastních genderových stereotypů a předsudků, jejich příčin a dopadů na životy klientů.
- Kritická reflexe sociálně politických opatření a rozhodnutí z hlediska jejich dopadů na rovnost žen a mužů.
- Kritická reflexe teorií sociální práce, které jsou stále spíše učeny jako genderově neutrální (viz například výše zmíněná psychoanalýza), ačkoliv takové nejsou.
- Uvědomovat si, že genderová dilemata existují (např. posilovat hegemonní maskulinitu klientů, či nikoliv?).
- Přemýšlení nad dopady, které mají praktické zaběhnuté postupy (využívání „pozitivního mužského vzoru“) pro životy klientek a klientů.
- Dovednost pracovat s očekáváními klientů na gender sociálních pracovníků nebo pracovníků. Namísto stereotypního vyhovění požadavkům klientek a klientů připravme studující na školách na to, aby si tyto požadavky uvědomovali a uměli s nimi pracovat ve prospěch klientek a klientů. V danou chvíli může být požadavek na „mužský rolový vzor“ důsledkem nepřipravenosti žen – sociálních pracovníček reagovat na muže – klienty, kteří v důsledku genderových stereotypů odmítají pracovat se ženami.

3. Pokud budeme stále trvat na poptávce, že

pro práci s chlapci jsou vhodnější muži – sociální pracovníci, *snažme se promýšlet a snižovat rizika, která taková strategie může mít*. V danou chvíli spíše převládá názor, že je to „jediná správná cesta“, která nemá žádná rizika. Typicky bývá znakem dominujících diskurzů, že nebývají zpochybňovány, a pokud ano, tak je v protireakci zpochybněn tvůrce alternativního diskurzu. Ale výše uvedené argumenty ukazují, že „pozitivní rolový model“ není bez negativních dopadů. Jedním z nich je posilování hegemonní maskulinity u klientů (agresivity, nadřazenosti nad ženami apod.). I v českém kontextu může být užitečné tyto dopady pojmenovat a vytvářet takové postupy a metody, které reprodukci těchto negativních jevů redukuje nebo eliminují. Pringle (2001) navrhuje cestu o čtyřech krocích: (1) odmítat společenské postoje, které posilují opresi ze strany mužů (např. mýty o ženách, „opravdovém“ muži, domácím či jiném násilí, potřebě kontroly, rasismu či heterosexismu), (2) reflektovat, jak „peer“ skupiny mužů mohou posilovat mužskou tendenci k opresi, (3) navrhovat strategie k eliminaci situací, kde je takové opresivní chování pravděpodobné, (4) pomáhat mužům hledat jejich vlastní „maskulinitu“ a promýšlet formy maskulinity, které chtějí rozvíjet v rozmanitých momentech svých životů. Podobně Pease (2001) navrhuje pro muže – sociální pracovníky využití tří metod skupinové sociální práce: (1) „kolektivní reflexe vlastních genderových postojů“ v jejich osobních, sociálních i politických důsledcích, (2) „kolektivní práce s pamětí“, jejímž cílem je dekonstruovat (identifikovat), jak vznikaly v rámci socializace genderové stereotypy a vzory, (3) „sociologické intervence“, jejímž cílem je najít hierarchické uspořádání uvnitř organizací, ve kterých muži pracují (zabývat se nadřazeností mužů nad ženami v organizacích).³²

4. Zabýváme se muži a „maskulinitou“ v sociální práci. „Mužství“ je v české sociální práci spíše tabu (slovenská sociální práce je na tom především díky aktivitám katedry sociální práce na Filozofické fakultě Prešovské univerzity poněkud lépe). Je trapné až nemístné se jím zabývat³³. Téma ženské diskriminace a ženských problémů jsme částečně vstřebali i v české sociální práci, ale problémy mužů zůstávají stále mimo pozornost (snad v souladu s maskulinním kódem, že „opravdový muž“ žádné

problémy nemá, a pokud je má, tak o nich nechce mluvit a vyřeší si je sám). Je to škoda, protože tak ztrácíme prostor pro otázky (a odpovědi), které jsou klíčové z hlediska efektivity i kvality sociální práce s muži či chlapci – klienty. Nejenom pro otázku, jak je v praxi užitečný koncept „mužského rolového vzoru“, ale také jak pracovat s maskulinitou. Máme spíše podporovat koncept „hegemonní maskulinity“ (např. Bakalář, 2002), nebo rozvíjet u klientů jinou „alternativní maskulinitu“ (jako např. Liga otevřených mužů podporuje „otevřené mužství“ kombinující aktivní otcovství s podporou „mužského elementu“), či pomáhat rozvíjet vícero konceptů „maskulinity“ (např. Christie, 2001), anebo rezignovat na „maskulinitu“ a „feminitu“ a pomáhat klientkám a klientům hledat identitu v jiné než genderové roli?

Autorka tohoto textu se přiklání k poslední variantě. Vede mě k tomu sledování trápení, které ženy i muži zažívají, když se chtějí vtěsnat do svých „genderových rolí“, které považují za „přirozeně dané“. Muži se trápí, protože se jim nepodařilo naplnit „mužský projekt“ „postavit dům, počít syna a zasadit strom“. Jak píše Connel (2005), „sociální konstrukce mužství nemusí nutně korespondovat s tím, čím muži aktuálně jsou, či čím chtějí být. Podobně Böhnish (2007) upozorňuje na mužské strádání (neediness), které charakterizuje jako fyzicko-mentální stav pocítovaného tlaku, kdy muži touží po něčem, co je jim ve stejném čase odmítáno. Ženy si pro změnu vyčítají, že jsou „špatné matky, manželky či dcery“. Protože vycházím z předpokladu, že pohlaví i gender jsou sociálně vytvářeny, domnívám se, že opuštění konceptu „genderových rolí“ by přineslo úlevu či větší „svobodu“ při budování identity všem. Je ale spíše pravděpodobné, že lidé se této „svobody“ budou bát a odmítat ji. Jedním z důvodů může být „strach ze svobody“, jak už v jiném kontextu napsal Erich Fromm (1993). Lidé raději dávají přednost tradičnímu řádu s jasně definovaným „mužstvím“ a „ženstvím“. Muži by navíc přišli o svou výlučnost a „status muže“, zatímco ženy by ztratily své výhody v oblasti svěřování dětí do péče.

Závěr

Velmi by mě mrzelo, kdyby byl tento text interpretován tak, že poškozujeme muže a snižujeme jejich rodičovskou roli. Naopak, v předchozím textu jsem kritizovala ztížený přístup otců k jejich

dětem na základě jejich genderu. Mým záměrem bylo upozornit na nereálnost očekávání a stereotypů, které se vážou k „mužské“ otcovské (a „ženské“ mateřské) roli, i na to, jak mohou klientky a klienty stigmatizovat. Zároveň jsem chtěla sociálním pracovnícům a pracovníkům nabídnout odlišný – více emancipační přístup práce. Ten by se mohl orientovat na „dobré rodičovství“ bez ohledu na gender/pohlaví rodiče, což by mělo přínos nejenom pro „ženy“, „muže“, ale i pro lesby, gaye či jiné trans-gender lidi, kteří chtějí být rodiči.

Součástí mezigenerační solidarity je předávání tradičních hodnot a norem. Předávání „genderových rolí“ mužů a žen se může zdát jedním z pozitivních aspektů mezigenerační solidarity. V tomto textu jsem se snažila uvést argumenty, proč zachování tradičních „rolí muže“ a „rolí ženy“ může poškozovat klientky a klienty sociální práce, sociální pracovníce i pracovníky, poslání sociální práce a celou společnost. Ne vše, co je tradicí, musí být nutně dobré pro lidi. Kdysi byly součástí české tradice otroctví, zákaz volebního práva žen a trest smrti. Od těchto tradic se ustoupilo, protože se ukázalo, že nejsou dobré ani pro jednotlivé lidi, ani pro společnost. Pokusme se alespoň přemýšlet, zda podobná věc neplatí i v případě předepsaných „genderových rolí“ mužů a žen.

Seznam literatury:

BADINTER, E. XY. **Identita muže**. Bratislava: Aspekt, 1999.

BAKALÁŘ, E. **Průvodce otcovstvím, aneb Bez otce se nedá (dobře) žít**. Praha: Vyšehrad, 2002.

BECHYŇOVÁ, V., KONVIČKOVÁ, M. **Sanače rodiny**. Praha: Portál, 2008.

BÉREŠ, M. **Koncepty maskulinity a ich inovačný potenciál pre kritickú sociálnu analýzu**. In LUBELCOVÁ, G., a kol. **Inovácie v sociálnych a verejných politikách. Problémy konceptualizácie a nových nástrojov**. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2011a, s. 27–50.

BÉREŠ, M. **Teória rolí v sociálnej práci – v kontexte rodových stereotypov**. In CHYTIL, O., MATULAYOVÁ, T. (eds). **Výzvy pre sociálne profesie v modernej spoločnosti**. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2011b, s. 149–171.

Bible svatá aneb všechna svatá písma Starého i Nového zákona. Podle posledního vydání Kralického z roku 1613. Česká biblická společnost, 1991.

BIDDULPH, S. **Mužství. Jak zvládat všechny mužské role**. Praha: Portál, 2007.

BÖHNISCH, L. **The Current Discussion on Men and Masculinities**. *Social Work & Society*, 2007, Vol. 5, No. 3.

CONNEL, R. **Gender, Men, and Masculinities**. Cambridge: Polity Press, 2005.

DALY, C. **An Historical Perspective on Women's Role in Social Work in Canada**. In TAYLOR, P., DALY, C. **Gender dilemmas in Social Work. Issues Affecting Women in the Profession**. Ontario: Canadian Scholars' Press Inc., 1995.

DOBSON, J. **Výchova chlapců**. Praha: Návrat domů, 2002.

DOMURAT DREGER, A. **Hermafroditi a medicínská konstrukce pohlaví**. Praha: Triton, 2009.

Etický kodex sociálních pracovníků ČR. Společnost sociálních pracovníků, 2006.

FEINBERG, L. **Pohlavní štvanci**. Praha: G plus G, 2000.

FROMM, E. **Strach ze svobody**. Praha: Naše vojsko, 1993.

HAŠKOVÁ, H. **Mateřství v neúplných rodinách**. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 2002, č. 4.

HEALY, K. **Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Post-modernism**. *Critical Social Work*, 2001, Vol. 2, No. 1.

HEARN, J. **Men, Social Work and Men's Violence to Women**. In CHRISTIE, A. **Men and Social Work. Theories and Practices**. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave, 2001, pp. 63–86.

HICKS, S. **Men Social Workers in Children's Services: 'Will the Real Man Please Stand Up'?** In CHRISTIE, A. **Men and Social Work**. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave 2001, pp. 49–62.

HICKS, S. **Sexuality and the 'Relations of Ruling': Using Institutional Ethnography to Research Lesbian and Gay Foster Care and Adoption**. *Social Work & Society*, 2009, Vol. 7, No. 2, 2009, pp. 234–245.

CHRISTIE, A. **Gendered Discourses of Welfare, Men and Social Work**. In CHRISTIE, A. **Men and Social Work**. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave 2001b, pp. 7–34.

- JANEBOVÁ, R. **Když je klientem muž...** In SMUTEK, M., KAPPL, M. **Proměny klienta služeb sociální práce – Social Work Client Metamorphoses.** Hradec Králové: Gaudeamus, 2007, s. 317–336.
- JANEBOVÁ, R., ČERNÁ, L. **Konstrukce žen-klientek a mužů-klientů v praxi sociální práce.** *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 2008, roč. 9, č. 2.
- KARSTEN, H. **Ženy – Muži: Genderové role, jejich původ a vývoj.** Praha: Portál, 2006.
- KEPPLER, Z. **Gender and Social Work Supervision.** *The Manitoba Journal of Child Welfare*, 2006, Vol. 5, No. 1.
- KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, B., a kol. **Obrazy ženství v náboženských kulturách.** Praha–Litomyšl: Paseka, 2008.
- KŘÍŽKOVÁ, A., PAVLICA, K. **Management genderových vztahů. Postavení žen a mužů v organizaci.** Praha: Management Press, 2004.
- MCLEAN, J. **Men as Minority. Men Employed in Statutory Social Care Work.** *Journal of Social Work*, 2003, Vol. 3, No. 1, pp. 45–68.
- MCPHAIL, B. A. **Setting the Record Straight: Social Work Is Not Female-Dominated Profession.** *Social Work*, 2004, Vol. 49, No. 2, pp. 323–326.
- MUSIL, L. **Různorodost pojetí, nejasná nabídka a kontrola výkonu „sociální práce“.** *Sociální práce*, 2008, č. 2, roč. 8, s. 60–79.
- NAVRÁTIL, P. **Vybrané teorie sociální práce.** In MATOUŠEK, O., a kol. **Základy sociální práce.** Praha: Portál, 2001a, s. 183–192.
- NAVRÁTIL, P. **Sociálněpsychologické a komunikační modely.** In MATOUŠEK, O., a kol. **Základy sociální práce.** Praha: Portál, 2001b, s. 216–222.
- PAYNE, M. **Modern Social Work Theory.** Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press, 1997, pp. 214–237.
- PEASE, B. **Researching profeminist men's narratives: participatory methodologies in a postmodern frame.** In FAWCETT, B., FEATHERSTONE, B., FOOK, J., ROSSITER, A. **Practice and Research in Social Work. Postmodern feminist perspectives.** London and New York: Routledge, 2000, pp. 136–158.
- PEASE, B. **Developing profeminist practice with men in social work.** *Critical Social Work*, 2001, Vol. 2, No. 1.
- PERRY, M. **Klec pro majáky.** Zlín: Kniha Zlín, 2011.
- PRINGLE, K. **Men in Social Work: the Double-edge.** In CHRISTIE, A. **Men and Social Work.** Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave 2001a, pp. 35–48.
- RADIMSKÁ, R. **Rozvedené a svobodné matky v České republice.** *Gender – rovné příležitosti – výzkum*, 2003, č. 4.
- REIMER, M. S. **Gender Differences in Moral Judgment: Implications for Clinical Practice.** *Clinical Social Work Journal*, 1984, Vol. 12, No. 3.
- RENZETTI, C. M., CURRAN, D. J. **Ženy, muži a společnost.** Praha: Karolinum, 2003.
- RŮŽIČKOVÁ, D., MUSIL, L. **Hledají sociální pracovníci kolektivní identitu?** *Sociální práce*, 2009, č. 3, roč. 9, s. 79–90.
- SCOURFIELD, J. B. **Constructing women in child protection work.** *Child and Family Social Work*, 2001, Vol. 6, No. 1, pp. 77–78.
- SIMPSON, R. **Masculinity at Work: The Experience of Men in Female Dominated Occupations.** *Work Employment and Society*, Vol. 18, No. 2, 2004.
- SPENCEROVÁ T. **Jsem trandák.** Praha: G Plus G, 2003.
- TAYLOR, P. **Power and Authority in Social Work.** In TAYLOR, P., DALY, C. **Gender dilemmas in Social Work. Issues Affecting Women in the Profession.** Ontario: Canadian Scholars' Press Inc., 1995.
- VALDROVÁ, J. **Žena, muž a sociální pohlaví.** [cit. 29. 11. 2010]. Přístup z: <http://www.valdrova.cz/news/21/20/zena-muz-a-socialni-pohlavi>.
- VAN ELST, T. **Gender-specific social work with men and boys.** In HESSER, K. E., KOOLE, W. **Social Work in the Netherlands: Current Developments.** Utrecht: SWP, 1994, pp. 24–34.
- WARSHAK, R. A. **Revoluce v porozvodové péči o děti.** Praha: Portál, 1996.
- ZOJA, L. **Soumrak otců: archetyp otce a dějiny otcovství.** Praha: Prostor, 2005.

Poznámky

- 1 radka.janebova@uhk.cz
- 2 „Sanace rodiny je soubor opatření sociálně-právní ochrany, sociálních služeb a dalších opatření a programů, které jsou poskytovány nebo ukládány převážně rodičům dítěte a dítěti, jehož sociální, biologický a psychologický vývoj je ohrožen. ... Cílem sanace rodiny je předcházet, zmírnit nebo

- eliminovat příčiny ohrožení dítěte a poskytnout rodičům i dítěti pomoc a podporu k zachování rodiny jako celku.“ (Bechyňová, Konvičková, 2008: 18.)
- 3 Vyznačuje se důrazem na iniciaci změn v prostředí klientů.
- 4 Orientuje se na změnu sociálního prostředí.
- 5 „Kritická sociální práce“ klade důraz na kritiku a analýzu oprese na základě třídy, rasy a genderu a jejím cílem je celková společenská transformace k překonání útlaku a nespravedlnosti.
- 6 Rozuměj „poptávka po sociální pracovníci“.
- 7 Tuto větu jsem si vypůjčila od kolegyně Terezy Čejkové, která v naší e-mailové korespondenci téma komentovala i dalšími zajímavými postřehy: „...poznámky o nedostatečné kompetentnosti slyším zatím pouze od žen. Od muže zatím ještě nikdy nic takového nepřišlo, ale může to být i tím, že se ve své práci daleko víc setkávám s ženami. A pak taky je pro mě otázkou, jestli je to něco, co je opravdu ovlivněno pohlavím, nebo spíše charakterem osobnosti dané klientky. Protože jsem už taky zaslechla poznámky o tom, že pracovníce, které mají děti, stejně nejsou dostatečně kompetentní, protože je nemají v náhradní rodinné péči, a to je zcela jiná zkušenost. V kraji je jedna pracovníce, která dítě osvojila – má tedy osobní zkušenost s náhradní rodinnou výchovou, ale ani ta není dost kompetentní, protože nemá zkušenost s výchovou romského dítěte. Klient zkrátka někdy vyžaduje, aby pracovníce prošla naprosto stejnou osobní zkušeností, a teprve pak by mohla opravdu pochopit, čím prochází on. Což ale samozřejmě není možné a podle mého názoru ani potřebné. Já taky chodím ke gynekologovi a nevyžadují, aby nejdříve otěhotněl, a teprve pak by mi mohl opravdu pomoci.“
- 8 Oblasti disponující mocí a autoritou jsou zpravidla společensky více ceněné než ty, které jimi disponují méně.
- 9 To je poměrně pikantní v souvislosti s momentálním důrazem, který se klade na potřebu vzdělání v sociální práci.
- 10 McPhail (2004) zpochybňuje vnímání sociální práce jako ženské profese vzhledem k tomu, že v klíčových oblastech, jako je management, vysoké školství, výzkum a politické řízení výkonu sociální práce, převládají muži.
- 11 „Token“ je zástupce určité skupiny (např. z hlediska pohlaví, národnosti či rasy), který je v určitém společenství (např. organizaci, pracovní skupině) jediný či početně vzácný. Pak se stává v očích skupiny jakýmsi symbolem „své“ skupiny a je vnímán prostřednictvím stereotypů spojovaných s jeho „skupinou“ (Křížková, Pavlica, 2004: 93).
- 12 Např. od mužů učitelů bylo očekáváno, že budou lepší v technických disciplínách a že zvládnou „obtížnější třídy“, od stewardů v letadlech, že budou zajišťovat spíše bezpečí v letadlech než servisní funkce jako jejich kolegyně s totožnou profesní pozicí, od knihovníků vyšší odbornost při hledání informací a od zdravotních bratrů, že budou většími odborníky na diagnózy a léčbu. Také sami muži v „ženských povoláních“ řešili kolizi svého zaměstnání a své „mužské identity“ adaptací svého sebepojetí na netradiční situaci. Například nazývali své povolání tak, aby neznělo „žensky“ (knihovníci se nazývali „informačními experty“), popisovali své povolání skrze mužské charakteristiky (učitelé na prvním stupni zdůrazňovali roli sportu a „mužského vzoru“ pro děti) nebo se distancovali od feminních aspektů povolání (stewardi upozorňovali, že musí v případě krize zachovat chladnou hlavu). (Simpson, 2004.)
- 13 Viz např. apoštol Pavel Efezským 5,22-24: „Ženy mužům svým poddány buďte, jako Pánu. Nebo muž jest hlava ženy, jako i Kristus hlava církve, a on jest spasitel těla. A protož jakož církev poddána jest Kristu, tak i ženy mužům svým ve všem.“ (Bible svatá, 1991: 201.)
- 14 Viz např. 1. epištola Pavla Korintským, 14,34-35: „Ženy vaše v shromážděních at mlčí, nebo nedopouští se jim mluvit, ale any poddány byly, jakž i zákon praví. Pakli se chť čemu naučíte, doma mužů svých necht se ptají. Nebo mrzká věc jest ženám mluvit v shromáždění.“ (Bible svatá, 1991: 180.)
- 15 Racionalita vyplývá z protikladnosti vůči charakteristikám žen, které byly církevními autoritami popisovány jako méněcenné (např. Tomáš Akvinský), nedokonale (např. Tomáš Akvinský), nečisté (např. Aurelius Augustinus, Jan Hus), nevládnoucí duchem (Aurelius Augustinus). (Knotková-Čapková a kol., 2008.)

- 16 Viz např. výrok církevního myslitele Aurelia Augustina „*Správný je dům, kde muž rozkazuje a žena poslouchá*“ (Knotková-Čapková a kol., 2008: 89).
- 17 Viz např. 1. epístola Pavla Korintským 11,7-9: „*Muž nemá zavíjetí hlavy, jsa obraz a sláva Boží, ale žena jest sláva mužova. Nebo není muž z ženy, ale žena z muže. Není zajisté muž stvořen pro ženu, ale žena pro muže.*“ (Bible svatá, 1991: 177.)
- 18 Zjednodušeně řečeno se chlapci obávají, aby nebyli kastrováni jako ženy, a tak se snaží připodobnit svému otci (Renzetti, Curran, 2003).
- 19 Období, kdy chlapec pohlíží na svého otce jako na soka vzhledem k matce a kdy s ním začíná soupeřit (Renzetti, Curran, 2003).
- 20 Není od věci srovnat toto vymezení žen s charakteristikami uváděnými Aureliem Augustinem, Tomášem Akvinským či Janem Husem (viz poznámka pod čarou č. 15).
- 21 „...nosí agresivně působící oblečení, hromadí bojové hračky a komiksy nebo (je-li starší) nosí nože a obsedantně studuje zbraně a válečnou techniku.“ (Biddulph, 2007.)
- 22 Kritika tohoto pojetí „teorie rolí“ nemusí vycházet pouze z „kritické sociální práce“, či „aktivistického pojetí“ (viz Musil, 2008), ale i z tzv. „profesionálního pojetí“ (Musil, 2008), jehož cílem je změna jak na úrovni klienta, tak na úrovni sociálního prostředí, pokud blokuje sociální fungování klienta.
- 23 Původně jsem se pokoušela dopady rozčlenit na rizika pro sociální pracovníce a pracovníky, pro klienty i pro celou společnost, ale jedná se o natolik související oblasti, že se mi nakonec takové rozlišení jevilo jako spíše škodící struktuře textu.
- 24 Lidé, kteří se necítí být čistě ženami, ani čistě muži, nevnímají svou sexualitu ani čistě jako heterosexuální, ani jako homosexuální (např. intersexuálové, transsexuálové, cross-dresser, male to female, female to male, gender-bender, gender-blender atd.). Viz např. Feinberg, 2001, Spencerová, 2003, Domurat Dreger, 2009, Perry, 2011.
- 25 Registrovaní partneři podle zákona o registrovaném partnerství č. 115/2006 Sb. v platném znění nesmějí osvojit dítě ani individuálně, ani společně, pěstounská péče je možná pouze individuálně, nikoliv společně.
- 26 Především zavádění nových pracovních forem (např. švarcsystém, částečné úvazky apod.), které postrádají garance starých sociálních jistot (pojištění, doby neurčité apod.).
- 27 Zavádění rovnosti žen a mužů do všech oblastí a monitorování těchto oblastí z hlediska dopadů na ženy a muže.
- 28 Strategie, které se osvědčovaly v minulosti.
- 29 České i zahraniční statistiky se sice shodují na tom, že děti z neúplných rodin mají častější výchovné problémy než děti, které žijí s oběma rodiči, ale také se ukazuje, že jako intervenující proměnná vstupuje do této statistické korelace chudoba neúplných rodin. Jinou hypotézu předložil americký sociolog Kimmel, který připisuje horší školní prospěch a výchovné problémy chlapců samotné maskulinitě, tedy hodnotám, které si chlapci spojují s „mužstvem“ (Radimská, 2003). Zpochybněním konzervativních argumentů se zabýval také francouzský sociolog Singly (Hašková, 2002), „který popírá údaj o větším podílu delikventů z neúplných rodin, když poukazuje na fakt, že studie o rodinných poměrech mladých delikventů jsou často zkreslené výběrem vzorku, který vychází z klientely psychologických ordinací. V nich totiž nacházíme vyšší procento dětí z rozvedených rodin. To ale ještě nemusí nutně znamenat, že tyto děti mají více problémů. Vypovídá to jen o tom, že matky využívají při výchovných problémech svých dětí veřejné instituce.“
- 30 Minimální standard vzdělávání v sociální práci vytvořený Asociací vzdělavatelů v sociální práci ke genderové tematice neodkazuje. Absence vzdělávání v této oblasti může být jednou z příčin stereotypního myšlení sociálních pracovníků a pracovníků.
- 31 McLean (2003) tento jev přisuzuje mužské dominanci v akademickém světě sociální práce. I v akademické oblasti mohou vnímat muži feministické ideje jako ohrožující jejich pozice.
- 32 Podrobněji viz Janebová (2007).
- 33 V zahraniční literatuře se jako jeden z hlavních důvodů této nechuti uvádí, že mezi vzdělavateli převládají muži.

Téma

Jak usnadnit soužití a pomoc mezi generacemi v rodině úpravou bydlení

„Naprostě ideální pro člověka je, když život, jak ho žil, a to prostředí, jak si ho vytvořil po dosažení určitého věku, nemusí příliš měnit.“ Touto větou pana prof. Iva Možného začíná dokumentární film *Bydlení seniorů*, který Diakonie ČCE natočila před třemi lety. Bylo to v rámci širšího projektu, kde jsme se zabývali otázkou, zda naše domácnosti poskytují bezpečí, podporují soběstačnost a další podmínky pro život i v době, kdy nám ubývají pohybové nebo smyslové schopnosti. Dokument promítáme při různých besedách. Je zajímavé sledovat, jak všichni souhlasně přikývají a potvrzují tu prostou větu v úvodu. Jakmile však začneme trochu pátrat, jak naši seniori nebo budoucí seniori bydlí, zjistíme, že pro mnoho z nich není možnost strávit závěrečnou čtvrtinu života ve svém prostředí, v bezpečí, se zachováním soběstačnosti, mobility a sociálních vazeb, příliš reálná.

Může se stát, že nás ekonomické důvody donutí změnit byt. Možná bydlíme v budově, kde nelze vytvořit bezbariérové bydlení. Vedle těchto těžko ovlivnitelných okolností existují i překážky, které se odstranit dají, jen když si je uvědomíme včas a řešíme je v době, kdy na to máme ještě sílu. Jsou to např. stavební úpravy vstupů – širší dveře, odstranění prahů, změna dispozice koupelny. Drobnější překážky se dají odstranit i bez významných investic použitím pomůcek, instalace madel nebo technologií umožňujících komunikaci.

Neradostná zpráva z výzkumu

Uspořádali jsme šetření v šesti stech domácnostech seniorů. Impulzem pro to byly mj. zprávy našich kolegů z pečovatelské služby, které často konstatovaly, že jejich možnosti poskytnout seniorům službu končí na bariérách v bytě nebo v domě. Upozorňovaly také na častá zranění např. v koupelnách. Výsledkem našeho šetření byla neradostná zpráva, že dvě třetiny obydlí lidí nad

65 let neposkytují bezpečí ani neumožňují mobilitu při zhoršených schopnostech. Z hlediska úrazů jsme vyhodnotili jako nejrizikovější podlahy v koupelně, kuchyni, ale i v dalších místnostech, kde bývají třeba různě vrstvené koberečky nebo ohnuté rohy koberců. V naprosté většině domácností jsou mezi místnostmi prahy, které pro bezpečný pohyb znamenají vážné riziko. Zaznamenali jsme také případy seniorů, kteří se ocitli ve svém bytě jako v kleci, ze které nedokázali vyjít, a postupně se jim proto vytrácela možnost komunikovat s okolím a zachovat sociální vazby.

Technické vybavení domácností bylo velmi rozdílné. Zaznamenali jsme několik domácností vybavených různým signalizačním zařízením. Někteří seniori měli k dispozici alespoň telefony s tísňovým voláním. Na druhé straně výjimkou nebyly ani domácnosti, kde netekla teplá voda, protože stará karma už nefungovala a řešit výměnu bylo nad síly stárnoucích obyvatel bytu. Rezignaci, která znamenala ústup z kvality bydlení, jsme v různých podobách zaznamenali v mnoha případech.

Seniorům někdy s úpravami domácího prostředí pomohou jejich dospělá děti nebo vnoučata. V některých bytech díky tomu byly vhodně rekonstruované koupelny s namontovanými madly a sedačkami, protiskluzovými podložkami pod koberce, jednoduchými zařízeními pro komunikaci v případě nouze, jako je např. tlačítko zvonku u postele. K zajištění pocitu bezpečí v době, kdy jsou seniori doma sami, mají v některých rodinách domluvené signály se sousedy, kteří ihned informují děti nebo vnoučata, když se něco děje. Může to být třeba kytky v okně, kterou vědomě senior dává na určité místo, aby dal vědět, že je vše v pořádku.

Komplexnější a systematická řešení jsou zatím v nedohlednu

Stále naléhavěji se nám vtírala otázka, kdo může pomoci, když není rodina nebo někdo blízký, kdo by se

I staří lidé využívají moderní techniku ke komunikaci s blízkými. Foto: Pavel Hanych.

postaral o technické řešení problému. Znáám ochotné pečovatelky, které jsou schopny poradit různé kompenzační pomůcky a samy zařídí jejich instalaci, i když to nemají v popisu práce. V segmentu služeb chybí něco jako komplexní poradenství pro bydlení ve stáří nebo v situaci po úrazech. Každý musí individuálně hledat pomoc a není vždy jednoduché zorientovat se v nabídkách komerčních firem, porozumět doporučeným řešením, která se tak často už jen svou rétorikou vzdalují naší představě o tom, co potřebujeme. Navíc rozruch při instalacích nových věcí a učení se jejich ovládání už samo o sobě vede leckoho k rezignaci ještě před pokusem něco měnit. Vzpomínám na návštěvu jednoho zahraničního zdravotního zařízení. Staří žena tam nacvičovala chůzi po schodech, které byly sestaveny do velmi atypického tvaru. V údivu jsem se dozvěděla, že technik byl u ní doma, naměřil schodiště a z dřevěných prvků pak poskládal stejný tvar v rehabilitační místnosti. Tato žena, která se zotavovala po mozkové příhodě, s asistenty nacvičovala chůzi po „vlastních schodech“, aby ji pak doma zvládla sama. Navíc technik navrhl řešení madel a po odsouhlasení a vyjednání způsobu

financování zajistil jejich montáž v domku, kam se paní měla už brzo vrátit. Na otázku, kdo platí službu technika, mi odpověděli, že je to záležitost péče o obyvatele, kterou dotuje město.

Pátrali jsme, komu by to příslušelo u nás. U obecních úřadů s rozšířenou působností lze žádat o finanční příspěvek na kompenzační pomůcky nebo na úpravy bytu. Zkušenější pracovnice, které příspěvek vyplácejí, už jsou schopny poradit výrobce nebo dodavatele. Ale ani jim z hlediska jejich zaměstnavatele nepřísluší navrhovat technická řešení. Existují odborné poradny, které však sledují jen určitou výše pomůcek, např. pro konkrétní typ postižení. Komplexnější a hlavně systematické řešení jsme zatím nezaznamenali, i když všichni víme, že podpora soběstačnosti seniorů, aby mohli žít ve svém prostředí, je tou nejlepší cestou. A pro města a obce také tím nejefektivnějším řešením péče o seniory.

Možnosti řešení se nabízejí

Jako jednu z cest vidíme alespoň zvýšení informovanosti o možnostech úprav a technického vybavení. Často tápeme, jaké dárky dát našim blízkým

Příklad bezbariérové koupelny. Foto: JIKA.

k Vánocům nebo narozeninám. Co se třeba spolu s nimi zamyslet, jak se pohybují po bytě a jaké pomůcky by mohly zmírnit riziko jejich úrazu. Následně můžeme zjistit, v jakém provedení a kde se dají opatřit. Adolescenti by přitom mohli uplatnit svou zběhlost při surfování na internetu. Někdy máme chuť říkat našim babičkám a dědečkům: „Tak to už nedělej!“ Předem se hrozíme, co by se zase mohlo stát. Zkusme přemýšlet, jestli nemůžeme společně zachytit vytrácející se soběstačnost a jistotu kroku. Obchodní firmy už ve svých nabídkách propagují speciální výrobky pro seniory a dá se předpokládat, že tento trend bude narůstat.

Počítače, mobilní telefony a další technické vybavenosti se stávají součástí života všech generací. Umožňují přístup k informacím a dokonce i základní komunikaci. V naší odborné sociální poradně Life Tool, Praha, nabízíme možnosti alternativní komunikace pro ty, kteří ztratili schopnost domluvit se běžným způsobem. Díky různým počítačovým perifériím mohou používat počítač i lidé se zhoršenou motorikou nebo s třesem ruky. Dokonce i ti, kteří nemohou ovládat klávesnici nebo myš prsty svých rukou. Existují různé pomůcky k ovládání počítače ústy, dechem nebo očima. Málo se ví o možnostech komunikačních

tabulek pro lidi, kteří např. po mozkové mrtvici nebo úrazech nejsou schopni mluvit.

Když odhlédneme od těchto specifických způsobů použití technologií, je evidentní, že používání mobilů a počítačů se pro starší generaci stává běžným. Je ovšem důležité, když jsou po ruce dospělé děti nebo vnoučata, kteří nás starší vhodným způsobem navigují úskalími používání nových přístrojů nebo programů. Je příjemné vidět babičky a dědečky hrdé na to, že jim pomůcky obstarali vnukové nebo vnučky, a naopak vnoučata, která těší, že mají co nabídnout a jejich zkušenost je přitom vítaná.

Zahraniční zkušenosti jsou různé

V České republice už můžeme zaznamenat nabídky bytů v nové zástavbě, která je určena výhradně seniorům. Na počátku devadesátých let nás naši kolegové ve Švédsku, po zkušenosti z provozu seniorských vesniček, varovali, abychom nevytvářeli jednogenerační prostředí. Vybavena tímto varováním jsem sledovala v průběhu několika dalších let život seniorů v zařízeních tohoto typu v Americe. Na rozdíl od švédské zkušenosti jsem nezaznamenala stížnost na generační monotónnost prostředí. Viděla jsem hodně zblízka život

několika přátel – seniorů, kteří žijí v městečku s domky nebo bytovými domy s celkovou kapacitou několika stovek obyvatel. Moji přátelé hovoří o přednostech tohoto typu bydlení. Pochvalují si možnost účastnit se různých programů podle svého zájmu a hlavně vyjadřují svůj pocit bezpečí. Jsou si jisti, že i v případě zhoršení zdravotního stavu jsou k dispozici navazující sociální a zdravotní služby přímo v místě. Nemají pocit, že by ztratili kontakt s mladší generací. Tak, jak často se vídali s dětmi a vnoučaty ještě v původním bydlišti, tak často se vídají i teď. Podstatné je zmínit, že seniori se do tohoto bydlení stěhují ještě v době, kdy jsou relativně samostatní a zařizují se tím na další čtvrtinu svého života. Nechápu to jako nějaké nouzové řešení. Jsem si vědoma rozdílů v mobilitě i v ekonomickém zajištění seniorů u nás a lidí, kteří si mohou dovolit život ve zmíněných seniorských zařízeních. Přesto i zde platí, že je důležité myslet na stáří včas. Jedna starší žena mi řekla: „To, že jsem prodala svůj byt a pořídila si ho tady, byla ta nejlepší investice také pro mé děti. Vědí, že je o mne dobře postaráno a mám tu

přátele. A když děti přijedou, užíváme toho času opravdu pro sebe a nemusíme řešit jiné věci.“

Ponechám sociologům a dalším odborníkům otázku, zda a jak se proměňuje mezigenerační soužití, naše očekávání a potřeby. Jaké procento lidí se může opírat o pevnou rodinu? Máme vůbec chuť sdílet bydlení s mladší generací, nebo raději chceme žít každý sám? Ve starší generaci je stále ještě běžný pocit, že máme zajistit především děti a na nás už tolik nezáleží. Dětem chystáme dětské a později studentské pokojíky, pak už chceme přispívat vnoučatům... Ne vždy ale myslíme na to, že seniorský věk bývá relativně dlouhá část našeho života, v jejímž toku si lidé zaslouží odpovídající podmínky bydlení a možnost uchovat s jejich pomocí kontakty, které nám druhy připadaly samozřejmé. Mnoho věcí máme sami v ruce, když na ně pomyslíme včas.

Eva Grollová,

*Diakonie ČCE – Středisko celostátních
programů a služeb*

Rozhovor

Silný pomáhající stát udělal člověka méně závislým na pomáhajících dětech

Na vztahy mezi vnoučaty, dospělými dětmi a prarodiči odedávna působí i změny ve společnosti. Nejinak tomu je dnes, kdy denně zaznamenáváme různorodé více či méně významné společenské změny u nás i ve světě. K otázce, jaké jsou možnosti a limity soužití a poskytování pomoci mezi vnoučaty, dospělými dětmi a prarodiči v soudobé společnosti v ČR, jsem diskutoval s významným českým sociologem profesorem **Ivem Možným**.

V současné době se publikuje velké množství literatury, která popisuje současné společenské změny. Osobně jako pětatřicátník také po-

ciťuji, že za poslední dvě dekády došlo k výrazným změnám ve společnosti na území ČR. Jaký je váš názor?

Opravdu, změny, kterými naše společnost prochází, se zdají být dynamické... Musíme si ale uvědomit, že jde o civilizační změny, kterými od konce druhé světové války prochází celá řekněme evropská kultura. V době komunismu jsme byli od těchto změn odříznuti železnou oponou a od přechodu k demokracii v roce 1989 jsme za pouhých dvacet let víceméně dohnali šedesátiletý společenský a civilizační vývoj ostatních demokratických států Evropy. Zatímco v těchto

zemích ke změnám docházelo zvolna, v Česku probíhají v daleko kratším čase jakoby zhuštěně, a působí tedy dramatičtěji.

Tři vrstvy solidarity

Tyto dynamické změny určitě působí na rodiny, a zejména pak na vztahy mezi členy rodiny a jejich vzájemnou solidaritu...

Víte, solidarita se skládá ze tří vrstev. Existuje elementární solidarita, tu vidíme i mezi vlky, mravenci, racky ... a lidmi. Každý druh, který chce přežít, projevuje jistou bazální solidaritu mezi členy svého druhu. Člověk je ale zvláštní zvíře, a tak je vybaven kromě té biologické vrstvy ještě solidaritou kulturní povahy. Kant kdysi řekl, že jej udivuje hvězdné nebe nad hlavou a mravní zákon v něm – vedle přírody (hvězdné nebe) jsou v nás určité kulturní prvky (mravní zákony), které výrazným způsobem regulují naše chování. Aby civilizace mohla fungovat, má v sobě zahrnut kulturní prvek vzájemné pomoci; v rodinách je podložen i solidaritou biologickou. Nad nimi pak leží třetí vrstva solidarity, solidarita institucionálně zprostředkovaná, tedy transfer podpory v rámci nemocenské, důchodů, sociálního zabezpečení apod. Takže když se bavíme o solidaritě, je třeba vědět, že část naší soudržnosti je pudová, část plyne z příslušnosti k určité kultuře a část je zprostředkovaná sociálním státem...

...která vrstva se tedy vlivem současných společenských změn významně mění?

Základní biologická vrstva je neměnná, pomalu se proměňuje kulturní vrstva a nejrychleji se mění instituce, které ovšem zpětně působí na kulturu... Existuje bonmot, že populační deficit, kterým dnes trpí západní Evropa, způsobil Bismarck tím, že zavedl penze. Není tak od věcí. Dokud nebylo státní penzijní pojištění, tak platilo jako jedno z určujících pravidel – plynulo z křesťanského Desatera jako mravního základu evropské kultury – Cti otce svého a matku svou, aby ti dobře bylo na zemi. Všimněte si, že ctít otce a matku máme *ke svému vlastnímu prospěchu*. Jak to? Inu proto, že na naše chování k rodičům se dívají naše děti, které se pak podobně budou chovat k nám. Stará anglická historka z 19. století vypráví příběh muže nesoucího na zádech nemohoucího otce do vedlejší vsi do starobince. To tehdy byla místa, kde staří lidé v ústraní v nepředstavitelně bídných podmínkách umírali. Přibližně v půli

cesty se muž zastavil u jednoho vysokého kamene. Opřel se tak, že otce na něj posadil, a odpovídal. Otec stále na synových ramenou a částečně sedící na kameni synovi povídá: „Tož ten kámen si pamatuji. Taký jsem zde, synku, spočinul, když jsem svého otce nesl do starobince.“ A synovi, který nebyl hloupý a sám měl děti, to došlo, cestu otočil a nesl otce zpět domů.

Kulturní vrstva solidarity mezi členy rodin byla nedávno narušena zavedením institucionální solidarity sociálního státu. Dnes už si lidé nepořizují děti proto, aby se o ně na stará kolena postaraly, neboť vědí, že se o ně ve stáří postará sociální stát. A tak Evropa stárne a sociálnímu státu prostředky na zajištění institucionální vrstvy solidarity ubývají.

„Vynořuje se problém osamělých starých lidí.“

Co je tedy pro nás tím nejzávažnějším sdělením?

Silný pomáhající stát udělal člověka méně závislým na pomáhajících dětech, na rodinné solidaritě. Lidé reagují tím, že mají méně dětí. O jejich počtu si také mohou díky „zázračné pilulce“ ženy suverénně rozhodovat. Přibývá osamělých starých lidí a je velkou otázkou, v čem bude zejména vaše generace (generace třicátníků, pozn. red.) hledat osobní jistotu a pohodu, až bude osmdesát vám.

Nenechte se mýlit, já mám již tři děti...

(smích) Tak to jste na stáří pojištěni tím nejlepším způsobem!

Určitě ale existují i jiné objektivní překážky pro rozhodnutí mít děti...

Jistě, mnoho má na svědomí povaha moderní výroby. V tradičních společnostech bylo místo práce i domova totožné. Pak z domu odchází do zaměstnání muž a s dramatickým snížením objemu času domácích prací i dalších okolností odchází do placeného zaměstnání i žena. Dnes mají lidé méně dětí, aby se mohli přizpůsobit podmínkám zaměstnání. Povaha naší produkce neblaze ovlivňuje povahu naší reprodukce.

Hodně se hovoří o tom, že překážkou může být i nejistota, nedostupné bydlení a ekonomická situace...

Bytová a hospodářská krize jako překážka vrození dětí je vesměs zástupný důvod! Ludvík Vaculík v nejhorších dobách totality odmítal tvrzení

„Dnes už si lidé nepožizují děti proto, aby se o ně na stará kolena postaraly,“ říká Ivo Možný.

těch, kdo říkali, že nemohou mít děti při těchhle příjmech a v této nejisté době ... středoameričtí indiáni žili nazí v močálech plných malarických komárů a děti rodili stále!

Měli bychom v rámci vývoje společnosti na území ČR věnovat pozornost nějakým fenoménům, o kterých se mnoho nemluví?

Stárne první generace masové rozvodovosti a přibývá osamělých žen na prahu stáří, které pečují o své rodiče. V době, kdy přecházejí do penze (říkalo se na zasloužený odpočinek), jim přibývá často nová starost – padne na ně péče o náhle závislé gerontské rodiče, zejména o matky, s kterými vyrůstaly. Někdy je berou do svých panelákových bytů, někdy za nimi denně chodí přes celé město... A muži z rozvedených rodin mohou ve stařeckém věku očekávat menší podporu svých dospělých dětí, které s nimi po rozvodu nežily.

„Hodnota autonomie je odvěká.“

Říkal jste, že solidaritě mezi členy rodiny se učí děti od svých rodičů. Vezměme například generaci tzv. Husákových dětí. To je první generace, která se častěji stěhuje za prací, a jejich děti nežijí v těsném vztahu s prarodiči. Co se tedy od rodičů naučí?

Ivo Možný se narodil 31. srpna 1932 v Prostějově. V letech 1952 až 1956 studoval Masarykovu univerzitu v Brně a od roku 1957 je promováním filologem. Tzv. malý doktorát ze sociologie získal v roce 1967. Postgraduální studium absolvoval na Univerzitě Karlově v Praze, a to v letech 1985 až 1989. Od roku 1992 je profesorem sociologie a sociální filosofie Masarykovy univerzity v Brně.

V období let 1956 až 1965 pracoval jako redaktor a reportér Československého rozhlasu Praha, Ostrava a Brno. Poté přešel na akademickou půdu, kde v letech 1956 až 2005 postupně zastával funkce odborného asistenta, výzkumníka, vedoucího katedry sociologie, proděkana Filozofické fakulty MU a poté i děkana Fakulty sociálních studií MU. Dnes je emeritním profesorem sociologie na FSS MU. Vedle své akademické dráhy pracoval v letech 1970 až 1982 jako manželský poradce v brněnské Manželské a předmanželské poradně.

Ve své vědeckovýzkumné a pedagogické činnosti se zabývá sociální změnou, sociologií rodiny, sociologií intimity a sociální politikou. Ve svých osmdesáti letech překládá do češtiny zahraniční sociologickou literaturu – poslední vydanou přeloženou knihou je Proměna intimity Anthonyho Giddense.

Nejprv bych ještě rád poznamenal, že není tak úplně pravda, že staří lidé jsou v tom těsném spojení vždycky nejšťastnější. Každý potřebujeme vědět, že o nás někdo stojí, ale potřebujeme zůstat i sami sebou. Hodnota autonomie je odvěká. Podpora vlastních prarodičů nevypadá ideálně tak, že je znovu máte, jako jste měli své děti, než se dopracovaly autonomie. Starý člověk se jí už dopracoval, a když s ním jednáte, jako by mu byly opět tři roky, srážíte jeho důstojnost. To je hodnota, jejíž cenu si uvědomíte, až ji ztrácíte.

Snad se tedy Husákovy děti naučí vyvážit potřebnou péči a lásku s respektem k autonomii a důstojnosti člověka. Pokud zažijí ještě alespoň nějaký růst ekonomiky po následujících třicet let, až půjdou do penze, budou si už moci dovolit model skandinávských zemí: členové rodiny nežijí vesměs v jednom bytě, často ani ne v jednom městě a pravidelný styk udržují po telefonu, resp. na Skypu, aby se i viděli. Mluví spolu, často i denně. Občas přiletí letadlem nebo přijedou autem na návštěvu. Žijí zvlášť, leč drží pohromadě a podporují se vzájemně sociálně a citově. Staří lidé nepotřebují své děti hmotně a vědí, že na jejich emocionální podporu a solidaritu se mohou do smrti spolehnout.

Nabízí dnešní doba možnosti, které mají potenciál podpořit vztahy mezi členy rodiny?

Dosažená úroveň dostatku nám poskytuje víc místa myslet na to, že máme rodiče, kteří budou

potřebovat naši podporu. Je prostě více prostoru realizovat to dobré v nás jako kulturní hodnotu, aniž bychom naráželi na fatální hmotný nedostatek.

A co bariéry?

Nedávno vyšla kniha Anthonyho Giddense *Přeměna intimity* pojednává o změně v povaze lásky. Láska je pro pár společným projektem kolonizace budoucnosti. Stále častěji se ale setkáváme s tím, čemu říká „spolu plynoucí láska“. Když si vybíráme životního partnera, dobrovolně se vzdáváme části své identity, abychom získali pro náš projekt na zvládnutí budoucnosti potřebnou identitu společnou. Ve „spolu plynoucí lásce“ se ničeho ze své identity nevzdáváme, protože není orientovaná na budoucnost. Tím ovšem v ní není místo pro děti.

Za velký problém dnešní doby považují hypertrofovanou hodnotu svobody; panuje obecné přesvědčení, že to nejlepší je být suverénní a svobodný. Ano, ale to můžete být jen do chvíle, než máte děti. S příchodem dětí člověk částečně ztrácí jak suverenitu, tak svobodu. Ke svobodě jsme odsouzeni, ale je to jen svoboda volby: vybrat si musíme. Když se rozhodneme pro děti, kus suverenity ztrácíme. Mnoho lidí, zejména mužů, si myslí, že tak to je lepší děti nemít.

Roman Baláz

Esej

Některá specifika mezigeneračních vztahů v plánovaných lesbických rodinách

V příspěvku bych na základě vlastního výzkumu ráda přiblížila problematiku mezigeneračních vztahů v jednom z alternativních rodinných modelů v současné společnosti – v tzv. plánovaných lesbických rodinách. V rámci snazšího uchopení tématu budu v nadcházejícím textu odkazovat na nejčastěji zastoupený model tohoto typu

rodiny – rodinnou jednotku tvořenou lesbickým rodičovským párem a jeho dětmi, které se do stejnopohlavního vztahu rodí až po tzv. coming outu rodičů.

Coming out bývá definován jako proces rozpoznání, vyrovnání se a akceptace své menšinové citové

Lesbická rodina. Foto: Zdeněk Ulrich.

a sexuální orientace. Jedná se tedy o ženy zakládající rodinu s již osvojenou lesbickou identitou a stejně tak i jejich nová rodina je od počátku nositelem minoritní identity. Právě díky svému postavení mimo normativní hranice sexuality i mateřství je lesbické rodičovství specifickou identitou, která se promítá i do podoby mezigeneračních vztahů.

Coming out jednotlivce často dlouhodobě poznamená jeho vztahy v rámci původní rodiny – s rodiči a sourozenci. Pro rodiče homosexuálního dítěte představuje coming out v určité fázi stejně zátěžovou situaci jako pro jejich potomka; ani oni nemají zpravidla ve svém okolí k dispozici snadno dostupné identifikační vzory, které by jim usnadnily proces vyrovnání se s jinakostí jejich dítěte. Zdrojem potíží při adaptaci na novou situaci bývá pro rodiče zejména nutnost přehodnotit dosavadní očekávání ohledně budoucnosti svých potomků, která jsou většinou silně vázána na heterosexuální způsob života. Mateřství jejich dcery pak může být některými vnímáno jako přiblížení se většinovému modelu. V této souvislosti je potřeba upozornit na nutnost rozlišovat mezi akceptací dceřina mateřství a její lesbické identity a partnerství. Ne vždy jsou tyto dvě polohy provázány. Hůře se s těhotenstvím dcery vyrovnávají rodiče, kteří nikdy plně neakceptovali její lesbickou orientaci. Pro většinu rodičů bývá rozhodnutí lesbického páru založit rodinu vnímáno jako nečekané a překvapující. Jako rodiče homosexuálních dcer se adaptovali

na představu bezdětné budoucnosti. V praxi se však ukazuje, že navzdory počáteční odmítavé reakci funguje mateřství posléze ve vzájemných vztazích jako pozitivní faktor. Nabízí se interpretace, že zlepšení vztahu lesbické biologické matky s vlastními rodiči může být založeno na tom, že jim mateřství dcery kompenzuje ztráty způsobené jejím lesbictvím. Mateřství tak může u lesbických žen fungovat jako facilitátor opětovného sblížení s původní rodinou (projeveného např. angažováním se prarodičů do péče o dítě, celkové zlepšení atmosféry, někdy i pocit většího přijetí a uznání partnerského vztahu).

Biologické a sociální matky

V plánovaných lesbických rodinách se obě partnerky považují za rodiče dítěte, obvykle je mu jedna matkou biologickou, druhá nebiologickou, tedy tzv. sociálním rodičem. Je-li s dítětem, které společně vychovávají, pokrevně spřízněna jen jedna z partnerek, přístup příbuzných biologické a sociální matky bývá často rozdílný. Stává se, že prarodiče ze strany biologické matky nepovažují její partnerku – sociální matku za plnohodnotného rodiče svého vnoučete, respektive mají tendenci ignorovat její rodičovský status. Považují vnouče za člena své vlastní rodiny. Ani rodiče sociální matky vnouče často za svého příbuzného nepovažují a vzhledem k absenci pokrevní i formální příbuznosti nepřijímají nabízenou roli prarodičů. Pokrevní příbuznost také silně ovlivňuje frekvenci kontaktu a množství času stráveného dítětem s původními rodinami obou partnerek. Sociální matky vnímají zájem o jejich rodičovství ze strany vlastních rodičů jako nedostatečný a necítí se jimi být vždy nahlíženy jako rodiče. Na druhou stranu okamžité a bezproblémové přijetí dítěte za člena vlastní rodiny rodiči biologické matky má z pohledu žen i svou stinnou stránku a tou bývá právě přílišné zdůrazňování skutečnosti, „či dítě je“. Zejména čerství prarodiče (častěji babičky) mohou dávat najevo, že jedinou a „pravou“ matkou vnoučete je jejich dcera. Biologické lesbické matky obvykle citlivě reflektují nejistotu svých rodičů ve vztahu k roli partnerky a obtíže nahlížet ji jako druhého rodiče dítěte. Častou domněnkou páru je, že by ke zlepšení situace mohlo přispět biologické mateřství jejich partnerky, kterým by se rodičovský status partnerského páru pro okolí „vyrovnal“. Samostatnou kapitolou je pak volba adekvátního rodinného jazyka pro označení příbuzenských vztahů (zejména pak výraz pro označení nebiologické matky). Termín

matka bývá prarodiči vnoučete vyhrazen pouze pro biologickou matku dítěte. Tyto momenty jsou často prožívány lesbickým párem jako zátěžové, nepříjemné, případně ponižující. Sociální matky se necítí být v rodičovské roli plnohodnotně akceptovány ani rodiči partnerky, a mnohdy ani svými vlastními rodiči.

Role původní rodiny jako obvyklého zdroje sociální opory je napříč lesbickými rodinami vnímána velmi různě. Tradičním zdrojem opory a pomoci bývá zejména pro prvorodičky jejich vlastní matka, popřípadě další příslušníci primární rodiny. V případě lesbických žen však není nezvyklé, že tyto vztahy jsou v důsledku coming outu narušeny, a nemohou tak plnit podpůrnou funkci. Výzkum na české populaci lesbických rodin ukázal, že zatímco pro některé páry představovali jejich rodiče jediný zdroj pomoci z okolí – především v praktické rovině (výpomoc s hlídáním, péči o dítě), jiné páry vyjádřily obavy z rozdílného zacházení s dětmi podmíněné jejich pokrevní spřízněností.

Rodinné sítě dětí lesbických párů

Pro některé lesbické rodiny bývá charakteristická cílená snaha vybudovat pro své děti zázemí v podobě početné rodinné sítě. Za součást širší rodiny mohou být lesbickými páry považováni i otcové dětí (pokud jsou známi) včetně jejich příbuzenských sítí. Rodinná síť dětí tak může zahrnovat i vícero prarodičovských párů a dalších příbuzných, kteří nejsou nutně spřízněni pokrevně ani formálně. Zdůrazňována bývá také důležitost dobrých vztahů s rodiči a potřeba vzájemné důvěry v souvislosti s řešením otázky svěření dítěte do péče v případě, že by se s biologickou matkou něco stalo. Pokud je otec dítěte anonymní, byli by to právě nejbližší příbuzní biologické matky, komu by bylo dítě svěřeno do péče. Obvyklým přáním lesbických párů v takové situaci však bývá, aby dítě bylo svěřeno výhradně do péče své nebiologické matky.

Pro velkou část společnosti (odborníky nevýjímaje) jsou lesbické rodičovství a rodiny něčím, s čím nemají dosud přímou osobní zkušenost. Součástí odborné erudice sociálních pracovníků by měla být kvalitní obeznámenost se specifiky života homosexuálně orientovaných jedinců, párů i jejich rodin a její uplatňování v praxi. Základním předpokladem pro práci s takovými klienty je průběžná reflexe a zvládání případné vlastní homofobie a stereotypů spojených s problematikou homosexuality prostřednictvím supervize nebo výcviku.

Při jejich nezvládnutí hrozí při práci s klientem riziko tendence připisovat příčiny různých problémů výhradně odlišné citové a sexuální orientaci a v případě dítěte lesbické orientaci rodičů a netradičnímu rodinnému modelu. Stejně tak je potřeba neustálá reflexe nesamozřejmosti heterosexuálního rodinného modelu klienta, a to nejen v přímém osobním kontaktu, ale i například ve formulaci nabídky služeb. Lesbičtí rodiče v českém výzkumném souboru při vyhledávání profesionální pomoci uvedli, že nenašli nikoho, kdo by se problematikou lesbických rodin odborně zabýval. Uvedený komentář vypovídá o tom, že tyto rodiny samy často nepovažují za samozřejmost návštěvu jakéhokoli odborníka či pracoviště. Jako důvod bývá uváděna obava z odmítnutí legitimacy jejich soužití a přesvědčenost odborníků (někdy založená na předchozí špatné zkušenosti). Některé rodiny hledají jakýsi „signál přijetí“. V souvislosti s výše uvedeným vyplývá i důležitost používání adekvátního jazyka – při práci s lesbickou rodinou je (obdobně jako u jiných alternativních modelů) třeba věnovat pozornost tomu, kdo všechno je považován za člena rodiny, neboť se může jednat o více osob bez pokrevní či formální spřízněnosti.

Sociální pracovníci a síťování služeb

Za klíčovou taktéž považují obeznámenost sociálních pracovníků s kontaktní sítí (odborných) služeb pro lesbické (a gay) rodiny. Odborník by měl být schopen nabídnout a zprostředkovat kontakt na další zdroje v rámci podpůrné sítě, například vědět, kde funguje nejbližší svépomocná skupina rodičů, sdružení, nezisková organizace, která může nabídnout další informace a kontakty na rodiny.

Na základě vlastní praxe se ukazuje, že lesbické matky jsou v případě potřeby připraveny řešit své problémy a otázky s odborníky. Rodina motivovaná řešit své problémy a nejistoty je nejlepším výchozím bodem pro aplikaci přístupu stavějícího na silných stránkách, který považují za správnou cestu pro poradenskou i terapeutickou praxi. K posílení resilience jde o to, najít zejména procesy, které pomáhají překonávat překážky. Z hlediska zdravého rodinného fungování vykazují mnohé lesbické rodiny řadu zdrojů a sil, o které je možné se při práci s nimi opírat.

Eva Polášková,

*Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny FSS MU
Výzkumný projekt podpořen GAČR P407/11/P672*

Pobytové sociální služby pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory jako totální instituce

Soňa Vávrová

Fakulta humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, Mostní 5139, 760 01 Zlín

Abstrakt

Pobytové sociální služby dosud zaujímají v České republice dominantní místo v nabídce sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory. Autorka se v předkládaném článku zamýšlí nad fungováním pobytových sociálních služeb jako formálních organizací s institucionalizovanými pravidly a nad jejich vývojem v České republice v období probíhající deinstitucionalizace a transformace.

Úvod

Od dob nástupu společenské formace označované jako společnost moderní, v Evropě počátkem 19. století, determinují životy všech jedinců od začátku do konce formální organizace s institucionalizovaným vnitřním systémem.

Institucí v sociologii označujeme ustavený a stereotypizovaný způsob chování a jednání v předem vydefinovaných situacích, který je obecně známý všem členům daného společenství. Instituce slouží ve společnosti jako daný vzor a současně plní funkci sociální kontroly. V případě konkrétní životní situace reglementují „obecně praktikovaný způsob jednání sloužící k naplnění určité reálné nebo fiktivní potřeby (Keller, 1995: s. 54)“. V kontextu předkládané problematiky považujeme za instituci obvyklý způsob zajištění péče o osoby se zdravotním postižením a o seniory v naší společnosti. V textu se zaměříme na popsání mechanismů fungování a vlivu institucionalizované formy sociální péče na její uživatele,

která je v naší společnosti spojená již přes šedesát let především s ústavní péčí zajišťovanou v jednotlivých typech formálních organizací (domovech pro osoby se zdravotním postižením, domovech se zvláštním režimem či domovech pro seniory – dříve ústavech sociální péče pro jednotlivé cílové skupiny a domovech důchodců). Organizace jsou v obecné rovině považovány za podmnožinu institucí. Představují uspořádání vztahů, které se vytváří mezi lidmi v rámci realizace určité kolektivní aktivity – instituce (např. při organizování péče o závislé členy společnosti). Organizací tudíž rozumíme konkrétní způsoby, jakými jsou koordinovány aktivity spojené s péčí o osoby se zdravotním postižením a o seniory a vznikající vztahy a vazby. Výkon instituce vždy předpokládá mezilidskou kooperaci generující jistý typ mocenských vztahů, a tak se stává každá organizace vzorcem rozdělení moci mezi participujícími subjekty. Jinak tomu není ani u ústavních zařízení sociálních služeb, které lze považovat za formální organizace.

Formální organizace představují podle Kellera (1997: 11) „umělý prostředek koordinace aktivit většího počtu lidí za určitým účelem“. Formální organizace zajišťují kolektivní aktivity co možná nejracionalnějším způsobem, který však nutně nemusí být tím nejvhodnějším. „Vzdělávat je do jistého stupně možno i bez škol a systému školství. Léčit lze i bez sítě zdravotnických institucí, bát se dá i bez výzkumných ústavů, válčit se dá i bez stálých armád. Výhody, které plynou z formálně ustavené koordinace lidských činností, však vedou k tomu, že stále větší oblast lidských aktivit je provozována organizovaně (Keller, 1997: 12).“ Formální organizace tak ovlivňují životy lidí více, než jsme ochotni připustit.

Většina z nás se již při příchodu na tento svět setkává se sítí formálních organizací zřízených k tomuto účelu. Rodíme se v nemocnicích, ve kterých také většinou svůj život končíme. Uvedený fakt dokládají statistické

Tab. 1 Zemřelí v České republice podle místa smrti v roce 2010

Místo úmrtí	Muži	Ženy	Celkem	
Doma	11 981	9 810	21 791	20 %
V nemocnici	31 740	31 198	62 938	59 %
V léčebném ústavu	4 327	5 380	9 707	9 %
Na ulici nebo jiném veřejném místě	1 872	550	2 422	2 %
Při převozu	337	177	514	1 %
V sociálním zařízení	1 755	4 412	6 167	6 %
Ostatní	2 138	1 167	3 305	3 %
Celkem	54 150	52 694	106 844	100 %

Zdroj: Demografická ročenka ČR 2010. Zemřelí podle místa úmrtí, pohlaví a věku.

údaje zachycené v Tab. 1, ze kterých vyplývá skutečnost, že 74 % osob umírá právě ve formálních organizacích typu nemocnic, léčebných ústavů nebo sociálních zařízení.

Na začátku i v průběhu celé své životní dráhy využíváme nemalého množství formálních organizací zbudovaných k zabezpečení chodu společnosti a řídicích se institucionalizovanými pravidly platícími v daném historickém období na vymezeném území. V důsledku institucionalizovaného jednání, které tvoří základ každé kultury, máme také hluboce zakořeněné formy a způsoby péče o závislé členy společnosti, a to až už se jedná o děti, o seniory či o osoby se zdravotním postižením.

Zakládání útulků pro sirotky a osoby s postižením můžeme podle Matouška (1995: 26) spojovat až s nástupem křesťanství. Z předchozích období se nám žádné zmínky o specializovaných zařízeních zaměřených na péči o osoby s postižením nedochovaly. V prvních fázích křesťanského vývoje společnosti zabezpečovala péči o závislé členy společnosti především církev, od níž v době moderní přebírá její úlohu stát, který se postupem doby stává dominantním poskytovatelem institucionální péče směřované k jednotlivým cílovým skupinám. U všech ústavních zařízení sociální péče nalézáme od dob jejich vzniku charakteristické znaky formálních organizací s institucionalizovaným vnitřním systémem. Každou organizaci tvoří skupina lidí, kteří určitým způsobem „něco“ dělají. Tento ustavený způsob chování a jednání, který musí znát všichni členové uvnitř organizace (pracovníci i uživatelé) označujeme jako instituci. „Instituce mají vždy svou historii, které jsou výsledkem. Není možné instituci správně porozumět bez pochopení historického procesu, který vedl k jejímu vzniku. (Berger, Luckmann, 1999: 58)“. Instituce zásadním způsobem ovlivňují a řídí lidské chování, neboť předem stanovují jeho vzorce, které mu předurčují jeden směr ze všech teoreticky možných.

Přestože formální organizace hrají v životě každého z nás významnou úlohu a jejich využití se většinou nemůžeme v průběhu životní dráhy vyhnout, je pro většinu z nás typické, že převážnou část svého života trávíme v přirozeném sociálním prostředí, obklopeni svými blízkými a sítí přirozených vztahů a vazeb vznikajících v průběhu každodenních aktivit. Právě díky zakoušené realitě dokážeme odlišovat a reflektovat rozdíly mezi přirozeným a institucionalizovaným prostředím, kterému se na krátký čas, v případě naléhavé potřeby (např. v případě krátkodobé hospitalizace v nemocnici či při pobytu v rehabilitačním ústavu) dokážeme přizpůsobit a respektovat jeho pravidla. Na tomto místě je však třeba zdůraznit fakt, že ne všichni lidé mají v průběhu své životní dráhy to štěstí a prožijí celý svůj život v přirozeném neústavním prostředí. I dnes mezi námi žijí lidé, kteří od útlého věku vyrůstali v institucích typu kojeneckých ústavů, dětských domovů či dřívějších ústavů sociální péče. Životní dráha i životní způsob těchto „institucionalizovaných“ lidí byly od samého začátku determinovány organizací, ve které dotyčný vyrůstal. „Ústavní“ lidé se tak již od svého dětství

naučili žít z našeho pohledu v nepřirozeném sociálním prostředí, které z jejich úhlu pohledu bylo považováno za přirozené, neboť jinou alternativu ve svém životě nepoznali. V daném prostředí „vrůstali“ do společnosti – procházeli procesem socializace, kdy si osvojovali hodnoty, normy a vzorce chování dané sociální skupiny a potažmo vidění celé společnosti.

Pobytové sociální služby pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory jako totální instituce

Velkou změnu v chápání poslání sociálních služeb a jejich organizace přinesl zákon o sociálních službách č. 108/2006 Sb., ve znění pozdějších předpisů (dále jen „zákon“), který nabyl účinnosti od 1. ledna 2007. Zákon legislativně ukotvil pojmy sociálního začleňování, sociálního vyloučení a přirozeného sociálního prostředí.

Zákon rozděluje sociální služby nabízené osobám se zdravotním postižením a seniorům podle místa poskytování na pobytové, ambulantní a terénní. V § 33 odst. 1–3 zákona jsou jednotlivé formy specifikovány následně:

- (1) Pobytovými službami se rozumí služby spojené s ubytováním v zařízeních sociálních služeb.
- (2) Ambulantními službami se rozumí služby, za kterými osoba dochází nebo je doprovázena nebo dopravována do zařízení sociálních služeb a součástí služby není ubytování.
- (3) Terénními službami se rozumí služby, které jsou osobě poskytovány v jejím přirozeném sociálním prostředí.

V předkládaném článku se budeme zabývat pobytovými sociálními službami, které můžeme v souladu s Goffmanovou koncepcí z roku 1961 považovat za totální instituce. Americký sociolog kanadského původu Erving Goffman (1922–1982) zpracoval typologii organizací, které vytvářejí pro své členy životní podmínky diametrálně odlišné od běžného života většinové moderní společnosti. Podle Goffmana (2007: 4–7) jde o místo, které slouží současně jako bydliště i pracoviště a v němž větší počet podobně situovaných jedinců, oddílnutých na delší dobu od vnější společnosti, vede společně navenek uzavřený a formálně spravovaný způsob života. Pod jednou střechou jsou provozovány aktivity (spánek, práce, volný čas), které člověk žijící vně totálních institucí vykonává odděleně a na různých místech. Uvedené činnosti se odehrávají za přítomnosti druhých osob, podle stanoveného časového harmonogramu a pod dohledem autorit. Pro totální instituce je charakteristické postupné zpřetrhání sociálních vazeb, a to rodinných, přátelských i profesních. V podstatě jde o specifické sídelní komunity mající přesně stanovený cíl, který zásadním způsobem ovlivňuje životy lidí žijících uvnitř. V totálních institucích fungují dvě skupiny osob, mezi kterými existuje velká sociální distance. Jde o početně menší skupinu „dohlížejícího“ personálu a skupinu „chovanců“. Zatímco „chovanci“ mají omezený kontakt

s vnějším světem, personál je v něm sociálně integrován. Podle cíle rozlišuje Goffman 5 typů totálních institucí. Pobytové sociální služby pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory řadíme v souladu s Goffmanem k institucím ustaveným za účelem péče o ty, o nichž se soudí, že o sebe sami pečovat nedokážou a ve shodě s českým sociologem Milanem Chábem (1952–2001) je můžeme díky lokální uzavřenosti a izolovanosti jejich členů od vnějšího světa označit jako „ghetta“.

V poválečném období až do roku 1989 lze hovořit o procesu „ghettizace“ sociálních služeb. V dané době byly mnohdy osoby se zdravotním postižením, a to primárně osoby s postižením mentálním a s duševním onemocněním, odsouvány do původně sakrálních staveb (např. klášterů) nebo budov primárně zbudovaných k jiným účelům (např. zámků, kasáren). I architektonický charakter staveb tak podporoval segregaci těchto osob. Ve vztahu k ústavní péči považuje Cháb (2004: 24) za důležité otázky moci. V hierarchické struktuře formální organizace pokládá uživatele za statusově nejnižší článek. Z uvedeného vyplývá i klientova bezmoc, kdy ze samotné etymologie slova můžeme odvodit fakt, že člověk ztrácí veškerou moc svobodně rozhodovat o svém životě. U „ústavních“ lidí dochází pod vlivem praktického životního způsobu k institucionalizaci. Tou bývá v sociologii označován proces, v jehož průběhu se sociální role, hodnoty, představy a způsob chování jednotlivce stávají pevně spojené s organizací, sociálním systémem nebo společenstvím. Člověk se stává postupem doby závislý na organizaci, která mu chtěla pomoci řešit jeho aktuální životní situaci. Goffman, v souladu se svým pojetím, chápe institucionalizaci jako odpověď klientů na byrokratické struktury a umrtvující procesy totální instituce.

Současný stav pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory

V následujícím textu jsme zmapovali vývoj počtu pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory (viz Tab. 1) a počet jejich už-

vatelů (viz Tab. 3) od doby účinnosti zákona, jehož hlavním principem je zajištění pomoci a podpory osobám za účelem sociálního začlenění nebo prevence sociálního vyloučení.

Vzhledem k výše uvedenému lze konstatovat, že pobytové sociální služby svým charakterem latentně přispívají k sociálnímu vylučování osob mimo běžný život společnosti, přestože je jedním z hlavních principů zákona sociální začleňování, v jehož rámci by sociálně vyloučeným osobám měla být dána příležitost a možnost plně se zapojit do ekonomického, sociálního i kulturního života a uplatňovat životní způsob, který je v dané společnosti považován za běžný. Podle § 3 písm. d) zákona se přirozeným sociálním prostředím rozumí rodina a sociální vazby k osobám blízkým, domácnost osoby a sociální vazby k dalším osobám, se kterými sdílí domácnost, a místa, kde osoby pracují, vzdělávají se a realizují běžné sociální aktivity. V uvedené souvislosti můžeme běžný způsob života chápat jako život v přirozeném sociálním prostředí.

Z předložených statistik je patrný nárůst počtu všech typů pobytových zařízení za sledované období, tj. od počátku roku 2007 do konce roku 2010 (viz Tab. 1). Uvedená data musíme však komparovat s vývojovou řadou počtu uživatelů, neboť teprve pak zjistíme relevantní informace (viz Tab. 3). Analýzou předložených dat můžeme dospět k závěru, že zatímco v letech 2008 a 2009 kapacita i reálný počet uživatelů domovů pro osoby se zdravotním postižením a domovů pro seniory klesaly, dochází k navýšení kapacity i počtu uživatelů v domovech se zvláštním režimem (viz Graf 2). Uvedená skutečnost může být jistě ovlivněna systémem registrací sociálních služeb. Vzhledem k uvedenému je pro nás směrodatný celkový vývoj v oblasti pobytových sociálních služeb, kdy lze vysledovat, že kapacita služeb i počet uživatelů v letech 2008 a 2009, v porovnání s rokem 2007, klesaly či více méně stagnovaly (viz Tab. 2 a Tab. 3). V roce 2010 dochází, v porovnání s lety 2008 a 2009, podle vykazovaných statistik k růstu počtu pobytových zařízení i celkové kapacity a počtu uživatelů, a to u domovů se zvláštním režimem a u domovů pro seniory. Uvedený fakt může souviset se současným

Tab. 1 Počty pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a pro seniory

Druh zařízení	2007	2008	2009	2010
Domovy pro seniory (DS)	463	452	453	466
Domovy pro osoby se zdravotním postižením (DZP)	205	225	218	219
Domovy se zvláštním režimem (DZR)	75	150	165	176
Celkem	743	827	836	861

Zdroj dat: Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007–2010

Tab. 2 Kapacita pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a seniory

Druh zařízení	2007	2008	2009	2010
Domovy pro seniory	41 618	37 733	37 192	37 818
Domovy pro osoby se zdravotním postižením	16 638	15 113	14 552	14 396
Domovy se zvláštním režimem	3 829	7 396	8 223	8 822
Celkem	62 085	60 242	59 967	61 036

Zdroj dat: Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007–2010

Tab. 3 Počet uživatelů pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením a seniory (k 31. 12.)

Druh zařízení	2007	2008	2009	2010
Domovy pro seniory	39 665	35 945	35 640	36 183
Domovy pro osoby se zdravotním postižením	15 925	14 604	14 085	13 946
Domovy se zvláštním režimem	3 668	7 016	7 911	8 526
Celkem	59 258	57 565	57 636	58 655

Zdroj dat: Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007–2010

Tab. 4 Evidenční počet neuspokojených žadatelů o byt. soc. služby pro osoby se zdravotním postižením a seniory

Druh zařízení	2007	2008	2009	2010
Domovy pro seniory	48 131	52 953	63 913	60 769
Domovy pro osoby se zdravotním postižením	7 056	2 873	3 416	3 159
Domovy se zvláštním režimem		7 874	11 769	12 932
Celkem	55 187	63 700	79 098	76 860

Zdroj dat: Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007–2010

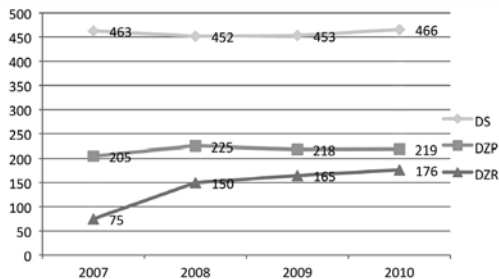
Tab. 5 Průměrný měsíční počet vyplacených příspěvků na péči (PnP) v porovnání s počtem uživatelů pobytových sociálních služeb DS, DZP, DZR

Rok	2007	2008	2009	2010
Průměrný měsíční počet vyplacených PnP	259 674	307 323	303 615	310 006
Počet uživatelů DS, DZP, DZR	59 258	57 565	57 636	58 655

Zdroj dat: Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007–2010

demografickým vývojem spojeným s obecným stárnutím populace. Pozitivním zjištěním je fakt, že kapacita i počet uživatelů domovů pro osoby se zdravotním postižením postupně od roku 2007 klesají.

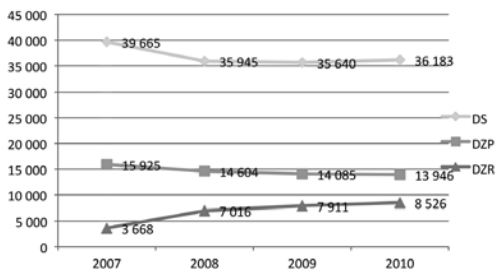
Graf 1 Vývoj počtu pobytových zařízení sociálních služeb od doby účinnosti zákona

Z Grafu 2 je patrný celkový pokles uživatelů domovů pro seniory o 3482, kdy v daném období vzrostl počet zařízení o 3. Z uvedeného vyplývá, že za sledované období byla snížena kapacita domovů pro seniory (srov. Tab. 2). V dané souvislosti by jistě bylo vhodné zpracovat časové řady počtů jednolůžkových, dvoulůžkových a tří a více-lůžkových pokojů.

Z Grafu 2 můžeme vysledovat pokles uživatelů domovů pro osoby se zdravotním postižením o 1979 a současně nárůst uživatelů domovů se zvláštním režimem o 4858. Pokud tedy budeme hodnotit uvedená zařízení společně, jde o celkový nárůst o 2879 uživatelů a 115 zařízení.

Graf 2 Vývoj počtu uživatelů pobytových sociálních služeb od doby účinnosti zákona

V následující tabulce Tab. 4 předkládáme vykazovanou statistiku žadatelů o pobytové sociální služby, která nemusí nezbytně nutně odrážet faktický stav věci, neboť mnoho seniorů má z dob minulých zakořeněnou zkušenost, že je třeba si podat žádost o využití pobytové sociální služby s určitým předstihem, aniž by měli v úmyslu této služby skutečně využít. Tudíž není vhodné při rozhodování o budování nových ústavních zařízení vycházet z vykazovaných údajů sestavených na základě vedené evidence žadatelů.

Následující srovnání nám může za předpokladu, že všichni uživatelé pobytových sociálních služeb jsou příjemci příspěvku na péči, ukázat, kolika lidem závislým na péči druhé osoby je poskytována podpora a péče v přirozeném sociálním prostředí ve srovnání s prostředím ústavním.

Z předložených statistik lze odvodit, že v roce 2010 připadalo téměř na jednu pětinu příjemců příspěvku na péči

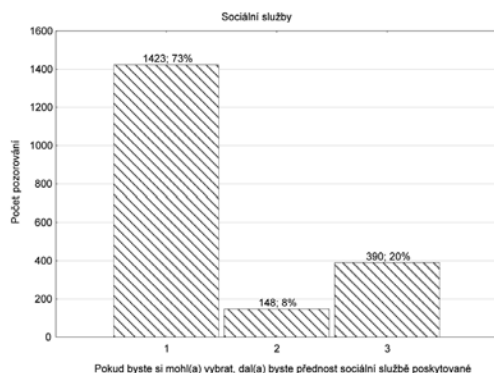
(na 19 %) využití pobytových sociálních služeb, přičemž je nutné akcentovat, že i v současné době jsou pobytové sociální služby poskytovány uživatelům, kterým nebyl přiznán příspěvek na péči, a tudíž jejich zdravotní stav nevyžaduje poskytování komplexní pobytové sociální služby.

Průzkum zájmu seniorů o využití pobytové sociální služby – domova pro seniory

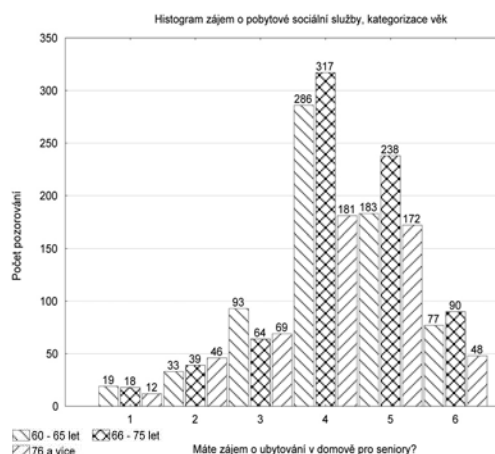
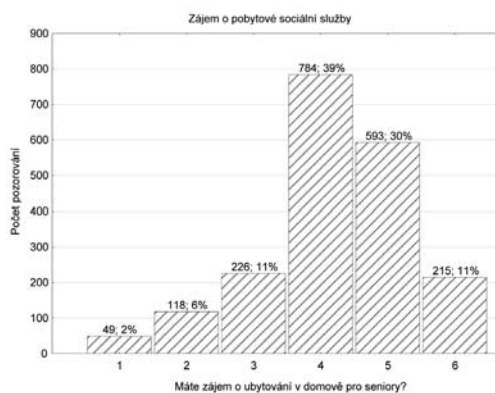
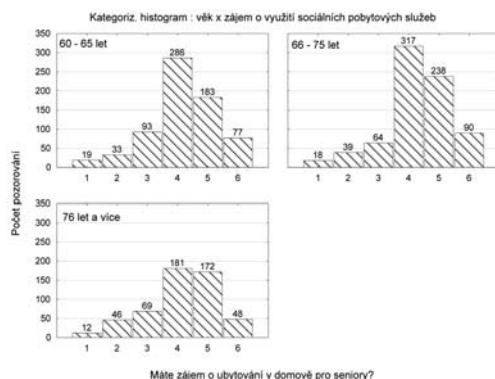
Abychom dokladovali skutečnost, že většina osob vyžadující péči druhých preferuje poskytování sociálních služeb v přirozeném sociálním prostředí, předkládáme dílčí závěry z realizovaného průzkumu na území Zlínského kraje (okresy Kroměříž, Uherské Hradiště, Vsetín a Zlín).

Jedním z cílů realizovaného průzkumu bylo zmapování zájmu potenciálních uživatelů o využití pobytových sociálních služeb v domovech pro seniory. Výběrový soubor zahrnoval 2000 respondentů, tj. 1,55% základního souboru. Výběr byl plánován formou kvótního výběru, který reprezentoval vlastnosti základního souboru podle předem vybraných kontrolních znaků: pohlaví, věková kategorie a okres. Výzkumný vzorek, se kterým jsme pracovali, zahrnoval celkem 1985 respondentů. Jednalo se o seniory žijící v přirozeném sociálním prostředí, ve věku 60 let a více. Výzkumného šetření se účastnilo 691 respondentů (35 %) ve věku 60–65 let, 766 respondentů (39 %) ve věku 66–75 let a 528 respondentů (27 %) ve věku 76 a více let. Ve výzkumu bylo zastoupeno 818 (41 %) mužů a 1167 (59 %) žen. Ve výzkumném vzorku převažovalo zastoupení respondentů, kteří dosáhli vzdělání s výučním listem, tj. 860 respondentů (44 %). Středoškolského vzdělání dosáhlo 554 respondentů (28 %) a základního vzdělání 378 respondentů (19 %). Vyššího odborného vzdělání dosáhlo 62 respondentů (3 %) výzkumného vzorku a vysokoškolského vzdělání 115 respondentů (6 %).

Graf 3–5 Zájem seniorů o využití pobytové sociální služby – domova pro seniory

Jednou z výzkumných otázek byla: Jaký je zájem (reálná poptávka) seniorů (potenciálních uživatelů) o využití pobytových sociálních služeb v domovech pro seni-

ory ve Zlínském kraji? Na ni navazovala dílčí výzkumná otázka: Uvažují seniory žijící v přirozeném sociálním prostředí o možnosti budoucího využití pobytových sociálních služeb v domovech pro seniory ve Zlínském kraji?

Ze zjištěných výsledků (viz Graf 3–4) je patrné, že převážná většina osob starších 60 let nemá v současné době zájem o sociální službu domova pro seniory, ale v budoucnu tuto skutečnost nevyklučuje (39 %).

Velká většina osob deklaruje, že nemá vůbec zájem (30 %) a 11 % neví. Pouhých 8 % respondentů odpovědělo, že má aktuálně zájem, z toho 2 % mají podanou i žádost. 11 % respondentů přiznalo, že má již podanou žádost o sociální službu, aby se do budoucna pojistilo, z čehož nelze usuzovat, že by služby domova pro seniory skutečně v budoucnu využili. Rozdíly v odpovědích v závislosti na věku zachycuje Graf 4 a Graf 5.

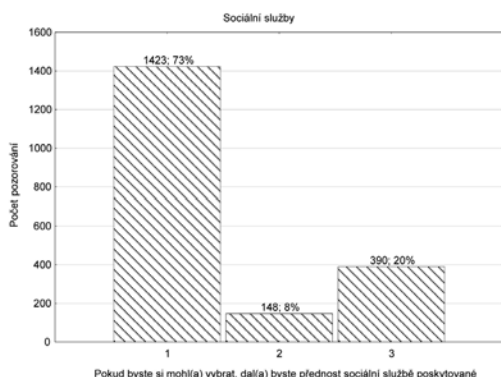
Legenda:

- 1 – Ano, mám již podanou žádost
- 2 – Ano, mám v současnosti zájem
- 3 – Ano, mám v současnosti zájem, abych se pojistil(a) do budoucna
- 4 – Nemám v současnosti zájem, ale do budoucna to nevyklučuji
- 5 – Nemám vůbec zájem
- 6 – Nevím

Zdroj dat: vlastní výzkum (září 2009 až srpen 2010)

S předloženými výsledky plně koresponduje odpověď na otázku, jakou formu poskytování sociální služby by senioři upřednostnili. Z provedeného průzkumu vyplývá, že 73 % respondentů by upřednostnilo sociální službu terénní, poskytovanou v jejich přirozeném prostředí. 8 % dotázaných by preferovalo využití ambulantních služeb a 20 % služeb pobytových, poskytovaných v domově pro seniory (viz Graf 6).

Graf 6 Preference formy poskytované sociální služby

Legenda:

- 1 – U vás doma, kam by docházela pracovnice poskytující sociální službu
- 2 – V denním stacionáři (tzv. domovince), kam byste za službou denně docházel(a)
- 3 – V pohybovém zařízení sociálních služeb (domově pro seniory), do kterého byste se trvale přestěhoval(a)

Na předložených dílčích výsledcích realizovaného průzkumu bychom rádi dokladovali důležitost podpory

transformace pobytových sociálních služeb v jiné typy sociálních služeb, které budou poskytovány v přirozené komunitě uživatele.

Životní perspektivy osob se zdravotním postižením a seniorů využívajících pobytové sociální služby

V souvislosti s probíhajícím procesem deinstitucionalizace, potažmo transformace pobytových sociálních služeb, který byl pomalu započat před téměř deseti lety, se začalo hovořit o kvalitě života osob se zdravotním postižením a seniorů žijících v pobytových sociálních zařízeních typu domova pro osoby se zdravotním postižením, domova se zvláštním režimem a domova pro seniory. Vzhledem k tomu, že kvalita života je velmi těžce uchopitelnou a měřitelnou veličinou, hovoříme v předloženém článku, v souvislosti s životní dráhou jedince dlouhodobě žijícího nebo určitou dobu pobývajících v ústavním zařízení, o životních perspektivách. Životními perspektivami máme na mysli vyhlídky na změnu životního způsobu v souvislosti s odchodem jedince ze zařízení nebo naopak s jeho nástupem.

Životní cyklus a životní dráha odrážejí podle Vávrové (2012: 13) „vztah mezi společností a jednotlivcem, mezi společenským vývojem a lidskou biografií“. Životní cyklus tvoří širší obecnější rámec životní dráhy každého člověka. Pokud následně srovnáváme život člověka žijícího v uměle vytvořené totální instituci s životem člověka žijícího v přirozeném sociálním, slouží nám životní cyklus jako měřítko „normality“. Podle Goffmana (2003: 77) lze do lidské biografie zahrnout vše, „co kdy nějaký člověk udělal nebo může udělat“. Životní dráhu zobrazujeme jako sekvenci životních událostí s neutrálním, pozitivním nebo negativním hodnocením, a to pomocí trajektorie (pohybové křivky), kterou člověk urazí v návaznosti na kalendářní (chronologický) čas. Lidská biografie není jen vrstvením určitých životních situací, ale i výrazem jejich závislosti na věku a procesu stárnutí. „Spolu s tím se mění i subjektivní smysl životních událostí a jejich interpretace (Alan, 1989: 48)“.

V souvislosti s transformací pobytových sociálních služeb je vhodné mít na paměti cílovou skupinu a podrobně zmapovat životní dráhu každého jednotlivce, kdy bude jisté podstatné zjištění o fázi, ve které člověk do ústavního zařízení nastoupil.

Pokud uživatel využívá pobytových sociálních služeb téměř od samého počátku svého života (půjde především o osoby se zdravotním postižením dříve pobývajících v ústavech sociální péče pro mládež a následně pro dospělé), bude proces jeho deinstitucionalizace spojen s resocializací směřující k přijetí hodnot a vzorců chování považovaných většinovou společností za normu.

Jiná situace nastane, když se člověk žijící po celý svůj život v přirozeném sociálním prostředí pod tíhou životních okolností rozhodne využít na sklonku svého života pobytových sociálních služeb. I v tomto případě dochází k jeho resocializaci, která je charakteristická „rozpadem dosud

přijímaných hodnot a vzorců chování, po němž následuje přijetí radikálně nových, radikálně odlišných (Giddens, 1999: 58)“. Podle Giddense (1999: 58) může dojít k tomuto druhu resocializace, kdy si člověk osvojuje „nepřirozené“ hodnoty, normy a vzorce chování, při vstupu jedince na půdu instituce omezující osobní svobodu (např. psychiatrické léčebny, vězení, kasáren), kde je jedinec oddělen od vnějšího světa a vystaven tlaku nových zákazů a příkazů.

Řešením a perspektivou návratu k přirozenému způsobu života je v prvním případě transformace pobytových sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením, a to v souladu s přijatou koncepcí podpory transformace. Hlavní priority procesu transformace pobytových sociálních služeb v České republice zachycuje dokument Koncepce podpory transformace pobytových sociálních služeb v jiné druhy sociálních služeb, poskytovaných v přirozené komunitě uživatele a podporující sociální začlenění uživatele do společnosti, který byl přijat dne 21. února 2007 usnesením vlády České republiky č. 127. Uvedená koncepce byla vypracována v souladu se strategickými materiály z oblasti sociálních služeb v České republice, tj. Národním akčním plánem sociálního začleňování na léta 2006–2008 a na léta 2008–2010, Bílou knihou v sociálních službách a zákonem č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, a je vytvořena v souladu s českým právním řádem, a to zejména s Listinou základních práv a svobod. Pojem transformace je navíc natolik vágní a široký, že si pod ním každý z nás může představit vlastní cokoliv. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že transformace je na rozdíl od jakékoliv rychlé změny věci pomalou, kontinuální, kontextuální a promyšlenou. Neděje se tudíž ze dne na den, ale v určitém delším vymezeném čase a prostoru. Proces transformace vybraných pobytových sociálních služeb by měl být promyšlený a především dobře připravený, přičemž by se na jeho přípravě a realizaci měli podílet odborníci z řad sociologů, psychologů, sociálních pracovníků, zdravotníků, právníků, ekonomů a dalších profesí. Celý proces přeměny a přetvoření systému by měl být podporován občanskou společností, která je v dobře fungujících demokraciích při provádění systémových změn týkajících se části občanů, kteří jsou závislí na podpoře a pomoci druhých osob, a to z důvodu věku či zdravotního stavu, jakýmsi pojistným ventilem promyšlenosti a přínosnosti realizovaných změn pro cílové skupiny.

V naší republice se myšlenky deinstitucionalizace začínají objevovat teprve v posledním desetiletí na rozdíl od některých zemí západní Evropy, které se již od 70. let minulého století systematicky věnují procesu transformace a podpoře práva žít v přirozené komunitě a přirozených vztahových sítích pro všechny občany. Matoušek (2007: 175) definuje deinstitucionalizaci jako „snahu zrušit tradiční ústavní formy péče a nahradit je péčí, která méně omezuje klienta, je méně náročná na personální a materiální zdroje a kompenzuje jen přesně to, co má být kompenzováno s minimalizací vedlejších nežádoucích účinků“.

V případě seniorů, kteří využívají pobytových sociálních služeb v závěru své životní dráhy, je možným řešením nebudování dalších pobytových služeb, ale soustředění se

na podporu rozvoje služeb terénních a ambulantních, aby lidé nemuseli v závěrečné fázi své životní dráhy, kdy potřebují podporu a pomoc druhých osob, opouštět své přirozené sociální prostředí a resocializovat se na nové životní podmínky charakteristické pro totální instituce.

Závěr

Jak jsme popsali v úvodní kapitole je systém péče o osoby se zdravotním postižením a seniory, jako institucionalizovaná forma chování, kulturně podmíněný a hluboce zakořeněný. S přihlédnutím k faktu, že péče o uvedené cílové skupiny byla poskytována více než 60 let převážně pobytovou formou, je nutné počítat s tím, že proces její transformace bude dlouhou cestou, kdy již samotná cesta bude cílem a přenastavení společenských vzorců se bude muset odehrát v první řadě v hlavách jednotlivých členů society. Aby byla nová změna funkční a nový model péče o osoby se zdravotním postižením a o seniory v přirozeném sociálním prostředí byl životaschopný, měla by je přijat za své většina členů společnosti. Je tedy na místě podporovat plošnou osvětu apelující na lidská práva a přirozenost lidského žití v přirozeném sociálním prostředí. Může se jednat o analogickou situaci, která u nás nastala koncem 20. století při propagaci hospicového hnutí, kdy sehrálo důležitou úlohu i Ministerstvo zdravotnictví ČR.

Za první vlastovou na poli transformace lze považovat Individuální projekt Podpora transformace sociálních služeb odboru sociálních služeb a sociální práce ve spolupráci s odborem implementace fondů EU Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, jehož realizace byla zahájena v dubnu 2009 a je hrazený z prostředků ESF a státního rozpočtu ČR prostřednictvím OP LZZ. Výstupy projektu směřují do pilotního ověření procesu transformace ve vybraných 32 nejvíce rizikových pobytových zařízeních sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením ve všech krajích naší republiky, vyjma hlavního města Prahy. Uvedený projekt se dotýká života téměř 3800 uživatelů velkých pobytových zařízení, která se v současné době nacházejí v různých fázích transformačního procesu.

Literatura

- Alan, Josef. Etapy života očima sociologie. Praha: Panorama, 1989. 439 s. ISBN 80-7038-044-6.
- Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas. Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. 214 s. ISBN 80-85959-46-1.
- Giddens, Anthony. Sociologie. Praha: Argo, 1999. 595 s. ISBN 80-7203-124-4.
- Goffman, Erving. Asylums : Essays on the Social Situation of Mental Patients and other Inmates. New Brunswick / London: Transaction Publishers, 2007. 408 s. ISBN 978-0-202-30971-2.
- Goffman, Erving. Stigma: Poznámky k problému ➤

zvládání narušené identity. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. 167 s. ISBN 80-86429-21-0.

- Cháb, Milan. Svět bez ústavů. Praha: QUIP – Společnost pro změnu, 2004. 83 s. ISBN 80-239-4772-9.
- Keller, Jan. Sociologie byrokracie a organizace. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. 191 s. ISBN 80-85850-06-0.
- Keller, Jan. Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995. 186 s. ISBN 80-85850-15-X.
- Matoušek, Oldřich. Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení. Praha: Portál, 2007. 183 s. ISBN 978-80-7367-310-9.
- Matoušek, Oldřich. Ústavní péče. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995. 138 s. ISBN 80-85850-08-7.
- Vávrová, Soňa. Doprovázení v pomáhajících profesích. Praha: Portál, 2012. 159 s. ISBN 978-80-262-0087-1.
- Úplné znění zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů. Podle stavu k 23. 1. 2012.

Elektronické zdroje

- Demografická ročenka ČR 2010. Zemřelí podle místa úmrtí, pohlaví a věku. [online]. [cit. 2012-06-10]. Do-

stupné z [http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/28003FC441/\\$File/401911rf06.pdf](http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/28003FC441/$File/401911rf06.pdf).

- Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2010 [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2011. ISBN 978-80-7421-027-3. [cit. 2012-07-20]. Dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/11544/rocenka_2010.pdf.
- Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2009 [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2010. ISBN 978-80-7421-022-8. [cit. 2012-07-20]. Dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/9854/statisticka_rocenka_z_oblasti_prace_a_socialnich_veci_2009.pdf.
- Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2008 [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2009. ISBN 978-80-7421-004-4. [cit. 2012-07-20]. Dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/7870/rocenka_2008b.pdf.
- Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2007 [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2008. ISBN 978-80-86878-83-6. [cit. 2012-07-20]. Dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/5942/statisticka_rocenka_2007_oprava.pdf.

Témata roku 2013

1/2013 Deinstitutionalizace sociálních služeb

Akademické texty můžete posílat do 3. října 2012, publicistické texty pak do 16. ledna 2013.

2/2013 Školská sociální práce

Akademické texty můžete posílat do 3. ledna 2013, publicistické texty pak do 5. května 2013.

3/2013 Rodina v nejistotě

Akademické texty můžete posílat do 3. května 2013, publicistické texty pak do 6. září 2013.

4/2013 Občanská společnost a sociální práce

Akademické texty můžete posílat do 3. července 2013, publicistické texty pak do 8. listopadu 2013.

5/2013 Special English Issue - online supplement for free

Akademické texty můžete posílat do 30. září 2013.

Předplatné

Cena ročního **tištěného** předplatného pro právnické osoby je **954 Kč**, fyzické osoby zaplatí za roční předplatné **764 Kč**. Cena jednoho výtisku pro právnické osoby je **265 Kč**, cena pro fyzické osoby je **212 Kč**.

Cena ročního **online*** předplatného pro právnické osoby je **668 Kč**, fyzické osoby zaplatí za roční předplatné **535 Kč**. Cena jednoho **online** čísla pro právnické osoby je **186 Kč**, cena pro fyzické osoby je **149 Kč**.

*s online prodejem začínáme s vydáním čísla 1/2013; tedy v průběhu března 2013, od kdy bude možné objednávat online předplatné.

Profil

Mateřské a rodinné centrum Krůček

Mateřské a rodinné centrum Krůček funguje ve městě Svitavy už od roku 2001. Snaží se být komunitním a integračním, výchovným, vzdělávacím a multigeneračním centrem pro rodiny s malými dětmi. Často služeb centra využívají i svobodné matky, které nemají možnost běžného rodinného zázemí.

„V centru nijak nezkoumáme, zda jde o matku svobodnou, vdanou, rozvedenou, rozvádějící se či nějak ohroženou. První kontakt je o tom, že matka a dítě, případně otec, jdou k nám do centra z důvodu sociální vyloučenosti, kdy se cítí osamělí, nebo z důvodu, že chtějí kvalitně trávit čas se svými dětmi. Zde nikoho nezkoumáme, nevíme, jak na tom je. V průběhu navázání kontaktu a při práci s aktivizačními pracovníci se s rodinou, matkou a dítětem seznámíme blíže. Pak můžeme pomoci, případně nasměrovat na pomoc. Máme otevřenou i psychologickou poradnu a tam potom

Posláním MC Krůček je být centrem komunitním a integračním, výchovným a vzdělávacím, informačním, poradenským a multigeneračním pro rodiny s malými dětmi.

Hlavními cíli MC Krůček je přispívat k prevenci sociálního vyloučení a izolace matek a rodin s malými dětmi, těhotné ženy připravit na mateřství a rodičovství, předávat poznatky o výchově dětí a psychologii rodinného života a podpořit výchovu k odpovědnému lidství. Rodičům s malými dětmi umožnit vzájemný kontakt, vzdělávání, podporovat je v jejich schopnostech a dovednostech a rozšiřovat jejich poznání.

MC Krůček působí ve městě Svitavy jako jediná organizace se zaměřením služeb a aktivit na komunitu rodin s nejmenšími dětmi. Tato skupina obyvatel je ohrožena jak sociálním vyloučením, tak izolací, matky s nejmenšími dětmi se často uzavírají do domácího mikrosvěta.

Skupinové foto z předávání osvědčení.

konkrétně pracujeme na problémech, které rodiny mají. Mimo to pracujeme i s rodičovskými skupinami," popisuje činnost o. s. Krůček jeho předsedkyně Monika Čuhelová.

V centru Krůček se také rozhodli realizovat jeden zatím netradiční projekt, do kterého zapojili lidi v důchodovém věku: „Nápad měl pracovní název ‚Najdi si svou babičku, svého dědečka‘ a reagoval na osamělost rodin. Dnes se často stěhujeme a prarodiče máme daleko. Mnoho rodičů na rodičovské dovolené trpí velkou osamělostí. A pro děti a dospělé je velmi přínosné, když se setkávají se starší generací. Seniori a seniorky také trpí osamělostí. A tak propojení těchto dvou skupin, které si mohou vzájemně pomoci jak konkrétně, pohlídat děti, nakoupit, tak duševně, tj. být spolu, popovídat si, je vlastně velmi logické. Původní projekt byl navázán na výzvu OPLZZ, takže jsme díky Nadaci OKD mohli pracovat na přípravě projektu. Do přípravy se zapojila rodinná centra a kluby seniorů v celém Pardubickém kraji. Pak došlo ke změně výzvy, kdy nebyli zapojeni seniori a nepodporovala se hlídací centra ani hlídání.

Nakonec nemohl být realizován. Ale základní myšlenka a kupa práce k ní vztažená zůstala," říká Čuhelová. Nakonec se v září 2011 podařilo otevřít ve spolupráci s městem Svitavy hlídací centrum BabyKrůček, kde se daří seniory zaměstnávat. Kromě toho ale v Krůčku realizují mnoho dobrovolných aktivit, je zde k dispozici herna, pravidelné cvičení nebo skupiny určené k setkávání. Nedílnou součástí programu jsou i příměstské tábory a setkání mimo pravidelný program.

„Nezapomenutelný pro mého syna Mirečka byl jednoznačně příměstský tábor. Nikdy jsem si nemyslela, že ve 4 letech bych ho mohla dát na tábor, takže jsem tak učinila trošku s obavami, ale hned po prvním dni jsem věděla, že to byla skvělá volba. Zažil spoustu legrace a zkusil si překonávat různé překážky, a i když se někdy hodně bál, tak to nakonec zvládl a strach překonal," popisuje svoji zkušenost s o. s. Krůček jedna z uživatelek Iveta.

*Monika Čuhelová,
koordinátorka činností
MC Krůček*

Profil

Orgán sociálně-právní ochrany dětí Slavkov

Orgán sociálně-právní ochrany dětí, známý pod zkratkou OSPOD nebo lidově „sociálka“, vykonává státní správu na úseku sociálně-právní ochrany: poskytuje sociálně-právní a výchovné poradenství dětem i jejich rodičům, zastupuje nezletilé dítě před soudem v situacích, kdy soud rozhoduje např. o svěření dítěte do péče jednoho z rodičů či do péče jiné vhodné osoby, ve věcech výživného, v paternitních sporech apod., dále vede agendu náhradní rodinné péče, zajišťuje ochranu práv dítěte v případech domácího násilí, kriminality apod. Tento orgán je zřizován u každého pověřeného městského úřadu.

„Zabýváme se hodně rozvodovou problematikou, problematikou pěstounské péče, dětmi

ohroženými domácím násilím, výchovnými problémy nebo třeba kriminalitou dětí a mládeže," popisuje pestrost činnosti Odboru sociálně-právní ochrany dětí ve Slavkově jeho vedoucí, Šárka Morongová. Problémy dětí jsou však navázány na všechny členy rodiny včetně rodičů a prarodičů. OSPOD tedy často řeší i mezigenerační spory, problémy spojené se závislostmi rodičů, konflikty mezi dospělými rodinnými příslušníky a podobně. „Naše práce je celkově hodně pestrá. Člověk neví, co daný den bude řešit. Může se i stát, že přijde klient s problémem, se kterým jste se třeba do té doby v praxi vůbec nesetkali," popisuje sociální pracovnice Petra Kovaříková.

Důvěra je důležitá

Přestože je často na práci OSPOD nahlíženo jako na úřednickou, opak je pravdou. Pracovnice navazují kontakty s rodinami, kde mají indicie, že je nějaký problém. Cílem takové intervence je především pomoci samotné rodině problém řešit. „Při naší práci je důležité umět navázat kontakt. Vždycky to stojí na vzájemné spolupráci, ať už jsme schopni rodině pomoci, nebo je třeba odkázat ji na příslušné organizace. Pokud rodina naši roli nepřijme, tak je naše situace mnohem těžší. Máme možnost jim třeba nařídít povinnost navštěvovat odborné poradenské zařízení, ale to je často spíše kontraproduktivní, protože se klient o to víc zatne a nechce se mu spolupracovat,“ vysvětluje Kovaříková.

Sociálně-právní ochrana je komplexní problém

Problematika sociálně-právní ochrany dětí je velmi široká a je do ní zahrnuta celá řada subjektů. V krajních případech soud, ale častěji řada nevládních organizací, které s OSPOD spolupracují. „Nejvíce spolupracujeme s Poradnou pro rodinu, manželství a mezilidské vztahy ve Vyškově jako s rodinnou poradnou, s psychologem, protože si myslíme, že ten dokáže víc poodkrýt případné skryté problémy. Velmi dobrou a efektivní spolupráci jsme navázali také s Poradnou pro občanství / Občanská a lidská práva ve Vyškově,

Orgán sociálně-právní ochrany na území správního obvodu obce s rozšířenou působností má za úkol navrhnout a posuzovat sociálně preventivní programy na ochranu dětí či posuzovat jednotlivé případy provádění sociálně-právní ochrany dětí a vydávat k nim stanoviska.

Podle zákona jsou orgány sociálně-právní ochrany obecní úřady, děti obecní úřady obcí s rozšířenou působností, krajské úřady (v Praze Magistrát hl. města Prahy), Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR a Úřad pro mezinárodněprávní ochranu dětí.

Sociálně-právní ochranou dětí se rozumí ochrana práva dítěte na příznivý vývoj a řádnou výchovu, ochranu oprávněných zájmů dítěte, včetně ochrany jeho jmění, a působení směřující k obnovení narušených funkcí rodiny.

kteřá mimo jiné poskytuje aktivizační služby pro rodiny s dětmi přímo v terénu. Stejně služby nabízí i Rodinná pohoda, která má detašované pracoviště i ve Slavkově u Brna. Letos jsme navázali spolupráci s organizací Spondea, která vždy jednou za měsíc působí tady u nás na úřadě. Spolupracujeme s Charitou, resp. charitní poradnou, která nám pomáhá ve spolupráci s organizací Persefona řešit domácí násilí,“ popisuje situaci konkrétně ve Slavkově Kovaříková.

Martin Kopáček

Profil

Centrum pre edukáciu a výskum seniorov

Centrum pre edukáciu a výskum seniorov (ďalej len „CEVS“), zriadené na Inštitúte edukológie a sociálnej práce FF PU v Prešove, privítalo výzvu *Európskeho roka aktívneho starnutia a solidarity medzi generáciami 2012* „...organizovať konferencie, podujatia a iniciatívy s aktívnou účasťou všetkých príslušných zainteresovaných strán na podporu diskusie, na zvyšovanie povedomia a podnecovanie záväzkov týkajúcich sa osobitných cieľov, ktoré prispievajú k udržateľným

a trvalým vplyvom...“ (čl. 3 ods. 1 Rozhodnutia o Európskom roku 2012). Pozitívna reakcia CEVS na takúto výzvu odráža dva významné faktory: (1) CEVS bolo zriadené v kontexte európskych výskumných priorít zameraných na otázky dlhodobej starostlivosti a starnutia; (2) CEVS má priamo vo svojom Štatúte ustanovenú ambíciu „...podporiť širšiu stredoeurópsku spoluprácu a zvýšiť profil európskeho výskumu o starnutí“ (čl. 2 Štatútu CEVS).

V súlade s touto ambíciou CEVS samo zorganizovalo, spoluzorganizovalo alebo sa prezentovalo v roku 2012 na viacerých vedecko-výskumných a odborných podujatiach, ktorých hlavnou charakteristikou bola *medzinárodná dimenzia a inkluzívny prístup* (v zmysle angažovania rozličných aktérov angažujúcich sa v otázkach dlhodobej starostlivosti a aktívneho starnutia).

Dňa **21. februára 2012** Thomas William Shakespeare, zástupca Svetovej zdravotníckej organizácie, uvádzal na Slovensku Svetovú správu o zdravotnom postihnutí (World report on disability), prvú svojho druhu v histórii. Odbornú **konferenciu** *Svetová správa o zdravotnom postihnutí v kontexte Dohovoru o právach osôb so zdravotným postihnutím* zorganizovala Kancelária SZO na Slovensku v spolupráci s Radou vlády SR pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť. Konferencia sa stala vhodným miestom pre predstavenie CEVS odbornej verejnosti ako špecializovanej inštitúcie pre otázky starnutia v podmienkach Slovenska s previazaním na priority starnutia v stredoeurópskom priestore. Jeho riaditeľka sa okrem toho zamerala na predstavenie odborných aktivít CEVS v otázkach zlého zaobchádzania so staršími ľuďmi a ľuďmi so zdravotným postihnutím, vrátane príspevku pre médiá.

Ako follow-up aktivitu európskeho vedecko-výskumného projektu INTERLINKS zorganizovalo konzorcium Inštitút pre výskum práce a rodiny, FF PU v Prešove a Asociácia poskytovateľov sociálnych služieb dňa **18. apríla 2012** v Bratislave **vedecké diskusné fórum** s medzinárodnou účasťou *Aktuálne otázky terminológie v službách dlhodobej starostlivosti*. Podujatie sa zameralo na vývoj pojmológie v oblasti dlhodobej starostlivosti opierajúc sa o najnovšie vedecko-výskumné poznanie v pomáhajúcich disciplínach. Účastníci a účastníčky zo SR a Rakúska zastupovali akademickú, vedeckú, užívateľskú a poskytovateľskú obec. Výstupom rokovania bolo v júni 2012 vydanie **Policy brief** – Repková, K. (ed): Terminológia služieb dlhodobej starostlivosti – vybrané problémy. Plný text je dostupný na adrese: http://www.ivpr.gov.sk/IVPR/images/IVPR/Interlinks/policy_brief_4.pdf.

S prestížnym európskym projektom INTERLINKS a spoluúčasťou FF PU v Prešove v rámci

činnosti Národného panelu expertov/tiek tohto projektu súvisela aj ďalšia follow-up aktivita. Dňa **19. mája 2012** to bola práve FF PU v Prešove, na ktorej začalo **Akademické turné** pod názvom *Capacity building for long-term care in Slovakia*. Časť turné v Prešove zorganizovala FF PU v spolupráci s Kanceláriou SZO v Bratislave. Zúčastnili sa ho doktorandi a doktorandky zo Slovenska a ČR študujúci na FF PU v Prešove a FF UPJŠ v Košiciach.

18. júna 2012 zorganizovalo v Bratislave konzorcium Inštitút pre výskum práce a rodiny, Európske centrum pre sociálnu politiku a výskum vo Viedni a CEVS prestížny **vedecký workshop** s medzinárodnou účasťou *Active Ageing and Intergenerational Solidarity: What differential experience across EU countries?* Hlavným rečníkom bol vedecký riaditeľ Európskeho centra pre sociálnu politiku a výskum vo Viedni a profesor Univerzity v Southhamptone Dr. Asghar Zaidi. Podujatia sa zúčastnili zástupcovia a zástupkyne vládneho, výskumného, akademického a občianskeho sektora zo Slovenska, Rakúska a ČR.

V nadväznosti na túto aktivitu prijal Dr. Asghar Zaidi pozvanie do Košíc na **diseminačný workshop** organizovaný dňa **6. novembra 2012** so zameraním na prezentáciu priebežných výsledkov európskeho projektu *Active Ageing Index*. Zámerom bolo komunikovať potenciálne výzvy, ktoré budú vyplývať z prijatia indexu aktívneho starnutia pre výskum a prax sociálnej práce. Workshop zorganizovalo CEVS v spolupráci s FF UPJŠ za organizačnej podpory Košického a Prešovského samosprávneho kraja.

CEVS chce v roku 2013 nadviazať na svoju intenzívnu medzinárodnú činnosť z roku 2012. Už v súčasnosti sa rokuje o možnostiach nadviazania spolupráce so zástupcami SZO a využitia ich vysokej expertízy v oblasti zdravého starnutia, ktorá je pre pomáhajúce disciplíny kľúčová. Aktivity CEVS sme predstavili bližšie za účelom prizvať iné inštitúcie k spolupráci v prípade, že by mali o ňu záujem.

Kvetoslava Repková,
Inštitút pre výskum práce a rodiny,
FF PU v Prešove

Projekt

Vzpomínejme společně: kreativní využití reminiscence v rodinách pečujících o člověka s demencí

Zatímco reminiscence a životní příběh se staly již téměř rutinní součástí kvalitních, na osobu zaměřených a individuálně plánovaných služeb pro seniory v domovech a v jiných druhích formálních sociálních služeb, využití vzpomínek v domácím prostředí, v rodinách, které pečují o starého člověka, a zejména o seniora s demencí, zdaleka není samozřejmostí. Není běžné, aby pečující rodinní příslušníci vědomě zařazovali společné vzpomínání do svých pečovatelských aktivit, využívali reminiscenčních podnětů a hledali živé vzpomínky, které se mohou vynořit ve světlých chvílích a mohou být zdrojem společné radosti. Opakovaně získávané zkušenosti však ukazují, že vzpomínání v rodinách / s rodinami, pečujícími o člověka s demencí, pomáhá zlepšit kvalitu jejich života i kvalitu péče.

V letech 2010–2012 podpořila Evropská unie prostřednictvím Národní agentury pro evropské vzdělávací programy (NAEP) v rámci programu celoživotního vzdělávání Grundtvig (Projekty partnerství) účast České republiky

v mezinárodním projektu „Remembering Together – Reminiscence Training for Family Carers of People with Dementia“ (Vzpomínejme společně – výcvik v reminiscenci pro rodiny pečující o člověka s demencí). Partnerem projektu se stalo Centrum pro sociologii medicíny a zdravotnictví, o. s., které v zájmu kvalitní realizace projektu navázalo spolupráci s pracovníky České alzheimerské společnosti a pražských seniorských zařízení, s dobrovolníky a výtvarníky, ale především s rodinami, které pečují o člověka s demencí. Jádrem celého projektu bylo dvouleté mezinárodní partnerství, v rámci něhož se s podporou grantu EU mohla uskutečnit čtyři setkání partnerských organizací. Během nich docházelo k prezentaci výsledků činnosti a k intenzivní výměně zkušeností. Součástí bylo též interaktivní učení formou krátkých kurzů (např. na téma reminiscenčního divadla) nebo dílen zaměřených na možnosti využití hudby, zpěvu, pohybu a tance v práci s reminiscencí, na techniky, jako jsou knihy života, reminiscenční bedny či vyšívání, a na zlepšování

Práce ve skupině lidí s demencí a jejich blízkých.

„Kdo byl herec a kdo zpěvák?“

kvality péče o člověka s demencí (technika „dementia care mapping“).

V projektu bylo zapojeno 11 organizací z 10 evropských zemí, většinou partnerů Evropské reminiscenční sítě (ERN), kterou v r. 1993 založila a dosud koordinuje paní Pam Schweitzer. ERN usiluje o propojení zemí, ve kterých se rozvíjí práce s reminiscencí, o vytváření a předávání dobré praxe v tomto oboru, vzájemnou výměnu zkušeností a rozvoj, šíření a kultivaci nových metod využití vzpomínek v práci se starými lidmi, zejména pak s lidmi s demencí. Důležitým znakem projektů, na kterých společně pracují partneři ERN, je důraz na zapojování rodin do reminiscenčních programů a rovněž důraz na využití různých uměleckých prvků, tedy kreativity, estetiky, emoционаality, spontaneity, interaktivity a společenství v průběhu tvorby. K nejznámějším projektům ERN patří „Remembering Yesterday, Caring Today“ a „Remembering Together, Reminiscence Training Project“.

Cílem projektu „Vzpomínejme společně“ bylo vytvořit reminiscenční program pro lidi s demencí žijící v rodinách a zapojit prvky umělecké tvorby do společných aktivit vycházejících ze vzpomínek. V Česku se osmnáctiměsíčního

programu zúčastnilo sedm rodin pečujících o člověka s demencí, z nich tři rodiny program nedokončily. Během této doby se uskutečnilo 15 setkání, a to ve třech fázích – nejprve pouze pečovatelé, později pečovatelé se svými příbuznými s demencí a konečně pečovatelé, jejich příbuzní s demencí a výtvarníci. Hmatatelným výsledkem této dlouhodobé spolupráce byly hodnotné reminiscenční produkty, které byly prezentovány na závěrečné mezinárodní konferenci, ale především zůstaly krásnou vzpomínkou pro zúčastněné rodiny. Kromě toho však zde zůstal neocenitelný příklad dobré praxe, který ukázal na možnosti podpory pečujících rodin prostřednictvím práce s reminiscencí.

Vlastní projekt probíhal podle níže popsané metodiky, která byla s různými nuancemi uplatněna ve všech deseti partnerských organizacích.

V první fázi bylo cílem seznámit pečující rodinné příslušníky s metodou reminiscence – hovořit s nimi o významu vzpomínek v každodenním životě každého člověka, zejména pak v životě starších lidí. Snažili jsme se, aby pečující pochopili fázování lidského života a potřebu člověka v závěrečné životní fázi svůj život bilancovat, hodnotit, předávat své zkušenosti a vybavovat si

vzpomínky z důvodu udržení vlastní identity, životní kontinuity a životního smyslu. Vzpomínání v rodinném kruhu přináší naplňování takovéto potřeby a je zdrojem uvolnění, radosti, smíření. Aby k takovýmto okamžikům mohl dospět i člověk s demencí, rodina má řadu možností, jak vzpomínky vyvolat a rozvíjet je formou nejrůznějších reminiscenčních aktivit. Potřebuje k tomu reminiscenční podněty (staré fotografie, obrázky ze starých časopisů, předměty z dřívějších dob, otevírání témat souvisejících s dřívějšími koníčky, slavnostními okamžiky, životními událostmi, návštěvami oblíbených míst, uskutečňování aktivit souvisejících se zaměstnáním, zájmy, každodenním životem). Dále rodina potřebuje čas (k zastavení, aktivnímu naslouchání, přípravě, společné činnosti) a motivaci. Silné motivační prvky jsme objevili v samotném setkávání rodin – plnění zadaných úkolů, prezentaci výsledků, výměně zkušeností, které se týkaly využívání vzpomínek, ale i vlastní péče. Také vlastní experimentování rodinných příslušníků se vzpomínkami, objevování toho, co se může stát skutečným podnětem, učení se, jak aktivně naslouchat, věnovat pozornost, navazovat, rozvíjet, podporovat komunikaci, a konečně i okamžiky radosti a údivu, kdy vytryskla nečekaná vzpomínka v paměti člověka s diagnózou demence – to vše bylo velkou motivací k reminiscenční práci v rodinách.

Ve druhé fázi šlo především o vytvoření vhodných podmínek pro zapojení rodinných příslušníků

s diagnózou demence do skupinových setkání. Cílem bylo připravit a uskutečnit taková setkání, ve kterých si všichni zúčastnění budou rovni, ve kterých nejvíce prostoru dostanou ti, kteří jsou nejslabší a kontrola nad situací pro ně představuje nesmírné úsilí. Setkání se stanou příležitostí pro objevování a sdílení společných vzpomínek. Všichni společně se budeme učit, jak využívat reminiscenčních podnětů, jak hledat témata pro vzpomínání, jak motivovat ke komunikaci a k zapojení. Budeme se učit naslouchat, vytvářet dostatečný prostor pro člověka s demencí (tedy věnovat mu pozornost, podchytit tu jeho a zachytit třeba i drobné iniciativy, poskytnout mu dostatek času, aby se mohl vyjádřit, nevyrušovat, soustředit se, být trpělivý, zůstat v kontaktu). K vhodným podmínkám musí patřit i zajištění uvolněné, bezpečné a podporující atmosféry, bez známek posměchu, netrpělivosti, kritiky. Naopak, budeme prožívat a sdílet radost, akceptaci, přijetí každého z přítomných. Zkusíme také něco společně dělat, stolovat, vypít si kávu, sníst kousek dortu, něco si společně přečíst, zazpívat, poslouchat hudbu, jít na procházku, vytvořit koláž, něco namalovat, zdramatizovat pracovní činnost, zážitek z dovolené nebo třeba svatbu. Volba vhodných podnětů byla na účastnících a závisela na dohodnutém tématu setkání – přednáška o hudbě, hry a hračky našeho dětství, oblíbené knihy, krabička našich vzpomínek plná fotografií. V této fázi proběhla též první kreativní aktivita – tvorba koláže.

Člověče nezlob se! jako výtvarný reminiscenční objekt.

Účastníci s demencí dostali příležitost vybrat si z široké nabídky obrazového materiálu takové obrázky, které jim něco připomínaly, zapojili se do střihání, vytváření kompozice, lepení. To vše v úzké spolupráci se svými blízkými – dcerami, syny, manželi. Důležitým okamžikem bylo ocenění výsledného díla spojené s vyprávěním vzpomínek, sdílená radost.

Ve třetí fázi, bude-li to možné, přizveme do reminiscenční skupiny výtvarníky, spolupracovníky z oblasti umění, kteří vnesou do práce s reminiscencí estetické prvky, svoji zvláštní vnímavost, imaginaci i schopnost využívat kreativních technik. To bylo i smyslem poslední fáze projektu. Nejdůležitějším cílem této fáze bylo vytvoření vztahu mezi umělcem, pečující osobou a člověkem s demencí. Jde o to, aby výtvarník byl dostatečně informován a získal v osobním kontaktu zkušenost s problémem demence, s tím, jakým způsobem zápasí s realitou člověk s demencí a jakou roli v tom hraje jeho pečující příbuzný. Výtvarník se učí komunikovat a propojovat své vlastní dovednosti se specifickými potřebami a možnostmi člověka s demencí. Spolu s rodinou hledá vzpomínky, jejich zlomky, záchytné body, témata, ideje, které lze uchopit kreativním způsobem. A nabídne možnost vytvoření nějakého výtvarného objektu, který vychází ze vzpomínek a zároveň vzpomínky stimuluje. Hledá přitom způsoby zapojení člověka s demencí a jeho rodiny do této tvůrčí aktivity. Člověk s demencí totiž může provádět výběr fotografie, předmětu, barvy, může stříhat a vystřihovat, něco natírat, lepit, přidržovat nebo něco dělat s finálním produktem. Například může pít každý den kávu z krásného porcelánového hrnečku, který byl dekorován osobním reminiscenčním motivem. Může hrát

oblíbenou rodinnou stolní hru „Člověče, nezlob se“ na desce a s figurkami, k jejichž výsledné podobě sám přispěl tím, že vybral rodinné fotografie a portréty známých zpěváků, herců, politiků, které se staly součástí výtvarného zpracování hry. Může pozorovat svoji „Krajinu dětství“ a brát do rukou předměty, které ji ožívají. Tato kreativní reminiscenční práce probíhala pod vedením dvou spolupracujících výtvarnic, paní Boženy Kolské a paní Šárky Zikové. Třetí fáze reminiscenčních setkání vyvrcholila předáním výtvarných reminiscenčních objektů jejich spolutvůrcům – lidem s demencí a jejich rodinným pečujícím. Radost nad krásnými velmi osobními předměty byla zcela autentická, neskrývaná, upřímná a hluboká – i když těžko měřitelná vědeckými nástroji. Pečující ji projevovali slovy: „Maminka okamžitě poznala ta stará místa na obrázcích, malé domečky, v jakých vyrůstala“, „Maminka se vždy těšila na blížící se setkání, nemluvílo se u nás o ničem jiném“, „Bylo to ale možné pouze v atmosféře takovéto skupiny – něco jsme tady dělaly společně. Doma nic takového nedokáže“. A samotné osoby s demencí: „To je krása!“, „Takové povznášející!“, „To jsme my dva, já a ty“, „Budeme to mít zase?“. Lze shrnout, že setkání lidí s demencí v reminiscenční skupině spolu se svými primárními pečovateli sehrálo důležitou roli v jejich společném životě i v životě celé rodiny: „Když k nám lidi přestali chodit, myslel jsem, že už je všemu konec, že už to nebude jinak... Pak jsme se rozhodli jít my za nimi.“ Rodinným pečujícím pomohla setkání k tomu, aby se dostali ze společenské izolace zpět k normálnímu životu: „Rozhodli jsme se chodit ven ... jít společně, protože maminka mě potřebuje ... a já jsem se přestala bát.“ Dostali se ze stadia obav a stažení a posunuli se k naplnění

Společné setkání lidí s demencí a jejich blízkých probíhalo v uvolněné atmosféře.

svého poslání: „Je důležité stanovit si reálné cíle, hledat potřebné informace, vyhledat svépomocnou skupinu pečovatелů, umět požádat o pomoc druhé, komunikovat se svou rodinou a přáteli ... pečovat o své zdraví a psychiku.“ Posunuli se od protekcionismu k podpoře a hledání či zkoušení možností. Namísto stažení a plachosti se objevila hrdost u pečovatелů a na chvíli i u lidí s demencí.

Dlouhodobá práce s jednou reminiscenční skupinou, čítající sedm zúčastněných párů, se tedy v závěru ukázala jako optimální, protože byly navázány vztahy důvěry mezi účastníky. U části zúčastněných rodin vznikla silná motivace k dokončení projektových úkolů včetně vytvoření kreativních reminiscenčních produktů (tzv. REMART).

Závěrečné hodnocení programu, které vycházelo z podrobných záznamů o průběhu schůzek, z písemných reflexí participantů, z rozhovorů a pozorování účastníků během reminiscenčních a kreativních aktivit, ukázalo na výrazný vliv tohoto způsobu psychosociální intervence jak na osoby s demencí, tak na jejich neformální pečovatele. Pečovatelé získali nový pohled na svého blízkého, naučili se objevovat jeho rezervy a pracovat s nimi, zbavili se stigma, prožívali radost, získali podporu v péči. Osoby s demencí se cítily zapojené a oceněné, projevovaly radost a uvolnění. Efekt reminiscenční terapie jako jedné z nefarmakologických metod je v současné době i předmětem vědeckého výzkumu. Hledají se důkazy o vlivu reminiscence na kvalitu života a zdraví zejména u osob s demencí (evidence-based practice). Dosud nejrozsáhlejší randomizovaná kontrolovaná studie (projekt REMCARE) měřila na vzorku asi 500 seniorů s demencí vliv skupinové reminiscence rodinných příslušníků a osob s demencí na kvalitu života a na zdravotní stav všech účastníků (Woods, Bruce, Edwards, 2009). V ČR je v současné době práce s reminiscencí hojně uplatňována v zařízeních pro seniory díky tříletému výzkumnému projektu Gerontologického centra Praha (2005–2008) a navazující publikační činnosti (Janečková, Vacková, 2010, a Špatenková, Bolomská, 2011) i vzdělávání (Diakonie ČCE).

Projekt Together umožnil jednak transfer znalostí, dovedností a zkušeností ze zemí s větší tradicí v práci s reminiscencí do zemí, které s reminiscenčními metodami v práci se seniory teprve začínají. Dále umožnil intenzivní výměnu zkušeností a sdílení.

Na jedné straně si partneři uvědomovali univerzálnost využití vzpomínek v práci se starými lidmi, což vedlo k silné podpoře motivace a k získání jistoty zkušených i začínajících partnerů. Na druhé straně díky kulturní diverzitě představovalo partnerství silný zdroj obohacení, inspirace a inovace. Součástí nových přístupů k péči o člověka s demencí je důraz na kreativitu, emocionální stránku člověka ve spojení s uměním. V souvislosti se stárnutím Evropy a nárůstem výskytu demence v populaci seniorů je nesmírně přínosný důraz na pozitivní obraz stáří a začlenění křehkých seniorů a pečujících rodin do běžného života současně s jejich destigmatizací. V našich podmínkách jde o vhodný námět pro sociální práci v oblasti péče o seniory s demencí, pro podpůrné skupiny rodinných pečovatелů, pro aktivity seniorských domovů a denních stacionářů podporujících spolupráci s rodinami a pro komunitní služby zaměřené na podporu seniorů. Tímto směrem by se mělo ubírat i vzdělávání pracovníků v sociálních službách.

Hana Janečková,

3. lékařská fakulta UK

Eva Krížová,

Technická univerzita v Liberci

Použitá literatura:

- BAINES, P. **Nurturing the Heart: creativity, art therapy and dementia.** Alzheimer's Australia. Publication No. 3 in the Quality Dementia Care series 2007. [on-line] http://www.fightdementia.org.au/common/files/NAT/20070900_Nat_QDC_QDC3NurturingHeart.pdf [10. 9. 2012].
- JANEČKOVÁ, H., VACKOVÁ, M. **Reminiscence. Využití vzpomínek v práci se starými lidmi.** Praha: Portál, 2010.
- SCHWEITZER, P., BRUCE, E. **Remembering Yesterday, Caring Today. Reminiscence in Dementia Care. A Guide to Good Practice.** London: Jessica Kingsley Publishers, 2008.
- ŠPATENKOVÁ, N., BOLOMSKÁ, B. **Reminiscenční terapie.** Praha: Galén, 2011.
- WOODS, R. T., BRUCE, E., EDWARDS, R. T., et al. **Reminiscence groups for people with dementia and their family carers: pragmatic eight-centre randomised trial of joint reminiscence and maintenance versus usual treatment: a protocol.** *Trials*, 2009, 10: 64 [on-line] <http://www.trialsjournal.com/content/10/1/64> [10. 9. 2012].

Expertiza

Transformace ochrany dětí: překrásný nový svět...

Téměř jednoznačná shoda, že český systém ochrany dětí potřebuje projít transformací, nezahrnuje vizi obsahu reformy: různí aktéři sledují různé cíle vycházející z různých představ, což výsledná opatření rozděluje a někdy staví do vzájemného protikladu. Evropská činitel sledují otázku ochrany dětí zejména v kontextu porušování práv Romů, přitom na české úrovni se debatuje o prioritách v oblastech umístění dítěte. Na vládní návrh zákona, kterým se mění zákon o sociálně-právní ochraně dětí (č. 359/1999 Sb.), se můžeme dívat (mezi jinými úhly pohledu) jako na pokus uznat mínění všech nejvýznamnějších aktérů ochrany dětí v ČR, a to na různých úsecích její implementace. Skutečně, tento bouřlivě diskutovaný návrh můžeme považovat za pokus získat základ natolik potřebného konsenzu mezi různorodými aktéry.

Zhodnocení návrhu podle dvou kritérií, 1. jaký je problém a 2. jaké strategie jeho řešení se vypracují, ukazuje na důslednost projektantů sociální politiky v oblastech problémů a výzev současné ochrany dětí, a to v situaci, která vyžaduje další evaluaci rizik a alternativních možností. Klíčovým poselstvím návrhu je rovnováha kmenových zásad, bezpečí dítěte a autonomie rodin, což koresponduje se současným mezinárodním standardem ochrany dětí. Návrh popisuje i klíčové zdroje narušování této rovnováhy, jež zůstávají svéráznou vlastností české ochrany dětí: nevhodné zasahování do rodinného a dětského života; nedostatky v monitorování činnosti služeb; neshoda na komplexním řešení problému vztahujícího se i na potřeby rodinného okolí, zejména pak rodičů; a nevyhovující standardy různých forem umístění dítěte po odloučení od rodiny. Do jaké míry jsou autoři návrhu důslední v probírání výše uvedených problémů a strategií jejich řešení? Při pohledu na ochranu dětí optikou provázanosti tří typů zasahování (prevence, krizové intervence a post-krizového umístění) zjistíme, že návrh nedosahuje potřebné míry souladu mezi pojetím

problému a plánem jeho řešení. Kritickou revizí tohoto návrhu zaměřím na objevení a zdůvodnění těchto potíží.

Nevčasnost zasahování do rodin je ve větší míře navázána na kontrolu a minimalizaci jakéhokoliv zpoždění v intervenci. Na okraji zájmu návrhu však zůstává problém předčasného zasahování, jehož důsledkem je porušení práva na soukromí. Včasná intervence se definuje jako rozšířená prevence, která má za účel pozastavit problémovou situaci ve stavu, kdy všechno je možné napravit skrze řízení místní samosprávy a za účasti pomáhajících odborníků. Jedním z centrálních prvků návrhu se tedy stává profesionalizace preventivní péče. Přitom zkušenost jiných zemí Visegrádu ukazuje, že snaha optimalizovat preventivní ochranu dětí vyžaduje upřesnění procedur a kritérií zodpovědnosti služeb. Polsko směřuje k anglosaskému pojetí sociální politiky a postupně rozšiřuje možnosti využívat soudní řízení i ve prospěch ohodnocení předchozí aktivity sociálních služeb v případech, kdy dojde k nedobrovolnému zasahování do rodiny. Přístup k soudnímu řízení a soutěž expertních pohledů na konkrétní situaci se považují za klíčové podmínky. Vedle toho Maďarsko upřesňuje průběh administrativního řízení: od roku 1998 požaduje po sociálních službách spolupráci s rodinou, což je předmětem mezioborového monitorování (spolupráce neziskových organizací a veřejného ochrany práv). Jaká je tedy česká cesta?

Návrh směřuje k otázce, jak **institucionalizovat kontrolu služeb**: navrhuje rozšíření závazků sociální kurately a souběžně s monitorováním rodin navrhuje začít s kontrolou zabezpečení práv dětí v ústavní péči. Jedním z požadavků mezinárodních organizací vůči ČR je nutnost vyvinout systém monitorování zabezpečení práv a potřeb dětí v ústavech (Council of..., 2009). Mediálně zveřejněné výsledky monitorování 130 zařízení na počátku 90. let ovlivnily demonizaci ústavní péče a spojily ji s dědictvím éry socialismu. Otázka, jak reformovat systém ústavní péče, zůstává bez odpovědi, jelikož zkušenosti drtivě

většiny evropských zemí ukazují, že ústavní péče se nedá zbavit. Transformace ústavní péče se vztahuje i na vývoj pěstounské péče směrem k její profesionalizaci – pro dosažení optimální účinnosti obou typů umístění je bezpodmínečně závazné základ integrovat do lokálních sítí služeb a komunálního spravování. Příklad Velké Británie a Maďarska přesvědčuje, že prostředí musí být připraveno na spolupráci s náhradními rodinami a ústavy – ve prospěch integrace dětí.

Návrh počítá s tím, že náležitý dohled nad pěstouny bude bezprostředně předán úřadům práce, které budou řešit dávky a odměny pěstounům. Toto spojení kontroly a ekonomické podpory částečně připomíná reformu, která proběhla v Československu na konci 60. let. *V té době byly ztrojnásobeny dávky rodinám s větším počtem dětí (více než 3) a kontrola účelného čerpání finančních prostředků způsobila druhou vlnu masového umístění dětí do ústavní péče v 70. letech – o tento typ dávek měly největší zájem rodiny z tzv. asociačního prostředí, které ale zůstávaly středem pozornosti služeb. Negativní důsledky se dají předpokládat, když se finanční podpora stane klíčovým prostředkem pro přilákání pěstounů a současně se spojí s kontrolou.*

Návrh v první řadě určuje **změny procedur a institucionálních praxí**. Vychází z toho, že soudy a místní samospráva převzou převážný díl povinností v zabezpečení ucelené ochrany dětí. Na rozdíl od mnoha zemí s vyvinutým systémem ochrany dětí – kde v případě opačného pohledu odborníků a rodičů na situaci zasahuje soud, aby byla zachována transparentnost a soutěž expertních mínění – návrh považuje soudní řízení za krok, který prokazuje omezenost spolupráce s rodinou. Podle návrhu se rozhodování skládá ze dvou stupňů: 1. řízení místní samosprávy, když vychází z optimistické hypotézy reintegrace původní rodiny a dítěte; 2. jednání u soudu, když převládá beznadějnost v pohledu na možnosti rodiny. Tento dvouúrovňový přístup posiluje už existující riziko netransparentní procedury rozhodování – u které soudce souhlasí s návrhem sociální služby. Přesně tato praxe charakterizovala sociálně-právní ochranu dětí ve Velké Británii. Její kritici ji pojmenovali jako *psycholegalismus*, kdy soudcové se spoléhali na mínění odborníků a upřednostňovali profesní mínění nad pohledem rodičů, a dokonce i dítěte. Překonání této závislosti soudního řízení na postavení služeb bylo pojato jako prvek přepracování celého systému sociálně-právní ochrany dětí, kterou Velká Británie prošla v 90. letech. Návrh na změny zákona klade důraz na zvětšení a rozšiřování působnosti soudů, které

podle návrhu musí po uplynutí 3–6 měsíců od posledního rozhodnutí zrevidovat různá opatření. Spoléhání na soudní řízení jako na základ objektivního posouzení představuje i praxe českého obhájce lidských práv. Uvědomíme-li si, že soudní řízení se v rámci sociálně-právní ochrany dětí odlišuje prodlouženou dobou trvání a formalismem, pak se toto opatření stává spíše *pia desideria* (cestou do pekla...) než skutečnou strategií. Návrh předpokládá, že služby musí s rodiči probrat možnost jednání u soudu ve prospěch zachování situace v rámci preventivní praxe, ale toto opatření nezajišťuje skutečnou míru transparency – naopak z takového jednání se může stát zdroj manipulace rodiči.

Problémy komplexního přístupu. Komplexní přístup zahrnuje do zasahování nejen zájmy dítěte, ale i rodinného prostředí. Z tohoto pohledu se jeví jako nedostatek omezené snahy reintegrovat dítě a rodinu po krizovém zasahování, v jehož důsledku došlo k odloučení dítěte. Podle statistických údajů je možnost reintegrace spíše výjimkou týkající se zejména nezletilých ve věku 5 let. Klíčovým vstupem zůstává systém rozhodování, ve kterém diagnostický ústav volí místo pro dítě, které bylo svěřeno do náhradní péče – je formální podle psychologického stavu dítěte a ve většině případů podle kapacity míst. Návrh upravuje tento přístup jen z geografického pohledu – dítě, když je možnost jeho reintegrace, musí být umístěno co nejbliž k příbuzným a rodině. Zřejmě je ale potřeba kontinuálního přepracování kritérií a procedur, jimiž se řídí diagnostické ústavy, což významně přispěje k lepšímu vypracování individuálních plánů a vedení případových konferencí. Větší pochyby vznikají u dalšího bodu v návrhu ve prospěch reintegrace – rozšíření pěstounské péče jako strategie na podporu styku původní rodiny a dítěte.

Nutnost dopracovat standardy forem umístění dítěte po odloučení od rodiny se v první řadě vztahuje na vývoj odborné pěstounské péče. Návrh ztotožnil pěstounskou péči s odbornou činností, a to jak z pohledu nároků na pěstouny, tak i z hlediska upravení jejich statusu na pracovním trhu. Pěstouni budou mít nárok na celoživotní vzdělání – otázkou ale zůstává, kdo a za jakých podmínek bude toto vzdělání poskytovat. Kritičtější přístup k upřednostnění pěstounské péče vychází z toho, že zdaleka ne všechny země s vyvinutým systémem ochrany dětí se opírají o pěstounskou péči při řešení otázky umístění dětí. Dvě ČR nejbližší země, Maďarsko a Polsko, prezentují různé kombinace forem umístění dětí: v Maďarsku pěstounská péče funguje jako klíčová strategie zmenšení počtu dětí v ústavech (od roku 1998

fungují dva typy odborné péstounské péče – pro děti s handicapem a děti s poruchou chování, a téměř třetina dětí v péstounské péči spadá pod odbornou péči); v Polsku zase existují malé formy ústavní péče (od roku 1999 se děti z velkých ústavů přemísťují do ústavů s menším počtem dětí, které jsou současně zaměřené na rodinnou péči) – viz grafy 1 a 2.

Odlišnost v úloze různých forem umístění dítěte je determinována moderními dějinami, zejména pak meziválečným obdobím. V Maďarsku fungovala péstounská péče v podobě rodinných kolonií a umístění do rodin od druhé poloviny 19. století a měla vrchol svého vývoje ve 20. letech 20. století (Bickei, 2006). Vedle toho polská ikona ochrany dětí Janusz Korczak dodnes legitimizuje ideje, že i z ústavu se může stát vhodný typ umístění pro děti (Stelmazyk, 2002). Do jaké míry české dějiny přispívají ke spoléhání na péstounskou péči jako základ optimalizace obhájení práv dětí? I ve svých nejjasnějších okamžicích, ve 20. letech a ve druhé půlce 60. let 20. století, nebyla péstounská péče zaměřena na děti s handicapem a na děti z romských rodin. Naopak, v době první republiky byla zavedena praxe odloučení dětí od rodin a rodiče podle soudního řízení dostávali status bezdomovce; v období pozdního socialismu byli pracující ústavů upozorňováni na to, aby nedoporučovali zájemcům adoptovat či přijmout do péstounské péče romské dítě nebo dítě s poruchou vývoje. Bezúčelnost umístění dětí do náhradní rodiny se zdůvodnila zvýšenou potřebou dokonce odborně složitější péče. Také utilitární pohled na rodinnou výchovu a emocionální vazby jako podmínky lepšího (což znamená užitečnějšího pro veřejnost) vývoje dítěte nepodporuje péstounskou péči ve prospěch zmíněných rizikových skupin. V ČR je velmi rozšířeno mínění, že romští rodiče sice své děti milují, ale destruktivní láskou, která se nemůže proměnit ve vyhovující rodičovství z pohledu společnosti.

Kritizovat je jednodušší než vypracovávat plán reformy uvažující jak o zdrojích, tak o problémech. Domnívám se, že návrh potřebuje dopracování – včetně prostudování existující tzv. dobré praxe (*good practices*) z regionů. Klíčovým úkolem ale zůstává schopnost aktérů reformy rozeznávat klíše definující současný stav a minulost ochrany práv dětí v ČR.

Victoria Schmidt,

výzkumná pracovnice,

Institut veřejné politiky a sociální práce, FSS MU

Použitá literatura:

BICKEI, E. Our Greatest Treasure, the Child: The Politics of Child Care in Hungary, 1945 to 1956. *Social Politics*, 13 (2), 2006, s. 151–188.

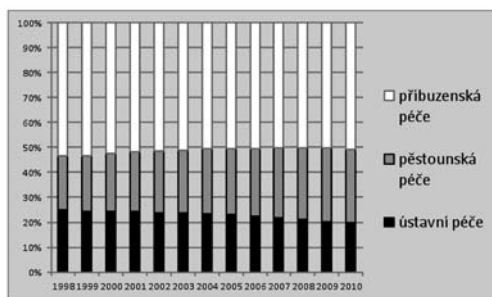
COUNCIL OF EUROPE. Rights of children in institutions. Paris, 2009.

PARLAMENT ČESKÉ REPUBLIKY. Vládní návrh zákona, kterým se mění zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony. 2011.

STELMASZYK, Z. W. Residential care in Poland: Past, present and future international. *Journal of child and family welfare*, no. 5, vol. 3, 2002.

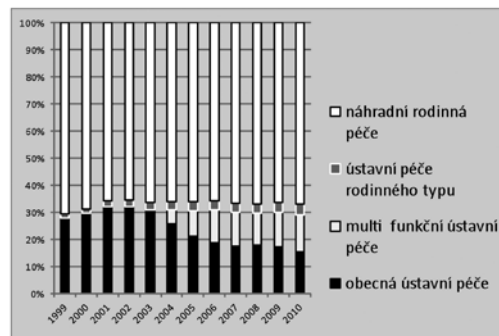
Graf 1: Počet dětí umístěných do různých druhů péče (Maďarsko)

Zdroj: <http://portal.ksh.hu/>

Graf 2: Počet dětí umístěných do různých druhů péče (Polsko)

Zdroj: <http://www.stat.gov.pl/>

Hledání možností mezigenerační solidarity v oblasti nízkoprahových zařízení pro děti a mládež v České republice

Searching of Ways of Intergenerational Solidarity in Youth Clubs in Czech Republic

Miroslav Kappl

Mgr. Miroslav Kappl, Ph.D.¹, je asistentem na Ústavu sociální práce Univerzity Hradec Králové. Zabývá se metodami a technikami sociální práce s jednotlivcem, metodami komunitní práce a problematikou menšin. Pět let působil jako terénní sociální pracovník v Komunitním centru Amaro Phurd v Hradci Králové, poslední čtyři roky pracuje jako sociální pracovník v programu sanace rodiny a v probačním programu služby Triangl v Občanském sdružení Salinger.

Abstrakt

V oblasti nízkoprahových zařízení pro děti a mládež od počátků jejího vývoje v České republice převládá určitá tendence k zaměstnávání mladých pracovníků, což je v evropské sociální práci s mládeží spíše raritní jev. Při práci se subkulturami neorganizované mládeže tak chybí určitý prvek péče o zachování kontinuálního vývoje lokálních komunit, který může být ohrožen jistým deficitem v mezigenerační komunikaci. V takové komunikaci totiž mohou pracovníci z jiné generace zpravidla mládeži nabídnout specifickou podporu, spočívající ve sdílení zkušenosti, zdrojů, či objevování společných hodnot, což jsou komunikační situace, které vedou k posílení sociálního kapitálu společenství. Je v praxi velmi obtížné, pokud toto mají zprostředkovávat pracovníci jen o pár let starší než jejich klienti. Nelze potom nabídnout klientům určitou klíčovou zkušenost, že komunikace mezi jednotlivými generacemi v určité komunitě mohou mít i jiný charakter než pouze instruktivní a hodnotící (jak je tomu obvykle v případě formálního vzdělávání na všech stupních školní soustavy), a že dokonce můžou vést i k jistému zážitku sounáležitosti s širším společenstvím. Cílem statí je nalézt určitá zdůvodnění a praktické možnosti toho, jak posílit tento specifický typ mezigenerační solidarity, který v tuzemských nízkoprahových zařízeních pro děti a mládež zatím chybí.

Klíčová slova

NZDM, komunitní práce, neformální výchova, výchova k občanství, mezigenerační solidarita, sociální kapitál

Abstract

There dominates a tendency to keep the young employees in the Czech Republic as for area of youth clubs since the beginning of its development, however it is rather rare phenomenon in the European youth work. Therefore the work with young disorganized subcultures includes the missing particular element with regard to conservation and protection of continual development related to the local communities. There is a certain possibility of a deficit in intergenerational communication. In such a communication may be because workers from other generations usually offer specific support to young people, involving the sharing of experience, resources, or exploring of shared values, which are communication situations that lead to the strengthening of community social capital. In practice that is very difficult if the workers have to mediate this and they are also slightly older than their clients. It isn't possible offering a pivotal experience on intergenerational communication in the community. This experience may have a different character than merely instructive and evaluating ones (such as usually the case with formal education at all levels of the school system), and can even lead to a certain experience of belonging to a particular community. The aim of this article is to find a rationale and practical options how to reinforce a particular type of intergenerational solidarity that is still missing in the inland youth clubs.

Keywords

youth clubs, community work, informal education, citizenship education, intergenerational solidarity, social capital

Úvod

Cílem této stati je nalézt a stručně popsat praktické možnosti toho, jakým způsobem můžou být v českých nízkoprahových zařízeních pro děti a mládež realizovány určité formy mezigenerační solidarity v podobě vytváření a posilování sociálního kapitálu celé komunity.

Úvodní části textu nabízí stručné vymezení zvoleného předmětu mezigenerační solidarity a zdůvodnění, proč by se právě na tuto oblast solidarity mezi jednotlivými generacemi měla zaměřit i naše nízkoprahová zařízení pro děti a mládež (dále NZDM). Komplementárně k tomu nabízí další části příspěvku i názory samotných pracovníků, působících v NZDM, které zazněly v realizovaném empirickém šetření, jehož cílem bylo zjistit, jaké možnosti posílení mezigenerační solidarity (v podobě sdílení sociálního kapitálu komunity) v nízkoprahových zařízeních pro děti a mládež u nás existují z pohledu praxe.²

Sociální kapitál jako forma mezigenerační solidarity a jeho kultivace v klubech pro mládež

Hledáme-li možnosti, jak mohou nízkoprahová zařízení pro děti a mládež posilovat mezigenerační solidaritu ve společnosti, nalezneme několik základních forem. Zařízení tohoto typu mohou nabídnout mladým lidem pomoc při řešení jejich osobních problémů, poskytnout méně majetné mládeži sportovní a kulturní vyžití, případně nabídnout dospívajícím jedincům informace v rámci příležitostných či pravidelných sociálněpreventivních výchovných přednášek. Existence těchto zařízení je v tomto nastavení určitým institucionálním vyjádřením solidárního zájmu celé společnosti o zdravý vývoj mladé generace a vždy se přímo či nepřímo jedná o „interakce mezi lidmi různých generací“, které probíhají „v souvislosti s podporou lidí jedné generace lidmi jiné generace“ (Musil, 2011).

Mezi další projevy mezigenerační solidarity tradičně patřily do nedávné doby snahy o asociování mladších členů komunity ke společnému sdílení určitého sociálního kapitálu společnosti. Jedná se o projevy mezigenerační solidarity, které na rozdíl od výše uvedených nejsou jednostranné, ale ve svém účinku mohou vést k ochotě jednotlivých generací aktivizovat se ve prospěch ostatních. Tato forma solidarity se ovšem v posledních desetiletích oslabuje, společně se všeobecným úpadkem občanské společnosti (Jeffs, 2005, Putnam in Smith, 2001).

Úpadek mezigenerační solidarity, kdy jednotlivé složky společnosti nejsou ochotny aktivizovat se dobrovolně ve prospěch druhých, je nicméně problém, který výrazným způsobem ovlivňuje kvalitu našeho života. Oslabení sociálního kapitálu komunit ve společnosti nese s sebou obtížně řešitelné důsledky. Nahlížíme-li na sociální kapitál jako na sociální

sítě, jejichž členové sdílejí určité hodnoty a normy, zahrnující i normy reciprocity (Putnam in Smith, 2001; Putnam in Smith 2001, 2002), může jejich úbytek vést ke ztrátě výhod, které s sebou nesou.

Výzkumy stabilně ukazují, že v lokalitách, v nichž je sociální kapitál společnosti vysoký, jsou veřejné prostory čistší, lidé jsou přátelštější a ulice jsou bezpečnější, bez ohledu na ekonomické bohatství těchto lokalit. Dokonce existuje určitý náznak toho, že posílení sociálního kapitálu komunit vede k jejich ekonomické prosperitě. V případě ekonomických krizí naopak sdílený sociální kapitál společnosti reálně napomáhá zmírnit důsledky sociálněekonomického propadu postižených členů. Několik výzkumů poukázalo taktéž na to, že více propojená (až rovnostářská) společnost má silný vliv na zdravotní stav obyvatelstva. Ukazuje se významným, že zapojení do různých občanských sítí a zažívané pocity sounáležitosti v nich efektivně tlumí stres, kterému jsou lidé v moderní společnosti vystaveni. Další výraznou (a rozhodně ne poslední) výhodou plynoucí z uplatňování sociálního kapitálu v určité lokalitě je výrazně vyšší efektivita jejich škol. Školy v lokalitách se silným sociálním kapitálem jsou podle všeho efektivnější, když jsou rodiče a členové komunity aktivně zapojeni do jejich chodu. To vše jsou příklady výhod, které můžou být (či už jsou) úbytkem solidárních sociálních sítí ohroženy (Smith, 2001).

Máme-li se pokusit o zachování těchto pozitivních důsledků uplatňování sociálního kapitálu společnosti, je zapotřebí znovuobjevit spolčovací život. I když se zpravidla jedná o vytváření různých paralelních struktur zezdola, může k iniciaci jejich vzniku určitým dílem přispět sociální práce i sociálněpedagogická činnost. Sociální pracovníci i sociální pedagogové by měli s ohledem na tuto situaci opět zařadit mezi své nejdůležitější metody práce neformální výchovu k občanství a práci s komunitou, a to samozřejmě i na poli práce s mládeží. V rámci klubových i terénních programů by měli vytvářet a pěstovat určité prostředí, ve kterém se mladí lidé mohou potkávat, komunikovat, realizovat některé své osobní či skupinové projekty, ale i vyjadřovat se k závažným celospolečenským (či lokálním) otázkám a diskutovat o nich (Lindström, 2012a, b, c). Vedle toho by se mladí lidé z komunity měli určitým způsobem podílet na správě tohoto prostoru (obvykle ve formě nízkoprahového klubu) a učit se tak skupinově demokratickým způsobům rozhodování o komunitních či veřejných záležitostech (Brew in Smith, 2001). Účast na samosprávě klubu (a s ní spojených skupinových diskusích) je pro mládež praktickou ukázkou výchovy k demokracii a občanství, které se zpravidla nedá dosáhnout prostřednictvím formální školní výchovy a nedá se ani plně nahradit skupinovými aktivitami zredukovanými na komunikaci na internetových sociálních sítích. Podle Jeffse a Smitha tyto aktivity potom i zvyšují pravděpodobnost vzniku skutečného sociálního

kapitálu mladé generace v určité lokalitě. S tím se podle nich potom i rozvíjí a posiluje sociální kapitál celé společnosti (Jeffs, 2005).

Aktuální situace NZDM v České republice

V současnosti probíhá v České republice sociální reforma, která se dotýká i sociálních služeb, včetně nízkoprahových zařízení pro děti a mládež. NZDM jsou v některých krajích nucena hledat nové možnosti svého uplatnění v krajských i obecních komunitních plánech, v nových podmínkách, nastavených legislativními opatřeními příslušných orgánů. Objevují se náznaky toho, že nízkoprahové kluby by měly uvažovat o své transformaci na jiné typy služeb, které nejsou ještě v komunitních plánech plně pokryty a je po nich společenská poptávka. Může se např. jednat o sociálněaktivizační služby pro rodiny s dětmi, volnočasově orientované otevřené kluby, dětské skupiny, sociálněpreventivní pedagogickou činnost na školách či další možné druhy sociálních i ostatních služeb.

Nahlížíme-li na tuto situaci z profesního hlediska sociální práce, měli bychom podle doporučení Jeffse a Smitha využít každou příležitost rehabilitovat metody práce s komunitou a neformální výchovy k občanství, zaměřené na posílení a rozvoj sociálního kapitálu společenství. Existuje-li jen minimální šance, že lokální politické reprezentace budou v hledání optimálního nastavení sociálních a sociálněpreventivních služeb nakloněny myšlence výchovy k občanství, zahrnující komunitní práci, zaměřenou otevřeně na posílení sociálního kapitálu celého společenství, měli by sociální pracovníci a sociální pedagogové tento typ služby nabízet. I když tyto metody nejsou pojmenovány v zákoně o sociálních službách (který oblast NZDM vymezil jako služby zaměřené na řešení individuálních problémů klientů či na jejich ochranu před hromadnými sociálněpatologickými jevy), jedná se přesto o odborné metody práce, které jsou součástí vzdělávacího kurikula našich oborů. V tomto ohledu nic nebrání podpoře zastupitelských orgánů takto zaměřeným projektům. Pravděpodobnější překážku může možná představovat nedostatek sociálních pracovníků a sociálních pedagogů, kteří disponují dostatečnými kompetencemi a vlastnostmi, které jsou v takovém typu projektu potřeba.

Metodologie a organizace výzkumu

Mají-li pracovníci klubu být lidmi, kteří dokážou hrát prostředníky mezi generacemi, musí z praktických důvodů disponovat určitým sociálním kapitálem. Měli by být zapojeni do určitých formálních i neformálních sítí, které dokážou do jisté míry aktivizovat a navzájem propojovat. Měli by umět nacházet cesty k vytvoření komunikačních platforem, kde se mohou setkávat příslušníci odlišných generací a vést spolu maximálně symetrickou diskusi

o věcech komunity. V případě potřeby by měli umět vyvolat a facilitovat komunikaci mezi příslušníky různých generací, kdy je cílem podpora jedné komunity (či subkultury) druhou, i když z toho solidarizující komunita nemá bezprostřední užitek. Je zřejmé, že takoví pracovníci musí mít již určitou životní zkušenost a určitý rozvinutý sociální kapitál a že věkově budou obvykle patřit ke starším generacím. V tomto ohledu jsme u nás podle posledních statistik České asociace streetwork v určité atypické (a zároveň nevýhodné) situaci, neboť zastoupení takovýchto pracovníků nepřevyšuje 8 % z celkového počtu lidí v přímé práci s klienty.³ Chceme-li uvažovat o oživení práce s mládeží v oblasti výchovy k občanství, je zapotřebí tento stav napravit.

Cílem realizovaného empirického zkoumání bylo proto zjistit, jaké možnosti posílení mezigenerační solidarity v nízkoprahových zařízeních pro děti a mládež u nás existují z pohledu praxe. S ohledem na tento cíl byly položeny následující tři výzkumné otázky: 1. Z jakých důvodů jsou v českých NZDM jen vzácně mezi zaměstnanci pracovníci ve věku nad 40 let? (VO1), 2. Čím mohou být pracovníci ve věku nad 40 let NZDM přínosní? (VO2), 3. Vnímají lidé z praxe u pracovníků nad 40 let nějaké vlastnosti, které by zároveň mohly být uplatnitelné ve výchově k občanství? (VO3). Na podkladě získaných informací je možné konkretizovat určité představy o tom, jak odstranit bariéry vstupu starších pracovníků do branže NZDM, bez jejichž přítomnosti nemá smysl o možnosti nastartování mezigenerační komunikace a spolupráce uvnitř komunity vůbec přemýšlet. Vedle toho můžeme určitým způsobem popsat a vymezit kompetence, kterými podle pohledu praxe starší pracovníci disponují, a zhodnotit jejich potenciál pro výchovnou práci a vedení dětí a mladých lidí k občanství.

V rámci výzkumného šetření byla pozornost informantů směřována na první dvě výzkumné otázky, třetí výzkumná otázka vycházela z reflexe odpovědí informantů a z teoretických poznatků Jeffse a Smitha, kteří se osobnosti pracovníka s mládeží dlouhodobě zabývají (Smith, 2001, Jeffs, 2005, Jeffs a Smith, 2002).

V návaznosti na zformulovaný cíl výzkumu a na uvedené výzkumné otázky byla zvolena kvalitativní výzkumná strategie, jako metoda sběru dat byla vybrána metoda polostrukturovaného rozhovoru. Při vyhodnocení byly získané údaje zpracovány v procesu kódování a následně tvorby kategorií a subkategorií. Užitá byla přitom především metoda zachycení vzorců (Miovský, 2006), která svým pojetím nejlépe vyhovovala určenému cíli výzkumného projektu.

Samotný sběr dat proběhl v průběhu května, června a července 2012. V dubnu téhož roku mu předcházela předvýzkumná rozhovory s jedním informantem, ve kterém byla otestována smysluplnost a srozumitelnost připravených tazatelských otázek. Standardní

výzkumné rozhovory byly potom realizovány s deseti informanty, sociálními pracovníky z NZDM, kteří aktuálně či v minulosti zároveň působili v rámci svých zařízení ve vedoucí pozici⁴. Záměrně bylo do výzkumného souboru vybráno šest zařízení, kde pracují či pracovali starší pracovníci (nad 40 let), aby bylo možno porovnat možné rozdíly v názorech účastníků výzkumu na toto téma v závislosti na jejich zkušenosti. Zajímavé bylo, že nakonec se odpovědi těchto informantů nelišily od ostatních obsahově, ale spíše jen počtem konkrétních odpovědí. Šest rozhovorů proběhlo telefonicky, čtyři rozhovory proběhly „face to face“. Všechny rozhovory byly nahrány, posléze přepsány do textového editoru a poté byly vyhodnoceny.

Shrnutí výsledků

1. Z jakých důvodů jsou v českých NZDM jen vzácně mezi zaměstnanci pracovníci ve věku nad 40 let?

Pokud přemýšlíme nad tím, že by bylo smysuplné mít v týmech NZDM více starších pracovníků, kteří by měli schopnost zprostředkovat svým kolegům i klientům jiné, ale přesto možná užitečné náhledy na různé situace, je dobré nejdříve vědět, jaké jsou důvody toho, že tomu tak doposud není. Oslovení vedoucí pracovníci NZDM přemýšleli nad tím, proč se tak málo těchto osob uchází o zaměstnání v jejich zařízeních a proč zřídka pak ještě projdou výběrovými řízeními. Z jejich odpovědí vyplynula následující vysvětlení:

1. Starší sociální pracovníci mohou pocítovat určité obavy či mohou být určitým způsobem vnitřně nejistí z kontaktní práce s mladými lidmi. Mohou to být obavy typu, jak by je klienti přijali, jakým způsobem by se k nim měli vztahovat, aby to nebylo určitým způsobem nevhodné či dokonce nedůstojné, případně o čem a jak s nimi komunikovat. Uvědomují si, že se jedná o práci v zařízeních „nízkoprahového“ typu, čili v zařízeních hodně blízkých „životnímu světu“, kde je nevhodné působit na klienty poněkud direktivním až nátlakovým výchovným stylem a kde jde více o pochopení jejich vnímání a prožívání světa a také o jejich jisté uznání.

2. Velké části starších sociálních pracovníků může komplikovat osobní či dokonce rodinný život specifická pracovní doba, přizpůsobující se volnému času klientů. Objeví-li se ve hře pracovní život partnera a školní či předškolní docházka dětí, nedává pracovní doba v NZDM moc prostoru k jakémukoliv plánování a sladování těchto oblastí života.

3. Nízké finanční ohodnocení přímé práce s klienty a nejistota ohledně budoucího financování služby, obvykle fungující v rámci neziskového sektoru, je opět téma silně související s rodinným životem. Chod domácnosti, ve které jsou děti, je finančně náročná záležitost, kdy každý výpadek příjmů může být z hlediska fungování rodiny velice ohrožující.

Tato skutečnost činí oblast NZDM více přijatelnou spíše pro mladší pracovníky – čerstvé absolventy škol bez závazků.

4. S nízkými financemi částečně také souvisí společenská prestiž zaměstnání, která je spíše nízká. Připočteme-li k nízkému finančnímu ohodnocení i určitou případnou nechuť přiznávat se k této profesi, která může být laicky i částí odborné veřejnosti pojmána jako nenáročná vstupní pracovní zkušenost vhodná pro absolventy, dá se realisticky předpokládat, že i přes nadšení a možné nadání pro tuto práci dá mnoho lidí pragmaticky přednost něčemu i méně naplňujícímu, ale lépe finančně ohodnocenému.

5. Uchazeči o zaměstnání v NZDM často nesplňují určité kvalifikační či osobnostní nároky. O práci v NZDM se můžou obcas zajímat lidé, kteří ji budou považovat za více smysuplnou činnost než tu, kterou se doposud živili či žijí. Netuší, že sociální práce je na rozdíl od dob minulých již odbornou profesí, vyžadující určité specializované vzdělání, bez kterého není možné (ani doporučeníhodné) sociální práci s dětmi a mládeží vykonávat. Jen minimálně mají tedy tyto uchazeči nějakou praktickou profesní zkušenost z této branže či obdobné klubové práce s mládeží, která ve výběrových řízeních představuje jednoznačnou výhodu. Ještě častěji se ovšem starší uchazeči o zaměstnání v nízkoprahových zařízeních vyznačují určitým osobnostním rysem, který informant z prostředí NZDM metaforicky opsal jako chování „učitele“. Jak tato často užitá metafora napovídá, tyto osoby působí spíše jako učitelé ve škole či jako rodiče v jejich výchovné roli, tzn. že jako pracovníci mají tendenci být v rozhovoru direktivní, např. ve výběru témat a řešení (jsou v těchto situacích spíše „poučující“). Charakter jejich komunikace již potom často silně připomíná komunikaci ve světě Systému, což je pro mladé klienty nepřijatelné, neboť chápou intuitivně, že klub je částečně i jejich prostor, do vysoké míry osvobozený od působení vnějších institucí.

Vedle výše uvedených důvodů lze samozřejmě přemýšlet o tom, že ve hře často mohou být různé předsudky (jak nakonec upozornil jeden informant), takže ne vždy je výběr vhodných pracovníků plně objektivní, alespoň dle předem domluvených hodnotících pravidel pracoviště. Zcela jistě si tak lze omluvit výběr někoho mladšího, méně zkušeného, a nejspíše méně reptajícího, tím, že se použije na určitou stereotypizující nálepku, patřící k věku staršího protikandidáta, a někdo ze zúčastněných ve výběrové komisi ji potvrdí určitým svým intuitivním tušením (či i pouze jakýmsi pocitem), že něco na tom starším uchazeči není „úplně v pořádku“. Nicméně většina komentářů a argumentů k výše uvedeným důvodům nízkého zastoupení starších pracovníků v klubech byla zpravidla v rozhořech podložena nějakou evidentní reálnou zkušeností, vlastní či sdílenou od kolegů z jiných zařízení, a dají se i přes uvedené pochyby pokládat za věrohodný a v určitých ohledech velice přesný popis reality.

2. Čím mohou být pracovníci ve věku nad 40 let NZDM přínosní?

Co mohou starší pracovníci přinést navíc do výkonu práce s klienty a do fungování týmu (a čím se mladší pracovníci při nejlepší vůli zřídka kdy a těžko mohou prokázat), na to odpovídali informanti opět v několika celkem vyhraněných typech odpovědí. Sice bychom předem mohli odpovědět, že sociální pracovník vždy do práce s klientem (a analogicky k tomu i do týmu) přináší „svou osobnost“, nicméně zjistíme, že v praxi nízkoprahových klubů se osvědčují pouze pracovníci s některými velice specifickými osobnostními rysy. Tyto rysy nějakým způsobem opisovala většina dotázaných respondentů a svým způsobem opět vytvářejí jistý provázaný celek.

1. Nejdříve a nejrozhodněji byl opakován názor, že starší pracovník nesmí ve své komunikaci působit jako učitel. Neměl by být nastaven na komunikaci blížící se modelům komunikace ve světě Systému, zejména pak z prostředí základních či středních škol. Je nepřijatelné odvolávat se na pravidla světa Systému v životním světě, pokud takový pracovník obhájí některé hodnoty širší komunity nebo obecně i celé společnosti, a utíkat tak z komunikace o určitých hodnotách jednotlivce, případně subkultur, jejichž hodnoty a normy určití klienti sdílejí. Nemusí sdílet s klienty některé základní hodnoty, ale nesmí dávat najevo neochotu se něco o těchto hodnotách dozvědět, natož pak začít jejich nositele „převychovávat“. Nedílným aspektem této metafor, na něž informanti často upozorňovali, je potom i častá neschopnost tohoto typu pracovníků navazovat s klienty více neformální (ale vždy profesionálně ohraničené) vztahy.

Jak ovšem upozornil můj informant v předvýzkumném testovacím rozhovoru, optimální není ani pravý opak „učitele“. Bezpochyby může být výhodou, pokud pracovník a klienti sdílejí určité hodnoty, které bychom bez problémů našli v pozadí fungování většiny subkultur a které mohou i zřejmě vyplývat z určité subkulturní minulosti pracovníka. Takový pracovník je sice v očích klientů „ten dospělý“, ale připadá jim ve svých názorech „rozumný“ a není zásadní problém dojít k určitému „porozumění“, neboť obě strany mají evidentně podobnou životní zkušenost. To může při práci s klienty se subkulturní příslušností představovat skutečnou výhodu, pokud si pracovník udržuje dobré hranice. Není už ale dobré, pokud je pracovník členem nějaké subkultury a má tendenci přeměnit zařízení v komunitní centrum této své referenční komunity. Pro profesionální pojetí sociální práce je samozřejmě nevhodné, pokud je sociální pracovník více loajální své subkultuře než zaměstnavateli – to už je jiné paradigma.

2. Mezi silné stránky starších pracovníků často patří ta skutečnost, že disponují jistou vyzrálostí a vnitřní sebejistotou. Z těchto vlastností pak často vyplývá jistý druh přirozené autority, diametrálně odlišné od té autority, která vyplývá z pověření světem

Systému. Jedná se o autoritu vyplývající z určité osobní či sdílené životní zkušenosti, kterou často charakterizuje určitý nadhled a názorová otevřenost. Takový člověk nemá zapotřebí uplatňovat při posuzování hodnot a životního stylu subkultur či jednotlivců nějaká „oficiální“ měřítka a zpravidla mluví sám za sebe, jak on věcem rozumí a jak je cítí (a na podkladě jaké zkušenosti), před klienty „nic nehraje“. Není to pak ani náhodou člověk, který si práci chce něco „kompenzovat“ nebo někoho „zachraňovat“ (klienty, svět apod.). Stejnou otevřenost a nadhled prokazuje ovšem i při komunikaci o vztahu (jak ji definovali Watzlawick, Bavelasová, Jackson, 1999), za často se jedná o člověka, který umí pracovat se svými emocemi a kterého „nic nerozhodí“ a nic si nebere „osobně“. Jak to trefně popsal jeden informant, takový pracovník působí „jako člověk, který má přirozenou autoritu, přirozený přehled, ke kterému můžu já, když se postavím do role klienta, mít důvěru“.

3. S ohledem na výše uvedené charakteristiky je zřejmé, že starší pracovníci jsou schopni vybudovat si s klienty určité specifické vztahy, které taktéž patří do životního světa a jsou z hlediska poslání organizace funkční, ale svým charakterem jsou poněkud odlišné od vztahů klientů s mladšími pracovníky. Tento typ vztahů někteří informanti popsali jako „mamin-kovský“ či „rodičovský“, ale bez toho nabízejícího se negativního zabarvení, které se pojí s překonaným paternalistickým pojetím sociální práce. Podstatou vztahu spolupráce mezi klienty a pracovníkem je zde samozřejmě komunikační rovina životního světa, která sice není ideálně mocensky symetrická, neboť zpravidla zde působí na straně staršího pracovníka určitá zřetelná autorita, která je ovšem „přirozená“ a klientem dobrovolně akceptovaná. Doprovodným projevem této autority je obvykle určitý nadhled v tom pozitivním slova smyslu, v jehož jádru není ani zrníčko despektu, ale spíše pochopení a projevovaná tolerance k lidské jinakosti. Klient se cítí být pracovníkem přijímán a toto přijetí může mnohdy vnímat jako opravdovější než u řady jiných mladších pracovníků, na což i nepřímou poukazuje výrok jedné informantky, že jejich klienti „ty nejzásadnější věci“ řeší se starším pracovníkem. Nespornou výhodou takového vztahu je podle několika informantů i lepší práce s hranicemi. Vedle toho pak starší sociální pracovníci umí citlivě uplatňovat svoji autoritu i při práci se skupinou (obvykle některými sociálněpedagogickými postupy) a členy lokálních subkulturních komunit, což jim dává možnost udržovat a rozvíjet vztah s návštěvníky klubu a v případě potřeby poskytnout odbornou pomoc i jednotlivcům.

4. Ceněnou silnou stránkou starších pracovníků je dále bohatá životní zkušenost. Nicméně je důležité, aby s ní pracovník uměl zacházet. Jak připomenul jeden informant, musí ji umět „nějak odložit, nepoužít ji“, tedy nevnučovat ji jako tu jedinou správnou cestu druhým lidem. Musí umět „ty informace

dobře zpracovat a dobře je podat“. Nabízí se tedy spíše cesta nabízení svých zkušeností v rozhovoru, ale bez nároků na obecnou platnost, spíše se jedná o reflexi toho, co (a jak) pracovník coby obyčejný člověk vnímal a pociťoval ve stejné či obdobné situaci, ve které se nachází nyní klient či jeho blízké okolí. Nabízí tedy ke sdílení jen svou osobní zkušenost. Pokud ale klient cítí k pracovníkovi určitou důvěru a cítí se být jeho příběhem osloven, zvyšuje se tím pravděpodobnost toho, že se podívá na svoji životní situaci i z jiných perspektiv, a jeho další rozhodnutí budou lépe odpovídat širšímu kontextu této situace. Jak upozorňoval Bateson, více pohledů na věc je lépe než jeden (Bateson, 2006), a platí to i v případě sociálního poradenství v nízkoprahových zařízeních.

5. Potvrzen byl i určitý přínos věkové starších sociálních pracovníků pro organizaci a chod zařízení. Velmi často byl zmiňován jistý sociální kapitál ve formě kontaktů, známostí a přátelství s lidmi z branže (a často i z politiky a z veřejné správy), ale i s běžnými členy lokální komunity. Je-li sociální pracovník všeobecně vnímán jako důvěryhodná osoba, může to být při vyjednávání s vlivnými partnery značná výhoda, neboť jeho osobnost svým způsobem zaručuje solidnost nabízených či realizovaných projektů směrem k odborné i širší veřejnosti. Určitý nepřímý vliv podle názoru některých informantů mají starší pracovníci i na kulturu organizace. Představují „stabilizační prvek zařízení“ tím, že pociťují větší odpovědnost za službu a více participují na jejím chodu, neboť nepojímají své zaměstnání jako přechodnou záležitost na začátku své profesní kariéry. Svým chováním poukazují na to, že i na detailech záležitosti – chodí včas a připraví na porady, v plnění úkolů „je na ně větší spoleh“ (snad jenom kromě práce se standardy kvality sociálních služeb, jak upozornil jeden informant). Pokud tito pracovníci mají předchozí zkušenost z klubové práce s mládeží, přinášíjí obvykle s sebou i své osvědčené „know-how“, kterým mohou obohatit nabídku služby.

Obdobná zjištění se objevovala i při dotazech na využívání dobrovolníků staršího věku. Více než polovina dotázaných zařízení využívá dobrovolníky, mezi nimiž jsou často právě i starší osoby. Tito dobrovolníci se zpravidla nevěnují žádnému odbornému ani základnímu sociálnímu poradenství, které je výhradně záležitostí zaměstnanců klubu s příslušným vzděláním, ale obvykle se zaměřují na vedení určitých dobrovolných aktivit, pro klienty natolik atraktivních, že se jich účastní víceméně pravidelně. Cíle těchto aktivit nejsou zaměřeny výkonově, spíše by to měla být vždy zábava, komunikační sdílení se s druhými, ale i naplnění určité potřeby klientů něco se naučit. Poté co zvládnou užívání nějaké nové dovednosti, můžou pak klienti lépe odhadnout, jaké jsou jejich schopnosti a předpoklady úspěchu, pokud by se chtěli v daném oboru rozvíjet dále (ať již mluvíme o breakdance, keramické tvorbě, hře na kytaru či o kickboxu, apod.), anebo se spokojí se získanou

úrovní. Nicméně zde bude i ten moment, jak upozornili někteří informanti, že tito dobrovolníci nabízejí vedle vedení dobrovolných aktivit i vztah a jistý pozitivní vzor či svoji životní zkušenost a měli by být schopni všechny tyto nároky na svoji osobnost zvládnout. Pokud se jim toto daří, dávají tak „možnost zapojit se do nějakého komunitního života“, který má již určitý „mezigenerační přesah“.

3. Vnímají lidé z praxe u pracovníků nad 40 let nějaké vlastnosti, které by zároveň mohly být využitelné ve výchově k občanství?

Mark Smith v článku „*Young people, informal education and association*“ uvádí několik tezí o povaze práce s mládeží a vlastnostech pracovníků, které jsou pro tuto práci předpokladem. Ty nejdůležitější vlastnosti pracovníků v klubech pro mládež Smith popisuje následujícím způsobem:

Pracovníci v klubech pro mládež mají víru v lidi a snaží se žít dobrý život. Charakter pracovníků a jejich morální integrita má zásadní význam. Jsou autentičtí v nejširším slova smyslu: mezi jejich slovy a vysílanými emocemi je soulad, stejně tak je ovšem soulad mezi jejich slovy a činy. (To do určité míry potom zahrnuje i určitou důvěryhodnost pracovníků a respekt ze strany širší komunity.) (Smith, 2001, Jeffs a Smith, 2002.) Tito pracovníci umějí být v komunikaci s klienty do jisté míry neformální a přátelští, aniž by působili nepřirozeně. Důležité ovšem je, že disponují schopností rozvíjet dobré a uspokojující mezilidské vztahy, jejichž prostřednictvím dokážou pedagogicky působit. Tento styl výchovného působení však není školsky direktivní, ale spočívá spíše v dovednosti podněcovat mládež z komunity k ochotě kriticky myslet, prostřednictvím symetrického partnerského dialogu (Smith, 2001).

Podíváme-li se na výsledky výzkumu touto perspektivou, objevíme výpovědi informantů, které přítomnost těchto vlastností naznačují. Tyto vlastnosti byly již výše uvedeny mezi výsledky zde prezentovaného výzkumného šetření, přesto je vhodné připomenout si ty nejdůležitější z nich v dalších kontextech.

1. Informanty byla několikrát zmiňována určitá autenticita a osobnostní integrita starších pracovníků. V této souvislosti byla často i popisována jejich určitá vnitřní zralost a vnitřní sebestojita. Jeden z informantů to přiléhavě popsal následujícím způsobem: „Z obecnějšího hlediska starší pracovník má něco, co se dá nazvat zralostí, působí nějakým uklidňujícím neverbálním projevem, jako člověk, který má přirozenou autoritu, přirozený přehled, ke kterému můžu já, když se postavím do role klienta, mít důvěru.“ Tento náhled velice dobře koresponduje s tím, co má Smith na mysli, když mluví o nezbytnosti autenticity a osobnostní integrity pracovníků vychovávajících mládež k občanství.

Pokud pojímáme osobnostní zralost jako určitý dosažený stav, kdy člověk zná sám sebe a je sám sebou,

popisujeme jinými slovy autenticitu člověka. To se přirozeně odráží v tom, že jeho chování (včetně komunikace) je kongruentní (Rogers). V souvislosti s tím takový člověk disponuje určitou přirozenou autoritou, která netkví v určité formálně svěřené funkci, ale v jeho mravní integritě, na základě níž mohou druzí lidé v jeho osobu vkládat svoji důvěru. To má důležitý význam pro praxi. Podle informantů osobnostně zralý pracovník v klubu pro děti a mládež pak např. dobře zvládá testovací netaktní až provokativní poznámky ze strany klientů na svou osobu (kterým je potenciálně vystaven každý pracovník v klubu, bez ohledu na jeho věk), přináší do klubu „jistotu a klid“, a když „je dostatečně uvolněný a přirozený“, tak dokáže mladé lidi v dialogickém partnerském vztahu někam „posunout“.

2. Věrohodnost pracovníků v jejich projevech a chování se podle Smitha projevuje i v přátelské a spíše neformální komunikaci s klienty. I v případě tohoto požadavku nalézáme pozitivní výpovědi informantů. Starší pracovníci podle nich umějí vytvářet čitelnější vztahy s klienty a můžou si „dovolit tak jako přirozeněji mít jiné názory“. Důležité ovšem je, aby pracovník uměl zároveň empaticky „naslouchat“, „je to člověk ... maximálně tolerantní a je otevřený novým názorům a novým věcem. Měl by mít přirozený zájem se na věci ptát. Pokorně a nehodnotivě.“ Pokud pracovník dokáže navazovat takovéto pozitivní přátelské vztahy s klienty, může si potom i dovolit být v komunikaci s klienty kritický k jejich názorům a požadavkům a „stát si za svým“ (aniž by měl potřebu někoho poučovat). Klienti zpravidla dokážou ocenit ten fakt, že se pracovníci skutečně empaticky zajímají o jejich názory a návrhy a že ty akceptují jen do té míry, do jaké jsou jimi samotnými brány vážně. Oceňují tedy i to, že je pracovníci nutí kriticky o těchto názorech a požadavcích přemýšlet a tak je i rozvíjet na základě nových podnětů (srov. Jeffs, 2005). To je podle Smitha dovednost, bez které si neformální výchovu k občanství lze jen obtížně představit.

3. Připomenuta byla jedním informantem i jedna z možných představ o tom, co může znamenat Smithův požadavek, že by pracovník měl žít dobrý život: „Neměl by to být takový běžný dospělák. Ale třeba umělec nebo hudebník, nebo měl v sobě něco – nějakou zájmovou činnost, prostě být v tom životě nějak zapálený ještě jinak, než jen v tom rodinném životě.“ Jinými slovy, tento informant intuitivně vyjádřil přesvědčení, nám již známé od antiky, že by se člověk neměl uzavírat do soukromé sféry rodinného života, ale měl by se nějak podílet na životě společnosti (srov. Jeffs, 2005). Že by se měl kulturně, společensky, případně i politicky zapojovat do života komunity. V tomto ohledu může být mladým lidem pozitivním vzorem, navíc je to opět jeden z faktorů, který má přímý vliv na velikost sociálního kapitálu pracovníka, který může v některých případech uplatňovat ve prospěch směřování a cílů klubu.

Závěr

Cílem této stati bylo nalézt a stručně popsat praktické možnosti toho, jakým způsobem mohou být v českých nízkoprahových zařízeních pro děti a mládež realizovány některé z forem mezigenerační solidarity v lokálním kontextu, zaměřené především na posílení a rozvoj sociálního kapitálu společnosti. V teoretické části byly uvedeny některé příklady ze zahraniční praxe (Jeffs, 2005, Smith, 2001, Jeffs a Smith, 2002), zdůrazněny byly v tomto kontextu metody práce s komunitou a neformální výchovy k občanství. Zohledněna byla přitom situace tuzemských NZDM, ve kterých se jen zřídka objevují pracovníci starší generace, kteří by disponovali dostatečnými kompetencemi a vlastnostmi, které jsou v tomto typu práce zapotřebí. S ohledem na to, že bez těchto pracovníků lze jen obtížně zprostředkovat a udržovat dialog různých generací v rámci jedné komunity, bylo zaměření zde prezentovaného výzkumu orientováno na toto téma.

Konkrétně bylo výzkumné šetření zaměřeno na bariéry vstupu starších pracovníků do branže NZDM, dále potom na jejich silné stránky a skryté potenciál k výchovné práci s mládeží, a to přímo z pohledu lidí z praxe. Výsledky výzkumu představují určitá zjištění, která nás jistě neopravňují k nijak zvlášť optimistickému náhledu na věc, ale přesto obsahují zrníčka naděje, že se česká sociální práce s dětmi a mládeží přiblíží za určitých příznivých okolností k evropskému standardu. Za pozitivní zprávu lze považovat výpovědi o tom, že pracovníci staršího věku, kteří jsou přijati a „přežijí“ i zkušební dobu, se prokazují přesně těmi vlastnostmi, které byly v úvodní části textu zdůrazněny jako důležité, má-li sociální pracovník působit jako zprostředkovatel hodnot světa dospělých a zároveň hodnot konstituujících komunitu směrem k mladým lidem. Stejně tak pozitivní je, že mnoho NZDM využívá dobrovolníky, mezi nimiž je často více osob staršího věku a jsou s nimi dobré zkušenosti.

Na druhou stranu jsou zde určité bariéry, které brání vstupu profesionálních pracovníků staršího věku do našich NZDM. Finanční podhodnocení a nejistota ohledně dlouhodobé udržitelnosti těchto zařízení je dvojice faktorů, které nelze přehlížet jako nedůležité, má-li pracovník rodinu a musí ji nějak zajistit. To je ovšem situace, která bohužel zároveň buduje obraz NZDM jako zařízení, kde vykonávají absolventi nenáročnou práci, dříve než se ohlédnou po něčem „serióznějším“. Nezbyvá než věřit, že se i v těchto ohledech postupně za naší aktivní účasti přiblížíme evropskému standardu, a díky tomu se výše popsaná dnešní realita NZDM začne v širším záběru pomalu a jistě měnit.

Seznam literatury:

BATESON, G. *Mysl & příroda – nezbytná jednotá*. Praha: Malvern, 2006.

JEFFS, T., a SMITH, M. **Individualization and youth work**. 2002,
http://www.infed.org/archives/e-texts/individualization_and_youth_work.htm [on-line] [25. 7. 2012]

JEFFS, T. **Citizenship, Youth work, Democratic renewal**. 2005,
http://www.infed.org/association/citizenshp_youth_work_democratic_renewal.htm [on-line] [25. 7. 2012]

LAAN, G. **Otázky legitimace sociální práce**. Boskovice: Albert, 1998.

LINDSTRÖM, L. **I Learn Nothing! – Voices of Visitors at Youth Clubs in Sweden**. *Journal of Education and Learning*, 2012a, roč. 1, č. 1, s. 84–98.

LINDSTRÖM, L. **The Story of the Youth Club**. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2012b, roč. 2, č. 6, s. 32–39.

LINDSTRÖM, L. **Youth, Participation, Leisure and Citizenship**. *The Open Social Science Journal*, 2012c, roč. 5, s. 1–14.

MIOVSKÝ, M. **Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu**. Praha: Grada, 2006.

MUSIL, L. „Sociální práce a mezigenerační solidarita“. 2011,

http://socialniprace.cz/soubory/4_2012-anotace-LM.pdf [on-line] [8. 10. 2012]

SMITH, M. **Community**. In *The encyclopedia of informal education*. 2001, 2002,

<http://www.infed.org/community/community.htm> [on-line] [25. 7. 2012]

SMITH, M. **Young people, informal education and association**. 2001,

<http://www.infed.org/youthwork/ypandassoc.htm> [on-line] [25. 7. 2012]

WATZLAWICK, P., BAVELASOVÁ, J. B., JACKSON, D. **Pragmatika lidské komunikace**. Hradec Králové: Konfrontace, 1999.

Poznámky

- 1 miroslav.kappl@uhk.cz
- 2 Vznik tohoto textu byl podpořen interním grantem Univerzity Hradec Králové v rámci institucionální podpory specifického výzkumu.
- 3 Konkrétně se jednalo o pracovníky nad 35 let. Tyto údaje shromáždila Česká asociace streetwork za podpory Nadace Vodafone a výzkumné agentury Millward Brown v rámci pětiletého projektu „Výzkum v NZDM: Nízkoopráhový pod lupou“. Uvedená data se týkají roku 2011. Průběžně jsou výsledky uveřejňovány na stránkách www.streetwork.cz.
- 4 S ohledem na to, že devět z deseti informantů si vybralo nabídku možnosti zůstat v anonymitě, neuvádím nikde v textu identifikační údaje žádného zařízení.

5 K interpretaci výsledků jsem přistupoval z perspektivy Habermasovy teorie komunikativního jednání. V textu užívám především dva klíčové pojmy této teorie, kterými jsou „životní svět“ a svět „Systému“. Ty definuji následujícím způsobem: „Svět Systému“ – je tou částí sociální reality, v níž převládají mocensky asymetrické vztahy, tzn. vztahy nadřazenosti a podřízenosti, vztahy hierarchie, nerovnosti. Jednání a komunikace v této části naší reality jsou obvykle řízeny neosobními pravidly, o nichž se nediskutuje a mimo něž nelze jednat. Cíle jednání jsou předem dány a jsou neměnné, a vždy slouží určitým racionálním účelům. Příkladem může být fungování státních (ale i soukromých) byrokratických institucí a moderních průmyslových organizací, či koordinace jednání prodávajících a nakupujících prostřednictvím finančních transakcí na trhu (Laan, 1998). „Životní svět“ – jedná se o tu část sociální reality, kterou naopak charakterizuje všeobecná rovnost zúčastněných; je to svět, který stojí před každou teorií či vědou (a na jejich základě vytvořenými institucemi). Pouze na této půdě vůbec mohou nějaká obecně závazná a legitimní rozhodnutí vznikat, jakozto výsledek svobodné a nikým nemani-pulované komunikace. Tuto část reality lze bezpochyby hodnotit jako takovou, ve které ideálně vládou symetrické vztahy a v níž lze teoreticky všechny nároky předložit diskusi. Jedná se o ty oblasti našich životů, kde čas-tou charakteristikou mezilidských vztahů je určitá emocionální blízkost (jsme např. členy určité rodiny či „organické“ komunity) anebo určitý přátelský přístup a respekt k druhým lidem na základě toho pouhého faktu, že jsou lidmi jako my, vyjadřovaný uplatňo-váním určitých zásad formální i neformální společenské etikety. Na rozdíl od komunikace a jednání ve světě Systému je v interakcích životního světa přípustná orientace jejich účastníků i na obsahy jejich vnitřních světů, ať již vyjadřují své emoce, motivy, postoje, názory, záměry, touhy či přání (Laan, 1998). I když se jedná o koncepci, která vychází z kritické teorie (tedy z původně neomarxistické perspektivy), je plně kompatibilní s Putnamo-vým pojetím sociálního kapitálu. Habermasův pojem životního světa označuje evidentně to pole, na kterém se sociální kapitál určitého společenství ustavuje, a s ohledem na určitou všeobecnou obeznámenost českých sociálních pracovníků s tímto konceptem i předpokládám, že užívání tohoto specifického slovníku lépe přiblíží koncept sociálního kapitálu a výchovy k občanství mládeže naší praxi.

Konceptuální vymezení resilienční sociální práce s mládeží

A Resilience Social Work with Youth: Companion Concepts

Monika Punová

PhDr. Monika Punová, Ph.D.¹, působí jako odborná asistentka na katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU v Brně. Zabývá se resiliencí, rizikovou mládeží, sociálně vyloučenými rodinami a poskytuje supervizi. Byla u zrodu a působila v o. s. Lata, Ratolest a Klíč pro rodinu.

Abstrakt

Resilience je koncept označující popis dynamických vývojových procesů, díky nimž se jedinec (či jiné systémy, jako např. rodina, komunita) adaptuje a dobře funguje v rámci kontextu vystavení zřetelným tlakům (nepřízním, rizikům, stresorům). Tato práce je teoretická a obsahuje několik kapitol. V první kapitole jsou představeny základní pojmy. Následující kapitoly jsou orientovány na koncepty, jež jsou s resiliencí spojeny, tedy vývojovou, posilující a sociálně ekologickou perspektivu.

Klíčová slova

resilience, práce s mládeží, posilující perspektiva, vývojový model, ekologický přístup

Abstract

Resiliency is a concept that is used for the description of dynamic developmental processes, that enable the individual (or other systems such as family, community) to adapt in the contexts of significant adversities (risks, stressors). This essay is theoretical and includes some chapters. First chapter deals with basic terms. Last chapters discusses the strengths perspective, and defines the developmental and ecological companion concepts associated with the process of resilience.

Keywords

resiliency, youth work, strengths perspective, developmental theory, ecological model

Úvod

Zamýšlíme-li se nad tématem strategií, jež mohou účastníci interakcí s lidmi jiné generace uplatňovat při zvládání problémů, jež prožívají v interakcích s nimi, je vhodné využít takové koncepty lidského chování, které se více zaměřují na komplexitu životních situací (viz Begun, 1993). Podíváme-li se do odborné literatury, nalezneme celou škálu copingových strategií i přístupů sociální práce, jež pomáhají lidem tyto strategie rozvíjet. Mezi ně patří i resilienční přístup, jenž staví na pozitivním uplatnění lidského potenciálu tváří v tvář obtížím života. Podle Greene (2002) je pro proces posouzení, plánování i samotnou intervenci potřebné, aby sociální pracovníci porozuměli tomu, jakým způsobem lidé

pozitivně reagují na nepříznivé situace a také jak mohou tuto znalost využít při podpoře jejich silných stránek a adaptace. K tomu potřebují teorie, jež zkoumají sebeuzdravující chování napříč životním cyklem, teorie, jež sociálním pracovníkům umožňují, aby stavěli na schopnostech klienta obstát tváří v tvář překážkám a také pomáhat klientům pozitivně se vyrovnávat s obtížnými životními událostmi. Saleebey (1996: 297) v této souvislosti hovoří o potřebě praxe, jež je „...založena na myšlenkách resilience, vzchopení se, možnostech a změně“.

Mezi hlavní principy resilience, nezdolnosti patří, že není určitým trvalým rysem jedince, ale má situační charakter. Může se uplatnit pouze tehdy, když je člověk vystaven určité obtíži, stresoru, tlaku, náporu

a přítomnost těchto rizikových faktorů vyplývá ze vzájemných interakcí mezi člověkem a jeho prostředím. Lze říci, že resilience se může u mladého člověka projevit tehdy, když nastává určitá disharmonie v interakcích s jeho prostředím (např. jeho rodinou, přáteli, vrstevníky, spolužáky, spolupracovníky, atd.), v důsledku čehož je narušeno jeho normální sociální fungování. V kontextu tématu tohoto čísla časopisu budu vycházet ze základní premisy, že sociální práce by měla podporovat resilienci u mladých lidí, kteří mají problémy v interakcích s lidmi jiné generace (např. rodiči, učiteli, vychovateli, pěstouny) a tyto problémy v sociálním fungování nejsou schopni řešit vlastními silami.

V letošním druhém čísle časopisu Sociální práce / Sociální práca byla publikována stať nazvaná „Resiliencie v sociálnej práci s rizikovou mládeží“ (Punová, 2012). V jejím rámci byla rozebírána problematika rizikového chování, rizika, dále byly vymezeny pojmy riziková mládež a resilienční sociální práce. Podtitulem statí bylo teoretické i praktické zdůvodnění implikace resilienčního přístupu do sociální práce s mládeží, v závěru byly stručně nastíněny možné příklady strategií podporování resiliencie u mládeže. Na rozdíl od zahraničí v českém odborném kontextu dosud není problematika resilienční sociální práce jako taková ani s cílovou skupinou rizikové mládeže podrobněji zpracována². V následujícím textu na ni navazuji a prohlubuji ji z konceptuálního hlediska. Konkrétně se zamýšlím nad tím, s jakými koncepty je resiliencie spojená. Tato stať je teoretická, při jejím zpracovávání bylo postupováno induktivní metodou a jejím cílem je zodpovědět otázku: „*Ze kterých konceptů vychází resilienční sociální práce s mládeží a jaké jsou jejich základní charakteristiky?*“ Konkrétně se bude jednat o posilující, sociálně ekologickou a vývojovou perspektivu. Domnívám se totiž, že jejich poznání může přispět k lepšímu pochopení resilienčních principů a jejich následnému využití v sociální práci s touto cílovou skupinou.

1. Vymezení pojmů resilienční sociální práce s mládeží

Vzhledem k tomu, že podrobnějšímu vymezení pojmů uvedených v názvu této kapitoly byla věnována výše zmíněná stať, v této části se zaměřím na jejich stručnější charakteristiky a pro jejich hlubší porozumění čtenáře odkazuji na danou stať.

Zamýšlíme-li se nad definicí mládeže, nejobecněji ji charakterizuje Velký sociologický slovník (1996: 635): „*Termín mládež označuje buď nepřesně ohraničenou věkovou skupinu, nebo sociální kategorii vymezenou specifickými biologickými, psychickými a sociálními znaky. Příslušníky mládeže spojuje to, že se nalézají ve stejném životním cyklu nazývaném mládí a jsou stejnou generací.*“ Zatímco pojem mládež představuje podle této definice skupinu vymezenou určitými znaky, v kontextu tématu této statí používám rovněž pojem adolescent, což je termín užívaný spíše

v psychologické literatuře a označuje především vývojové období.

Pokud chceme specifikovat cílovou skupinu mládeže z hlediska sociální práce, nalézáme řadu souvisejících pojmů³, jejichž syntézou docházíme k následujícímu vymezení rizikové mládeže: Jedná se o mladé lidi nalézající se v obtížné životní situaci, kterou v některých případech nejsou schopni zvládnout vlastními silami. Jejich sociální fungování se odvíjí od skutečnosti, že jsou určitým způsobem vystaveni riziku, ohrožení. Reakcí může být jejich uchýlení se k rizikovému jednání, které spočívá v tom, že mohou představovat riziko jak pro sebe samotné, tak také pro společnost.

Co může být onou obtížnou životní situací, při jejímž zvládnutí potřebují adolescenti pomoc například z rukou sociálního pracovníka? Pojďme si ji představit pomocí dvou příkladů. Může se jednat například o nechtěné těhotenství u patnáctileté dívky, kterou opustil otec jejího dítěte a její vlastní rodina ji nutí jít na potrat, nebo ji vyhodí z domu. Dívka je bezradná, o své dítě nechce přijít, ale zároveň neví, jak svou situaci řešit. Nebo si lze představit čtrnáctiletého chlapce, který se nemůže smířit s nečekanou smrtí svého otce, upadá do depresí, přestává komunikovat s druhými lidmi, ze školy hlásí jeho velký počet neomluvených hodin a začíná kouřit. V obou případech je patrné, že tyto mladí lidé nejsou schopni svou situaci zvládnout bez pomoci druhých osob, že tato situace je jakoby „nad jejich síly“.

K těmto příkladům se ještě vrátíme později. Pojďme se nyní zaměřit na definici sociální práce. Vycházím zde z pojetí Sheafora, Hořejší, Hořejší (2000), podle nichž je sociální práce zacílena na pomoc jednotlivcům a sociálním systémům zlepšovat své sociální fungování a měnit sociální podmínky tak, aby tyto jedince a systémy chránily před problémy v sociálním fungování. Pojem sociální fungování nastínila v kontextu sociální práce poprvé Bartlettová (1970). Podle ní se jedná o interakce (požadavky a očekávání), jež probíhají mezi lidmi a jejich prostředím. Je to sociální prostředí, které klade na člověka svá očekávání a požadavky a člověk by je měl zvládnout. Na tuto autorku navázal Navrátil (2003), který poukázal na to, že také lidé, či jiné systémy, mohou klást svá očekávání a požadavky vůči prostředí, jedná se tedy o oboustranný proces. Navrátil pak definuje sociální fungování jako „*vztah mezi očekáváními jednotlivce a sociálního prostředí. Jsou-li tato vzájemná očekávání v souladu (komplementarita), interakce probíhají harmonicky, nejsou-li, v interakcích nastávají obtíže*“ (2003: 194). Jak je patrné z předchozích dvou příkladů, někdy mohou být požadavky prostředí vůči jedinci neúměrné. Nelze se pak divit bezradnosti náctileté matky, kterou opouští její nejbližší, a také zoufalství chlapce, který se nedokáže srovnat se svým osiřením⁴.

V závěru této kapitoly se zaměřím na charakteristiku pojmu resilienční sociální práce. A začnu

u pojmu resilience⁵. V této stati ji definuji jako koncept, jenž označuje popis dynamických vývojových procesů, díky nimž se jedinec (či jiné systémy, jako např. rodina či komunita) adaptuje a dobře funguje v rámci kontextu vystavení zřetelným nepřízním až už v něm samotným, nebo v jeho prostředí. V jejím rámci jde nejen o úspěšné zvládnutí daných obtíží, ale také o prospívání, blaho (wellbeing) a zisk z této náročné okolnosti. Fraser a kol. (1997), kteří považovali uplatnění resilienčního konceptu v sociální práci za klíčové, poukázali na to, že právě pochopení toho, co lidem pomáhá dobře fungovat a adaptovat se v obtížných situacích, může být základem pro tvorbu nových strategií intervence v sociální práci.

Syntézou výše uvedených pojmů předkládám následující definici resilienční sociální práce s rizikovou mládeží: Jedná se o profesionální pomoc mladým lidem, kteří se nalézají v obtížné životní situaci, kterou nejsou schopni zvládnout vlastními silami, a jejich sociální fungování je ohroženo. Cílem je zlepšení jejich sociálního fungování a proměna sociálního prostředí prostřednictvím podpory resilienčních procesů v nich samotných i v parametrech jejich prostředí.

Cílem této kapitoly bylo stručné představení základních pojmů, pro jejich hlubší analýzu čtenáře odkazují na uvedenou stat, kde rovněž naleznou odpověď na otázku, proč hovořit o resilienci v sociální práci s mládeží a jakým způsobem ji lze prakticky aplikovat v sociální práci s touto cílovou skupinou. V následující části se zaměřuji na teoretické zdroje, z nichž resilience vychází. Jejich poznání nás totiž může vést k hlubšímu pochopení resilience a jejího následného využití při pomoci mladým lidem v obtížné životní situaci.

2. Resilience: společné koncepty

Dostávám se ke klíčovému tématu této stati, a tou je konceptuální ukotvení resilienčního přístupu v sociální práci s ohledem na cílovou skupinu mládeže. Na základě rešerše publikací řady autorů předkládám tři základní oblasti poznatků o resilienci. Jedná se o vývojovou teorii, sociálně ekologickou a posilující (strengths based) teorii. Činím tak ve snaze naplnit cíl této práce, kterým je představení konceptů, z nichž vychází resilienční sociální práce s mládeží. Vedle jejich základní charakteristiky rovněž poukážu na to, co mají s resilienčním konceptem společné.

2.1 Posilující sociální práce

Základní rysy, jež má posilující přístup společné s přístupem resilienčním, jsou možnost uplatnění pozitivního potenciálu člověka navzdory sebevěnce obtížným životním situacím a také důraz na prevenci⁶. Zhruba ve druhé polovině dvacátého století se v sociální práci i v psychologii začaly uplatňovat přístupy, které kladou větší důraz na pozitivní uplatnění lidského potenciálu tváří v tvář prožívané nepřízni

(proto bývají někdy označovány jako přístupy posilující nebo také pozitivní). Dochází tak k radikálnímu obratu od původního zaměření na patologické, deficitní rysy člověka a jeho prostředí a otázek spojených s podlehnutí těmto predispozičním činitelům, jež mohou vést k rizikovému chování. Výzkumníci si přestávali klást otázku: „Co se stalo špatně a proč tomu tak bylo?“ a začali zkoumat spíše příčiny obranných mechanismů v člověku. Postupně empiricky validizovali odpovědi na otázku: „Proč se něco (špatného) nestalo, přestože k tomu byly podmínky?“ (např. „Proč vidíme u dvou dospívajících sourozenců zcela odlišnou adaptační dráhu, přestože byli v dětství vystaveni stejnému stresoru (jako např. psychické nemoci či alkoholismu u otce či matky, výchově v ústavní péči)?“ Názorně o tom v českém kontextu hovoří Matějček (2005: 405): *„Dvacet let jsem (mezi jiným ovšem) vyšetřoval děti vyrůstající mimo vlastní rodinu, tj. v dětských domovech. Pak po dalších třicet let jsem se jednak více zabýval dětmi, které novou rodinu získaly, tj. dětmi v pěstounské péči a adoptci, jednak dlouhodobým sledováním dětí vyrůstajících sice ve vlastních rodinách, avšak za nepříznivých či problematických psychosociálních podmínek. Tyto děti jsou dnes už dávno dospělé, mají své vlastní děti a dovedou se ve zpětném pohledu zamyslet nad svým dosažitelným životem. Ze mnohých z nich byly nepříznivými okolnostmi nepříznivě ovlivněny, je celkem samozřejmé. Vždy znovu nás však překvapí, že jsou děti, které vyrůstají za týchž nepříznivých podmínek, avšak negativně ovlivněny nejsou! Jsou „vzdorné“ vůči nepříznivým podmínkám – jsou „vulnerable but invincible“, jak by řekla paní Emmy Werner (1982), žijící klasik studií o resilienci.“* Díky zkoumání těchto „zranitelných, ale nepřemožených“ dětí v 50. a 60. letech Matějček se svými kolegy popřel aspekt přímých negativních následků časné psychické deprivace.

Jak upozorňuje Greene (2002), zastánci patologizujících přístupů, jako např. ti, kteří vycházejí z psychodynamické školy, bývají kritizováni za příliš velké zdůrazňování slabých stránek klienta, jeho problémů. Sociální pracovníci zde vystupují v roli experta a základem jejich práce je diagnóza klienta a zlepšení „problémových situací“. Teoretici vycházející z posilující perspektivy, jako např. sociální konstruktivisté, obecně předpokládají, že pokud je lidem dána pozitivní podpora, pak mají obrovskou sílu interpretovat a změnit své vlastní životy.

Dalším zdrojem posilující sociální práce je vedle sociálního konstruktivismu také pozitivní psychologie, jejímž zakladatelem je Martin Seligman (2003), podle něhož byla psychologie v posledních padesáti letech zahlcena tématem duševních nemocí, mírnějším stavů, jež činí život nešťastným, a naopak v ní ubývala snaha podporovat stavy, které činí život takovým, aby stálo za to jej žít⁷. Podle něj lze silné stránky člověka nejlépe využít nikoliv v dobách, kdy se mu žije snadno, ale právě v jeho těžkých chvílích. Na skutečnost, že posilující pohled není v sociální

práci zase až tak novým prvkem, upozornila Norman (2000). Podle ní byl ale v minulosti upozaděn díky tomu, že sociální práce byla fascinována tzv. třemi D: dysfunkcí, deficitem a nemocí (disease). V následující tabulce č. 1 předkládám shrnutí základních principů obou přístupů:

Tabulka č. 1: Srovnání patologizujícího a posilujícího přístupu

<i>Patologizující</i>	<i>Posilující</i>
Člověk je definován jako „případ, case“; symptomy přispívají k diagnóze	Člověk je definován jako jedinečný: rysy, talenty, zdroje přispívají k silným stránkám
Intervence je orientována na problém (problem focused)	Intervence je orientována na možnosti, schopnosti (possibility focused)
Úvahy klienta jsou interpretovány expertem a pomáhají při stanovení diagnózy	Úvahy klienta jsou základní cestou k poznávání a posuzování klienta
Praktik je skeptický k příběhu klienta	Praktik zná klientův životní příběh
Trauma z dětství je předchůdcem či predikátorem patologie v dospělosti	Trauma z dětství není prediktivní; může aktivizovat či posílit jedince
Praktik klade do popředí léčebný plán, který sám sestavil	V popředí jsou aspirace rodiny, jedince či komunity
Expertem na život klienta je praktik	Experty jsou jedinec, rodina či komunita
Možnosti volby, kontroly, odpovědnosti a klientova vývoje jsou limitovány jeho patologií	Možnosti volby, kontroly, odpovědnosti a osobního vývoje jsou otevřené
Proces změny vychází ze znalostí a dovedností profesionála	Proces změny vychází z kapacity síly a schopností adaptace jedince, rodiny či komunity
Pomoc se zaměřuje na redukování dopadů symptomů a negativních osobních a sociálních dopadů jednání, emocí, myšlení či vztahů	Pomoc se zaměřuje na zisk ze sebepotvrzení a rozvíjení hodnot a zodpovědnosti jedince a tvorbu a nalézání členství v komunitě

Zdroj: Saleebey, 1996: 298 (upraveno, vlastní překlad)

V rámci procesu posouzení jsou zastánci posilující perspektivy rozděleni na dva názorové směry.

Zatímco někteří (jako např. Saleebey, 1996) tvrdí, že sociální pracovníci by se měli při posouzení zaměřovat pouze na silné stránky klienta, podle jiných (viz např. Longres in Bloom, 1997) se sociální pracovníci musí zaměřovat jak na silné, tak také na slabé stránky, protože řada z nich je vzájemně provázána. Tato debata nakonec vedla k dalšímu resilienčnímu výzkumu.

Konkrétní příklad implikace posilující perspektivy do procesu posouzení v sociální práci podává Cowger (1994: 265–266). Vychází ze sociálně konstruktivistického pojetí a předkládá následující *„zásady, na nichž by měl proces posouzení stavět“*:

- kladení důrazu na klientův pohled na věc,
- důvěřování klientovi,
- hledání toho, co chce klient,
- směřování posouzení směrem k tomu, co je v člověku i v jeho prostředí silné,
- činit posouzení silných stránek ve více dimenzích (nezajímat se jen o zdroje u klienta, ale také u jeho různých prostředí – např. rodiny, vrstevníků, dobrovolnických organizací, veřejných institucí),
- hledat klientovu jedinečnost,
- používat jazyk, kterému klient rozumí,
- posouzení má být společnou aktivitou mezi klientem a pracovníkem,
- dosáhnout vzájemné shody týkající se posouzení,
- zabránit tomu, aby byla hledána vina a viník,
- zabránit kauzálnímu myšlení (že nějaká situace byla způsobena konkrétním činitelem),
- výsledkem má být posouzení, nikoliv diagnóza.“

Autor k tomu dále dodává, že tento výčet není úplný, sociální pracovník by měl při posouzení životní situace klienta klást důraz na jeho aktivizaci, což v praxi mimo jiné znamená, že by měl rovněž zvážit překážky na straně klienta, které této aktivizaci brání. V kontextu našeho příkladu těhotné dívky bychom mohli říci, že sociální pracovník by se snažil zjistit především to, jak vnímá svou situaci ona sama, kde vidí možnosti řešení a jakého stavu by chtěla docílit. Přestože by dost možná vyjadřovala beznaděj a bezmoc, pracovník by se jí snažil ukázat na její vnitřní zdroje i podporu okolí. Rozhodně by neměl bagatelizovat to, co dívka vnímá jako překážky pro vyřešení své situace (jako např. zavržení vlastní rodinou i otcem svého dítěte, ztráta střechy nad hlavou, neutěšená finanční situace, nejistota a citová rozkolísanost vyplývající z těhotenství, strach z budoucí péče o dítě atd.). Hledali by například odpovědi na otázky, zda dívka nemá v rodině či mimo ni nějakou blízkou osobu, která by jí mohla u sebe nechat bydlet a pomáhat jí v období před porodem a naučit ji pečovat o dítě. Pokud by tomu tak nebylo, mohl by jí doporučit pomoc třeba nějaké státní či neziskové organizace (jako např. občanského sdružení Na počátku, nebo charitního zařízení Domov sv. Markéty). Zároveň by se postaral o to, aby si zajistila

všechny finance, na něž má v rámci státní sociální podpory nárok. A také by usiloval o to, aby pravidelně docházela na lékařské prohlídky, protože ty jsou podmínkou vyplácení mateřského příspěvku. To vše by činil v součinnosti s touto dívkou, s respektem vůči ní a podporoval by ji v její snaze vyřešit situaci místo toho, aby ji být třeba jen ve své mysli obviňoval a naznačoval jí, že si za svou situaci může sama.

Jak bylo uvedeno na začátku této části, v základech posilujícího i resiličního přístupu stojí základní premisa, že síla pozitivního potenciálu u člověka či v jeho prostředí může vést k překonání sebevícetěžkých situací v jeho životě. O této síle svědčí mimo jiné výpovědi celé škály osob, které prožily zvláště traumatizující události (jako např. tsunami či jiné přírodní katastrofy, holocaust, těžký zdravotní úraz, atd.), a přesto zůstali nezdolní. Jsme svědky jevu, že variabilita, množství a intenzita toho, co v člověku a v jeho prostředí působí uzdravujícím, a tudíž sebezáchovným způsobem, může být obrovská a je na sociálních pracovnících, zda těchto uzdravujících sil využijí v rámci svých intervenčních postupů vůči klientům.

2.2 Vývojová teorie

Při představení patologizujícího přístupu bylo poukázáno na skutečnost, že mimo jiné klade důraz na minulost, kdy např. trauma prožité v dětství může být předchůdcem či predikátorem určitého disharmonického vývoje v adolescenci či v dospělosti. Takovým traumatem může být například přítomnost dítěte při tragické smrti rodiče či při domácím násilí mezi rodiči. A právě tento rys má společný s vývojovou teorií, která se zaměřuje na postupný vývoj člověka v různých oblastech (fyzilogické, psychické, sociální a duchovní) a jeho různé dopady na adaptační mechanismy člověka, tedy na jeho resiliční schopnosti. Výše byla v souladu s řadou autorů definována resilience jako úspěšná adaptace navzdory obtížným životním podmínkám a právě adaptace je klíčovým pojmem vývojové teorie a také vývojové psychopatologie, která je její součástí.

Podstatou vývojové teorie je podle Greene: „...zkoumání lidského jednání napříč životní dráhou. Zdůrazňuje porozumění biopsychosociálním faktorům, stejně tak jeho spiritualitě.“ (2007: 19.) Jde o to, že člověk by měl v průběhu života naplnit několik vývojových úkolů s tím, jak postupně prochází jednotlivé životní etapy. Typickým příkladem je Eriksonův epigenetický model vývoje člověka (Erikson, 1995). Lidský život v něm autor etapizuje do osmi stadií, adolescence představuje páté stadium a vývojovým úkolem je vytvoření identity vlastního já. Podobně v morální oblasti juvenilního vývoje přinesli zajímavá zjištění Gilliganová (1998) a Kohlberg (1975), který představil model etap morálního vývoje vycházejícího z uvažování o morálních tématech. Jeho základní charakteristiky uvádím v následující tabulce č. 2.

Tabulka č. 2: Kohlbergův model etap morálního vývoje

Název etapy	Věk	Charakteristika
Předkonvenční morálka	4–10 let	Dítě se chová dobře či se vyhýbá špatnému s motivem vyhnout se trestu nebo dosáhnout odměny.
Konvenční morálka	10–13 let	Dítě se učí přizpůsobit společnosti. Motivy pro konání dobra či zla se odvíjejí od uznání staršími lidmi.
Postkonvenční morálka	od 13 let	Začíná se rozvíjet smysl pro lidská práva. Adolescenti zde vyvinou jasné ideje o tom, v co věří a za co jsou ochotni bojovat.

Zdroj: Kohlberg, 1975, vlastní překlad

Kohlberg si byl vědom toho, že ne všichni adolescenti dosáhnou všech tří stadií. U některých mohou zůstat morálka a motivy k jednání na prvním stadiu. Pro ně se pak morálka pojí s odměnou či s tím, „že je nikdo nechytí“. Na skutečnost, že řada z Kohlbergových výzkumů vychází ze zkoumání dospívajících chlapců, upozornila Gilliganová (1998), podle níž tato teorie neodpovídá morálnímu vývoji dívek a přišla se svými etapami morálního vývoje žen. Podle této autorky dospívající dívky v rámci uvažování nad svým životem často používají etiku péče, která je založena na dávání a získávání. Reflexí těchto dvou přístupů docházíme ke zjištění, že morální vývoj dívek a chlapců je odlišný a to, na čem se ostatně oba autoři shodují, je skutečnost, že morální uvažování může být do značné míry ovlivněno kontextem, v němž mladí lidé žijí, a také stupněm jejich intelektuálního vývoje.

Ostatně platí tomu tak i v jiných oblastech lidského vývoje (kognitivním, emocionálním, fyzickém, sociálním). V současné době se již upouští od tradičního pojetí sociální práce (a také např. psychologie), jež poukazovala na lineární přístupy k vývoji, jež se zaměřovaly na vývojové etapy a úkoly. Přestože není myšlenka vývojových stadií a úkolů v životě člověka zcela zavržována, více je reflektována skutečnost, že život „vždy neběží ve vyjetých kolejkách“.

Další důležitou charakteristikou vývojové perspektivy je zaměření na minulý vývoj a jeho možné dopady na přítomnost i budoucnost. Na to poukazují Richman a kol. (in Fraser, 1997: 147), když uvádějí: „Vývojová perspektiva nezaměřuje svou pozornost jen na současnost, ale také na minulost a očekávanou budoucnost. U dětí a mladých lidí došlo v minulosti k vývoji, mají svou historii, která ovlivňuje jejich současnou situaci. Děti, které byly v minulosti zneužívány, si s sebou nesou emocionální šrámy do budoucích vztahů s dospělými.“ A jak tyto autoři dále dodávají, vedle sledování tohoto „časového“ hlediska je důležitá rovněž

povaha (závažnost) událostí, jež se staly (Richman a kol. in Fraser, 1997). Způsob, jakým se například adolescent vyrovná s psychickou nemocí matky nebo s rozvodem rodičů, se do značné míry odvíjí od toho, na jakém stupni vývoje se nalézá. Vedle toho je rovněž důležité, aby se některé věci nestaly v nevhodnou dobu, např. předčasně. Lze si to ukázat na již zmíněném příkladu patnáctileté těhotné dívky, u které sice může být ukončen fyzický vývoj (může se stát z fyziologického hlediska matkou), ale např. z hlediska emocionálního a sociálního by potřebovala ještě dozrát. Podobně lze například předpokládat, že myšlení čtrnáctiletého hochy ještě nemá vybudovány všechny mechanismy, které by mu pomohly vyrovnat se se smrtí svého otce.

Specifickou oblastí vývojové teorie je vývojová psychopatologie, která zkoumá psychické problémy ve vztahu k vývoji člověka. Vývojová psychopatologie se zaměřuje na adaptační mechanismy člověka a studuje pravděpodobnost toho, že obtížná životní situace později povede k obtížím v sociálním fungování. „*Maladaptace je nahlížena jako proces, který není definitivní. Není to nálepka, jako je tomu u chorob, není to něco, co člověk má, ale je to komplexní výsledek řady okolností a faktorů, rizikových i protektivních, se kterými se jedinec na své pouti životem setkal.* (Sroufe, 1997, in Šolcová, 2009). *Psychopatologický projev je z tohoto pohledu normálním vývojem, který se někde zhatil či pokazil.*“ (Šolcová, 2009: 8.)

Mezi hlavní témata vývojové psychopatologie patří: riziko, zvýšená pravděpodobnost, že jedinec zakusí zvýšený nápor (Fraser 1997); protektivní faktory, jež vyvažují rizika (Rutter 1989) a právě nezranitelnost či resilience, schopnost jedince nebyť raněný či těžce poškozený závažným stresem. Přítomnost rizikového činitele může ohrožovat resilienci u mladého člověka (např. jeho vrozená vada řeči může vést k jeho ostrakizaci ze strany spolužáků, nízké vzdělání může ohrožovat jeho budoucí uplatnění na pracovním trhu, užívání drog může vést ke kriminalitě, apod.). Naopak protektivní činitelé mohou tvořit určitý vzábr proti podlehnutí rizikovým činitelům, a mohou tedy k resilienci u adolescenta přispívat (ne náhodou bývají označovány rovněž jako ochranné činitelé). O nich mimo jiné pojednává následující část, jejich stručný výčet je uveden ve třetí tabulce.

2.3 Ekologická perspektiva

Tato poslední perspektiva je jedním ze základních modelů sociální práce. Nabízí trojdimenzionální optiku sociálního fungování, jež spočívá v akcentu na (1) jedince či systém, (2) prostředí a (3) na jejich vzájemné interakce, která je součástí všech variant této perspektivy⁹. Mezi klasiky tohoto přístupu patří Uri Bronfenbrenner (1979), který koncem 70. let navrhl tzv. čtyřdimenzionální model systémů. Mezi jeho pojetí bývá zahrnován také koncept resilience a v tomto smyslu je nutné ji chápat – není jednorázovým projevem jedince či jiného ekosystému, ale spíše soustavou procesů, jež jsou ve vzájemné, dynamické interakci¹⁰.

Adolescent je z hlediska této perspektivy pojímán uvnitř kontextu své vlastní rodiny, která se nalézá v systému komunitního kontextu a více distálního kontextu společenského. Pochopitelně platí, že v každém z nich jsou obsaženy další subsystémy s přímými i nepřímými vazbami. Bronfenbrenner (1979) rozlišil v rámci ekosystémového pole adolescenta následující systémy, v každém z nich se nalézají rizikové i protektivní činitelé:

Mikrosystémy – jedná se o systémy, v jejichž rámci jsou adolescenti v přímé interakci s ostatními konkrétními osobami. Pro většinu adolescentů je primárním mikrosystémem rodina, dalším je školní třída, místo zaměstnání, křesťanské společenství, sportovní a jiný zájmový klub atd. Dalším subsystémem je komunita, která je vůči adolescentovi a jeho rodině více distální. Jednotlivé subsystémy se v průběhu sociálního fungování adolescenta vzájemně překrývají, mění se jejich počet, význam a podoba.

Mezosystémy – jsou soustavou sítí spojujících jednotlivé mikrosystémy mezi sebou. Pro zdravé fungování je velmi důležitá nejen kvalita mikrosystémů, ale především kvalita jejich vzájemných vztahů. Analýza těchto vztahů nám mnohé napovídá o sociálním fungování adolescenta i o možných rizicích, jež mohou mít dopady na jeho resilienci schopnosti. Riziko narůstá například tehdy, pokud je adolescent obklopen malým množstvím mikrosystémů (např. kromě rodiny nemá žádné blízké osoby), ale také pokud jsou vztahy narušené (např. pokud nekomunikuje se svými rodiči)¹¹.

Exosystémy – jsou to rozšířené mezosystémy o další sociální struktury. Může se například jednat o komunitu, v níž adolescent žije, nebo také již zmíněné zaměstnání jeho rodičů. S tím, jak adolescent přechází do dospělosti, přechází do aktivnějšího kontaktu s těmito exosystémy. Pokud se začne více zapojovat do některého z nich, stává se součástí jeho mezosystému. Např. vstoupí do odborové rady ve svém zaměstnání, začne se aktivněji zapojovat do trvale udržitelného rozvoje ve svém kraji prostřednictvím členství v neziskové organizaci atd.

Makrosystémy – jedná se o širší ideologické kontexty, z nichž vycházejí individuální, rodinné, komunitní i společenské systémy. Jsou více abstraktní a obsahují hodnoty, normy, kulturní vzorce, systém sociální a jiných politik. Přestože působí vzhledem k adolescentovi více distálním dojmem, ovlivňují jej velkou měrou, protože se jimi řídí a jsou prodchnuty všechny systémy¹².

Na Bronfenbrennerovo pojetí navázali Fraser a kol. (1997), kteří rozlišili sociálně ekologický koncept resilience na mikro-, mezo- a makrosystémové úrovně poněkud jinou optikou, jež je na jednu stranu méně abstraktní, protože uvádí konkrétní činitele resilience, na druhou stranu oproti Bronfenbrennerovu pojetí v něm nejsou uvedeny vztahy jako specifický typ systémové úrovně (tedy to, co označuje Bronfenbrenner jako mezosystém). Pro větší názornost je uvádím v následující tabulce.

Tabulka č. 3: Ekosystémoví činitelé resilience adolescenta

Mikrouroveň Skládá se z individuálních faktorů adolescenta a environmentálních charakteristik rodiny. Je to systém, v jehož rámci je adolescent v přímé interakci s ostatními členy rodiny	
Individuální faktory	Např. temperament, zdravotní stav, inteligence, stav sebezpojetí a sebestříti.
Činitelé rodiny	Např. rodinná stabilita, monitoring a struktura, zapojení rodičů ve školním vzdělávání jejich dětí, socioekonomický status, styl výchovy i rodinného života, autoritativní rodičovství včetně důslednosti a laskavosti, zapojení rodičů do rodinného života, závislost některého z rodičů, domácí násilí, styl řešení konfliktů v rodině, složení domácnosti, velikost rodiny, ekonomická situace rodiny.
Mezouroveň Podle zmíněných autorů tato úroveň zahrnuje činitele z nejbližšího sociálního prostředí	
Sousedství, komunita	Jako důležité se jeví ekonomický stav, sociální organizovanost, míra kriminality, strukturovanost z hlediska pořádku a monitoringu, stav sociální kontroly.
Sítě sociální podpory	Patří mezi ně např. přítomnost rodičů či alternativních pečovateli a podporujících osob, sourozenců, prarodičů, učitelů, vrstevníků a přátel. Vedle těchto podpůrných osob je důležitá také existence programů pro využití volného času a preventivní projekty pro mládež.
Církev / křesťanské sbory	Otázka zapojení v křesťanských aktivitách.
Školní prostředí	Klima ve třídě, bezpečí ve škole, podporující učitelé, vztahy mezi učiteli–žáky–rodiči, náročnost studijních plánů, jejich přizpůsobení studentům z jiných etnických menšin.
Makrouroveň Do této kategorie patří široký socioekonomický rámec – oblast sociální politiky a přístup ke zdrojům a příležitostem v rámci komunitních a environmentálních faktorů, jež ovlivňují sociální fungování adolescenta	
Příjem a zaměstnanost	Jako důležitý se podle autorů jeví jejich vztah ke kognitivním výsledkům dětí, možnosti dosáhnout adekvátního vzdělání, k riziku zanedbávání a zneužívání dětí, domácímu násilí, užívání drog, neadekvátnímu bydlení a zapojení v šedé ekonomice.
Diskriminace	Důležitá je existence a úroveň dodržování antidiskriminačních zákonů.
Segregace	Týká se například minorit či jiných marginalizovaných skupin.

Zdroj: Fraser a kol., 1997, vlastní překlad

Vidíme, že tento přístup představuje nedeterministický pohled na sociální fungování, které je vnímáno jako výsledek četných interakcí mezi člověkem a jeho prostředím na různých úrovních. A právě díky tomuto holistickému principu bývá spojován s resiliencí. Využití resilienčního konceptu se odvíjí od skutečnosti, zda je sociální pracovník specialistou v rámci jedné systémové úrovně, nebo intervnuje v rámci více systémových úrovní. V prvním případě se např. může jednat o poradce v nízkoprahovém klubu, jenž se věnuje individuální práci s adolescenty. Jeho intervence mohou být v rámci mikrosystémové úrovně více intenzivní. Při řešení problémů může doprovázet nejen mladého člověka, ale může se také zaměřit na práci s jeho rodinou (např. prostřednictvím domácí asistence). Sociální pracovník se může zaměřit na širší kontext (mezosystémovou úroveň) a může např. ovlivňovat koncepci sociálních služeb pro rizikovou mládež v určitém městě a spolupracovat na rozvoji komunitního plánování v dané lokalitě. Na makrourovni může poskytovat podněty pro juvenilní legislativní rámec, publikovat o problematice rizikové mládeže a ovlivňovat tak veřejné mínění o této cílové skupině apod.

3. Závěr

Cílem této teoretické stati bylo hledat odpověď na otázku: „Ze kterých konceptů vychází resilienční sociální práce s mládeží a jaké jsou jejich základní charakteristiky?“ V návaznosti na hlavní téma tohoto čísla časopisu vycházím ze základní skutečnosti, že sociální práce by měla podporovat resilienci u mladých lidí, kteří mají problémy v interakcích s lidmi jiné generace a tyto problémy v sociálním fungování nejsou schopni řešit vlastními silami. Pro adekvátnější porozumění tématu resilience předkládám tři koncepty – pozitivní, vývojový a sociálně ekologický a poukazuji na to, co mají společné s resilienčním konceptem. Domnívám se totiž, že jejich poznání může přispět k lepšímu pochopení resilienčních principů a jejich následnému využití v sociální práci s touto cílovou skupinou.

Jak uvádím v úvodu, domnívám se, že je dobré stavět intervence sociálních pracovníků na přístupech, jež v člověku hledají a posilují to, co je v něm dobré, co mu pomáhá překřádat větší či menší bouře jeho života. A právě o tomto tématu pojednává *posilující sociální práce*. Zatímco její zastánci například z řad sociálních konstruktivistů poukazují na to, jaké pozitivní dopady mohou mít na aktivizaci u lidí a jejich následnou adaptaci poskytnutí pozitivní podpory a důvěry v jejich schopnosti, jiní (jako např. zastánci pozitivní psychologie) hledají to, co činí život šťastným, a poukazuji na to, že to dobré v člověku se může projevit právě tehdy, když je vystaven životním zkouškám. Vývoj člověka v jeho jednotlivých dimenzích (fyzilogické, psychické, sociální a spirituální) a jeho dopady na adaptaci člověka, a tudíž i resilienci, je představen ve druhém,

vývojovém konceptu. Ne vždy je tento vývoj lineární, ne vždy jsou v jeho rámci naplněny jednotlivé vývojové úkoly, někdy dochází k tomu, co vývojová psychopatologie nazývá maladaptací. Vedle poznání adaptačních mechanismů čerpá resilienci koncept z vývojového modelu rovněž jeho poznatky týkající se působení rizikových a protektivních činitelů a jejich možný dopad na resilienci. A v neposlední řadě najdeme resilienci kořeny rovněž v *sociálně ekologickém přístupu*, který odkazuje na skutečnost, že lidé jsou v neustálých interakcích s prostředím a to vše v různých systémových úrovních. Jinými slovy, na resilienci schopnosti člověka působí riziková i protektivní činitelé, již se nalézají jak v něm samotném, tak také v jeho okolí (rodině, sousedství, lokalitě, vrstevnících, přátelích, spolužácích atd.). A tímto prostředím, jež adolescenta ovlivňuje, může být rovněž jeho socioekonomický rámec (jako např. přístup ke zdrojům a příležitostem, oblast různých typů politik atd.).

Vidíme, že resilience není osamoceným konceptem, ale naopak své poznatky čerpá a má společné s řadou jiných teorií. Stejně jako můžeme neustále hledat nové poznatky o resilienci u člověka, můžeme hledat nové a nové koncepty. Ostatně i tato stať přináší jen některé z nich s vědomím, že i v této oblasti je stále ještě mnoho neprobádaného. Tuto stať ukončím citátem jednoho amerického básníka, držitele tří Pulitzerových cen: „*Bílý muž nacrtl do písku malý kruh a řekl rudému muži: 'To je to, co vědí indiáni. 'Potom udělal kolem malého kruhu větší kruh a řekl: 'To je to, co vědí bílí lidé. 'Indián chvíli mlčel, pak vzal větvičku a nakreslil kolem obou kruhů třetí, nesmírně velký kruh a odpověděl: 'To je to, co neví nikdo. '“ (Sandburg, 1936 in Vácha, 2004: 7). Tato moudrost starého indiána nám ukazuje na skutečnost, že v hledání pravdy, poznání skutečnosti, se vždy pohybujeme jen v malém omezeném kruhu a stále jsme svým způsobem na začátku cesty poznání, což platí i o této stati. Tuto stať nabízím těm sociálním pracovníkům s rizikovou mládeží, kteří mají odvalu hledat nové cesty pomoci pro své klienty při zvládání jejich životních těžkostí.*

Seznam literatury:

- BARTLETT, H. **The Common Base of Social Work Practice**. Silver Spring, MD: National association of Social Workers, 1970.
- BEGUN, A. L. **Human Behavior and the social environment: The vulnerability, risk and resilience model**. *Journal of Social Work Education*, 1993, vol. 29, s. 26–36.
- BRONFEBRENNER, U. **The Ecology of Human Development**. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
- COWGER, C. D. **Assessing client strengths: Clinical assessment for client empowerment**. *Social Work*, 1994, vol. 39 (3), s. 262–268.
- ERIKSON, E. H. **Osm věků člověka**. Praha: Propsy, 1995.

FRASER, M. (ed.). **Risk and resilience in childhood: An ecological perspective**. Washington DC: NASW, 1997.

GILLIGAN, R. **The importance of schools and teachers in child welfare**. *Child and Family Social Work*, 1998, vol. 3, s. 13–26.

GORDON, W. **Basic Constructs for an Integrative and Generative Conception of Social Work**. In HEARN, G. (ed.). **The General Systems Approach: Contributions toward a Holistic Conception of Social Work**. New York: Council on Social Work Education, 1969, s. 5–11.

GREENE, R. R. (ed.). **Resiliency. An Integrated Approach to Practice, Policy and Research**. Washington DC: National Association of Social Workers, 2002.

LONGRES, J. **Is it feasible to teach HBSE from a strengths perspective, in contrast to one emphasizing limitations and weaknesses?** In BLOOM, M. (ed.). **Controversial issues in human behavior in the social environment**. Boston: Allyn and Bacon, 1997, s. 16–33.

KOHLBERG, L. **The Cognitive-Developmental Approach to Moral Education**. *The Phi Delta Kappan. A Special Issue on Moral Education*, 1975, vol. 56, no.10, s. 670–677.

MASTEN, A. S., COATSWORTH, J. D. **The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from successful children**. *American Psychologist*, 1998, vol. 53, s. 205–220.

MATĚJČEK, Z. **Výbor z díla**. Praha: Karolinum, 2005.

MESCHKE, L. L., PATTERSON, J. M. **Resilience as a theoretical basis for substance abuse prevention**. *The Journal of Primary Prevention*, 2003, vol. 23, no. 4, s. 483–514.

NAVRÁTIL, P., et al. **Romové v české společnosti**. Praha: Portál, 2003.

NORMAN, E. (ed.). **Resiliency Enhancement. Putting the Strengths Perspective Into Social Work Practice**. New York: Columbia University Press, 2000.

PUNOVÁ, M. **Resilience v sociální práci s rizikovou mládeží**. *Sociální práce / Sociálna práca*, 2012, č. 2, s. 90–103.

RICHTMAN, J. M., BOWEN, G. L., WOOLLEY, M. E. **School Failure: An Eco-Interactional Developmental Perspective**. In FRASER, M. (ed.). **Risk and resilience in childhood: An ecological perspective**. Washington DC: NASW, 1997, s. 133–160.

RUTTER, M. **Pathways from childhood to adult life**. *Journal of Psychology and Psychiatry*, 1989, vol. 30, s. 23–51.

SALEEBEY, D. **The Strengths Perspective in Social Work Practice: Extensions and Causations**.

Social Work, 1996, vol. 41, s. 298.

SANDBURG, C. **The People, Yes**. Harcourt: Brace and Company, Inc., 1936.

SELINGMAN, M. **Opravné štěstí. Pozitivní psychologie v praxi**. Praha: Ikar, 2003.

SHEAFOR, W. B., HOŘEJŠÍ, CH. R., HOŘEJŠÍ, G. A. **Techniques and Guidelines for Social Work Practice**. Boston: Allyn and Bacon, 2000.

SCHRIVER, J. M. **Human behavior and the social environment**. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon, 2001.

SROUFE, L. A. **Psychopathology as an outcome of development**. *Development and Psychopathology*, 1997, vol. 9, s. 251–268.

STEIN, H., CLOWARD, R. (eds.). **Social Perspectives on Behavior**. New York: Free Press, 1959.

ŠIŠLÁKOVÁ, M. **Resilience jako východisko pro sociální práci s mládeží**. In SMUTEK, M. (ed.). **Možnosti sociální práce na prahu 21. století**. Hradec Králové: Katedra sociální práce a sociální politiky Univerzity Hradec Králové, 2005, s. 110–118.

ŠOLCOVÁ, I. **Vývoj resilience v dětství a dospělosti**. Praha: Grada Publishing, 2009.

VÁCHA, M. O. **Šestá cesta**. Brno: Cesta, 2004.

VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK. I. svazek A–O. Praha: Karolinum, 1996.

WERNER, E. E., SMITH, R. S. **Vulnerable but Invincible**. New York: Mc Graw Hill, 1982.

Poznámky

- 1 sislakov@fss.muni.cz
- 2 Pro základní vhled do problematiky doporučuji stať o resilienci v sociální práci s rizikovou mládeží (Šišláková, in Smutek, 2005).
- 3 Jako například: mládež ohrožená, sociálně potřebná, sociálně vyloučená (v počeštěné verzi se lze setkat s označením sociálně exkludovaná), delikventní, dysociální či maladjustovaná.
- 4 Podobně mohou být příliš vysoké požadavky a očekávání jedince vůči prostředí. Například mladý člověk, který je fotbalovým fanouškem a patří mezi hooligans, může očekávat, že společnost bude tolerovat jeho agresivní chování vůči fanouškům jiného klubu, nebo pravicový radikál může očekávat toleranci většinové společnosti vůči jeho názorům.
- 5 Resilience bývá označována také jako nezdolnost, houževnatost, odolnost, nezlomnost, opakem je pak zranitelnost, podlehnutí (vulnerabilita). Vzhledem k tomu, že pojem resilience je mezinárodně užívané označení, používám je rovněž ve svém příspěvku.
- 6 Někteří autoři (jako např. Seligman, 2003; Masten, Coatsworth, 1998) dokonce v této souvislosti hovoří o pozitivní prevenci.
- 7 O zakladateli psychodynamického přístupu

v této souvislosti Seligman (2003: 8–9) poněkud ironicky hovoří: „*Ačkoliv Freudova filozofie zní velmi podivně, našla si svou cestu do běžné psychologické a psychiatrické praxe, v níž pacienti hledají v minulosti nepříznivé impulzy a události, které formovaly jejich identitu. Proto je soutěživost Billa Gatese ve skutečnosti snahou předtít otce a nesouhlas princezny Diany s nášlapnými minami byl pouhou sublimací její vražedné nenávisti vůči princovi Charlesovi a dalším členům královské rodiny.*“

- 8 Na to upozorňuje i Schriver (2001), která se domnívá, že vývojový přístup neodkazuje na komplexnost, odlišnosti či víceznačnost lidského vývoje.
- 9 Jak bylo uvedeno v první kapitole, s pojetím sociálního fungování přišla Bartlettová (1970), nicméně již přibližně deset let předtím se otázkou interakcí jedince a prostředí v souvislosti se sociální prací zabývali Stein a Cloward (1959), kteří jsou spolu s Bartlettovou prvními průkopníky ekosystémové teorie. K nim patří také Gordon (1969), který se zaměřil na sociální práci na hranicích mezi systémy a jejich prostředím. Podobně jako se ekologie věnuje vztahům mezi organismy a jejich prostředím, Gordon soustředil svou pozornost na interakce mezi sociálními systémy a sociálním prostředím (Navrátil, 2003.)
- 10 Podle autorů Meschke a Pattersona (2003) nám tento model nabízí užitečnou heuristiku pro porozumění: povahám toho, co člověka ohrožuje a naopak chrání, procesům, pomocí nichž se lidé nacházejí v různých systémech, procesům jednání aktérů v rámci různých systémových úrovní.
- 11 Existují vztahy, na kterých mladý člověk nemůže přímo participovat (např. vztah rodičů k jejich vedoucímu v zaměstnání), přesto na něj mají dopady (pokud rodiče mají nevyhovující zaměstnání, ovlivňuje to i celkovou atmosféru v rodině). I tyto nepřímé působící vztahy jej ovlivňují, jsou základem určitého vztahového modelu, který je mu předáván a může ovlivňovat jeho budoucí jednání.
- 12 Ačkoliv se může jevit v rámci posouzení životní situace adolescenta sledování vlivu makrosystémů jako zbytečné a jeho životní situaci vzdálené, není tomu tak. Pro adekvátní posouzení životní situace např. romského dospívajícího je důležité znát vedle jeho mikro-, mezo- a exosystémů také například, jaká je v jeho zemi sociální legislativa, míra chudoby, nezaměstnanosti, mediální obraz Romů a především míra diskriminace nejen ve společnosti, ale také v jeho komunitě.

Nevidomé matky a jejich vidomé děti

Blind Mothers and Their Sighted Children

Markéta Szotáková

Bc. et Bc. Markéta Szotáková¹ dokončuje magisterské studium sociální práce na FSS MU. Pracuje v Terénních programech Brno, Sdružení Podané ruce. Od roku 2008 působí jako průvodkyně nevidomých klientů v brněnském TyfloCentru, kde se začala o problematiku nevidomých matek vidících dětí zajímat. Oblast života se zrakovým postižením zprostředkovává veřejnosti v rámci Bezmezi, o. s., formou zážitkových seminářů.

Abstrakt

Cílem tohoto příspěvku je na základě dostupné literatury a výzkumů realizovaných v letech 2010 a 2011 odpovědět na otázku: Co a jak brání a napomáhá rozvoji solidarity mezi nevidomou matkou a jejím vidomým dítětem? Na utváření mezigenerační solidarity je pohlíženo z hlediska čtyř typů faktorů: *motivační, podpůrné, limitující a specifické*, které na tento proces působí a ovlivňují jej. V jednotlivých kapitolách, z nichž každá je věnována jednomu z výše uvedených faktorů, autorka zjišťuje, nakolik jsou jednotlivé faktory podpůrné nebo limitující a co působí na vztah mezi nevidomou matkou a dítětem. Nevidomé matky konstruují solidaritu se svými vidomými dětmi jako součást širší sítě podpůrných a komplikujících vztahů s lidmi v jejich prostředí. Vyzdvihují důležitost důvěry, otevřené komunikace a na blízkosti založeném vztahu s dítětem. Hovoří o nedostatku informací o rodičovství nevidomých a předsudcích, se kterými se musely potýkat. Na základě výstupů z výzkumů autorka uvádí doporučení pro praxi sociální práce.

Klíčová slova

mezigenerační solidarita, nevidomá matka, vidomé dítě, vztah, důvěra

Abstract

The aim of this article is to answer a question: What does help preventing or building solidarity between blind mother and her sighted child and how, on the basis of available literature and research carried out in 2010 and 2011. The formation of intergenerational solidarity is studied from four types of factors: *motivating, supporting, limiting and specific* factors, which affect this process. In the individual chapters, each of which is devoted to one of the above factors, the author identifies the extent to which individual limiting or supporting factors affects the relationship between a blind mother and child. Blind mothers construct their solidarity with sighted children as part of a wider network of supporting and complicating relations with people in their environment. They emphasize the importance of trust, open communication and close relationship with the child. They talk about the lack of information on parenting of blind people and prejudices they had to contend with. Based on the outcomes of research the author makes recommendations for the practice of social work.

Keywords

intergenerational solidarity, blind mother, sighted child, relationship, trust

Úvod

V odborné literatuře je věnován pouze minimální prostor tematice nevidomých žen, které mají vidomé děti: Gürová (in Schindlerová, 2007); Vágnerová (2008); Wiener a Rucká (2006); v zahraničí Kent (2002). Literatura se většinou soustřeďuje na opačný stav, kdy zdravý rodič vychovává dítě se zrakovým handicapem (Smýkal, 1986; Ludíková, 2010; Květoňová-Švecová, 2004; Finková, 2007; Jesenský, 2002; Nop, 1957; Keblová, 2009, a Kudelová, 1996); v zahraničí například Niemann a Jacob (2000), Cutter (2007), Warren (1994), Landau a Gleitman (1985), etc. Nevidomé matky vychovávající zdravé děti nemají možnost načerpat informace z písemných zdrojů a spoléhají se samy na sebe nebo na jiné rodiče v podobné životní situaci. Ve školách obvykle nejsou na mateřství připravovány a neexistují ani internetové zdroje, kde by mohly nevidomé matky cenné informace získat. V souvislosti s tím není nevidomým matkám poskytnuta ani adekvátní podpora a prostor v různých oblastech péče o děti a trávení volného času s nimi. Cílem tohoto článku je odpovědět na otázku: „Co a jak brání a napomáhá rozvoji solidarity mezi nevidomou matkou a jejím vidomým dítětem?“ Výzkumná otázka je kladena proto, že je potřeba zlepšit naše poznání charakteristik solidarity mezi nevidomou matkou a zdravým dítětem, kterému zatím zcela nerozumíme. Proto nedokážeme nevidomým matkám pomáhat zvládat nesnáze, s nimiž se ve vztahu k dětem setkávají. Je nutné zabezpečit zdroj informací, ze kterého by nevidomé matky mohly čerpat, získat odpovědi a nabídnout dílčí poznatky směřující k porozumění problémům, které nevidomé matky prožívají ve vztazích se svými dětmi, a otevřít tak diskusi směřující k poskytování podpory, která by vycházela z poznání různých stránek životní situace těchto žen. zodpovězení otázky a zpracování výzkumu by mělo pomoci zaplnit tuto mezeru a řešit problém nedostatku poznání, ze kterého vychází nedostatek porozumění, praktických rad a zdrojů informací pro nevidomé matky a lidi z jejich prostředí. Tento příspěvek se snaží popsat solidaritu a blízký vztah mezi generací nevidomých matek a generací jejich vidomých dětí.

Co víme o mateřství a problémech nevidomých žen?

Nepočtení autoři české i zahraniční odborné literatury, kteří popisují situaci nevidomých matek: Gürová (in Schindlerová, 2007); Vágnerová (2008); Wiener a Rucká (2006); Kent (2002) hovoří o rizicích zneužívání pomoci vlastních dětí – tzv. fenoménu „vodících dětí“, o rizicích tlaku veřejnosti na nevidomé ženy raději děti nemít, o rizicích rozpadu rodiny nebo vztahu po ztrátě zraku. Naštěstí ale také popisují praktický návod, jak pečovat o malé vidící děti, píší o důležitosti toho, mít dítě, a touze po dětech u nevidomých žen, která je srovnatelná s běžnou populací, o překonávání sebe samé a dětech, které se stávají smyslem života nevidomých matek.

V české odborné literatuře existuje pouze několik zmínek na téma „vodících dětí“: Wiener a Rucká (2006) popisují vztah nevidomého rodiče a vidícího dítěte jako velmi komplikovaný. „Zejména je potřeba dávat pozor na využívání dětí ke kompenzaci vlastních nevládnutých problémů („vodící děti“). Samozřejmě že možnost mít osobního asistenta zadarmo a vždy v případě potřeby je nesmírně lákavá. Stejně lákavé – a smrtelné – byly však i hlasy Sírén, vábících svými krásnými hlasy lodníky na útesy. Pokud totiž rodič „neodhadne míru“ a na své dítě/děti navěsí svých problémů příliš mnoho, stane se na nich závislým. „Drobné pomsty“ za tato omezení poměrně často přerůstají až v patologizaci vztahu (Wiener, Rucká; 2006: 85).“ Tito autoři pohlíží na vztah mezi nevidomými rodiči a jejich vidomými dětmi pouze z perspektivy bezpečí a všimají si pouze rizika zneužívání pomoci od dětí. Chybí jim celistvější náhled na vztah nevidomý rodič – vidomé dítě, a nevšímají si proto opačné situace, kdy nevidomí rodiče toto riziko zneužití pomoci dětí eliminují a nepřenesou odpovědnost za sebe na děti.² Někteří autoři hovoří o nevidomých rodičích, a je tedy potřeba zvážit, zda je možné jejich poznatky v podobě, v jaké jsou publikovány, přenést pouze na nevidomé matky. V textu jsem to zohlednila.

Vágnerová (2008) uvádí, že veřejnost mnohdy tlačí na nevidomé ženy, aby do mateřství nevstupovaly a děti neměly. Nevidomý dospělý, který je opakovaně frustrován dopady handicapu na svůj život, může podle ní tento tlak prožívat jako další omezování své svobody zdravými. Nevidomí dospělí pak mohou prosazovat své právo stát se rodiči za každou cenu. Je to pro ně symbolem výhry nad zdravými, kteří by v jejich očích chtěli omezovat jejich práva (Vágnerová, 2008: 188). Akcentovaná potřeba dítěte se podle ní obvykle nasýtí narozením prvního potomka a další rozhodování má již věcnější charakter. Riziko dědičného postižení dítěte je podle Vágnerové (2008) často popíráno. Popření může být obranou vlastní sebeúcty – postižený rodič si nepřipouští, že by byl jako člověk a jako rodič méněcenný. Emocionální tlak touhy po dítěti pak může převládnout nad rozumovými důvody. Podle Vágnerové (2008) paradoxně tlak na nevidomé ženy děti nemít způsobí, že je chtějí za každou cenu i přes riziko přenosu dědičnosti³.

Kateřina Gürová (in Schindlerová, 2007) přidala ke knize Schindlerové o praktických dovednostech pro život se zrakovým postižením dodatek „*Jak pečovat o malé vidící děti*“. Věnuje se v něm péči o kojence a batolata a soužití vidících dětí se zrakově postiženými rodiči. Dodává, že téma by si zasloužilo obsáhlejší pojednání. Inspiraci Gürově byly vlastní zkušenosti jakožto nevidomé matky a jejich nevidomých přátel, kteří se zdárně starají o své děti. V dodatku nabízí praktická doporučení, jak zrak nahradit ostatními smysly a jak provádět každodenní úkony péče o děti bezpečně, plynule a co nejvíc pohodlně. Gürová (in

Schindlerová, 2007) popisuje, jaké jsou možnosti a hranice samostatnosti rodiče se zrakovým postižením, v čem potřebuje pomoc vidícího a co lze naopak zvládnout bez zrakové kontroly. V samostatných kapitolách popisuje přizpůsobení prostředí, zásady bezpečnosti, zařízení dětského pokoje se všemi vizuálními podněty, zabezpečení kuchyně, koupelny, zahrady. Popisuje kojení, přebalování a hygienické návyky, koupání, oblékání, nákup oděvů, krmení, podávání léků při nemoci, přechod na normální stravu, přesouvání dítěte apod.

Gürová (in Schindlerová, 2007) věnuje v textu velkou pozornost podpoře zdravého vývoje dítěte a jeho zraku. Popisuje zrakové podněty, které by nevidomý rodič rozhodně neměl opomíjet. Popisuje vztah s dětmi, porozumění a pravidla komunikace. Ve vazbě na *důležitost dalších okolností* ovlivňujících mezigenerační vztah lze najít v textu Gürové (in Schindlerová, 2007: 200) tuto paralelu: „Míra samostatnosti konkrétního nevidomého rodiče bude záležet na mnoha okolnostech vnějších i na jeho osobnostních předpokladech, například na vztahu s partnerem, na podmínkách, v nichž žije, na jeho předchozí soběstačnosti, ale i na vynalézavosti, trpělivosti se sebou samým i s dětmi, na odhodlání učit se novým věcem. Činitelů ovlivňujících kvalitu života takové rodiny je veliké množství. Je proto obtížné potřeby a možnosti nevidomých rodičů obecně definovat.“

Deborah Kent (2002) popisuje v článku „Nad očekávání: být nevidomá a stát se matkou“ své zkušenosti s *očekáváním okolí*. Pojednává o tom, jak se negativní postoje lidí staly překážkami v jejím životě. Vyzdvihuje důležitost navazování a udržování kontaktů a komunikace mezi nevidomými rodiči.

Uvádí, že jí nikdo přímo neřekl, že by nesměla mít děti, od dětství ale v podtextu vnímala mateřství jako zamítnuté a přehlížené. Její okolí a veřejnost obecně považovala nevidomé dívky a ženy za nepravděpodobné kandidátky na mateřství. Pociťovala, že jí okolí vnímalo jako neatraktivní, asexuální a nevhodnou k partnerství a současně jako bezmocnou, nekompetentní a neschopnou se postarat o sebe, natož o malé děti. Sousedé jí nevěřili natolik, aby jí svěřili děti na pár hodin na hlídání, a už vůbec si nedovedli představit, že by měla být odpovědná za rostoucí dítě minimálně osmnáct let. Navzdory tomu se vdala a otěhotněla. Těhotenství jí přinášelo radost, cítila se zdravá. Užívala si přípravu, těšila se, jak vstoupí do nového společenství matek (Kent, 2002).

Kent (2002) popisuje shodné rysy a rozdíly v mateřství nevidomé matky a ostatních matek. Mateřství mělo kromě radosti také opačnou stranu. Stejně jako většina matek kromě potěšení zažívala vyčerpání a izolaci. Oproti vidícím matkám měla jednu zátěž navíc. Cítila, že jí lidé pozorovali, uvažovali nad ní a v duchu zpochybňovali její schopnosti. Až příliš mnoho lidí, cizích i známých, se ptalo na její schopnost pečovat o vlastní dceru a starat se o její bezpečí.

Udržovat dceru čistou, veselou a v bezpečí před všemi nástrahami dětství se snažila nejen kvůli ní, ale také aby odradila odpůrce a dokázala sama sobě, že je hodna rodičovské role. Často se setkala s blahosklonností nebo s úzkostlivým zacházením. Dodává k tomu, že její pohled není úplně objektivní, protože je nevidomou matkou. Kent (2002) dále uvádí nepříjemné zkušenosti se zdravotníky. Navrhovali odebrání dcery z domácí péče, napadali způsoblost nevidomé ženy k roli matky, její schopnost postarat se o své dítě. Toto zpochybňování okolím v ní vyvolávalo pocit života pod trvalým tlakem, který nevidomé matky vede k neustálé snaze dokazovat, že jsou schopny úspěšně plnit požadavky mateřské role.

Rizika vztahu mezi nevidomou matkou a jejím vidícím dítětem v souvislosti s náhlou ztrátou zraku popisují Wiener a Rucká (2006). Ztráta zraku ve středním věku přináší většinou absolutní změnu celé dosavadní životní situace jedince. Problematické jsou vztahy partnerské i vztahy s dětmi a rodiči. Wiener a Rucká (2006: 48) uvádí, že velmi často je nevyhnutelná přestavba celé osobnosti a hodnotového systému. Hlavním problémem je počáteční šok, který má za následek ztrátu životní rovnováhy a životních perspektiv, ohrožení nebo dokonce ztráta zaměstnání. Často hrozí rozpad rodiny, zejména je-li postižena žena.

Mateřství a vztahy s dětmi zůstávají, stejně jako u většiny žen, na horním stupni v žebříčku hodnot i u žen nevidomých (Gürová, 2007). Je proto s podivem, proč tomuto fenoménu není věnována dostatečná pozornost v médiích, české odborné literatuře ani povědomí veřejnosti vůbec. Otázkou, co ovlivňuje rozvoj solidarity mezi nevidomou matkou a jejím vidícím dítětem, jsem si v úvodu tohoto článku položila ve snaze přispět k zaplnění této mezery. Abych mohla prozkoumat utváření vztahů mezi nevidomými matkami a jejich dětmi, potřebuji nejprve vyjasnit, co je to solidarita mezi generacemi.

Solidarita

Mezigenerační solidarita je podle Možného (2004: 14–15) *přípravenost k poskytnutí vzájemné pomoci mezi generacemi*. Teorie takto chápané solidarity vychází z předpokladu, že individuální charakteristiky vztahů mezi rodiči a dětmi jsou v procesu rodinné socializace přenášeny z generace na generaci. Dochází k tomu ve vzájemném kontaktu, ve kterém se přenášejí jak přímo osobní hodnoty a postoje, tak i vzorce chování a připravenost poskytnutí vzájemné pomoci mezi generacemi. Jinak řečeno, dítě zažívá vztah matka–dítě nejenom jako hodnotu saturující potřeby jeho, ale i jako vzorec jednání s velkou schopností ovlivnit jeho budoucí očekávání, hodnoty, preference a chování v jeho potenciálním vztahu k vlastnímu dítěti. Předpokládá se, že takto je na dítě přenášena i sama hodnota toho, dítě mít. Možný (2004: 19–20) rozděluje solidaritu *proklamovanou*

(jako explicitně deklarovanou hodnotu rodiny a kulturní pozadí vztahových mechanismů), *poskytovanou* (jako emocionální podporu nebo hmotnou – finanční, sledovanou z hlediska těch, kdo podporu poskytují, i z hlediska těch, kdo ji přijímají) a *očekávanou* (jako kulturní pozadí legitimacy vzájemné podpory, které se však nemusí dostávat).

Solidaritou budeme pro tento článek označovat na blízkosti založený vztah vzájemné úcty, ochoty pomoci a respektu, kdy jednotliví členové tohoto podpůrného vztahu je přijímají i dávají druhému. Zároveň jsou schopni reagovat na druhého ve vzájemných interakcích, jsou schopni empatie a vcítění se do stavu druhého – nevidomá matka do vidomého dítěte a naopak. Základními prvky solidarity je nevidomá matka a její vidomé dítě. Výzkum se zaměřuje na faktory, které ovlivňují tuto solidaritu a jejich charakteristiky. Zaochází se tím, *jak* probíhá proces tvorby podpůrného vztahu mezi nevidomou matkou a vidomým dítětem a *co* na něj působí. Nevidomé matky vnímají rizika (a s nimi spjaté obavy) ohrožující vztah s dětmi, kterým chtějí a snaží se jim předejít. Jejich ideálem je na blízkosti a důvěře založený vztah. Zaměřím se na *faktory* toho, jak se daří nebo nedaří ideál naplňovat a udržovat vztahy blízko ideálního modelu, který nevidomé matky deklarovaly. Co a jak ovlivňuje schopnosti se ideálu přiblížit.

V návaznosti na pojetí Možného (2004) budu předpokládat, že na *utváření mezigenerační solidarity* působí čtyři typy faktorů, které ovlivňují utváření solidarity mezi nevidomými matkami a jejich dětmi: *motivující faktory* (to, co nevidomé matky vede k rozhodnutí vstoupit do mateřství), *podpůrné faktory* (připravenost poskytovat podporu a podpora, která je poskytována), *limitující faktory* (solidarita očekávaná, ale neposkytovaná) a kvůli specifické cílové skupině je nutné přidat ještě čtvrtou dimenzi: *specifické faktory* (dané kombinací ztráty zraku a mateřství). Tyto čtyři faktory budou dále předmětem mého zkoumání. Poté, co uvedu použitou metodiku zkoumání, popíši ve čtyřech kapitolách věnovaných jednotlivým faktorům, co mně o vývoji solidarity mezi nimi a dětmi řekly v rozhovorech nevidomé matky.

Soubor a metody výzkumu

Ve výzkumu jsem uplatnila metodu porozumění (chápací metodu), protože hlavním cílem bylo porozumět vzniku a charakteru solidarity mezi těmito dvěma proměnnými. Tato metoda odráží poslání kvalitativního výzkumu: porozumění lidem v sociálních situacích (Disman, 2000: 289). Strategii výzkumu byla mnohonásobná případová studie, protože byla zaměřena na výzkumný soubor šesti nevidomých a slabozrakých žen. Podle Hendla (2005) se případová studie zabývá detailním studiem jednoho nebo několika málo případů. Výzkumníkovi jde o zachycení složitosti případu a popis vztahů v jejich

celistvosti. Důkladné prozkoumání jednoho případu přinese lepší porozumění podobným případům (Hendl, 2005: 104).

Jako techniku zjišťování jsem použila polostrukturované rozhovory zaznamenané na diktafon. Flick (2004) popisuje, jak v polostrukturovaném interview narativní příběhy dovolí výzkumníkovi se daleko více přiblížit dotazovanému a jeho zkušenostnímu světu, který je strukturovaný sám o sobě a umožní jej uchopit mnohem komplexněji. Technikou pro vyhodnocování rozhovorů byla kombinace otevřeného a axiálního kódování. Cílem těchto typů kódování bylo tematické rozkrytí textu a dat směrem k jejich interpretaci. Podle Strausse a Corbinové (1999: 42–45) jsou údaje po kódování znovu uspořádány novým způsobem prostřednictvím vytváření spojení mezi kategoriemi, čímž dávají vzniknout novým podkapitolám. V podstatě jde o hledání souvislosti mezi kategoriemi, jejich uvedení do kontextu a určení podmiňujících vlivů.

Výběrovým souborem bylo dvakrát šest nevidomých žen – matek⁴, šest respondentek ve výzkumu v roce 2010 a šest v roce 2011 (Sztotáková, 2010, 2012). Respondentky je možné rozdělit do dvou skupin: na ty, které o zrak přišly v průběhu těhotenství, a na ty, které se nevidomé narodily nebo o zrak přicházely postupně a děti se rozhodly mít až poté, co o něj přišly. Respondentky byly vybrány řetězovým výběrem, technikou „snow ball“⁵ (sněhové koule), ve které volba dalších respondentů pro výzkum probíhá na základě doporučení již zkoumaných jedinců. Předpokladem je, že budou znát další jedince s podobným osudem (Hartnoll, 2003).

Poznávacím cílem výzkumu bylo najít odpověď na hlavní výzkumnou otázku: Co a jak brání a napomáhá rozvoji solidarity mezi nevidomou matkou a jejím vidomým dítětem? V rámci operacionalizace teoretické části vznikly čtyři dílčí výzkumné otázky, kterými je hlavní výzkumná otázka doplněna. Jedná se o faktory, které mají na rozvoj solidarity mezi nevidomými matkami a jejich dětmi vliv. K hlubšímu porozumění aspektům mezigenerační solidarity mezi nevidomými matkami a jejich vidomými dětmi bylo nezbytné nalézt odpověď na ně a také získat odpovědi na hlavní otázku.

- I. Co motivuje nevidomé matky ke vstupu do mateřství?
- II. Co podporuje vznik solidarity mezi nevidomou matkou a jejím dítětem?
- III. Co brání rozvoji mezigenerační solidarity mezi nevidomou matkou a jejím dítětem?
- IV. Čím je mezigenerační solidarita mezi nevidomou matkou a jejím dítětem specifická?

Tyto dílčí výzkumné otázky vznikly v průběhu teoretického vymezení solidarity mezi nevidomou matkou a jejím dítětem.

Mateřství očima nevidomých matek

V této části příspěvku shrnuji výstupy rozhovorů s nevidomými matkami. Pro lepší přehlednost jsou rozdělené do čtyř kapitol, z nichž každá odpovídá na jednu z dílčích výzkumných otázek. Vzhledem k tomu, že se zároveň jedná o faktory, které mají na vznik a rozvoj solidarity vliv, je následující pasáž rozdělena do čtyř kapitol takto: *motivační, podpůrné, limitující a specifické faktory*. Části kapitol vznikly kombinací axiálního a selektivního kódování – shromážděním informací z rozhovorů, které tematicky spadaly pod jednotlivé dílčí výzkumné otázky.

I. Motivační faktory

První kapitola odpovídá na první dílčí výzkumnou otázku: „Co motivuje nevidomé matky ke vstupu do mateřství?“ Motivace k mateřství je prvním krokem k budování vztahu mezigenerační solidarity. Je jím vlastní rozhodování o tom, děti mít, o reprodukci. Tato kapitola zjišťuje, co nevidomé ženy vede k rozhodnutí mít děti a co do jejich rozhodnutí vnáší nejistotu. Do jaké míry si připouštějí rizika dědičnosti zrakové vady. Co nevidomé matky v rozhodování a přípravách na dítě podporovalo, co jim to naopak komplikovalo a co pro ně mateřství znamená. Ve výpovědích respondentek se opakovalo pět témat, která uvádím jako podkapitoly: *první zvažování, plánování mateřství*, které je spjaté s touhou po dětech, *přípravy na dítě, nedostatek informací a radost z rodičovské role*.

První myšlenky

První myšlenky popisují to, kdy začaly nevidomé ženy uvažovat o dětech, zabývají se touhou po dětech, která je za těmito myšlenkami a zvažováním. Z výpovědí nevidomých matek je možné vyzdvihnout jeden shodný jev, totiž že všechny nevidomé ženy chtěly mít děti a chtěly se stát matkami. „*Vždycky mi bylo jasné, že děti chci, a ani jsem neměla žádná proti.*“ „...*věděla jsem, že tu rodinu mít chci a že se toho nebojím.*“ Pociťovaly potřebu mít děti, ať už vnitřní nebo jako náplň v životě. V touze po dětech byl také patrný vliv okolí a vnějšího tlaku na přání mít děti (všechny kamarádky se vdávaly, apod.). Podpora partnera a sdílená touha po dětech byla přínosem.

Plánování mateřství a vliv genetiky

To, jestli bude dítě zrakově postižené, nebo jestli předají svou zrakovou vadu, bylo často zmiňováno. Důvodem překonání obav z mateřství bylo ověření vlastního zdravotního stavu. „...*tím, že já nemám rodovou vadu, takže jsem do toho šla.*“ Nebo ověření rodinného stromu a jistota, že sourozenci obou budoucích rodičů nemají zrakovou vadu. V jednom případě předání zrakové vady nepřipadalo respondentce natolik závažné, že by ji od rozhodnutí mít dítě odrážovalo, protože věděla, co nevidomost obnáší. „...*co je pro člověka, kterej ví, že má dědičnou vadu,*

co je pro něho jakoby představa, že bude dítě zdravý. Tím, že už to zná, ví, jak to chodí, tak se toho nebojí, že to dítě na tom bude jakoby stejně.“ Jedna respondentka šla na genetické vyšetření při těhotenství, ostatní ještě před otěhotněním. Další nevidomá žena se kromě toho ještě ptala již odrostlých vidících dětí nevidomých rodičů, aby se ve svém rozhodování ujistila. „...*ale tak já jsem ptala potom už odrostlejších dětí jako, jaký to bylo mít nevidomý rodiče. Jak oni se s tím sžili a ty slečny, co jsem se jich ptala, tak jim to nějak jako, nijak je to nepoznamenalo.*“ Nevidomé ženy také často řešily, jestli mateřství zvládnou. Pouze v jednom případě nevidomá žena otěhotněla, aniž by předcházelo zvažování životní situace a možností. Nevidomé ženy vnímají riziko dědičnosti, toto riziko zvažují a uvědomují si možné následky. Taktéž osobnostní předpoklady, zda mateřství nevidomá matka zvládne, byly jednou stranou při rozhodování. „...*přemýšlela jsem, jestli budu moc těm dětem dát to, co může zdravá matka, jestli jim to třeba nebude líto, že nevidím.*“

Nedostatek informací

V kontextu s plánováním rodičovství byl také zmínován častý nedostatek informací ohledně rodičovství nevidomých i ohledně dědičnosti a přenosu zrakové vady na děti. Převažoval kritický postoj k tomu, že je v průběhu školní přípravy nikdo nepřipravil na riziko dědičnosti ani je neobeznámil s tím, do jaké míry jejich oční vada může být dědičná. „...*ten strach, jak to zvládneš, kdo ti pomůže nebo kde získat nějak blůšší informace, nějak rozsáhlejší, co s tebou jako bude, ... ve škole, kde ses o své vadě nedozvěděla zdaleka nic, natož že je dědičná, to se člověk jakoby díví až potom.*“ Chyběly jim také informace, které by se zaobíraly zakládáním rodiny s partnerem, který má také zrakovou vadu a riziko jejího přenosu v kombinaci s vlastní vadou. Nevidomým ženám také chybělo, že je nikdo nepřipravil na to, že jejich dítě by také mohlo být zrakově postižené, s tím, co by pak následovalo. „*Chybělo mi to moc, je to škoda, člověk kdyby byl na to připravený, tak a věděl by o tom, tak by se furt neptal a možná by nedělal kdoví jaký rozhodnutí.*“ V souvislosti s tímto nedostatkem informací byla zřejmá velká rozhořčenost mezi respondentkami. „*Ne, nikdo se, když jsem byla jakoby dítě, ne bavil o tom – a kdybys náhodou chtěla mít dítě, tak dej si pozor na to a na to. ...ani třeba v nějaké občanské nauce, kde se bere nějaká rodina, ...vo nějaký genetice, vo nějakých vadách, vo nějaké péči nebo připravenost o tom, že můžeš mít i ty postižený dítě, co s tím, jak se s tím vyrovnat, jak se k tomu postavíš, kam si pro radu – to vůbec. A to není doted!*“

Přípravy na dítě

Nevidomé ženy se v těhotenství na dítě připravovaly různými způsoby. Některé pouze svépomocí nebo za pomoci knih. Další konzultovaly s kamarádkami, jiné navštěvovaly předporodní kurzy.

„...i na předporodní kurzy, všude mě doprovázel manžel, tam taky jsem se kupodivu setkala jako s takovým přístupem dobrým.“ Nevidomé ženy připravovaly na dítě sebe samu a své okolí, zmiňovaly přípravu bytu a jeho přizpůsobení pro příchod dítěte: „...celkově jsem se snažila, aby zařízení bytu a kuchyně bylo účelné a praktické.“ Přípravy obnášely také i určité obtíže, jako byl například strach se účastnit kurzů společně s vidícími ženami, nedostatečná informovanost o možnostech nebo nevědomost, kde najít informace a načerpat potřebné znalosti, rady a podobně. „...bohužel jsem neměla možnost čerpat někde informace týkající se přímo rodičovství beze zraků.“ „...měla jsem zase strach jít mezi ty normální.“ „...o tom nevěděla, o nějakých těhotenských kurzech nebo o nějaké přípravě, jaký má člověk možnosti, aby zapadl mezi tu normální společnost.“ „...nějako sem pořádně nevěděla, co budou potřebovat nebo prostě. Nikdo nebyl schopnej to vysvětlit, nebo se o tom jakoby pobavit, brala jsem to jako dobrodružství.“ V přípravách nevidomým nastávajícím matkám pomáhali hodně partneři. Vždy byla hodně ceněná předchozí zkušenost s péčí o děti, s vlastními sourozenci, s dětmi přátel nebo s dětmi sourozců. „...jako ta sestra tím prošla, tak už jsem věděla, co mě tak bude asi čekat.“ „...taková ta praxe u těch malých dětí od mých sourozců, tak jsem se až tak nebála no.“ Různý praktický nácvik a také lepší a snáz srozumitelné vysvětlení převažovalo od známých, kteří se za nevidomými matkami stavovali do porodnice, než od odborného personálu v porodnicích, který často neví, jak nevidomé ženě činnosti vysvětlit, protože je zvyklý na vizuální nácvik a vysvětlování. „Lepší pro mě bylo, když se za mnou stavil někdo, kdo je zvyklý mluvit s nevidomým, moji známí, a ukazovali mi ten grif.“

Radost

Při výzkumu bylo zjištěno, že respondentky často zmiňují okamžiky v mateřství, které jim přinášely radost a kdy pociťovaly při výchově hrdost na děti i samy na sebe. „Jestli jsem na něco hrdá, tak je to o tom, že jsem nakonec zvládla péči o děti a domácí povinnosti i v situaci, kdy od nás odešel partner.“ Radost nevidomým matkám nejvíce přinášel pokrok dětí a nové věci, které se děti naučily, jejich přirozený vývoj, mnohdy se srovnávaly s ostatními vidícími rodiči. „...každý malý pokrok, který moje děti v takovém tom přirozeném vývoji udělaly. Takto to mají asi všichni rodiče.“ „...vždycky z každého úspěchu z každé nové věci, co se holky naučily.“ Zároveň měly pocit uspokojení z toho, že mateřskou roli zvládají a jsou jim dobrými matkami, jsou schopné uspokojit jejich potřeby, také z toho, že je dobře vychovaly a předaly jim do života cenné věci. Zároveň mají radost z toho, že je děti neodsuzují kvůli nevidomosti. „Radost mám z toho, že jsem se je snažila přimět k tomu, aby byly relativně normální ty děcka, že jsem někde neklešla na duchu, že jsem to nevzdala, že se mi to podařilo je přimět k nějaké komunikaci, k nějakému souladu,

...rozumět jim, radost z toho, že mě neodsuzují z toho, že mají matku, která nevidí.“ Nevidomé matky mají také dobrý pocit z toho, že jsou pro děti vzorem a oporou. „...tak že tu jsem od toho, že tu oporu ve mně můžou mít.“ Mateřství se pro nevidomé ženy stává přesahem do budoucnosti, že něco ze sebe předají dál, že něco po nich zůstane. „...je to takové naplnění toho života, těch mých přání a takovou potřebnost. Cítím, že jsem někomu užitečná, že můžu někomu něco zase do toho života předat. Že jednou třeba po mně zase zůstane něco, a když jsou děti, potom jsou zase vnoučata.“

Dílčí závěr I: Na motivaci ke vstupu do mateřství mělo vliv několik aspektů. Kladně v přípravách na příchod dítěte působilo vstřícné přijetí vidícím okolím, podpora manžela a předchozí zkušenosti s malými dětmi. Negativní vliv naopak měl nedostatek informací a neznalost zdrojů informací, vlastní strach začlenit se mezi vidící společnost a neochota okolí se s nastávající nevidomou matkou o jejím rodičovství bavit.

II. Podpůrné faktory

Druhá kapitola ve svých pěti částech: *pomoc dětí vs. vodící děti, blízcí: partner, prarodiče, lékaři, motivace a svépomoc*, odpovídá na druhou dílčí výzkumnou otázku: „Co podporuje vznik solidarity mezi nevidomou matkou a jejím dítětem?“ Zaoobírá se podporou a pomocí, které se nevidomým matkám dostávalo, uvědomovaly si ji a váží si jí. Také podporou, kterou by ocenily, ale které se jim nedostávalo.

Pomoc dětí vs. vodící děti

Fenomén „dětských otroků“, což znamená využívání dětí ke kompenzaci vlastních nezvládnutých problémů, jak jej popisuje Wiener a Rucká (2006), byl v povědomí nevidomých matek rozšířen. Některé respondentky tento obrat znaly, jiné se k němu vyjadřovaly, bez toho, aby znaly jeho přesný název. „Rodič by měl mít nejdřív zvládnutýho sebe sama. Dítě pak sice pomáhá, ale je otrok.“ Všeobecně však převažovalo odsuzování tohoto typu zneužívání pomoci dětí a využívání dětí ke svému prospěchu. Často zmiňovaná byla ochota spolupracovat a žádání dětí o pomoc, ale jen pokud ony samy chtějí. Vysoký důraz byl kladen na to, aby nevidomí rodiče nepředávali zodpovědnost za vlastní osobu na vlastní děti, protože rodiče by měli být zodpovědní jak za sebe, tak za své děti. Respondentky uváděly, že je pro ně důležité, aby byly pro své děti vzorem, byly soběstačné a samostatné. „...to prostě oni musí mít ten vzor, prostě ty musíš být ta jedinečná, ta, která všechno zvládne, naprosto a dítě není k tomu, aby když já jsem bezmocná, tak aby se mnou dítě šlo a dělalo mi doprovod jako k tomu, že mi najde to, co já potřebuju, když se on v tom nevyzná. To v žádném případě.“ Pomoc dětí by měla být přirozená, ale nemělo by existovat jejich zneužívání. „...Já to mám jako tak, že se s nimi

domluví, a pokud chtějí, tak jsem ráda, když pomůžou. „Dítě má chuť s něčím pomáhat, ale vždycky poprosím, zeptám se, jestli na to má čas, musí to dělat ze své vůle.“ Nevidomé matky ve svých dětech nacházejí pomoc, oporu, motivaci a jsou pro ně podporou – ochota dávat i přijímat pomoc, jako hlavní znak solidarity, je zde oboustranná. Nevidomé matky měly nastavena pro pomoc dětí pravidla, která zaručovala, že nepřekročí hranici zneužívání vidících dětí pro svou potřebu. *„Nemustí svoje rodiče převádět, nechci, aby to dítě mělo na zodpovědnost trasu, nechci, aby mělo na zodpovědnost mě. Já mám na starost dítě a je to moje zodpovědnost, se postarat. Přecházíme, kde to znám.“* Pokud přenechávaly část zodpovědnosti za trasu při chůzi, tak jen v místech a v situacích, ve kterých si byly jisté. Snažily se děti nezatěžovat více, než by je zatěžovala vidící matka, o pomoc žádají a využívají ji, pouze pokud jejich děti chtějí pomáhat a mají na to čas. *„...ale když nemají náladu, tak to já je nenutím, aby třeba jsem jim to nezprotivila a aby si neekly, no tak tu musíme pořád pomáhat, aby neměly ten pocit jako, že musí nějak něco navíc, co třeba nemusí další děcka.“* Opět zmiňovaly důležitost komunikace a její nastavení v kontaktu s dětmi, blízkost vztahu, vzájemné porozumění a důležitost domluvy, aby je do něčeho nenutily a jejich pomoc byla přirozená, aby děti samy chtěly pomáhat a nepřebíraly odpovědnost za nevidomou matku. *„Je to každodenní vyladování, je nezatěžovat. Něco přenechat na děti, ale jen to, co jsem si jistá.“* „No a zase děti mají ale automaticky chuť pomáhat přirozeně, baví je to, mají z toho hezký pocit, že pro rodiče něco hezkého udělaly, kde je ten stříh, kdy to začne děti otravovat, kdy už na ně začnu klást moc zodpovědnosti.“

Blízcí: partner, prarodiče

Často zmiňovaná byla podpora partnera, ať už jako existující, anebo naopak nedostatečná. Podpora partnera byla považována za nezbytnou a za nejdůležitější. Sdílení plánů, přípravy a později i péče o děti. *„...na ty kurzy, že ten manžel chodil všude se mnou, ty informace získával, že se těšil.“* Účast partnera na přípravách a po porodu, jeho společnost a zájem byly vysoce ceněny. *„...manžel byl po porodu, když sem ležela jako nadstandard na pokoji, učil se rovnou od začátku se mnou přebalovat.“* Také pomoc rodičů při hlídání a pochůzkách byla často zmiňována. Účast partnera, který sdílel rodičovskou roli, nevidomé matky posilovala. S praktickou stránkou péče o děti jim nejčastěji pomáhala matka. *„...mamka, když bylo potřeba, tak teda se vším, vod toho mala až do tedka, zašít, vyšít, ušít.“* „...mamka třeba se mnou šla zase nakoupit ty věci, co budu potřebovat.“

Lékaři

Reakce a chování lékařů a zdravotnického personálu nebylo příliš často vnímáno jako podpůrné, spíše naopak. Některé respondentky však měly dobrou zkušenost *„...spíš vstřícnou, protože mě takhle třeba*

gynekoložka znala jako, tak jako vůbec, ta nám fandila“, bohužel dobré zkušenosti byly spíše výjimkou⁶. Je nutné zdůraznit, že podpora zdravotnického personálu je pro nevidomé ženy, nastávající matky nebo nevidomé matky velice významná. *„Všem bych doporučila vybírat pečlivě lékaře, je nutná důvěra, aby vás bral jako rovnocenné bytosti a měl s vámi, jak to říct, nějak přímý partnerský přístup.“* Dodává jim pocit sebedůvěry v tom, že mateřství zvládnou a že se nejedná o něco nemožného. Nevidomé ženy v těhotenství vstřícný a optimistický přístup velice podpoří. *„...na ultrazvuku, tak tam byl velice milej doktor a ten to bral jako tak, že tak člověka tak nějak jakoby, nevím, jestli podpořil nebo co, ale bylo to takový jako strašně milý ten přístup, jo, těhotná, jste v půlce, no to je úžasný.“*

Motivace

Motivací do aktivního života byly pro nevidomé matky ve většině případů právě jejich děti. Stejně jako v dětech viděly respondentky oporu a děti jim pomáhaly, tak je také děti motivovaly, aby se učily novým věcem. V několika případech respondentky považovaly vlastní děti za hnací sílu k jejich adaptaci na handicap. *„Děti sem vnímala jako impulz k tomu, abych hledala organizace a další kontakty, které by mi v mé situaci poradily a pomohly.“* V jiném případě respondentka vypovídala, že dítě je hnacím motorem a jinak to nejde, než se o dítě postarat *„...donucený téma okolnostma, tím, že jako ty děti mají, tak prostě to je motivuje. Tady to, že je taková motivace k tomu, aby něco pro to udělaly“* a její zraková vada jde díky tomu stranou, protože se o něj musí postarat, musí mu uvařit a poskytnout mu správnou výchovu a vzor.

Svépomoc

Některé oblasti nemohla obsáhnout vnější podpora od okolí nevidomých matek, ale nevidomé matky ji nacházely uvnitř sebe a mohly tak využít vlastního nastavení a vlastních vnitřních zdrojů síly, kreativity a nápadů. *„...dodávání si toho nějakýho sebevědomí, překonávání se v tom, že kdo jinej se teda jako bude starat než já.“* Pokud neměly na koho se obrátit nebo pomoc tohoto typu neexistovala, samy si vymýšlely, jak situace zvládat. Ve více případech objevily vlastní způsob a přicházely na zajímavá řešení. *„...já jsem si nakonec na všechno tak nějak přišla. Hračky jsem si kupovala tak, abych je mohla potom učit barvy, abych já to poznala tím tvarem.“*

Dílčí závěr II: Na základě zpracování pěti témat lze na položenou otázku odpovědět takto: podpora je nezbytným aspektem při budování solidarity i v životních situacích nevidomých matek. Nevidomé matky především oceňovaly pomoc a podporu partnera, dětí, rodiny – zejména prarodičů a přístup okolí, ze kterého ještě navíc vyčnívali lékaři a lékařský personál⁷. Nevidomé matky odsuzovaly utilitární pomoc od svých dětí, kdy by byly v pozici

„dětských otroků“, jak je popisuje Wiener a Rucká (2006), a k této podobě podpory se staví veskrze kriticky – nepovažují ji za projev ani podobu solidarity. Nechtějí odpovědnost za sebe nutit dítěti a vždy se nejprve snaží být zodpovědné samy za sebe. Podle empirického zpracování informací získaných ve výzkumu se dala podpora ještě rozdělit na *vnitřní podporu*, kterou nevidomé matky nacházely samy v sobě, a *vnější podporu*, kterou obdržely ze strany svého okolí – solidaritu. Motivace být samostatná, překonat běžné problémy a seberealizace v mateřské roli je silný impuls k tomu, všechny překážky překonat a zvládnout.

III. Limitující faktory

V této kapitole hledám odpověď na otázku: „III. Co brání rozvoji mezigenerační solidarity mezi nevidomou matkou a jejím dítětem?“ Rozborem záznamů rozhovorů jsem našla šest témat, která se vztahují k této dílčí výzkumné otázce. Jedná se o: *dožadování se pomoci*, které je nevidomým matkám velice nepříjemné, *chybějící a očekávaná podpora*, které se nevidomým matkám nedostává, *intervence a reakce okolí*, kdy se jedná o zásah nevyžádaný a nečekáný nebo až hrubý a nepřátelský, *lékaři a lékařský personál*, kteří někdy neumějí s nevidomými matkami citlivě zacházet a dokážou je ranit vlastní neomaleností, *rodina a známí*, kteří se k těhotenství a mateřství nevidomých žen staví nesouhlasně, negativně a mohou je od vstupu do mateřství odrazovat nebo je podceňují, že jej nezvládnou.

Dožadování se pomoci

Životní situace nevidomých žen je také určována tím, že si mnohem častěji musí žádat o pomoc, o laskavost, o nějakou službu než vidící lidé. Nevidomé ženy to však neberou jako samozřejmost a naopak je jim to mnohdy nepříjemné a připadají si, že se musí něčeho doprošovat. „*Furt se musí člověk dožadovat nějaké zdvořilosti, aby to nevypadalo jako nějaká samozřejmost. Pořád jakoby někoho otravuješ, jakoby vyložené řečeno.*“ Nerady se domáhají výhod a speciálního zacházení. „*...nedomáhat se toho, že mně musí prostě všichni za každou cenu prostě být pomocní. Jakože se pozor, jsem slepá a musíte a tadyto.*...“

Chybějící a očekávaná podpora

Někdy se podpory nevidomým matkám nedostávalo. Podpora buď neexistovala v době, kdy měly malé děti a potřebovaly ji: „*Dnes vidím velký posun v osvětě rodičovství, tenkrát se mi praktických rad naprosto nedostávalo.*“, nebo neexistuje doposud: „*...tak se obracela na TyfloServis, ale oni spíš ukazovali bracký, jakoby speciální bracký, s kterými si hrají nevidomé děti. A to mi bylo k ničemu.*“ Podporu nenalézaly ve více oblastech. Někdy to byla péče o děti, vhodné pomůcky, jejich správná výchova, možnost se zajít někde poradit, „*...nebyly asistentský služby, nebylo*

takhle jako nic, dobrovolnický náký centrum. Všechno to jakoby začínalo.“ nebo také podpora v rozhodování dítěte mít a ponechat si těhotenství. „*Naopak zdravotní sestru napadlo, jestli to nedat ještě pryč, jo. Jenom z toho důvodu, že to nezvládnou a že mě nikdo nepodporí.*“ Většina nevidomých žen zmiňovala nejistotu ohledně finanční soběstačnosti a zajištěnosti. „*Jestli mám nějaké obavy, jak mateřství beze zraku zvládnou, tak jsou jediné finančního charakteru.*“

Lékaři a lékařský personál

Reakce zdravotníků, lékařů a lékařského personálu byly velké téma pro nevidomé ženy, protože si většina z nich zažila nějakou negativní zkušenost. Většinu nevidomých žen shazoval a ubližoval jim necitlivý přístup, podle jejich názorů si lékaři někdy ani neuvědomovali, co tím nevidomým ženám způsobí, reagovali nepřiměřeně, protože očekávali, že nevidomé ženy nezvládnou péči, zpochybňovaly to anebo si mysleli, že by děti vůbec mít neměly. „*...ježišmarjá vy jste těhotná, neblázníte? To ti vyložené vynadali, jo, jak si to dovoluješ mít dítě. Já nevím, jestli v tom byl strach, jako že co s ním budete dělat ženská? Dyť nevidíte, jo?*“ Nevidomé ženy si silně uvědomovaly, že mají právo na různá vyšetření i s handicapem a většinou zaznamenaly problém na gynekologii, kde najednou chyběl rovný přístup k pacientům. Některým ženám připadalo, že devalvují i jejich intelekt. „*Oni si totiž někteří doktoři myslí, že když člověk nevidí, tak že aj blbej a nemožnej, ...tadyhle ten pan doktor se mě zeptal, jestli jako vim, že jako je možnost interrupce.*“ Pro nevidomé ženy bylo důležité, aby je lékaři drželi nad vodou, ocenili je a nepodceňovali je. Přístup lékařů si vnitřně odůvodňovaly různými způsoby, většinou tím, že si to nedokážou představit. „*Že si to jednak nedokážou představit, tak proto vlastně takhle jako vybuchnou, aniž by si uvědomili, že tě tím naprosto odrovnají, jo. A že to od těch doktorů bereš tak, jako že udělala jsem něco špatně? Nebo se to nesmí nebo nemám snad právo na to se rozmnožit?*“ Jedna žena, která měla sice vlastní zkušenost dobrou, znala z doslechu různé případy, kdy tomu tak nebylo. „*Slyšela jsem spoustu vyprávění, kdy se nevidomé ženy setkaly s vulgaritou, kdy se lékaři diví, že není nevidomá žena sterilizovaná, a jindy je přesvědčují k potratu.*“ Na negativní reakce lékařů reagovaly nevidomé ženy různě, některé se snažily to ignorovat a nenechat se tím vykoletit nebo naštvat, jiná se rozhodla brát na další vyšetření s sebou partnera, aby je doktorka začala brát jako celek a naučila se je respektovat.

Rodina a známí

Rodina, příbuzní, kamarádi a známí očekávají od nevidomých matek někdy, že to nebudou zvládat, a tím je podceňují „*No, to jsem zvědavá, jak ta se s nimi bude učit, když na to nevidí.*“ Rodiče se k nevidomým dětem, kteří plánují rodinu, staví různě. Někdy jsou schopní je odrazovat, jindy stojí

při nich a stanou se podporou. Zrazování od vstupu do mateřství, se kterým se někdy nevidomé matky setkaly, může být ovlivněno očekáváním, že nevidomá žena dítě mít vůbec nebude nebo že se o něj nebude schopná postarat. „*Známi se stavěli k mému těhotenství různě, v podstatě s větší či menší dávkou pochybností, jak se to dá bez zraku zvládnout. Asi bylo vymyšleno mnoho dramatických scénářů na toto téma, hlavně za mémi zády, já se to musela naučit neřešit. Bydlíme na vesnici, kde je velmi malá osvěta k tématu života se zrakovým postižením, to situaci pro mě osobně spíš znepříjemňovalo.*“ Toto odrazování a zpochybňování schopnosti vychovávat děti bylo pro nevidomé matky vždy těžké překonávat. „*To je prostě hrozný, ty víš, že na něco máš, a někdo ti řekne – si myslí, že nejsi schopnej tady tohoto.*“

Reakce a intervence okolí

Reakce okolí ve smyslu cizích lidí a náhodných kolemjdoucích, kteří se mnohdy zachovávají nevhodně a tím způsobí nepříjemnosti nevidomým matkám. Děti na nevhodné komentáře reagují a chtějí je vysvětlit, nevidomé matky pak musí svým dětem vysvětlovat, proč je jim věnována od okolí taková pozornost a dostává se jim negativních komentářů. „...musela akorát holkám vysvětlovat, proč si ta paní myslí, že jsme chudata. Já jsem jim to tak jako řekla, že ta paní si myslí asi, že nezvládnou nic, když nevidím, takže si myslí, že jsem chudata a že o ně neumím pečovat.“ Povětsiše se nevidomé matky musely naučit komentáře a zrazování lidí neřešit, i když jim to bylo vždy velice nepříjemné, řešily to souhrnně tak, že se nad kritické lidi dokázaly povznést. „...když někdo viděl, jak jdu s hůlkou a teď, že už asi budu těhotná, tak jsem tam třeba slyšela: „no chudák děcko. No, ta je blbá teda.“ „...já jsem si říkala, že ten člověk asi nic neví o nevidomých.“ Dalším zmiňovaným aspektem byla nevyžádaná intervence cizích lidí, kteří se mnohdy zachovali vůči nevidomé matce necitlivě. Někdy s dobrým úmyslem, výsledek však pozitivní pro nevidomé matky nebyl. „*Stojím někde s holí bílou a dítě vyvádí no a kolemjdoucí mě kritizují. Nejhorší je, když se do toho pletou a začnou komunikovat se mnou nebo s dítětem, radějí mi, co mám dělat, jedna paní mi strašila dceru, že si jí vezme domů, to bylo hrozný. Lidí jsou tak nějak urputnější, když jde o nevidomou maminku, a je pro mě vždycky stresující se hádat s těma lidma.*“

Dílčí závěr III: Mezi negativní vlivy, které ovlivňují budování vztahu mezigenerační solidarity, patří podceňování ze strany okolí, nevhodné reakce a předsudečné chování, se kterým se nevidomé matky setkávají, zejména ze strany lékařů a lékařského personálu. Některé reakce si dokážou zpracovat v sobě samy, ale pokud jde o reakce a komentáře pronesené před dětmi, je pro ně těžké vysvětlovat dětem, proč je někdo podceňuje. Což může v dítěti zasít nedůvěru ve schopnosti matky. To nejčastěji brání v rozvoji solidarity mezi nevidomou matkou a vidomým dítětem.

IV. Specifické faktory

Ve výzkumu se objevilo těchto sedm témat: *vnímání dítěte, oznamování nevidomosti dětem, hranice, alternativy, sebepečení, bezpečí a důvěra*. Podrobnějším popisem a interpretací výpovědí, které se vztahují k těmto sedmi tématům, se pokusím zodpovědět čtvrtou dílčí výzkumnou otázku: „Cím je mezigenerační solidarita mezi nevidomou matkou a jejím dítětem specifická?“ Budu se zabírat specifickými faktory, které ovlivňují budování vztahu mezigenerační solidarity. Specifiky danými unikátní konfigurací jednotlivých aspektů podpůrného vztahu, která jsou důležitá pro svou jedinečnost, protože vidomé matky podobné aspekty ve vztahu ke svým dětem nemusí vůbec řešit nebo se v jejich vztahu nevyskytují.

Vnímání dítěte

Vnímání dítěte bylo pro nevidomé matky založené na jiné bázi než na té vizuální. Nevidomé matky zmiňovaly, že mezi nimi a dětmi vznikal bližší vztah a harmonie, podle kterých dokázaly poznat, co se s dítětem děje. „*Co je hodně těžký, poznat na tom dítěti, že se s ním něco jakoby děje, ...člověk potom musí být maximálně vnímavý, citlivý, ale odhadnout to, to je hodně složité. Musí v tom být nějaká určitá harmonie.*“ Nedostatek vizuálních podnětů byl kompenzován sluchem, hmatem a intuící. Pro nevidomé matky byla důležitá vnímavost a citlivost k rozpoznání toho, jak se dítě tváří, co cítí a jestli mu něco není. „...získávání nějaké té jistoty na bázi intuitivní, musí to být nějaká ta harmonie a ten takový ten citění toho dítěte, když ho neseš, cítit prostě tu jeho potřebu nějakou, emoci...“ Příkladem bylo uspávání dítěte, kde se nevidomé matky mohly orientovat pouze posloucháním dechu. „...když teda uspáváš, umět to tak nějak odhadnout.“ Chování dítěte je podle nich nepřirozenější, ale i tak nesnadno poznatelné. Od začátku hraje velkou roli dotyk, fyzický kontakt, napojení na sebe navzájem a těsný vztah.

Oznamování nevidomosti dětem

To, že svoji ztrátu zraku a fakt, že nevidí, musí svým dětem vysvětlovat, bylo pro mnohé z žen obtížné. „*Dcera si neuvědomovala, že nevidím, do tří let, pak jsem hodně řešila, jak s ní to téma otevřít. Bylo to pro mě důležité a nevěděla jsem, jak na to.*“ „*Hodně těžký vlastně bylo to vůbec dětem vysvětlit a říct, že nevidím. Vysvětlit, že to nedělám očima. Dcera to nemohla pochopit úplně.*“ Protože o své děti pečují automaticky, bez problémů se pohybují, jejich malé děti nerozumějí tomu, že jejich matky nevidí, ani pojmu nevidomá, protože si jej kvůli abstraktnosti nedokážou vysvětlit. Od malička to sice intuitivně cítí a podávají věci matce k prohlédnutí, jsou zvyklé se ozývat, ale nechápou, že nevidí. „...oni jako si to mysleli, že to jako nějak funguje tak, že prostě je to všechno jako v pořádku ... není problém vůbec žádnéj nikde, ...přebalíš,

přenešeš, položíš... Ale pak už je větší a teď nastane, možná při krmení, když jako sedí a dyž ho člověk krmit a teď se musí učit tu cestu tou lžičkou do té pusy, teď se netrefuješ a ono se diví, co teda jako děláš.“ Nevidomé matky proto považují za významné a složité, jak dítěti oznámit, že nevidí.

Hranice

Důležitým aspektem budování vztahu mezigenerační solidarity je schopnost zdravě si připustit hranice, čeho jsou bez zraku schopné, co jsou schopné kompenzovat jinými pomůckami, pamětí a smysly a kde je hranice toho, čeho už schopné nejsou. *...já to беру tak, že co můžu, můžu. ...co nemůžu, tak musím na to mít holt pomoc. Já jsem s tím, s takovým vědomím do toho šla, že určitě to nebude, že úplně všechno zvládnou sama.*“ Je jasné, že bez schopnosti přijímání vizuálních podnětů existuje určitý počet aktivit, schopností a kompetencí, které nevidomé matky nemohou vykonávat a mít. Není to však na škodu, tyto aktivity můžou přenechat někomu jinému a mohou si najít jiné aktivity a činnosti, které by naopak dětem nenabídl nikdo jiný. Všeobecně se nevidomé matky vyjadřovaly tak, že je nutné brát to tak, jak to je, a umět si to přiznat. *Je potřeba se naučit říkat jim, že nevím, že se musíme zeptat tatínka, babičky nebo někoho jiného. Že něco nevědět není špatně, umět to přiznat.*“

Alternativy

Rodičovství nevidomých žen je také o hledání alternativ, když nemohou dělat všechny věci, najdou si cestu, jak to dělat po svém jinak nebo umět najít jinou cestu. *„Nějaké věci musím těm dětem vysvětlovat jinak, jakoby tak po svém. Jinak, než kdybych na to viděla. Nebo když třeba se mě holky na něco ptají a já nevím, tak řeknu, tak zeptáme se společně... No a zeptáme se, hned najdu ty informace někde jinde, aby jsme to zjistili.“* *...něco jsem děti nemohla učit já, ale učil je manžel. Někdy mi to bylo líto, že se nechytím do té aktivity, kompenzuju to tak, že hodně s dětma mluvím, hodně komunikuju, nemyslím si, že to zvládnou vykompenzovat všechno... Děti mohou mít záliby, na který nevidomý rodič prostě nedosáhne, tak to chce brát tak, jak to je, a nastoupit musí prarodiče, kamarádi nebo partner.*“ Alternativy do velké míry souvisí s limity. Úvědomění si vlastní meze a hranice schopností vede k nalézání alternativ.

Sebepečí

Pro budování mezigenerační solidarity je důležité, jak se nevidomé ženy berou, jak přistupují k sobě samé a ke své zrakové vadě. Jejich vnitřní nastavení určuje specifickou životní situaci. *...určitě nezvládnou to, co bych zvládala, když bych viděla, ale já tím, že jsem se tak už narodila, tak já to беру přirozeně tak, jak to je ... v rámci možností žiju naplno, využiji všeho, co můžu, a všechno zkouším, zkouším, co jde, nebojím se tak pouštět do nových věcí nějakých.*“ Náhled na vlastní

životní situaci ovlivňuje přístup k dětem i jejich rodičovskou roli. Sebepečí úzce souvisí se schopností zdravě určit vlastní meze a nenechat se jimi brzdit a zároveň se nepřeceňovat. *„Dokážu odhadnout svoje schopnosti, svou nějakou jako sílu, a odhodlání k něčemu.“* *...člověk se naučil nějak fungovat nebo být nějak jakoby samostatně, že jakoby má člověk možnost si říct sám, jak půjde, jak to bude dělat.*“

Bezpečí

Důležitou oblastí pro všechny nevidomé matky bylo zajištění bezpečí dětí, aby se jim nic nestalo. Bezpečí obsahovalo různé oblasti: zajištění před nehodou a úrazem, před požitím něčeho nevhodného, zajištění prostoru v bytě nebo domě a minimalizace rizik při jejich samostatném pohybu. Hlídaní dětí byla pro nevidomé matky vždy velká výzva a nápor na ostatní smysly. Nevidomé matky se snažily nebezpečným situacím a ohrožení dítěte také předem předcházet, například vybudováním pravidel a přirozené autority. Často zmiňovaná byla kontrola dětí, které se naučily ozyvat se po matčině zavolání. *„Velice brzo jsem děti naučila, že když zavolám, že se ozvou „tady jsem“ a někdy i: co děláš? Ale čím jsou starší, tím to víc vynechávám, aby neměly pocit, že je hlídám.“* Dítě měly také neustále ve své blízkosti. *...dítě na dosah, tak jsem měla strach, že se něco děje, takže s tím dítětem prostě komunikace tam musela nák být jo, pořád s ním nák jako mluvit, a když si to dítě uvědomilo potom v těch dvou třech letech, tak to hlásí – tady sem, tady sedím.“* Pro nevidomé matky se komunikace stala velice důležitým prostředkem, jak bezpečí zajistit, a také, jak být s dítětem neustále v kontaktu. Často zmiňovaná byla důležitost toho, mít dítě neustále na dosah ruky. Hodně důležitě bylo upřádání bytu a systém ve věcech. *...všechno musí být tak jako na svém místě, aby nebyl chaos a aby dítě nepřišlo k úrazu. Musí si člověk udělat takový svůj systém, jak mu to pasuje a pěkně všechno v klidu.*“ Odstranění nebezpečných předmětů z dosahu a vedení dětí k tomu, ten systém v domácnosti dodržovat. Bezpečí bylo nejrozsáhlejší oblastí, ke které se nevidomé matky vyjadřovaly. Její důležitost je patrná z jejich reakcí, komentářů, zabezpečení, technik a metod, které měly zajistit, aby se dítěti nic nestalo. *„Chodili jsme určitě bez bot, no ... koberce, aby to bylo jako měkký, a tak když to dítě jako nák přepadne, aby se nic nestalo, ...takový ty mycí prostředky a vůbec toaleta, záchod, aby se tam nedostala, neustále zavírat za sebou ty dveře.“* Zabezpečení dítěte probíhalo po stránce praktické, po stránce vlastního vnitřního nastavení, soustředění, pohotovosti a schopnosti rychle reagovat *„tím, že se člověk naučil být i pohotovější, tak prostě jako přizpůsobivější a ve střehu“* i po stránce preventivní, kdy se nevidomé matky snažily bezpečí zajistit předcházením nebezpečným situacím a okolnostem, uvolněním si trasy v bytě, když za dítětem poběží, a dobrou orientací jak v bytě, tak i venku. Jedna z matek uváděla, že dala pro jistotu do oken okrasnou mřížku,

jiná to řešila domluvou. „Od malička jsem vedla děti k tomu, že na okno se neleze, a když se jde z okna koukat, tak to má pravidla, dá se tam židlička a obě chodidla na ní musí být. Prostě tomu dopředu zamezit.“

Důvěra

Důvěra vybudovaná mezi nevidomými matkami a jejich dětmi byla vysoce ceněná a často zmiňovaná. Bližší vztah a blízká komunikace s dětmi byly základem pojetí výchovy nevidomých matek a byly nezbytné právě kvůli nemožnosti vizuálních podnětů a kontroly. „...o té důvěře, určitě to musí být, že se mě nesmí pustit a nesmí vběhnout do silnice, tak samozřejmě jsem dala těm holčákům volnost, ale musela jsem jim důvěřovat, že teda mi nikde neutečou.“ Důležitá je pro nevidomé matky také informovanost, která je také založená na důvěře, a to, že před nimi dítě nebude nic tajit. „Doma děláme takový, říkáme tomu „vysvětlování“, protože nevidomý musí mít informace, aby to děti na sebe řekly, aby se to před námi nezamlčelo.“ Důvěra v mezigenerační solidaritě nevidomých matek a jejich dětí byla vždy oboustranná. „...oni se na mě jako můžou maximálně spolehnout a to jim potom zase říkám, já se musím na vás maximálně spolehnout.“

Dílčí závěr IV: Specifikem solidarity mezi nevidomými matkami a jejich dětmi je důležitost zajištění bezpečnosti dítěte, které není oproti vidícím matkám postaveno na vizuální kontrole. Nevidomé matky se snaží nebezpečí předcházet, mají systematicky uspořádaný byt a od malička v dítěti budují zvnitřněná pravidla bezpečnosti, která je potřeba dodržovat. Snaží se o otevřenou komunikaci, která je pro ně základem vztahu s dětmi. Malé děti si nevidomost matky neuvědomují, a nevidomé matky proto považují za složité dítěti oznámit, že nevidí. Pro posílení vzájemného vztahu je pro nevidomé matky podstatné uvědomění si vlastních hranic a následně hledání alternativ.

Závěr

V průběhu empirického zkoumání vyšlo najevo, že mezigenerační solidarita, mezi nevidomými matkami a jejich vidomými dětmi, je přirozenou součástí jejich života. Mateřství pro ně má nezastupitelnou hodnotu. Za důležité považují soběstačnost, nezávislost a schopnost samostatného pohybu jako předpoklad ke vstupu do mateřství. Nevidomé matky konstruují solidaritu se svými vidomými dětmi jako součást širší sítě podpůrných a komplikujících vztahů s lidmi v jejich prostředí. Důležitost mají interakce s druhými, které mohou rozvíjející se solidaritu podpořit nebo naopak utlumit. Cílem tohoto příspěvku bylo zodpovědět otázku: „Co a jak brání a napomáhá rozvoji solidarity mezi nevidomou matkou a jejím vidomým dítětem?“ Dílčí výzkumné otázky jsou zodpovězeny prostřednictvím dílčích závěrů na konci jednotlivých kapitol, shrnují tak faktory, které mezigenerační solidaritu ovlivňují.

Rozvoji solidarity napomáhá vzájemná důvěra založená na blízkosti, která je základním kamenem pro mezigenerační solidaritu mezi nevidomými matkami a jejich dětmi. Fakt, že se na své matky mohou děti spolehnout a ony se zase mohou spolehnout na své děti. Podpůrně dále působí podpora v okolí a rodině nevidomých matek, otevřená komunikace s dětmi, sebedůvěra a náhled na sebe samu – uvědomění si vlastních hranic, co lze bez zraku zvládnout, s čímž je spjaté hledání alternativ a větší pohotovost v situacích, při kterých je nutné zapojit paměť, fantazii nebo další osobu. Rozvoji solidarity naopak brání odrazování a kritika ze strany okolí a rodiny, především ze strany příbuzných, přátel, lékařů a lékařského personálu, které jsou způsobeny tím, že si mnohdy lidé nedokážou mateřství a výchovu dětí bez zraku představit. To je také posilováno množstvím stereotypů, které mezi veřejností nevidomé ženy pozorují. Jedním z nich je představa, že by děti mít neměly, jak je jim „mezi řádky“ nebo i v reálné komunikaci s některými lékaři sdělováno.

Obr. 1. Schéma solidarity mezi nevidomými matkami a vidomými dětmi

V budování mezigenerační solidarity nevidomým matkám brání také nepříjemný pocit z toho, když se musí něčeho doprošovat a žádat o pomoc vidící. Je možné, že současný systém asistence není dostatečně zajištěn, když nevidomé ženy cítí, že se musí doprošovat pomoci, že nemají dostatečnou podporu a jsou na něco samy. Dále nevidomým matkám a nevidomým ženám, připravujícím se na vstup do mateřství, chybějí informace – reflektují jejich neúplnost, nedostatečnost, nedostupnost nebo neexistenci. Také nejsou dostatečně informovány o tom, jaké jsou jejich možnosti a kde tyto informace mohou nalézt. Je pravděpodobné, že informace o rodičovství nevidomých jsou nedostatečné v jejich obsahu, rozsahu i dostupnosti. Objevila se i kritika nedostatečnosti přípravy na mateřství v průběhu života a vzdělávání.

V návaznosti na zjištění, že nevidomé matky nemají možnost načerpat informace o přípravách na dítě, péči o děti a o možných zdrojích těchto informací, by bylo dobré spustit vzdělávací kurz pro nevidomé, čerpající ze zkušeností samotných nevidomých rodičů, a také semináře a přednášky na toto téma, zprostředkované přes organizace pro nevidomé. Další možností uplatnění by mohly být elektronické přednášky ke stažení, audiobrožury s praktickými informacemi, on-line poradna (s proškoleným týmem poradců a psychologů) a webové stránky. Jinou formou by mohlo být založení svépomocného diskusního fóra na internetu, kde by nevidomé matky mohly sdílet své zkušenosti, zážitky, problémy i praktické rady. Sdílení rad a informací s ostatními nevidomými rodiči je velice důležité a má krom praktického hlediska i podpůrný efekt. Nevidomý rodič ví, že v tom není sám, může zjistit, jak podobný problém řešil někdo další. Je třeba také zareagovat na neznalost problematiky a nedostatek informací napříč společností, bylo by dobré začít vzděláváním zdravotnického personálu a také sociálních pracovníků. Vedle osvěty veřejnosti je třeba programově vzdělávat odborníky, protože nevidomé matky jsou v současné době mnohem více součástí běžného světa než „speciálních“ organizací. Nevidomé matky by tak nemusely hledat pomoc ve specializovaných organizacích, ale dostaly by podporu a motivaci od svého lékaře, který by si uměl představit, že nevidomá žena může mít dítě, a věděl by, co jí doporučit. Další možností by bylo rozšířit služby již existujících organizací a poraden pro těhotné ženy, i pro nevidomé těhotné ženy, vzděláním pracovníků v oblasti péče o děti bez zraku. Ideálně by to neměl být nadstandard, ale standard.

Doporučení pro praxi sociální práce: prostor pro intervenci sociální práce nacházím ve třech oblastech. Jednou je doprovázení nevidomých matek, ať už jako pouhý doprovod na úřadech a při návštěvách lékařského zařízení, kde by doprovod asistenta mohl někdy předcházet předsudečnému chování. Nebo doprovázení v různých životních situacích, při momentech bilancování a v obtížných obdobích, ve kterých se nevidomé ženy cítí osamoceny, protože se nemají na koho obrátit a s kým se o rozhodování poradit. Podle uvedených zjištění se nevidomým matkám v těchto oblastech podpory příliš nedostává. Nevidomé matky také vypovídaly, že nevědí o možnostech trávení volného času s dětmi, dále mluvily o nejistotách, kam se obrátit o radu nebo pomoc při výchově dětí; druhou oblastí je proto sociálně-právní poradenství, které by informovalo nevidomé matky o jejich možnostech, o možnostech pro jejich děti a o službách, které by mohly využít. Třetí oblastí je pomoc při hledání zaměstnání, popřípadě rozšíření nabídky chráněného zaměstnání k zajištění větší finanční samostatnosti a nezávislosti, kterou nevidomé matky považují za důležitou ve svém životě, k dosažení stability. Nedostatek financí často zmiňovaly jako zdroj starostí i obav.

Po zpracování výzkumu se domnívám, že systém péče a sítě služeb pro nevidomé matky nejsou úplné a nepokrývají všechny potřeby nevidomých matek. Sociální pracovníci by se proto měli postarat o vytvoření dostupné kontinuální sítě služeb, která by navazovala na již existující služby, přičemž by zohlednila fakt, že se jedná o nevidomé matky s vidomými dětmi. Pro sociální pracovníky by mělo být přirozené téma mateřství s nevidomými klientkami otvírat, zprostředkovat jim požadované informace a podporovat je v jejich rozhodování. Být jim průvodcem a oporou ve všech fázích mateřství po narození dítěte a citlivě reagovat na jejich potřeby. Poskytování podpory by mělo být jedinečné vždy případ od případu, podle unikátní konfigurace životní situace nevidomé matky a jejího vidomého dítěte. Proto bych ráda vyzvala nevidomé matky a pomáhající pracovníky, aby se společně pokoušeli podobným způsobem poznávat další stránky života nevidomých matek. Mimo jiné i v rámci komunitního plánování. Pozornost by měla být zaměřena na zvýšení informovanosti veřejnosti, které by vedlo k osvětě v jejich přístupu k nevidomým matkám. Zlepšení porozumění pro životní situace nevidomých matek a zajištění informačních zdrojů o mateřství bez zraku pro nevidomé matky, jejich rodinné příslušníky a lidi z jejich okolí má za cíl podporu nevidomých matek v mateřství a předcházení předsudkům či podceňování ze strany okolí.

Seznam literatury:

- CUTTER, J. *Independent movement and travel in blind children: a promotion model*. Charlotte: Information Age, 2007.
- DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum, 2000.
- FINKOVÁ, D., LUDÍKOVÁ, L., STOKLASOVÁ, V. *Speciální pedagogika osob se zrakovým postižením*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007.
- FLICK, U. *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE, 2002.
- GŮROVÁ, K. 2007. *Jak vychovávat malé děti*. In SCHINDLEROVÁ, O. *Na ruce si nevidím: praktické dovednosti pro život se zrakovým postižením*. Praha: Okamžik, 2007, s. 197–226.
- HARTNOLL, R., a kol. *Příručka k provádění výběru metodou sněhové koule – Snowball Sampling*. Praha: Úřad vlády ČR, 2003.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005.
- JESENSKÝ, J. *Rehabilitace zrakově postižených a způsoby její realizace*. Brno: Masarykova univerzita, Středisko pro pomoc studentům se specifickými nároky, 2002.
- KEBLOVÁ, A. *Zrakově postižené dítě*. Brno: Masarykova univerzita, Středisko pro pomoc studentům se specifickými nároky, 2009.

KENT, D. *Beyond Expectations: Being Blind and Becoming a Mother*. *Sexuality and Disability*, 2002, roč. 20, č. 1, s. 81–88.

KUDELOVÁ, I., KVĚTOŇOVÁ, L. *Malé dítě s těžkým poškozením zraku: raná péče o dítě se zrakovým a kombinovaným postižením*. Brno: Paido, 1996.

KVĚTOŇOVÁ-ŠVECOVÁ, L. *Edukace dětí se speciálními potřebami v raném a předškolním věku*. Brno: Paido, 2004.

LANDAU, B., GLEITMAN, L. R. *Language and Experience: Evidence from the Blind Child*. USA: Harvard College, 1985.

LUDÍKOVÁ, L. *Specifika edukace žáků se speciálními potřebami s přesahem do sféry pracovního uplatnění*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2010.

MOŽNÝ, I., a kol. *Mezigenerační solidarita: výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 2004.

NIEMANN, S., JACOB, N. *Helping children who are blind: family and community support for children with vision problems*. Berkeley: Hesperian Foundation, 2000.

NOP, L. *Péče o děti s vadami zraku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957.

SMÝKAL, J. *Výchova nevidomého dítěte předškolního věku*. Praha: Svaz invalidů, 1986.

STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert, 1999.

SZOTÁKOVÁ, M. *Adaptace žen s dětmi na ztrátu zraku*. Bakalářská práce. Brno: PedF, Masarykova univerzita, 2010.

SZOTÁKOVÁ, M. *Životní situace nevidomých žen s dětmi*. Bakalářská práce. Brno: FSS, Masarykova univerzita, 2012.

VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2008.

WARREN, D. H. *Blindness and Children: An Individual Differences Approach*. UK: Cambridge University Press, 1994.

WIENER, P., RUCKÁ, R. *Terapie zrakového handicapu*. Praha: Institut rehabilitace zrakově postižených UK FHS, 2006.

Poznámky

- 1 marketka.szotakova@email.cz
- 2 Kapitola II. Podpůrné faktory – Pomoc dětí vs. vodící děti.
- 3 Kapitola I. Motivační faktory – Plánování mateřství a vliv genetiky.
- 4 Nevidomé matky jsem vybrala záměrně, proto, že byly vždy účastny na aktivní péči o děti a jejich výchově. Důvodem pro vynechání otců z výzkumu byl ten, že nebyli vždy účastni výchovy dítěte. Některé respondentky byly samostatné, u jiných se otec do výchovy dítěte zapojoval minimálně. Některým respondentkám byl velkou oporou a partnerem ve výchově dětí. Rozumím důležitosti výzkumného pohledu na celou rodinu jakožto soudržnou síť propojených vlivů a nechci tím bagatelizovat úlohu (nevidomých) otců. Naopak z výzkumu jasně vyplynulo, jak je pro nevidomé matky jejich účast na výchově důležitá a podpůrná. Pro výzkum bylo však nutné dodržet charakteristiku respondentů – kombinace ztráty zraku a aktivní péče o vidomé děti.
- 5 Na první respondentky, které jsem znala z doprovodu, jsem získala kontakt v brněnském TyfloCentru. Domluvila jsem se s nimi na spolupráci a získala jsem souhlas k nahrávání rozhovorů na diktafon. Udělala jsem s nimi rozhovory a potom se jich zeptala, jestli neznají další ženy (nevidomé matky) s podobným osudem. Většinou byla odpověď kladná, tak jsem je požádala o kontakt. Tyto doporučené ženy jsem kontaktovala, oslovila je a tak jsem získala další respondentky s podobnou charakteristikou.
- 6 Špatným zkušenostem s lékaři a personálem se budu obsáhle věnovat v kapitole III. Limitující faktory.
- 7 Mezi další podpůrné osoby, které byly zmiňovány v daleko menší míře, patřili i dobrovolníci, asistentky a učitelky, se kterými byla důležitá spolupráce. Nebyli však vzpomínáni často. Bylo by proto možné, že jejich podpora je pro nevidomé matky nedostatečná.

Podpora neformálních pečovatelů v podmínkách poskytování sociálních služeb pro seniory v ČR: příklad Pečovatelské služby

The Support of Informal Carers as the Part of Social Services Providing in the Czech Republic: the Study of Domiciliary Care Service

Kateřina Kubalčíková

PhDr. Kateřina Kubalčíková, Ph.D.¹ působí jako odborná asistentka na katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU, jako výzkumná pracovnice Institutu pro výzkum veřejné politiky a sociální práce FSS MU a brněnské pobočky Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Pedagogickou činnost i výzkumné aktivity dlouhodobě zaměřuje na témata politiky sociálních služeb, zejména k otázkám spojeným se zaváděním standardů kvality, plánováním sociálních služeb na lokální úrovni a specifiky poskytování sociálních služeb pro seniory. V praxi působí jako metodik-vzdělavatel komunitního plánování.

Abstrakt

V textu je diskutována otázka potenciálu terénní sociální služby pro seniory, jako druhu služby nabízející možnost pomoci v přirozeném prostředí uživatele, k podpoře zachování sociálních kontaktů uživatele služby s rodinnými příslušníky či dalšími blízkými osobami. Pozornost je zaměřena zejména na potenciál pečovatelské služby vytvářet prostor pro uživatele a blízké osoby a participovat na rozhodování o způsobu nastavení intervence. Text vychází z výsledků výzkumu, který byl koncipován jako případová studie vybrané pečovatelské služby a je členěn do tří částí. První část je věnovaná souhrnu teoretických východisek, především vymezení pojmu stárnutí a stáří, dále pojednání o nástrojích, které na jednotlivých úrovních politiky sociálních služeb potenciálně směřují k podpoře neformálních pečovatelů. Ve druhé části je s využitím výsledků výzkumu pozornost zaměřena na kontext poskytování pomoci ve vybrané pečovatelské službě vzhledem k uplatnění širší spolupráce s uživateli a blízkými osobami. Ve třetí části je diskutována role pracovníků a možnosti změny stávající praxe.

Klíčová slova

sociální služby, senioři, pečovatelská služba, neformální péče

Abstract

This text is focused on the condition of providing the social services in the Czech Republic regarding the possibility of support the users' social network mainly the family relationship. In the text are discussed different models of relation between formal and non-formal care providers as well as the opportunity of the users non-formal care providers to participate at the decision making. In the first part of this text are introduced the theoretical context, first of all the conditions and opportunities of non-formal care providing into the wide context of national social services policy. Use data from care study of selected domiciliary care agency in the next part is discussed the role of non-formal care from the point of view of social worker, formal carers and the founder of this agency.

Keywords

social services, elderly, domiciliary care, informal care

1. Úvod

Téma vzájemného vztahu mezi generacemi náleží mezi jedno z nejvíce frekventovaných nejen mezi odborníky, ale také v rámci širší společenské debaty. Otázka mezigenerační solidarity je pak obvykle nahlížena poměrně úzkou optikou nastavení penzijního systému. Nicméně s ohledem na očekávaný rostoucí počet osob v seniorském věku, resp. především ve vyšším seniorském věku, lze předpokládat také rostoucí poptávku po zabezpečení seniorů, kteří se z důvodu omezení soběstačnosti při zajištění základních potřeb stávají trvale závislí na pomoci druhé osoby. Zkušenosti nejen zahraniční, ale postupně také domácí praxe naznačují, že tuto rostoucí poptávku nelze plně pokrýt pouze poskytováním formální, tzn. profesionální pomoci, ale rozhodujícím prvkem se stává také participace neformálních pečovatелů, ať už jsou to rodinní příslušníci, nebo jiné blízké osoby z okolí seniora. Za nejvíce efektivní jsou pak považovány modely, kdy dochází k vědomé spolupráci mezi formálním a neformálním sektorem. Uplatnění prvků spolupráce v zájmu zajištění co nejlepší péče je jedním z východisek národní strategie ČR v oblasti zabezpečení pomoci seniorům. Na druhou stranu je třeba uvést, že provázání formální a neformální péče se v ČR teprve institucionalizuje. Záměrem předloženého textu je snaha zodpovědět otázku: ***„Jakým způsobem stávající způsob poskytování pečovatelské služby vytváří prostor pro participaci neformálních pečovatелů na zajištění pomoci seniorům?“*** V první části následujícího textu je zpracován teoretický koncept ve vztahu k formulovanému záměru. Ve druhé části jsou pak prezentovány výstupy, které přineslo šetření ve vybrané pečovatelské službě. Závěrečná kapitola je věnována diskusi a formulaci závěrů.

2. Teoretické vymezení tématu participace neformálních pečovatелů

Záměrem této části textu je vyjasnit teoretické zdroje determinující charakter diskuse o možnosti participace neformálních pečovatелů na poskytování pomoci v prostředí sociálních služeb v ČR.

2.1. Stárnutí a stáří v rozvinutých zemích

V západní společnosti je pro určení stáří nejčastěji využíván chronologický, tedy kalendářní věk, který je stanoven datem narození². Konkrétní okamžik, v němž člověk zestárne, však nelze určit a kalendářní věk je pouze arbitrární a nepřiliš přesnou mírou (Stuart-Hamilton, 1999). Je spíše objektivistickým a administrativním nástrojem pro vyjádření početního zastoupení příslušníků určitých kategorií, který je nejčastěji užíván v demografii a statistice a o stáří samotném mnoho nevypovídá. Touto „administrativní hranicí“ odvozenou obvykle od věku, který je v daném systému stanoven jako rozhodný pro odchod do penze, byla vytvořena nová sociální

kategorie. Všichni, kteří tuto hranici překročí, získávají ekonomický status „osoba v postproduktivním věku“, který je ztotožněn s označením „senior“, a tento přisouzený status nevypovídá nic o skutečném stáří jednotlivce. Určení hranice stáří aktem odchodu do penze navíc podporuje tendence vnímat seniory jako zvláštní homogenní skupinu osob, jejíž všichni členové potřebují společenskou a ekonomickou asistenci, kterou mají poskytovat mladší členové společnosti (Rabušic, 1995). Takový přístup zcela rezignuje na biologickou, sociální, psychologickou, ale i ekonomickou různost, jež se u jedince, i když dosáhl určitého věku, nijak nevytrácí. Přitom v Evropě takto vymezená věková kategorie seniorů v současné době zahrnuje osoby ve věkovém rozpětí více než 20 let.

Kromě tohoto statického pojetí stáří se ve vyspělých zemích v posledních desetiletích uplatňuje dynamické pojetí, jehož podstatou není stáří definovat, ale zakládat se na vymezení stáří skrze tzv. *funkční potenciál jedince*, který tvoří *fyzická, psychická a sociální dimenze* (Atchley, 2001)³. Stáří je chápáno jako období života, kdy se zvyšuje pravděpodobnost úbytku funkčnosti u jedné nebo více uvedených složek, a tedy i poklesu funkčního potenciálu. Za starého člověka je v rámci tohoto pojetí potom považován jedinec, u něhož k poklesu funkčnosti dochází v souvislosti se zvyšujícím se věkem. Funkční potenciál však není podstatný jen z důvodu vymezení stáří jednotlivce, ale úroveň funkčnosti zmíněných složek zásadním způsobem ovlivňuje jeho individuální kompetence uspokojovat své potřeby. Specifickou cílovou skupinu v rámci seniorské populace pak představují jedinci, u nichž *dochází k takovému úbytku funkčního potenciálu, kdy se při uspokojování svých potřeb, tedy sociálním fungování, stávají trvale závislí na pomoci druhé osoby*. S ohledem na potřeby praxe směřuje obvykle diskuse o funkčním potenciálu k vytváření nástrojů na měření úrovně ztráty soběstačnosti při zajištění základních funkcí, přesněji k úsilí o kategorizaci závislosti a následně stanovení rozsahu nezbytné intervence ze strany druhé osoby.

V kontrastu s tímto instrumentálním pojetím vychází Walker (1996) z předpokladu, že *závislost u starých lidí nevzniká výhradně z důvodu objektivního poklesu funkčního potenciálu, ale k jejímu vzniku přispívají také přístupy společnosti ke stáří a starým lidem, konstituované na mylných či nesprávných představách a postupech*. Walker toto své tvrzení opírá o paradigma kritické gerontologie, které se v gerontologickém a následně také sociálně-politickém diskurzu postupně formuje – jako protívaha tzv. biomedicínského modelu⁴ – už od konce šedesátých let minulého století. Ústřední ideou kritické gerontologie se stala teze, že stáří je sociálně konstruovaná událost, nikoli individuální biologický proces. Sociální role jednotlivce je v tomto případě vytvářena na základě stereotypů, které jsou v dnešní době se stářím spojovány a konstruují jeho vlastní svět i relaci mezi ním

a společnosti (Phillipson, 1998). Právě z této perspektivy Walker (1996) formuluje koncept „*sociálně konstruované závislosti*“. Rizika vytváření sociálně konstruované závislosti je možné sledovat ve vztahu ke všem shora zmíněným dimenzím funkčního potenciálu.

2.2. Neformální pečovatelé v kontextu sociálně konstruované závislosti

Townsend (in Phillipson, 1998) se domnívá, že *hlavní příčinou vzniku konstruované závislosti je vytěsnění jedince z jeho přirozeného prostředí, tedy ze sociálních vazeb a sítí, které tvoří rodina, okruh známých a přátel a prostor, v němž přebývá*. Primárně je vytěsnění z přirozeného sociálního prostředí spojováno s rizikem vytváření závislosti v sociální dimenzi funkčního potenciálu, sekundárně ovlivňuje také fyzický i psychický potenciál jedince. S ohledem na tematické zaměření tohoto textu bude pozornost zaměřena právě na riziko redukce přirozených sociálních vazeb ve stáří. Zatímco v mladším a středním věku navazování sociálních vztahů představuje zdroj informací a poznání a nezohledňujeme tolik např. jejich trvání v čase, ve vyšším věku jsou akcentovány vztahy, které představují stabilizační prvek a zdroj spokojenosti (Sýkorová, 2007). S osobami, které tento typ vztahů ztělesňují (tedy significant others), staří lidé vstupují do interakce při řešení důležitých záležitostí nebo životních dilemat. Tyto osoby je většinou důvěrně znají, vnímají jejich život retrospektivně jako kontinuální proces, a mohou tak lépe porozumět aktuálnímu problému nebo situaci či nabídnout podporu. Zpravidla jsou tito lidé starým člověkem také *lépe akceptováni jako neformální poskytovatelé pomoci*. Na druhou stranu zhoršení kvality vztahu s těmito osobami je pro staré lidi značně frustrující, obzvláště pokud pokles zájmu o svoji osobu spojují např. se zhoršením svého zdravotního stavu (Marsiske et al., 2001).

V rámci sociálních vztahů mají specifické postavení *rodinní příslušníci*, a to i přes hojně rozšířený mýtus o vzájemném odcizení starých lidí a mladších generací. Představa zmenšeného nebo zúženého zázemi starších lidí je většinou vyvozována ze skutečnosti, že během posledních sto padesáti let dochází k rozpadu pospolitosti trojgenerační rodiny⁶. Z řady výzkumů však vyplývá, že prostorová opuštěnost není přímo úměrná opuštěnosti lidské, že zde existuje tzv. modifikovaná rodinná integrace, což znamená, že i při vnější distanci je pěstována mezi reprezentanty rodinných generací tzv. *rodinná blízkost*. Sami staří lidé preferují samostatný život v kombinaci s příležitostmi aktivit v interakci se členy rodiny a vítají, pokud jejich potomci či blízcí příbuzní nežijí příliš daleko (srov. např. Haškovcová, 1990; Možný, 2003; Sýkorová, 2007). Přestože staří lidé při výzkumech rodinné příslušníky označují za významný zdroj spokojenosti a pomoci ve stáří, kalkulují nicméně také s účastí formálních poskytovatelů. Tato strategie

je pro ně důležitá vzhledem k uchování možnosti nezávisle o své situaci rozhodovat, nezatěžovat blízké svými problémy a nekomplikovat tím vzájemné vztahy (nestát se pro ně „břemenem“). V neposlední řadě takové rozložení zdrojů představuje jistotu, že v případě potřeby nezůstanou bez pomoci (srov. např. Lipner, 1999; Sýkorová 2007). Příbuzní nebo blízcí jsou mnohdy poklesem funkčního potenciálu seniora zaskočení, přesněji řečeno jsou ne zcela dobře připraveni novou situaci zvládat a nastupuje řada negativních pocitů: strach z nesplnění úkolu, úzkost ze smrti a ztráty rodiče, otřes z obrácení tradičního vztahu rodič–dítě, obavy z neschopnosti harmonizovat zajištění péče s povinnostmi v zaměstnání, vůči vlastním dětem, partnerovi, v neposlední řadě pak finanční aspekty. Zvláště náročná situace nastává, pokud se u starého člověka projeví příznaky demence a pro rodinu je nezbytné adaptovat se na zcela jinou formu komunikace (srov. Tošnerová, 2002; Veselá, 2003; Janečková, 2005).

Riziko sociálně konstruované závislosti pak významně posiluje, pokud *systém pomoci nerespektuje význam rodinných (sociálních) vazeb a nevychází z principu konvergence neformálních a formálních pečovateli*, která je staršími lidmi preferovaná, ale naopak je tento systém postaven na vzájemné dichotomii, tedy je chápán jako dva vedle sebe existující zdroje pomoci. V praxi se tato dichotomie obvykle projevuje dvojím způsobem: (1) *v rámci formální pomoci není vytvořen dostatečný prostor pro participaci neformálních pečovateli*; (2) *trvalá péče zajišťovaná neformálními poskytovateli v domácnosti není součástí systému pomoci* (Mayers and MacDonalds, 1996). Poskytování pomoci starým lidem prostřednictvím formální péče je pak mnohdy percipováno jako selhání jejich vlastní rodiny; jako nezájem, neochota nebo i vypočítavost.

2.3. Neformální pečovatelé v kontextu politiky sociálních služeb

Sociální služby⁷ představují jeden ze způsobů intervence, které mohou svou povahou a nastavením stejně tak adekvátně reagovat na autentické potřeby starších lidí, jako přispívají k vytváření sociálně konstruované závislosti. Sektor sociálních služeb se ve druhé polovině dvacátého století postupně ve všech evropských zemích stal součástí moderního sociálního státu, kdy stát je vnímán jako garant podmínek stanovených pro uspořádání, poskytování a obvykle i přerozdělování finančních prostředků. Podle Svetlika (in Evers 1991) byla rostoucí role státu manifestována zejména ve třech rovinách: (1) *služby dříve poskytované neformálním sektorem, dobrovolnickými a charitativními organizacemi a trhem přecházejí do kompetence státu*⁸; (2) *stát se stává regulátorem služeb a hlavním zdrojem financí*; (3) *dochází k rozšiřování stávajících a rozvoji velkého množství nových programů jako odpověď na nově formulované požadavky občanů*. Ke změnám v tomto vývoji dochází v souvislosti s tzv. krizí welfare state. Jednou

z reakcí na četné potíže spojené s relativní redukcí výdajů do sociální oblasti a především s poklesem důvěry v univerzální státní programy je uplatnění principu *welfare mix*. V praxi to znamená privatizaci nebo alespoň odstátnění některých částí tradičně státního sektoru, snahu o decentralizaci, omezení byrokracie a mobilizaci přirozených sociálních jednotek. Producenty blahobytu jsou čtyři instituce: stát, soukromé podniky zaměřené na zisk, soukromé neziskové asociace a rodiny nebo domácnosti (Rose, 1986, in Musil, 1996: 14).

Také sociální služby pro seniory závislé na pomoci druhé osoby prošly ve většině zemí západní Evropy v posledních dvou dekádách podstatnými změnami. Walker (1996: 58) chápe tyto trendy jako *výsledek socio-demografického tlaku, fiskálních potíží, tlaku ideologického a tlaku tzv. „zezdola“*. Konstatuje, že kromě financování sociálních programů a rostoucího počtu osob v penzijním věku v evropských zemích je zde patrný také tlak na změnu způsobu poskytování pomoci. S kritikou ústavní péče je otevřena diskuse o „deinstitucionalizaci“ ve smyslu posílení prvku bydlení, komunity, individuálního přístupu a zachování kontinuity života, včetně posílení role rodiny. Tlak „zezdola“ přičítá Walker několika aktérům. Především to byli *uživatelé sociálních služeb*, kteří dlouhodobě kritizovali způsob poskytování pomoci, a to včetně pečovatelské služby v domácnosti, a poukazovali na byrokratický způsob organizování služeb, které nedostatečně, popř. špatně reagovaly na jejich potřeby. Dalším významným aktérem byly *rodiny*, přesněji řečeno šlo o ženy jako tradiční pečovatelky v rámci rodinných sítí. Domácí péče o staré lidi stála dosud mimo formální systém pomoci a opírala se především o ženy v domácnosti. Tento základní předpoklad ovšem doznal v sedmdesátých letech změn. Nástup feministického hnutí přinesl tezi, že péče o seniora se skládá ze dvou dimenzí – lásky a práce – a s tím související požadavek, aby činnosti spojené se zajištěním jeho potřeb byly uznány jako plnohodnotná práce na úrovni zaměstnání. Druhým faktorem bylo intenzivnější zapojení žen na trhu práce, které vyvolalo poptávku po větším podílu formální pomoci. Třetí nezanedbatelnou skupinou aktérů byli *pracovníci sociálních služeb*, kteří se v praxi setkávali s kritikou klientů týkající se dosavadního poskytování služeb a zároveň naráželi na rigidní byrokratické předpisy při své snaze zavádět v sociálních službách již zmiňované nové poznatky a přístupy v sociální práci (Walker, 1996).

Shora uvedené vlivy Evers (1991) pojmenovává jako „nový model“ distribuce sociálních služeb, mezi jehož základní charakteristiky mimo jiné patří: převažující poskytování služeb v domácnosti; časová a obsahová flexibilita; provázanost a koordinace různých forem a druhů pomoci; participace klienta na rozhodování; rozložení zodpovědnosti (včetně finanční) mezi více aktéry; neformální sektor je součástí komplexní nabídky pomoci; vzájemná spolupráce formálních a neformálních poskytovatelů pomoci.

2.4. Neformální pečovatelé v kontextu poskytování pomoci

Vzájemná interakce mezi formálním poskytovatelem pomoci a neformálními, jinak řečeno domácími pečovateli, kterou zmiňuje Evers (1991), může být v praxi uspořádána různými způsoby. Fine (2007: 192) posilování role neformálního sektoru nahlíží širší optikou směřování sociálních služeb k individualizaci a přizpůsobování pomoci „na míru“ klientovi, rozlišuje přitom tři dimenze: (1) *zákonná podpora* klienta při využívání neformální péče⁹; (2) *restrukturalizace nabídky sociálních služeb* umožňující uplatnit osobní strategie a preference (eliminace ústavní péče jako jediné volby, tj. posílení nabídky o terénní a ambulantní služby); (3) *příležitost* pro klienta využít obojí, tzn. mít *možnost volby* vhodné služby a mít „*hlas*“ při rozhodování o způsobu intervence. Co se týká první dimenze, tedy zákonné podpory, Evers (1991) v tomto smyslu hovoří explicitně o situaci, kdy je poskytování péče ze strany neformálních pečovatelů přiznán statut placené činnosti. Blome, Keck a Alber (2009: 126) pak zákonnou podporu popisují jako stav, kdy je výkon činnosti neformálních pečovatelů hrazen z veřejných zdrojů, tzn. neformální péče je placena státem. Tento příjem je chápán jako ekvivalent příjmu ze zaměstnání a doba strávená poskytováním péče je zohledněna při kalkulování doby odchodu do penze a výše penze pečující osoby.

Obdobně Victor (2005: 324) předpokládá různé modely vztahu mezi formálním a neformálním sektorem, které kategorizuje podle rozsahu pomoci poskytované starším uživatelům jedním či druhým subjektem. V rámci (1) *kompenzačního modelu* je formální pomoc využívána, výhradně pokud jsou možnosti neformálního sektoru vyčerpány. V tomto případě představuje rodina nebo další neformální pečovatelé „první volbu“ uživatele. Druhý model je označen jako (2) *substituční*, tedy že formální a neformální péče jsou oboustranně zaměnitelné, nicméně autorka vzápětí konstatuje, že téměř neexistuje evidence uplatnění takového modelu v praxi. Třetí model (3) vychází z předpokladu, že při zajištění svých potřeb starší lidé *volbu* mezi formálním a neformálním sektorem spíše racionalizují vzhledem k *podstatě úkolu*, který má péče splnit, než vzhledem ke svým osobním preferencím. Poslední model je pojmenován jako (4) *komplementární*, kdy formální a neformální sektor se navzájem kompenzují a doplňují.

S další možnou perspektivou relace formálního a neformálního sektoru pracují autorky Mayers a MacDonalds (1996). Pro uplatnění neformálních pečovatelů při poskytování pomoci seniorům považují za určující možnost rozhodování a svobodu volby, která je uživatelům, případně jejich blízkým přiznána. Vymezuji tři stupně možnosti rozhodování o způsobu poskytování pomoci: (1) *bez možnosti výběru*, kdy neformální pečovatelé jsou při poskytování

péče přítomni, ale uživatelům i domácím pečujícím jsou nabízena ze strany formálního poskytovatele hotová řešení, jedinou možností volby je tuto nabídku odmítnout; (2) *možnost výběru z limitované nabídky* dostupných nebo předem určených řešení, tzn. takových, která předem sestavuje formální poskytovatel, uživatel a neformální pečující z nich může vybírat; (3) *možnost vytvořit vlastní „balík“ řešení* přizpůsobený dané situaci uživatele a neformálního pečujícího, kdy formální poskytovatel kromě spoluúčasti na poskytnutí pomoci sehrává roli zprostředkovatele a uživatelé a neformální pečovatelé se podílejí na rozhodování a mají přístup ke zdrojům. Autorky Weis, Leviton a Mueller (1995: 239) pak možnost vytváření vlastních řešení podrobněji popisují jako příležitost k nastavení vlastních cílů a priorit; provádět výběr na základě řady potřebných zásadních i dílčích rozhodnutí; stanovit, jaké služby a způsob podpory je přínosný; získat a organizovat služby podle potřeby.

2.5. Neformální pečovatelé v kontextu role sociálního pracovníka

V pojetí vzájemné interakce mezi formálním a neformálním sektorem, jak ji popsali Fine (2007) nebo Victor (2005), je předpoklad role profesionálů, tedy pracovníků agentur poskytujících sociální služby seniorům závislým na pomoci druhé osoby, při konstruování vztahu formální a neformální péče spíše implicitně přítomen. Naopak autorky Mayers a MacDonalds (1996: 105–109) explicitně předpokládají aktivní roli profesionálů při posilování účasti uživatelů na rozhodování o souběhu formální a neformální péče, přesněji na základě dat z vlastního výzkumu dokladují, že bez pozitivního přístupu profesionálů v podstatě nelze dosáhnout spoluúčasti na úrovni shora uvedeného třetího stupně. Role pracovníků agentur sociálních služeb bezprostředně ve vztahu ke spoluúčasti neformálního sektoru na poskytování péče není jednoznačně vymezena. Nicméně lze vycházet z obecněji uchopené role profesionála jako zprostředkovatele interakce mezi subjekty, které se na zabezpečení pomoci s různou intenzitou podílejí.

Především je třeba uvést principy sociální práce formulované jako součást paradigmatu kritické gerontologie, které je základním teoretickým východiskem tohoto textu. Autorky Ray, Bernard a Phillips (2009: 31) uvádějí, že se nejedná o nějaký „nákupní seznam“ úkonů, ale spíše o druhy dovedností, které usnadňují sociálnímu pracovníkovi zprostředkovat svým klientům užitečnou pomoc. Součástí těchto dovedností je, mimo řadu dalších, *zprostředkovat starším klientům informace, které jim pomohou při volbě řešení a rozhodování; dobře pracovat s riziky a dilematy, která mohou provázet vztah mezi staršími lidmi a neformálními pečovateli.*

Vzájemnou interakci mezi formálním a neformálním sektorem při poskytování pomoci lze také

chápat jako vyjasňování představ o pojetí, nabídce a zakázce sociální práce. V této souvislosti Musil (2008) zpracoval koncept, ve kterém nejprve rozlišuje tři pojetí sociální práce: (1) *administrativní*; (2) *profesionální*; (3) *filantropické*, přičemž pro každý z uvedených typů je charakteristický odlišný způsob spolupráce s dalšími subjekty. Pro administrativní pojetí je to předávání informací a stanovisek; profesionální pojetí lze charakterizovat jako zprostředkování a koordinaci služeb; filantropické pojetí představuje model, kdy manažer koordinuje spontánní spolupráci lidí v organizaci s klientem a jeho blízkými. Musil dále předpokládá, že stanoviska účastníků interakce na obsahové vymezení sociální práce mohou být odlišná. Následně vymezuje pět možných typů strategie komunikace, kterou mohou účastníci interakce uplatnit při vyjasňování představ o pojetí, nabídce a zakázce sociální práce: (1) *konsenzus*, tedy snaha o dosažení souhlasu a uznání společného stanoviska; (2) *kooperace*, tedy vzájemná podpora společného uznání různých stanovisek; (3) *koexistence*, tedy uplatňování vlastních představ bez snahy ovlivňovat uznání představ ostatních; (4) *konkurence*, tedy snaha o uznání vlastních představ zdůrazňováním jejich předností; (5) *konflikt*, tedy snaha o uznání vlastních představ potlačením představ ostatních. Musil v rámci svého konceptu dále předpokládá zakotvenost jednotlivých aktérů v některém z popsaných typů komunikačních strategií, která je determinovaná jejich institucionální příslušností.

3. Metodologie výzkumu a prezentace výstupů

Pro naplnění cíle tohoto textu, tedy zodpovězení otázky formulované v úvodu, budou využity výstupy z výzkumu pečovatelské služby. Šetření ve vybrané poskytovatelské organizaci bylo realizováno v letech 2009–2010 v rámci dlouhodobého záměru Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Cílem výzkumu bylo sledovat vliv národní politiky v oblasti sociálních služeb na kulturu poskytování služby a přístup ke klientovi, toto poměrně široké zaměření poskytuje možnost analyzovat data ve vztahu k řadě souvisejících dílčích subtémát. Projekt výzkumu byl koncipován jako případová studie vybrané organizace, zvolena byla kvalitativní výzkumná strategie (Babbie, 2001; Hendl, 1999)¹⁰. Výchozími technikami sběru dat byly polostrukturované rozhovory s managementem, pracovníky a uživateli zkoumané služby a s ohledem na statut zřizovatele, kterým byla v případě této služby municipalita, byly vedeny polostrukturované rozhovory také s volenými zástupci města a členem sociální komise zřizované jako orgán samosprávy¹¹. Kromě rozhovorů byla provedena analýza dokumentů a poznatky o situaci uživatelů–seniorů odvozeny také z pozorování (rozhovory probíhaly v přirozeném prostředí respondentů). Vzhledem k tomu, že někteří autoři citovaní v předchozím textu (srov. Fine, 2007; Evers, 1991) upozorňují, že pro roli neformálního sektoru při

zajištění pomoci je určující nejen kultura dané poskytovatelské organizace, ale také nastavení obecných parametrů politiky sociálních služeb pro účast neformálních pečovatелů v daném systému, budou stručně pojednány tyto podmínky v kontextu poskytování sociálních služeb v České republice.

3.1. Předpoklady participace neformálních pečovatелů na poskytování pomoci seniorům v ČR

Předpoklady a podmínky účasti neformálních poskytovatelů péče seniorům závislým na pomoci druhé osoby jsou v rámci systému sociálních služeb v České republice formulovány především jako součást zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách (dále ZSS), a související prováděcí vyhlášky MPSV č. 505/2006 (dále prováděcí vyhláška). Jako poskytovatel sociálních služeb jsou tímto zákonem stanoveny (§ 6) subjekty s různým právním statutem, konkrétně právnické osoby zřizované různými subjekty (např. územní samosprávné celky, MPSV) a také *fyzické osoby*. Stejně tak je v rámci ZSS vymezen další nástroj, který lze vnímat jako podporu neformální pomoci, kterým je sociální dávka *příspěvek na péči*. Nárok na čerpání tohoto příspěvku (§ 7) vzniká lidem, kteří z důvodu dlouhodobě nepřiznivého zdravotního stavu potřebují pomoc jiné fyzické osoby při péči o vlastní osobu a při zajištění soběstačnosti v rozsahu stanoveném stupněm závislosti. *Příspěvek na péči lze využít*, jestliže poskytovatelem pomoci je *osoba blízká* či *jiná fyzická nebo právnická osoba* uvedená shora. Příjemce příspěvku na péči je v souladu se ZSS povinen v žádosti o přiznání příspěvku uvést, jakým subjektem bude pomoc zajištěna. Jestliže je pomoc poskytována osobou blízkou v domácnosti seniora – příjemce příspěvku na péči, podle ZSS by měla být zajištěna pravidelná kontrola rozsahu a způsobu zajištění péče relevantní stanovenému stupni závislosti, jinými slovy kontrola využití příspěvku na péči. *Osoba blízká* poskytující péči nebo jiná fyzická osoba, která nevykonává tuto činnost jako podnikatel, *nepodléhá povinnosti registrace*. Za neformálního pečujícího lze tedy v kontextu ZSS považovat jak rodinné příslušníky, tak jakékoli další fyzické osoby, které poskytují seniorovi závislému na pomoci druhých pravidelnou péči. Oproti povinnostem formálních poskytovatelů ZSS *nevyžaduje* pro poskytování péče *smluvní ujednání* mezi seniorem – příjemcem příspěvku na péči a neformálním pečujícím. Poskytuje-li oprávněné osobě pomoc osoba blízká nebo jiná fyzická osoba, je těmto osobám vydáno na jejich žádost bezplatně písemné potvrzení *prokazující dobu této péče pro účely hmotné nouze, zdravotního pojištění, důchodového pojištění a zaměstnanosti*; v tomto potvrzení vždy uvede stupeň závislosti osoby, které je péče poskytována. Poskytování péče ze strany neformálních pečovatелů je tedy v ČR přiznán statut placené činnosti (jak uvádějí Blome, Keck a Alber, 2009) a výkon činnosti neformálních pečovatелů hrazen z veřejných zdrojů,

tzn. neformální péče je placena státem. Jestliže se jedná o zajištění péče o osobu ve druhém a vyšším stupni závislosti, je tento příjem chápán jako ekvivalent příjmu ze zaměstnání a doba strávená poskytováním péče je zohledněna při kalkulování doby odchodu do penze a výše penze pečující osoby¹².

Co se týká pomoci zajišťované prostřednictvím *formálních poskytovatelů* seniorům závislým na poskytnutí intervence ze strany druhých osob, je v České republice základní struktura upravena opět zákonem o sociálních službách. V rámci této právní normy je vymezena jednak možná forma poskytování sociální služby – terénní, ambulantní a pobytová a dále různé druhy služeb sociální péče, sociální prevence a základního i specializovaného sociálního poradenství¹³. Stávající znění ZSS přitom předpokládá možnost souběžného využívání pomoci ze strany formálního i neformálního poskytovatele. Formální poskytovatel sociální služby se může *dobodnout na spoluúčasti na úhradě nákladů* (§ 71) s osobou blízkou osobě, které je sociální služba poskytována, případně s jinou fyzickou (nebo právnickou) osobou¹⁴.

Kromě zákona o sociálních službách je anticipován souběh poskytování pomoci formálními a neformálními poskytovateli také ve *Standardech kvality v sociálních službách* (MPSV, 2001). Standard č. 1, který vymezuje cíle a způsoby poskytování služby, obsahuje předpoklad, že sociální služba umožní klientovi využívat přirozených vztahových sítí a vlastních možností. Stejně tak např. u Standardu č. 3, který upravuje způsob jednání se zájemcem o službu, nebo Standardu č. 5, vymezujícího způsob plánování služby, je očekávaná přítomnost blízkých nebo pro uživatele významných osob, které se spolupodílejí na zajištění potřeb. Zcela explicitně pak vazbu mezi neformální a formální pomocí popisuje Standard č. 8, který upravuje návaznost sociální služby na další zdroje, zejména rodinu a další, pro klienta významné osoby, případně instituce.

Význam neformálního sektoru a využívání přirozených sociálních sítí při zajištění péče o osoby v seniorském věku, které z důvodu poklesu funkčního potenciálu vyžadují při zajištění svých potřeb trvalou podporu ze strany druhé osoby, je deklarován v řadě národních dokumentů, zejména *Priority rozvoje sociálních služeb pro období 2009–2012* nebo *Kvalita života ve stáří: Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008–2012*. Akcent na roli rodiny a udržení mezigenerační solidarity v poskytování sociální pomoci seniorům je obsažen také v dokumentu *Národní koncepce rodinné politiky*.

3.2. Percepce neformálních pečovatелů ve zkoumané organizaci Pečovatelské služby

Poskytování služby ve zkoumané organizaci má oporu v zákoně o sociálních službách a příslušné prováděcí vyhlášce¹⁵. Pečovatelská služba je realizována terénní formou, primárně pro osoby v seniorském věku – občany města¹⁶. V době realizace výzkumu

služba zajišťovala pomoc pro téměř 500 klientů, při celkovém počtu 21 pracovníků přímé péče. Z toho 18 osob bylo v pozici pracovníků v sociálních službách (pečovateli) a 2 osoby v pozici sociální pracovník, kromě toho agendu sociálního pracovníka části úvazku vykonávala také vedoucí služby (části úvazku se pak věnovala managementu služby). Co se týká poskytované pomoci, tak oficiálně je deklarován rozsah stanovený výše zmíněnými právními normami. Reálně převažují činnosti spojené se zajištěním materiální pomoci, zejména s poskytnutím stravy. Tato strategie je součástí politiky zřizovatele (municipality), který akcentuje poskytnutí služby širokému spektru seniorů. Z celkového počtu klientů v době výzkumu poptávalo téměř 59% pouze dovážku jídla, necelých 10% kombinaci dovážky jídla s další pomocí při péči o domácnost a vlastní osobu a přibližně 31% pouze zajištění péče o domácnost a vlastní osobu bez dovážky jídla, poskytnutí výlučně úkonů v oblasti péče o vlastní osobu se týkalo necelých 17% pomoci. Pouze 2% vykazovaných činností se týkala zajištění dohledu¹⁷.

Neformální poskytovatelé z pohledu lokálních autorit

Jak již bylo zmíněno, zkoumaná organizace je zřizována samosprávou, pohled volených zástupců obce na fungování služby je tedy určující pro celkovou strategii služby. Všichni dotázaní označují rodinu v rozhovorech za rozhodujícího partnera, nicméně při hlubším dotazování vyplývá, že u příbuzných nebo blízkých osob očekávají zajištění pomoci seniorům: „Pokud je jakási možnost tak by se potom děcka měly o ty rodiče postarat, protože ti sousedi nebo spolubydlíci jim to asi těžko nahradí.“ Kromě důrazu na emoční význam zajištění péče vlastními příbuznými se jeden z dotázaných vyslovil explicitně také pro výraznější zakotvení povinnosti příbuzných spolupodílet se na poskytnutí pomoci finančně. Poskytování pečovatelské služby je vnímáno jako „doplňující servis, pro to, co nemůže řešit ta rodina jako taková. I z těch důvodů, kdy jsou ty děti třeba ještě v procesu pracovním...“

Neformální poskytovatelé z pohledu managementu služby

Z výpovědí vedoucích pracovníků je patrné, že sociální vazby, zejména rodinné vztahy, považují za významný prvek životní situace klientů pečovatelské služby. Příbuzní či jiné blízké osoby seniorů jsou často přítomny už při dojednávání pomoci a už během tohoto prvního kontaktu dochází k vyjasňování rolí.

„Neposkytujeme službu rodině. Poskytujeme ji tomu uživateli. Takže vždycky chceme, abychom se s ním mohli spojit a zeptat se, jestli je to jeho přání, aby tu službu měl. Není to tak, že sem přijde někdo z rodiny a řekne, já potřebuji pečovatelskou službu pro babičku...“

Vždycky to sociální šetření předchází uzavření smluvního vztahu, ať už je to na jakýkoli popud, aby ten člověk tu službu měl.“

Nicméně k vyjasňování vzájemných pozic mezi poskytovatelskou organizací a blízkými osobami uživatelů dochází nejen v úvodních fázích, ale i v rámci zavedené pomoci. Vedoucí zmiňuje situaci, kdy uživatel se sníženou soběstačností čerpá příspěvek na péči a jako pečující osoba je uveden příbuzný, který s dávkou reálně disponuje. Uživatel služby se ocitá v situaci, kdy není schopen zajistit povinnou úhradu formálnímu poskytovateli za doručené služby.

„Ta maminka se vůbec nedostane k finančním prostředkům v hotovosti. Ví, že si potřebuje něco nakoupit ... ale ona [dcera] sem přijíždí jednou za čtrnáct dní, dává jí nějakou finanční hotovost, která je mnohdy nedostatečná k tomu, aby ty její potřeby bylo možné zajistit ... ale pro nás je klientem ta maminka.“

Respondentka jednoznačně akceptuje, že rozhodnutí o způsobu nakládání s příspěvkem na péči je zcela v kompetenci klienta: „Já jim nemůžu vstupovat do nastavení těch pravidel, pokud ta maminka s tím souhlasí a ta dcera nějakým způsobem to řídí...“ Právě reflexe tohoto typu zkušeností přivádí vedoucí služby k úvaze, aby se ujednání o rolích formálních a neformálních poskytovatelů při péči o klienta stalo nedílnou součástí smluvního vztahu mezi organizací a klientem.

„Takže bychom chtěli do té smlouvy dát, aby se tam nějakým způsobem promítla, pokud ten klient bude souhlasit, i ta role těch rodinných příslušníků.“

Na základě dosavadních zkušeností pak vedoucí zvažuje, že neformálním poskytovatelem péče nemusí být výhradně rodinný příslušník, ale člověk, který bude schopen a ochoten pomoc skutečně zajišťovat. „Aby se tady v okolí našel někdo, kdo to opravdu je schopen vykonávat v zájmu a ve prospěch toho klienta.“

Vedoucí pečovatelské služby, která v rámci svého úvazku vykonává také roli sociálního pracovníka, poměrně jednoznačně v rozhovoru konstatuje: „Hlavním iniciátorem spolupráce jsme my...“ V rozhovoru však naznačuje v podstatě dva typy interakce mezi pečovatelskou službou a neformálními poskytovateli. První typ lze chápat spíše jako formálně administrativní spolupráci, která pravděpodobně vzniká zejména z iniciativy vedení služby. Klienti jsou již při dojednávání podmínek poskytování služby osloveni s žádostí o poskytnutí kontaktu na „někoho z rodiny“. Pokud se příbuzní nepodílejí na poskytování pomoci a s pracovníky služby se pravidelně nesetkávají, jsou tyto kontakty využívány většinou v mimořádných situacích, kdy je komunikace s příbuznými iniciována ze strany formálního poskytovatele.

„Pokud ten uživatel jde třeba do nemocnice ... nebo dojde k nějaké mimořádné události, takže my je hned“

bezprostředně kontaktujeme a informujeme je... Dál ten kontakt slouží i na to, když klient třeba nemůže ubrátit službu, tak kontaktujeme rodinu a přijde nám to ubrátit sem rodina.“

Podobnou mimořádnou událostí může být i nenadálý odchod uživatele do zdravotnického zařízení: *„Sbalíme úplně ty nejdůležitější věci, ale pak víme, že potřebujeme ten byt uzavřít a ten klíč někomu z těch rodinných příslušníků předat ... takže na základě informace od pečovatelské sociální pracovník kontaktujeme rodinu.“* Stejně tak recipročně rodina oznamuje návrat klienta do domácího ošetřování a potřebu obnovit poskytování pečovatelské služby. Vedoucí ve svých výpovědích naznačuje, že při poskytování služby pracovníci odhalují přítomnost místy až patologických rodinných vztahů, jako jsou náznaky domácího násilí nebo výrazně narušené vztahy mezi klientem a jeho příbuznými, kdy klient v obavě z reakce rodiny odmítá např. rozšíření pomoci ze strany formálního poskytovatele. Nicméně do řešení těchto situací pracovníci PS vstupují s velkou opatrností a spíše omezeně.

Druhý typ interakce představuje naopak úzká spolupráce mezi neformálním pečovatelem, klientem a pečovatelskou službou jako formálním poskytovatelem. Takovou spolupráci popisuje vedoucí jako obvykle dlouhodobější, zaměřenou na péči o klienta s vyšším stupněm závislosti.

„Většinou to funguje tak, že dcera je osobou pečující o maminku a naše pečovatelská tam dochází do té rodiny a zajišťuje některé úkony, kterých už ta dcera není schopna anebo potřebuje pomoc ještě dalšího poskytovatele.“

V souvislosti s klienty s vyšším stupněm závislosti, tedy s větším rozsahem potřeby pomoci, pak explicitně hovoří o tom, že pečovatelská služba *„je doplňková, protože my to zajišťujeme do těch tří hodin a odpoledne už tam funguje rodina“*. Na druhou stranu z rozhovoru jednoznačně vyplývá, že v případě, kdy rodina evidentně projevuje snahu o zabezpečení klienta, vedení pečovatelské služby reaguje nabídkou podpory nejen z vlastních zdrojů, ale zprostředkováním dalších forem pomoci. Konkrétně zprostředkováním domácí odlehčovací služby a domácí ošetrovatelské služby od dvou dalších poskytovatelů.

Neformální poskytovatelé z pohledu sociálních pracovníků

Sociální pracovníci zaujímali v rozhovorech ve vztahu k neformálním poskytovatelům různá stanoviska. Obdobně jako u vedoucí služby také jedna ze sociálních pracovníček konstatuje, že ochota rodiny zajistit péči o klienta je v podstatě základní podmínka pro setrvání seniora v přirozeném prostředí. Funkci formálního poskytovatele pomoci tedy PS vnímá jako podpůrnou v situacích, kdy rozsah potřebné péče již přesahuje možnosti neformálních pečovatelů.

„Podle mě jde o to, aby člověk mohl zůstat v tom svém domácím prostředí. Abychom ho nemuseli hned někam umisťovat, ale aby mohl zůstat doma za pomoci rodiny. A když je rodina zaměstnaná, tak aby pečovatelská služba nějak podpořila toho člověka, aby prostě mohl zůstat doma.“

Potvrzuje, že převážnou část klientely tvoří právě senioři, kde rodina více či méně část pomoci zajistí a pečovatelská služba představuje doplnění spektra pomoci: *„Řekla bych, že je to spíš o tom, že rodina poskytuje péči, ale už není schopna svými silami zajistit tu péči úplně ... tak přijdu, prosím vás mi bychom potřebovali tady toto.“* Na jiném místě pak jednoznačně vyjadřuje svůj náhled na hierarchii poskytování pomoci: *„...pokud ten člověk tu rodinu má, tak až už to ta rodina nezvládá, tak potom jsme na řadě my.“* Za funkční spolupráci považuje typ interakce, kdy rodina odpovídajícím způsobem respektuje požadavky nebo výzvy pracovníků služby.

„Někde rodina funguje úplně perfektně, zavoláme třeba ve smyslu těch úhrad, co nám mají platit ... z toho máme problém z těch lidí dostat peníze. Nebo když se něco děje, ta rodina reaguje – my už to okamžitě všechno zařídíme.“

Pokud rodina péči přímo nezajišťuje, vyžaduje alespoň doložení kontaktů na příbuzné nebo blízké osoby, které by mohli pracovníci pečovatelské služby v případě nutnosti oslovit.

Obdobně také oceňuje vyjádření vděčnosti ze strany příbuzných a blízkých: *„Fakt záleží jak kdo, je to o lidech. Někteří jsou strašně vděční za to, že tomu člověku tu službu zajišťujeme ... z toho si to ta babička nebo dědeček bez té rodiny domluví sám, za jejich zády a už je oheň na střeše.“* Tato sociální pracovníce zde upozorňuje ještě na další typ interakci s neformálními pečovateli, do kterých se pracovníci organizace dostávají. Jedná se o případy, kdy k zavedení pečovatelské služby dochází výhradně z rozhodnutí klienta, bez jeho předchozí dohody s rodinou či blízkými: *„Klienti říknou, my už je nechceme zatěžovat.“* Přestože rozhodnutí klienta je z hlediska formálního poskytovatele prioritní, společný konsenzus o poskytnutí péče mezi klientem, rodinou a poskytovatelskou organizací sociální pracovníce implicitně vnímá jako nejlepší strategii.

Další dvě oslovené sociální pracovníce představují v podstatě extrémní postoje k uspořádání vztahů mezi formálním a neformálním poskytovatelem. První z těchto pracovníček vykonává výhradně agendu spojenou s vyřizováním žádostí o umístění do bytů v domech s pečovatelskou službou. Rodinné příslušníky chápe v podstatě jako zdroj potíží klienta a zájem o umístění do domu s pečovatelskou službou si vykládá jako synonymum pro neochotu rodiny postarat se o příbuzného: *„Pokud přijdou pouze rodinní příslušníci, tak často chtějí seniora vystěbovat více méně proti jeho vůli, tak trvám na tom, aby si senior sám přišel podat žádost.“*

Ve druhém případě sociální pracovnice působí zejména pro klienty – obyvatele domu s pečovatelskou službou. Z výpovědí na řadě míst rozhovoru je patrné, že vnímá rodinu jako významnou součást životní situace klienta a má tendenci s rodinou nebo blízkými otevřeně komunikovat. Přestože součástí její agendy není vyřizování žádostí o zavedení pečovatelské služby nebo přidělení bytu v domě s pečovatelskou službou, stává se, že příbuzní nebo senioři sami ji osloví s žádostí o radu: *„Někdy se také stává, že přichází lidé s úplně jinými problémy a jde spíše o poradenství, kam se obrátit, jak dál problém řešit.“* Podle této pracovnice je začátek pobytu pro většinu klientů náročný, proto podporuje v největším možném rozsahu zachování sociálních vazeb. Tato podpora má zcela konkrétní podoby. Jednak vzhledem k tomu, že většina klientů se přistěhuje ve zhoršeném zdravotním stavu, tak usiluje o sdílení poskytované pomoci s neformálními poskytovateli. *„Spoluúčast rodiny nebo jiných blízkých je předmětem dohody, které úkony bude poskytovat rodina a které pečovatelská služba.“* Sociální pracovnice také podporuje krátkodobé návštěvy blízkých osob v bytě klienta: *„...rodinní příslušníci nebo přátelé mohou přespat, někdy přijedou na prázdniny vnoučata a třeba týden tam bydlí.“* Aktivita pořádané pro obyvatele domu s pečovatelskou službou jsou otevřeny pro příbuzné, přátele a další blízké osoby seniorů.

Neformální poskytovatelé z pohledu pečovatelů (pracovníků v sociálních službách)

Na základě realizovaného šetření lze konstatovat, že nejvýrazněji se do interakce s blízkými klientů, ať už se jedná o přímé příbuzné, či jiné blízké osoby, dostávají řadoví pracovníci, tedy pečovatelé. Oficiální dohody a smlouvy o poskytnutí péče, tedy i o případném angažmá neformálních pečovatelů, *„jdou přes sociální“*, pečovatelský přítom oceňují, když právě u těchto úvodních jednání o nastavení formální péče ze strany organizace jsou přítomni také příbuzní. Pečovatelkám tato strategie usnadňuje vstup do domácnosti klienta a úvodní obeznámení se situací. Naopak v důsledku nejasnosti zakázky se očekávání pracovníků a klientů či jejich blízkých může rozcházet.

„Domlouváme se tady ... pak většinou jsou ty lidi upozornění, že přijdeme v tu a v tu dobu, takže na nás čekají. Nebo většinou na nás čeká i ta rodina, pokud toho klienta neznáme.“

„My jsme rádi, když ta rodina ví, kdo sem chodí, když můžeme rodině říct, jak to chodí, jakým způsobem se to dělá.“

„...jenže s ním bydlí vnuk, tak většinou říká: ‚Nechte to být, já to uměju dědovi,‘ takže jestli tam za ten rok umřívám dvakrát, tak je to moc, protože on ten kluk nechce, no...“

Za jakousi minimální úroveň spolupráce s rodinou

považují pečovatelské, stejně jako sociální pracovníci, *„alespoň mít kontakt, kdyby se něco stalo...“*. Jedná se o nezbytnost související s vyřizováním administrativních záležitostí, které už nelze rychle a věcně dojednat s klientem samotným. Jedna z pečovatelek přímo konstatuje, že chce mít všechno kolem plateb podchyceno podpisy ze strany klienta, aby byla „krytá“, kdyby se rodina zajímala.

Stejně jako vedení a sociální pracovníci, také pečovatelé akcentují roli rodiny při zabezpečení potřeb klientů s vyšším stupněm závislosti. Jedna z pečovatelek zcela otevřeně hovoří o nutné přítomnosti rodiny s ohledem na časovou dostupnost formální péče.

„T: Říkáte, že tady máte ležáky, tak ti už nejsou asi soběstační? O: To ne, tam už spolupracujeme s rodinou... Ono už by to asi šlo těžko, ony holky můžou do té půl čtvrté. Takže už potom potřebujeme někoho z rodiny, prostě aby už měl nad tím klientem dohled.“

Role formálního poskytovatele je vnímaná pečovatelkami jako kompenzace pomoci v případě omezených možností rodiny: *„...my jsme vozili obědy, chodili přebalovat, chodili jsme ji krmit. A když se cokoli stalo, tak volal. Tam fungovala ta rodina – když nemohl on, tak volal syn nebo dcera.“*

Pečovatelky ve svém každodenním kontaktu s klienty velmi intenzivně pociťují případnou nefunkčnost sociálních vazeb klienta, zejména pak dobrých vztahů s příbuznými. Z jejich hlediska kvalita sociálních vazeb ovlivňuje celkové nastavení klienta a komunikaci s ním: *„...ono to tomu seniorovi hodně pomůže, protože pokud ta rodina nefunguje, tak ten senior je nevládný, nic ho nebaví, nemá chuť do života, někdy máme strach...“* Nefunkčnost vztahů se může projevit také neochotou klienta realisticky nahlédnout svoji situaci a posílit roli formálního poskytovatele.

„Odvolávají se na rodinného příslušníka, že tam chodí dcera, že jí uvaří, že jí vyper, my nevíme, jestli ta klientka mluví pravdu, tak kontaktujeme tu rodinu a zjišťujeme... Abychom řekli, podívejte se my nezanedbáváme určitý věci, nabídlí jsme jí to, ona odmítá.“

Z výše uvedeného výroku pečovatelské je patrné, že řadoví pracovníci v těchto situacích poměrně tápou. Přestože na jedné straně většina z nich explicitně hovoří o tom, že není v jejich kompetenci vstupovat do komplikovaných rodinných vztahů, na straně druhé lze téměř ve všech výpovědích zachytit snahu „podpořit klienta“ za okolností, kdy se jim přístup rodiny jeví jako nespravedlivý, vypočítavý nebo odmítavý.

Z výpovědí je patrné, že pečovatelské mají ve srovnání se sociálními pracovníky možnost hlouběji proniknout do struktury sociálních vazeb klienta, s některými blízkými se osobně seznámit a rozpoznat alespoň částečně kvalitu těchto vztahů. Lze usuzovat, že postupem času vnímají vlastní roli jako

součást sociálních vazeb svých klientů. Ustupuje schopnost rozpoznat odlišnost formální a neformální péče a svoji roli konfrontují s kvalitou pomoci ze strany rodiny: „*Vůbec neocení to, že oni přijdou jednou za měsíc, v den důchodu, ale vyčtou vám takový věci ... vůbec nechápou, že my jsme takový ten anděl strážný.*“

4. Diskuse a závěry

Na základě argumentů shromážděných v předchozí kapitole lze konstatovat, že v rámci systému poskytování pomoci České republiky jsou přítomny základní podmínky a předpoklady pro účast neformálních poskytovatelů, případně pro souběh poskytování formální a neformální péče. Současně je nezbytné upozornit, že v řadě specificky zaměřených výzkumů byly diskutovány také problematické aspekty implementace těchto nástrojů do praxe¹⁸, nicméně diskuse k těmto dílčím problematikám není cílem předkládaného textu. Co se týká vybrané poskytovatelské organizace, tak do utváření vztahu mezi formálním a neformálním sektorem vstupují představy volených zástupců, jejichž stanoviska a představy o roli rodiny, resp. podílu rodiny a poskytovatelské organizace na zajištění péče o seniora, jednoznačně formují celkové pojetí služby. V praxi se názory zástupců zřizovatele projevují omezeným kladným důrazu na počty pracovníků vzhledem k počtu klientů a především zdůrazňováním materiálních aspektů formální pomoci.

Pokud nahlédneme situaci v pečovatelské službě optikou typologie možných pojetí role profesionálů (Musil, 2008), tedy pracovníků formálního poskytovatele ve vztahu k neformálním pečovatelům, lze zaznamenat různé přístupy. Pracovníci managementu služby vykonávající částí svého pracovního úvazku také sociální práci a sociální pracovníci organizace v praxi uplatňují převážně *kombinaci administrativního a profesionálního pojetí sociální práce*. Ze získaných dat lze dovodit, že pro volbu toho či onoho přístupu je určující jednak charakter agendy, kterou daný pracovník s rodinou či jiným neformálním pečovatelem vyjednává. Ve fázi zavádění služby, kdy jsou ujasňovány role jednotlivých aktérů, pracovníci inklinují spíše k *administrativnímu pojetí*, v průběhu poskytování služby jsou patrné tendence nahlížet situaci klienta komplexně a vnímat i specifika jeho sociálních vazeb. Přesněji řečeno rozpoznat u jednotlivých klientů odlišnou intenzitu a kvalitu těchto vazeb a jejich význam pro zajištění pomoci. Druhým určujícím aspektem se jeví ochota rodiny (nebo alespoň deklarovaná) zajišťovat péči o seniora, případně se alespoň na péči spolupodílet. Lépe vyjádřeno se jedná spíše o názor pracovníků, zda rodina vykazuje o spoluúčast na poskytování péče zájem, či nikoli. V případě aktivních rodin volí pracovníci strategie typické spíše pro *profesionální pojetí sociální práce*, jako je vyjednávání o způsobu pomoci, snaha o řešení potíží nebo zprostředkování dalších zdrojů pomoci nebo reflexe zátěže neformálního pečujícího¹⁹.

Jestliže z pohledu pracovníků nejsou sociální vazby funkční, je zjevná jejich tendence vycházet při jednání z *administrativního pojetí*, tedy držet se zákonem či vyhláškou stanovených postupů. Pracovníci v tomto případě přistupují ke zobecňování důvodů nízké participace rodiny, předjímání konfliktních situací, nastavování „jasných“ pravidel v zájmu ochrany organizace a pracovníků před konfliktem s rodinou. Z rozhovorů lze usuzovat také na *situční dynamiku* uplatňovaných komunikačních strategií, které se mění právě ve vztahu ke zvolenému pojetí. Nelze tedy jednoznačně rozpoznat přítomnost jedné komunikační strategie. Při uplatnění administrativního pojetí mají pracovníci tendenci volit spíše *strategii konkurence a koexistence*, při uplatnění profesionálního pojetí je přítomna převážně strategie *koexistence a kooperace*. Zajímavý poznatek vyplývá z rozhovorů s pracovníky v sociálních službách, tedy s pečovatelkami. Vzhledem k těsnosti vztahů mezi pečovatelkami a klienty svůj přístup k rodinným příslušníkům či blízkým osobám ještě intenzivněji odvozují od kvality vztahu mezi klientem a jeho blízkými, přesněji od toho, jak pečovatelky samy tuto kvalitu posuzují. Obdobně jako sociální pracovníci rozdělují rodiny na „dobré a špatné“. V každodenním kontaktu s klienty často intuitivně rozpoznávají následky absentujících sociálních vazeb na situaci „svých“ klientů. Na rozdíl od sociálních pracovníků mají proto tendenci k *filantropickému pojetí sociální práce*, které se může projevovat snahou „ochránit“ klienta před jeho rodinou nebo zdůrazňováním přínosu formálních pečujících v životě klienta. Z výpovědí pečovatelek lze usuzovat, že sklonky k filantropickému přístupu mohou vést ke konfliktní strategii komunikace o pojetí péče o klienta. Druhým frekventovaným přístupem je administrativní pojetí, kdy se pečovatelky ve snaze ochránit se před možnými důsledky nedorozumění nebo nevyjasněných očekávání zaměřují na nastavení pravidel a postupů a komunikaci s rodinou a blízkými seniora chápou jako koexistenci dvou na sobě nezávislých způsobů poskytování péče.

Přístupy pracovníků služby významně determinují *vzájemnou relaci mezi formálním a neformálním sektorem* při zajištění pomoci klientům pečovatelské služby. Z hlediska typologie autorek Mayers a MacDonalds (1996) byla ve zkoumané službě rozpoznána první a zejména druhá úroveň možné relace mezi poskytovatelskou organizací a neformálními pečovateli. Neformální pečovatelé jsou při poskytování péče přítomni, ze strany formálního poskytovatele jsou nabízena hotová řešení, která mají možnost odmítnout. Častěji jsou pak nabízeny dostupné nebo předem nastavené varianty spolupráce ze strany formálního poskytovatele, z nichž uživatel nebo pečující blízká osoba mohou vybírat. Je však nezbytné zmínit, že stávající podoba relace s neformálními poskytovateli je určována nejen pracovníky služby, ale také zřizovatelem. Z hlediska modelů, které popsala

Victor (2005), se pohled pracovníků a volených zástupců na roli pečovatelské služby při zabezpečení potřeb seniora závislého na pomoci druhé osoby zjevně rozcházejí. Zatímco *pracovníci* vnímají roli neformálního a formálního sektoru *spíše jako komplementární*, tedy oba sektory se navzájem kompenzují a doplňují, zástupci zřizovatele poměrně jednoznačně inklinují ke kompenzačnímu modelu, kdy pomoc neformálního sektoru je využívána, výhradně pokud jsou možnosti formálního sektoru vyčerpány. Právě nevyjasněnost strategie pečovatelské služby může vést k nejistotě pracovníků v komunikaci jednak s rodinou a blízkými klientů, ale i se samotnými klienty v situacích, kdy sociální vazby nejsou příliš pevné. V neposlední řadě je třeba zmínit, že s rostoucím počtem osob v seniorském věku s poklesem funkčního potenciálu a současně s generační obměnou uživatelů sociálních služeb lze velmi pravděpodobně očekávat model, kdy při zajištění svých potřeb starší lidé *volbu* mezi formálním a neformálním sektorem spíše racionalizují vzhledem k *podstatě úkolu*, který má péče splnit, než vzhledem ke svým osobním preferencím. Senioři si tak sami určí roli formálního a neformálního poskytovatele a stanou se skutečnými klienty sociální služby.

Seznam literatury:

- ALESSIO, H. **Physiology of Human Aging**. In MORGAN, L., KUNKEL, S. (eds). **Aging: The social context**. Thousand Oaks, California: Sage, 2001, s. 107–141.
- ATCHLEY, R. **Aging and Society**. In MORGAN, L., KUNKEL, S. (eds). **Aging: The social context**. Thousand Oaks, California: Sage, 2001, s. 3–26.
- BABBIE, E. **The Practice of Social Research**. Wadsworth Publishing Company, Belmont, 2001.
- BLACKMAN, T. **Social Exclusion and Social Care**. In BLACKMAN, T., BRODHURST, S., CONVERY, J. (eds). **Social Care and Social Exclusion: A Comparative Study of Older People's Care in Europe**. London: Palgrave Publisher, 2001, s. 152–180.
- BLOME, A., KECK, W., ALBER, J. **Family and the Welfare State in Europe. Intergenerational Relations in Ageing Societies**. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar, 2009.
- EVERS, A. **Introduction: Social Innovation**. In KRAAN, R. J. (ed). **Care for the Elderly: Significant Innovation in three European Countries**. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1991, s. 1–6.
- FINE, M. D. **A Caring Society? Care and the Dilemmas of Human Service in the 21st Century**. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- HAŠKOVCOVÁ, H. **Fenomén stáří**. Praha: Panorama, 1990.
- HENDL, J. **Úvod do kvalitativního výzkumu**. Karolinum, Praha, 1999.
- HOLLAND, C. **Enviroment, identity and old age – quality of life or life of quality?** In WALKER, A., HENNESSY, C. H. **Growing older: Quality of life in old age**. Berkshire: Open University Press, 2004, s. 60–80.
- JANEČKOVÁ, H. **Sociální práce se starými lidmi**. In MATOUŠEK, O., a kol. **Sociální práce v praxi. Specifika různých cílových skupin a sociální práce s nimi**. Praha: Portál, 2005, s. 163–193.
- LIPNER, M. **Požadavky seniorů na kvalitu života ve stáří: s důrazem na bydlení a prvky sociální péče**. In **Bydlení a životní podmínky seniorů: Sborník ze semináře**. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj, 1999.
- MARSISKE, M., FRANKS, M. M., MAST, B. T. **Psychological Perspectives on Aging**. In MORGAN, L., KUNKEL, S. (eds). **Aging: The social context**. Thousand Oaks, California: Sage, 2001, s. 143–182.
- MAYERS, F., MACDONALDS, CH. **I Was Given Options Not Choices: Involving Older Users and Carers in Assessment and Care Planning**. In BLAND, R. (ed.). **Developing Services for Older People and Their Families**. London and Bristol, Pennsylvania: Jessica Kingsley Publisher, 1996, s. 96–111.
- MOŽNÝ, I., a kol. **Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“**. Brno: VÚPSV, 2003.
- MUSIL, L. **Různorodost pojetí, nejasná nabídka a kontrola výkonu „sociální práce“**. *Sociální práce / Sociálna práca*, 2008, roč. 8, č. 2, s. 60–79.
- MUSIL, L. **„Ráda bych Vám pomohla, ale...“ Dilemata práce s klienty v organizacích**. Brno: Marek Zeman, 2004.
- MUSIL, L. **Vývoj sociálního státu v Evropě: Čítanka z historie moderní evropské sociální politiky**. Brno: Doplněk, 1996.
- PHILLIPSON, CH. **Reconstructing Old Age: New agenda in Social Theory and Practice**. London: Sage, 1998.
- RABUŠIC, L. **Česká společnost stárne**. Brno: Masarykova univerzita a Georgetown, 1995.
- RAY, M., BERNARD, M., PHILLIPS, J. **Critical Issues in Social Work with Older People**. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Standardy kvality v sociálních službách**. Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, Praha, 2001.
- STUART-HAMILTON, I. **Psychologie stárnutí**. Praha: Portál, 1999.
- SÝKOROVÁ, D. **Autonomie ve stáří: Kapitoly z gerontosociologie**. Praha: Portál, 2007.
- TOŠNEROVÁ, T. **Příručka pečovatele: Starší dlouhodobě nemocný člověk v rodině – a co dál?** Praha: Univerzita Karlova, 2002.

VESELÁ, J. **Sociální služby poskytované seniorům v domácnostech.** Praha: VÚPSV, 2003.

VICTOR, CH. **The Social Context of Ageing. A Textbook of Gerontology.** London: Routledge, 2005.

WALKER, A. **Social Services for Older people in Europe.** In BLAND, R. (ed). **Developing Services for Older People and Their Families.** London and Bristol, Pennsylvania: Jessica Kingsley Publisher, 1996, s. 58–76.

WEIS, N. R., LEVITON, A. N., MUELLER, M. H. The Changing Role of Social Workers. In KARAN, O. C., GRENSPAN, S. **Community Rehabilitation Services for People with Disabilities.** Boston: Butterworth-Heinemann, 1995, s. 235–254.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.

Poznámky

- 1 kubalis@fss.muni.cz
- 2 Obvykle se k tomuto účelu využívá kategorizace doporučená Světovou zdravotnickou organizací, která určuje hranici stáří při dosažení 60 let, OSN pak ve svých dokumentech definuje staré obyvatelstvo věkovou hranicí 65 let.
- 3 Fyzická dimenze vyjadřuje biologické stárnutí organismu, tzn. funkčnost orgánů smyslů, změny tkání a struktur, přítomnost či absence nemocí, vnější tělesné změny, schopnost adaptace organismu, odolnost imunitního systému k zátěži (infekcím) apod. Psychická dimenze zahrnuje kognitivní funkce, mentální funkce, emoční složku, osobnostní rysy a způsob názírání vlastního „já“. Sociální dimenze představuje vztahy ke společnosti, začlenění do sociálních sítí, nahlížení druhých lidí v okolí, ochota participovat na aktivitách (Alessio 2001).
- 4 Kořeny biomedicínského modelu nacházíme přibližně v polovině minulého století, kdy dochází k rozvoji přírodních věd, lékařských oborů a expanzi farmaceutického průmyslu. Ve společnosti se konstruuje obraz stáří jako zdravotního problému. Pozornost je zaměřena na sledování organických poruch a vhodný způsob zdravotnické intervence; stáří je charakterizováno úbytkem a úpadkem funkcí a postupně se prosazuje představa stáří jako nemoci (Estes and Binney in Phillipson, 1998: 33).
- 5 Townsedův koncept vychází z poznatků gerontologie, nicméně existují i sociologické paralely. Giddens např. pracuje s konceptem ontologického bezpečí, které posiluje autonomii jedince v každodenních činnostech, nebo Bourdieu, který považoval vliv prostředí za jeden z určujících faktorů pro utváření habitu (in Holland et al., 2004).
- 6 Paradoxně, ačkoli početně narostla, jako

legalizovaný svazek se rodina zmenšila: výjimkou dnes není existence čtyř- a vícegeneračních rodin, společně bydlí jen nukleární rodina, tj. rodiče a děti, prarodiče bydlí jinde a případní praprarodiče též.

7 Sociální služba je v tomto textu chápána jako jeden z nástrojů státem deklarovaných veřejných služeb, konkrétně jako „...komplex činností přispívajících k realizaci záměrů sociálních pracovníků“ ve smyslu definice Musila (2004: 14), resp. ve smyslu definice zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, jako činnost nebo soubor činností poskytovaných za účelem sociálního začlenění nebo prevence sociálního vyloučení.

8 Je však nezbytné v tomto ohledu upozornit, že i přes obecně naznačené trendy lze zaznamenat v různém rozsahu a intenzitě národní odlišnosti, determinované sociálními, politickými, kulturními, historickými a geografickými podmínkami daného území.

9 Evers (1991) v tomto smyslu hovoří explicitně o situaci, kdy je poskytování péče ze strany neformálních pečovatелů přiznán statut place-né činnosti.

10 Vlastnosti a parametry případové studie jako světybného výzkumného konceptu kvalitativní strategie lze považovat za relevantní vzhledem k tématům, kterými se obvykle zabývá výzkum v oblasti sociální práce. Řečeno slovy Hendla (1999: 53), případové studie jsou nejvýhodnější strategií, když nás zajímají otázky „proč“ a „jak“ pro daný problém, přičemž nemáme kontrolu nad průběhem události a zaměřujeme se na přítomný fenomén v rámci jeho reálných kontextů.

11 V rámci výzkumu bylo realizováno 21 rozhovorů s pracovníky přímé péče, z toho bylo 18 pečovatелů a 3 sociální pracovníci. Při začlenění pracovníků do výzkumu byla zohledněna doba působení v organizaci, rozsah vzdělání, pracovní náplň. Dále se komunikačními partnery stalo 17 klientů služby, k jejich výběru byla stanovena kritéria: věk, pohlaví, stupeň závislosti, typ bydlení, rozsah přijímané pomoci.

12 Tyto podmínky jsou pak upraveny dalšími právními předpisy, jako je např. zákon č. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění; zákon 582/1991 Sb., o organizaci a provádění sociálního zabezpečení, ve znění zákona 109/2006 Sb.; zákon č. 110/2006 Sb., o životním a existenčním minimu, ve znění pozdějších předpisů; zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi, ve znění pozdějších předpisů.

13 Mezi služby pro seniory závislé na pomoci druhé osoby lze zařadit Centra denních

- služeb, Domovy pro seniory, Domovy pro osoby se zvláštním režimem, Chráněné bydlení, Osobní asistence, Pečovatelská služba, Tísňová péče, Průvodcovské a předčitatelské služby, Odlehčovací služby, Denní stacionář, Sociální služby poskytované ve zdravotnických zařízeních ústavní péče, Sociálně aktivizační služby pro seniory a osoby s postižením.
- 14 V tomto ohledu představuje specifickou situaci využívání příspěvku na péči ze strany klientů pobytových zařízení, ve kterých je úhrada za poskytování služby stanovena vždy ve výši přiznaného příspěvku na péči a vyšší. Jinak řečeno, obyvatelé pobytových zařízení příspěvek na péči postupují formálnímu poskytovateli a nepředpokládá se zde souběžné financování neformální pomoci.
 - 15 Pečovatelská služba je podle § 40 ZSS upravena jako terénní nebo ambulantní služba poskytovaná osobám, které mají sníženou soběstačnost z důvodu věku, chronického onemocnění nebo zdravotního postižení, a rodinám s dětmi, jejichž situace vyžaduje pomoc jiné fyzické osoby. Služba obsahuje základní činnosti: pomoc při zvládnutí běžných úkonů péče o vlastní osobu; pomoc při osobní hygieně nebo poskytnutí podmínek pro osobní hygienu; poskytnutí stravy nebo pomoc při zajištění stravy; pomoc při zajištění chodu domácnosti; zprostředkování kontaktu se společenským prostředím. Prováděcí vyhláška pak tyto oblasti blíže specifikuje, stejně jako výši úhrad od klienta za vybrané úkony.
 - 16 Okrajově je prostřednictvím zkoumané služby zajišťována pomoc dospělým osobám s handicapem. Marginalní část klientely tvoří obyvatelé okolních obcí (na základě smluvního vztahu se zástupci obce).
 - 17 V této souvislosti je třeba zmínit, že pečovatelská služba byla zprostředkována jednak seniorům žijícím ve vlastní domácnosti, ale i lidem obývajícím byty v domě s pečovatelskou službou, u nichž byla častěji poskytována komplexnější péče (např. včetně dohledu).
 - 18 Na témata, jako je např. zavádění standardů kvality do praxe, rozhodování o příspěvku na péči, způsob využití příspěvku na péči, dostupnost sociálních služeb pro seniory a osoby s postižením, apod., jsou zaměřeny výzkumy zpracované např. Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
 - 19 Situace, kdy sociální pracovník umožňuje rodině či blízkým lidem např. přenocovat v bytě klienta, případně poskytuje ad hoc poradenství rodinným příslušníkům navštěvujícím klienta apod., je v tomto textu chápáno jako profesionální přístup zohledňující sociální dimenzi funkčního potenciálu klienta.

Mezigenerační vzájemná výpomoc v českých rodinách vyššího věku a její srovnání s vybranými evropskými zeměmi

Intergenerational Exchange among Czech Late Families and Its Cross-country Comparison

Jana Havlíková

Mgr. Jana Havlíková, Ph.D.¹, vystudovala sociologii a sociální politiku a sociální práci na Fakultě sociálních studií MU v Brně, kde rovněž získala titul Ph.D. ze sociologie. V současnosti pracuje jako výzkumná pracovnice na Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i., a na Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Abstrakt

Cílem této studie je nejprve popsat podobu mezigenerační solidarity převládající v českých rodinách vyššího věku, následně zjistit, jak se podoba vzájemné pomoci mezi různými generacemi v českých rodinách jeví ve světle mezinárodního srovnání, a v neposlední řadě přispět k diskusi o tom, jaké výzvy a příležitosti taková podoba mezigenerační pomoci a podpory přináší pro služby sociální práce v českém kontextu. Ve studii aplikujeme koncept mezigenerační solidarity a typologii rodinných modelů. Prezentovaná zjištění jsou založena na statistické analýze mezinárodního datového souboru SHARE reprezentativního pro národní populace 50+. Výsledky naznačují, že české rodiny nejčastěji uplatňují model sestupného i vzestupného familialismu, přičemž nejvíce shodných znaků v oblasti mezigenerační směny jsme našli mezi českými a španělskými rodinami.

Abstract

The aim of this paper is: firstly, to describe the form of intergenerational solidarity prevailing among the Czech late families; secondly, to compare the identified form of intergenerational exchange with selected European countries; thirdly, to discuss the challenges which are created by the identified form of intergenerational solidarity with respect to the social work services. Using the intergenerational solidarity concept and family models typology, we analyze data from the European survey SHARE, which are representative for the national populations 50+. Our findings suggest that the Czech late families approach mainly the family models of descending as well as ascending familialism; additionally, they have many features common with Spain late families.

Klíčová slova

mezigenerační solidarita, směna pomoci, populace 50+, SHARE, mezinárodní srovnání

Keywords

intergenerational solidarity, exchange, population 50+, SHARE, cross-country comparison

Úvod

Sýkorová (1996: 61) již před více než patnácti lety napsala: „Z příbuzenské solidarity vyplývají významné makrosociální konsekvence. Především ve sféře sociální politiky se s naprostou samozřejmostí kalkuluje s podpůrnou funkcí rodiny.“

Nedávno realizovaná případová studie poskytování pečovatelské služby v jedné vybrané lokalitě v ČR (srov. Kubalčíková, Havlíková, 2011) naznačuje, že minimálně v oblasti péče o seniory poskytované v prostředí jejich domácností je rodina nadále vnímána jako samozřejmý zdroj pomoci, který je vždy možno využít k „vykrytí“ těch služeb a úkonů pomoci, které místní pečovatelská služba neposkytuje, nebo poskytuje, ale v menším rozsahu, než by bylo třeba. V kontextu zahraničních studií se jeví, že se nejedná o výjimečnou situaci, ale spíše o trend. Podle analýz O'Rand (2006) dochází ve většině západních zemí k omezování veřejných sociálních programů pomoci v oblasti péče o seniory, přičemž náklady spojené se stárnutím jsou postupně stále více přenášeny na jedince a rodinu. K tomu, abychom něco takového mohli tvrdit i o jiných sférách sociální politiky, nabízí se např. palčivý problém péče o děti předškolního věku a několik let trvající akutní nedostatek míst pro tyto děti v předškolských zařízeních, nemáme dostatek empirické evidence, nicméně předpoklad, že nedostatek míst v těchto zařízeních může kompenzovat pomoc prarodičů, lze přijmout jako hypotézu vysvětlující jednu z příčin, proč tento stav nebyl poměrně dlouhou dobu vnímán vládními ani místními politiky jako problém, který by měl být řešen.

Do jaké míry je ale chápání rodinné mezigenerační solidarity jako samozřejmého zdroje pomoci a podpory oprávněné? Řada mezinárodních studií poukazuje na to, že vysoká úroveň vzájemné pomoci mezi dospělými dětmi a jejich rodiči vůbec není tak samozřejmá a jednoznačná, jak se často obecně předpokládá (Dykstra, Fokkema, 2011). Zejména bývá poukazováno na takové překážky vzájemné pomoci, jako je nestabilní rodinná struktura (rozvodovost, rození dětí mimo manželství), velká prostorová vzdálenost mezi bydlišti dospělých dětí a jejich rodičů apod. Na druhou stranu ale Murphy, Martikainen a Pennec (2006) upozorňují, že dnešní doba je z demografického hlediska jedinečná tím, že se ve stejném čase potkávají dospělé děti (díky rapidnímu snížení úmrtnosti v dětském věku) se svými rodiči, kteří se dožívají vyššího věku v poměrně dobré zdravotní kondici, obojí dříve nebylo obvyklé. Autoři pak v prodlužující se délce života nespatřují ani tak rizikový faktor, jako spíše příležitost ke vzájemné výpomoci obou generací, přičemž alespoň na datech z britského prostředí dokládají vysokou míru pomoci, kterou zvláště matky poskytují svým dospělým dcerám, a to zejména při péči o jejich děti (srov. Grundy, Murphy, Shelton, 1999). Konkrétní podoba rodinné mezigenerační solidarity je pak mj.

ovlivňována sociální politikou a jejími nástroji. Někteří autoři se dále snaží převládající podobu mezigenerační solidarity dávat do souvislosti s typem sociálního státu (např. Deindl, Brandt, 2011; Schmid, Brand, Haberkern, 2012).

Cílem tohoto článku je zjistit, jak se ve světle mezinárodního srovnání založeného na kvantitativních datech jeví podoba vzájemné pomoci mezi různými generacemi v českých rodinách, a dále přispět k diskusi o tom, jaké výzvy a příležitosti taková podoba mezigenerační pomoci a podpory přináší pro služby sociální práce v českém kontextu. Při sledování tohoto cíle nejprve představujeme různé koncepty mezigenerační solidarity, poté diskutujeme relevanci využití modelů sociálního státu (welfare state) pro mezinárodní komparaci podoby mezigenerační solidarity a navrhujeeme alternativní uplatnění typologie rodinných modelů formulované Dykstrou a Fokkemou (2011). Na základě představených konceptů jsou následně formulovány výzkumné otázky, jimž se tato studie věnuje, a také konceptualizovány zkoumané jevy. Následuje popis analyzovaných datových souborů a pak jsou již prezentována naše zjištění. Přičemž nejprve analyzujeme stávající podobu vybraných dimenzí rodinné mezigenerační solidarity v ČR, konkrétně dimenzí: struktura příležitostí, vzájemný kontakt a funkce (dále v textu označována též jako „mezigenerační směna“)². Poté se v rámci mezinárodního srovnání soustředíme již jen na jednu z dimenzí rodinné mezigenerační solidarity, a sice na mezigenerační směnu, neboť tuto považujeme za stěžejní v kontextu výše popsaných tendencí sociálních politik v oblasti sociální péče. Podobu mezigenerační směny, kterou jsme identifikovali v českých rodinách, srovnáváme s podobou mezigenerační směny typicky se vyskytující ve státech s převládajícím odlišným rodinným modelem, a to s Belgií, Švédskem, Španělskem a Francií. V závěru pak diskutujeme možné implikace popsané podoby mezigenerační směny pro služby sociální práce v ČR.

Konceptualizace rodinné mezigenerační solidarity

Vysvětlit podstatu rodinné mezigenerační solidarity se od 60. let 20. století, kdy tomuto fenoménu začala akademická obec věnovat pozornost, pokoušela řada teoretických konceptů. Sýkorová (1996) ve své přehledové stati uvádí ty nejrozšířenější z nich. Jedná se o teorii vzájemné reciprocity (equity theory), teorii závazku (obligation theory) a teorii citových vazeb (attachment theory). Přičemž, velmi zjednodušeně řečeno, první ze zmiňovaných teorií vysvětluje vzájemnou pomoc mezi generacemi principem „dej a ber“, druhá z teorií normou povinnosti dětí splatit dluh za péči a výchovu v dětství, poslední ze zmíněných teorií pak za základní stavební kámen rodinné mezigenerační solidarity označuje silné emocionální vazby lásky a oddanosti.

Tyto různé pohledy do jisté míry propojuje koncept rodinné mezigenerační solidarity formulovaný V. L. Bengtsonem a jeho spolupracovníky v průběhu 80. a 90. let 20. století (Bengtson, Schrader, 1982; Bengtson, Roberts, 1991; Silverstein, Bengtson, 1997). Bengtson (in Bengtson, Schrader, 1982) zpochybnil snahy chápat mezigenerační vztahy jako pouze jednodimenzionální a usiloval o vytvoření takového konceptu, který by byl schopen popsat strukturu mezigeneračních vztahů v jejich celistvosti. Bengtson a Roberts (1991) konceptualizovali mezigenerační solidaritu prostřednictvím šesti dimenzí, které vytvářejí strukturu vzájemného vztahu mezi rodičem a dospělým dítětem, a sice: *vzájemný kontakt* (tj. frekvence sociálních kontaktů a aktivit sdílených členy rodiny), *citová náklonnost* (pocity emoční blízkosti, podpory a intimity mezi členy rodiny), *shoda* (skutečná nebo předpokládaná shoda v názorech, hodnotách a životním stylu mezi členy rodiny), *funkce* (výměna fyzické a finanční pomoci a podpory mezi členy rodiny), *rodinné normy* (normy a očekávání vztahující se k závazkům jednotlivců vůči rodině), *struktura příležitostí* k interakcím v rámci rodiny (např. geografická vzdálenost členů rodiny, počet členů rodiny, zdravotní stav členů rodiny).

Tato zastřešující vícedimenzionální teorie nabízí nástroj především k popisu kvantitativních a kvalitativních charakteristik mezigenerační solidarity. Autoři konceptu se sice pokoušeli také navrhnout model, který by vysvětloval, jak spolu tyto dimenze souvisí a navzájem se ovlivňují. V tomto ohledu však příliš daleko nepostoupili, protože vazby mezi dimenzemi se ukázaly být velmi složitými (Bengtson, Roberts 1991; Roberts, Bengtson 1990). Testy modelu, který provedli Bengtson a Roberts (1991), pouze naznačily, že nelze automaticky předpokládat vysokou míru vzájemné pozitivní závislosti mezi dimenzemi *vzájemný kontakt*, *citová náklonnost* a *shoda*. Naopak byla indikována pozitivní souvislost mezi *strukturou příležitostí* a *vzájemným kontaktem* (tj. větší příležitosti ke vzájemnému kontaktu, indikované jako prostorová blízkost a dobrý zdravotní stav, zvyšovaly pravděpodobnost tohoto kontaktu). Úroveň *vzájemného kontaktu* dále souvisela s podobou *citové náklonnosti*, nicméně sama *citová náklonnost* se jevila být ovlivňována *rodinnými normami*. *Rodinné normy* pak při testu jejich modelu ovlivňovaly i přímo úroveň *vzájemného kontaktu*. Bohužel vztah mezi zmíněnými dimenzemi a *funkcí* nebyl kvůli nedostatku vhodných dat do testovaného modelu zařazen. Tato zjištění je nutné chápat jako předmět dalších zkoumání a ověřování, nicméně jednoznačně poukazují na již výše zmíněnou složitost vazeb mezi jednotlivými dimenzemi konceptu.

Koncept rodinné mezigenerační solidarity se tak jeví jako nosný pro popis vzorců (podoby či formy) převládajících mezigeneračních rodinných vztahů zejména s využitím kvantitativního výzkumu (např.

Katz et al., 2003; Možný a kol., 2004; Dykstra, Fokkema, 2011), jeho analytická síla se však poněkud vytrácí v situaci, kdy by výzkumníci chtěli pochopit a vysvětlit proces vytváření a vyjednávání těchto vztahů, jejich význam pro jednotlivé členy rodiny apod. Takto orientovaný výzkum by bylo vhodnější naplánovat jako kvalitativní šetření rámované konceptem mezigenerační ambivalence s využitím teorie sociálních rolí a případně též sociálně konstruktivistického přístupu (srov. Sýkorová, 2006).

Využití typologie sociálního státu a typologie rodinných modelů pro studium mezigenerační solidarity

Jako nejvlivnější typologie sociálního státu alespoň v rámci evropského kontinentu dlouhodobě působí typologie vytvořená Esping-Andersenem. Podle Esping-Andersena (1990) existují tři základní způsoby, jak je sociální stát organizován: sociálně-demokratický model (někdy též nazývaný skandinávský), křesťansko-demokratický model (nazývaný též konzervativní nebo korporativistický) a liberální model. Tyto tři typy byly později dalšími autory doplněny o typ čtvrtý nazývaný jihoevropský nebo také latinský či rudimentární model (např. Ferrera, 1996); v současné odborné literatuře se dále objevuje i model neo-liberální (Esping-Andersen et al., 2002). Od 90. let 20. století jsou pak vedeny diskuse, k jakému modelu a zda vůbec lze přiřadit post-socialistické země ve střední a východní Evropě. I když se nezdá, že v odborné literatuře užívá pro tyto země souhrnné označení post-socialistický model, Fenger (2007) ukazuje, že přinejmenším v roce 2003, neboť na datech z tohoto roku prováděl své analýzy, nebylo možné zcela podřadit post-socialistické země pod žádný z typů vytvořených Esping-Andersenem. Na druhou stranu ale analýzy neprokázaly, že by tyto státy tvořily jeden nový typ sociálního státu. Na začátku 21. století pak některé evropské mezinárodní výzkumy naznačují, že rozdíly mezi typy sociálního státu v Evropě se zmenšují a jednotlivé státy mají tendenci se v oblasti sociálního zabezpečení sblížovat (Achterberg, Yerkes, 2009). Jeví se tak, že uplatňování modelů sociálního státu pro mezinárodní komparace se v současné době stává poměrně diskutabilním. Dodejme ještě, že podle Kondratowitze (2003) je typologie Esping-Andersena díky svému zaměření primárně na de-komodifikaci (míra, v níž je občan státu schopen přežít, aniž by musel prodávat svou pracovní sílu) i přes pozdější rozšíření o koncept de-familializace (míra, v níž je člověk v daném státě schopen přežít, aniž by využíval jakékoliv podpory a pomoci ze strany své rodiny) jen omezeně využitelná pro mezinárodní komparační studie zaměřené na mezigenerační solidaritu.

Po zvážení těchto argumentů jsme se pro účely mezinárodního srovnání prezentovaného v této studii rozhodli pokusně využít nedávno nově formulovanou alternativní typologii vytvořenou

na míru pro komparaci mezigenerační solidarity v rodinách pozdního věku. Tuto typologii vytvořily Dykstra a Fokkema (2011) na základě analýzy dat z první vlny SHARE, jíž se v roce 2004 zúčastnilo 11 evropských zemí.³ Dykstra a Fokkema (2011) vycházely z vícedimenzionálního konceptu mezigenerační rodinné solidarity Bengtsona a kol. (Bengtson, Roberts, 1991; Silverstein, Bengtson, 1997), svou explorační analýzu založily na těchto čtyřech dimenzích mezigenerační solidarity: *Struktura příležitosti* měřená jako geografická vzdálenost bydliště dětí a rodičů, přičemž za blízká bydliště byla považována ta do vzdálenosti 5 km; *vzájemný vztah* měřený jako frekvence kontaktu mezi dětmi a rodiči; *rodinné normy* měřené prostřednictvím názorů na to, kdo má hlavní zodpovědnost za péči o seniory – zda stát, či rodina, v kombinaci s názorem, zda mají rodiče povinnost pečovat o své děti a vnoučata; a *funkce* konceptualizovaná jako praktická pomoc/péče a peněžní pomoc. Na proměnné obsažené v těchto dimenzích pak Dykstra a Fokkema (2011) aplikovaly analýzu latentních tříd⁴ a na základě výsledků této analýzy zkonstruovaly následující čtyři typy rodin pozdního věku:

- Sestupný familialismus: členové generací žijí poblíž, mají spolu častý kontakt, souhlasí s normami závazků vůči rodině a převažuje pomoc ve formě praktické pomoci směřované od rodičů k jejich dospělým dětem.
- Vzestupný familialismus: členové generací žijí poblíž, mají spolu častý kontakt, souhlasí s normami závazků vůči rodině a převažuje pomoc ve formě praktické pomoci směřované od dospělých dětí k jejich rodičům.
- Podpora-na-dálku: ačkoliv členové generací nežijí poblíž sebe, udržují častý kontakt, nicméně normy závazků vůči rodině spíše odmítají, mezigenerační směna probíhá primárně směrem od rodičů k jejich dospělým dětem, a to ve formě peněz.
- Autonomie: členové generací nežijí poblíž sebe, neudržují častý kontakt, normy závazků vůči rodině spíše odmítají a úroveň vzájemné pomoci je nízká.

Dykstra a Fokkema (2011) argumentují, že tyto čtyři rodinné modely lze nalézt v každé evropské zemi, co však země navzájem odlišuje, je poměr, v němž jsou jednotlivé typy přítomny: sestupný familialismus byl nejsilněji přítomný v Belgii (patřilo k němu 42 % respondentů); vzestupný familialismus v jihoevropských státech – Itálii (38 %), Španělsku (44 %) a Řecku (42 %), nicméně sestupný familialismus zde byl také výrazně přítomen (kolem 34 %); nejvyšší podíl autonomního modelu byl nalezen ve Francii (45 %) a Švýcarsku (42 %); model podpora-na-dálku v každé zemi tvořil nejmenší podíl, přesto výrazně vyšší přítomnost tohoto modelu oproti ostatním zkoumaným zemím byla indikována ve Švédsku (12 %) a Dánsku (12 %), např. ve Španělsku byl tento model reprezentován pouze 1 %.

Pravděpodobnost výskytu určitých sociodemografických charakteristik v rámci jednotlivých rodinných modelů se pak na základě mnohonásobné logistické regrese jevila následovně (Dykstra, Fokkema, 2011):

Rodinný model „sestupný familialismus“: Součástí těchto rodin jsou s velkou pravděpodobností rodiče mezi 50 až 69 lety, kteří se dosud těší dobrému zdraví, potažmo ovdovělé matky. Vyšší pravděpodobnost žít v rámci tohoto modelu měli rodiče se dvěma a více dětmi v porovnání s rodiči, kteří měli pouze jedno dítě. Mezi jejich dětmi pak byla pravděpodobně alespoň jedna dcera. Naopak rodiče, kteří měli dceru, měli poměrně nízkou pravděpodobnost, že budou součástí autonomního modelu. Děti rodičů v rodinách sestupného familialismu také často již uzavřely sňatek nebo žily s partnerem/partnerkou. Přítomnost snach a zeťů v rodině současně znamená nízkou pravděpodobnost toho, že by rodiče těchto dětí žili v rodinách vzestupného familialismu nebo podpory-na-dálku.

Rodinný model „vzestupný familialismus“: Rodiče ve věku 70 a více let mají větší pravděpodobnost žít v tomto rodinném modelu než v modelu sestupného familialismu. Rodiče žijící v tomto modelu mají pravděpodobně kromě vyššího věku i určité zdravotní potíže. Podobně jako u předchozího modelu i v rámci tohoto typu mají rodiče častěji dvě a více dětí, které dosáhly častěji spíše středního vzdělání, neboť přítomnost dětí s vysokým vzděláním snižuje pravděpodobnost, že jejich rodiče žijí v modelu vzestupného familialismu.

Rodinný model „podpora-na-dálku“: Součástí rodin v rámci tohoto modelu jsou s větší pravděpodobností rodiče ve věku 50–59 let než vyšší věkové skupiny rodičů. Tento rodinný model se také s větší pravděpodobností vyskytoval u bohatých rodičů v porovnání s nízkopříjmovými rodiči a také u rodičů s jedním dítětem.

Rodinný model „autonomie“: Největší pravděpodobnost být součástí tohoto rodinného modelu měli osamělí, nejčastěji rozvedení otcové, případně rodiče, kteří měli pouze syna/syny. Tento model byl také typičtější pro rodiče s vyšším vzděláním oproti těm s nižším vzděláním a rovněž u rodičů s jedním dítětem, přičemž toto dítě také dosáhlo s vyšší pravděpodobností vysokého stupně vzdělání.

Podle výsledků mnohonásobné logistické regrese se tedy jeví, že modely vzestupného a sestupného familialismu se pravděpodobně budou vyskytovat ve větších rodinách a v rodinách, kde jsou výrazněji přítomny ženy. V závislosti na věku rodičů pak je pravděpodobnost, že se sestupný familialismus změní na vzestupný. Dále pak volnější rodinné uspořádání přítomné v modelech podpora-na-dálku a autonomie je pravděpodobnější u rodin mladších seniorů s jedním dospělým dítětem. Autonomní model je pak s větší pravděpodobností uplatňován v rodinách s vyšším vzděláním dětí i rodičů, a také v rodinách s výraznější přítomností mužů.

Metodologie

S ohledem na analytické cíle tohoto článku, jimiž je za prvé na kvantitativních datech založená deskripce rodinné mezigenerační solidarity převládající v české populaci a za druhé komparace popsané podoby mezigenerační směny coby jedné z dimenzí rodinné mezigenerační solidarity Bengtsonem a Robertsem (1991) označované jako *funkce* (viz výše), s mezigenerační směnou převažující ve vybraných evropských zemích, považujeme za relevantní uplatnění výše popsaného konceptu rodinné mezigenerační solidarity.

Analytické práce probíhaly ve dvou fázích. V první fázi byly analyzovány vybrané dimenze mezigenerační solidarity pouze v českých rodinách. Konkrétně se jednalo o *mezigenerační směnu* (neboli *funkci*), protože ji chápeme jako za stěžejní v kontextu v Úvodu popsaných tendencí sociálních politik v oblasti sociální péče, a dále o dimenze *vzájemný vztah* a *struktura příležitostí*, neboť je považujeme za objektivní faktory, které z vnějšku do určité míry ovlivňují možnosti vzájemné pomoci a podpory. Nicméně jsme si vědomi, že přítomnost vnějších možností v podobě blízkosti bydliště obou generací atd., nemusí nutně znamenat vyšší míru mezigenerační směny a naopak, a to například proto, že obě generace v dané rodině usilují o to, aby byly soběstačné (Gans, Silverstein, 2006). Studium hodnotových a emocionálních faktorů a subjektivních motivací však ponecháváme pro nedostatek odpovídajících dat stranou.

V rámci této fáze výzkumu jsme si kladli tři otázky:

1. Jaká je typická *struktura příležitostí* mezi českými rodinami rodičů ve věku 50+ a jejich dospělých dětí?
2. Jakou podobu má *vzájemný vztah* mezi českými rodinami rodičů ve věku 50+ a jejich dospělých dětí?
3. Jaká podoba *mezigenerační směny* převažuje mezi českými rodinami rodičů ve věku 50+ a jejich dospělých dětí?

Dimenzi *struktura příležitostí* operacionalizujeme pomocí proměnných (Bengtson, Roberts, 1991; Grundy, Murphy, Shelton, 1999): rodinný stav rodičů, počet dospělých dětí, přítomnost vnoučat, rodiče respondentů na živu, vzdálenost bydliště dětí a rodičů, ekonomická aktivita dětí a rodičů, zdravotní stav rodičů.

Dimenzi *vzájemný kontakt* operacionalizujeme jako

frekvenci jakéhokoliv kontaktu, tj. jak osobního, tak telefonického atd., dospělých dětí s rodiči (Bengtson, Roberts, 1991).

Dimenzi *mezigenerační solidarita* operacionalizujeme inspirování Hogan, Eggebeen a Clogg (1993) prostřednictvím čtyř proměnných – 1. peněžní pomoc, 2. péče (osobní péče o rodiče, hlídání dětí), 3. pomoc v domácnosti a 4. pomoc a rada při jednání s úřady, administrativních úkonech apod.

Ve druhé fázi výzkumu, jejímž předmětem bylo mezinárodní srovnání, jsme se soustředili již výhradně na dimenzi *mezigenerační solidarita* konceptualizovanou shodně s první fází výzkumu. V této fázi jsme si kladli pouze jednu výzkumnou otázku, a to:

Ke kterému z rodinných modelů (Dykstra, Fokkema, 2011), reprezentovaných v naší studii Belgie, Španělskem, Francií a Švédskem, má mezigenerační směna převažující u české populace nejbližší?

Analýza dat v obou fázích výzkumu je založena na deskriptivních statistických postupech s využitím softwaru SPSS Inc.

Popis výzkumu a dat

Pro studium struktur mezigenerační směny a struktury příležitostí jsme využili databázi mezinárodního projektu SHARE – Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, která obsahuje kvantitativní data reprezentativní pro populaci 50+ těch zemí, které se výzkumných šetření SHARE účastní. V roce 2006 až 2007 se ČR poprvé připojilo k tomuto mezinárodnímu dotazníkovému šetření. Z hlediska projektu SHARE se již jednalo o druhou vlnu dotazování. Této druhé vlny dotazování se účastnilo celkem 14 evropských zemí, mezi nimi i státy, které jsme vybrali jakožto reprezentanty odlišných rodinných modelů pro účely naší komparace; jsou to: Belgie (sestupný familialismus), Španělsko (vzestupný familialismus), Francie (autonomní model) a Švédsko (s výraznějším zastoupením modelu podpora-na-dálku než ostatní evropské země). Právě data z této vlny SHARE analyzujeme v naší studii.⁵ Nicméně do analýz nevstupovaly celé národní soubory SHARE, ale s ohledem na téma této studie pouze respondenti, kteří deklarovali, že mají alespoň jedno dítě. Základní charakteristiky takto upravených souborů národních dat SHARE jsou uvedeny v následující tabulce:

Tab. 1: Základní charakteristiky výzkumných souborů

Země	Celkem respondentů	Muži v %	Ženy v %	Mladší 50 let v %	50 až 64 let v %	65 až 74 let v %	75 + v %
Česká republika	1 794	38,9	61,1	1,1	54,6	25,0	19,3
Belgie	1 857	48,9	51,1	1,2	50,8	24,1	23,9
Španělsko	1 230	39,9	60,1	0,8	43,8	33,2	22,2
Švédsko	1 768	46,8	53,2	0,7	48,1	28,1	23,1
Francie	1 778	43,9	56,1	2,5	50,6	25,4	21,5

Výsledky analýzy vybraných dimenzí mezigenerační solidarity v českých rodinách vyššího věku

Jak vypadá převládající obraz mezigenerační solidarity v českých rodinách, ve kterých rodiče již dosáhli alespoň věku 50 let a jejich děti jsou již dospělé? Na následujících řádcích se nejprve zabýváme otázkou příležitosti ke vzájemnému kontaktu a pomoci mezi rodinnými generacemi (tj. zejména rodinná struktura, vzdálenost bydlíšť obou generací, ekonomická aktivita obou generací a zdravotní stav). Druhý oddíl je věnován analýze vzájemného kontaktu mezi generacemi a ve třetím podrobně analyzujeme podobu mezigenerační směny (tj. pomoci praktické i peněžité) v českých rodinách vyššího věku.

Než však přistoupíme k prezentaci dalších výsledků, je třeba, abychom jednoznačně stanovili označení zástupců jednotlivých generací, uplatňované v tomto článku. Ukázalo se totiž, že české rodiny vyššího věku se nezřídka skládají až ze čtyř generací, což působí určitou obtíž při popisu výsledků analýz, neboť rodiči a prarodiči mohou být současně dvě generace a dokonce tři generace jsou současně i dětmi svých žijících rodičů.

Proto jsme zvolili následující terminologii: Jelikož je prostřednictvím dat SHARE analyzován zejména vztah mezi rodiči ve věku 50 a více let, kteří byli současně respondenty tohoto dotazníkového šetření, a jejich dospělými, budou jako „Rodiče“ označováni právě respondenti SHARE, jako „Děti“ budou označovány dospělé děti Rodičů, děti těchto dětí pak nejčastěji budou označovány jako „Vnoučata“ a rodiče Rodičů, tedy nejstarší, čtvrtá generace, právě jako „Rodiče Rodičů“.

1. Struktura příležitosti

Statistická analýza ukázala, že české rodiny vyššího věku jsou typicky nikoli dvougenerační, ale třígenerační, neboť 79 % dotázaných rodičů ve věku 50+ již bylo současně i prarodiči. Nicméně zejména v rodinách Rodičů ve věku 50 až 64 let nejsou výjimkou ani čtyři generace (36 %). Přítomnost čtvrté, nejstarší generace však s věkem Rodičů klesá a ve věkové skupině 75 a více let již neměl vlastní rodiče žádný z respondentů. Více než polovina rodin Rodičů ve věku 75 a více let však také zahrnovala čtyři generace, a to díky nejmladší generaci pravnoučat. Pětigenerační rodiny však již byly naprostou výjimkou, deklarovalo je 5 Rodičů, tj. 0,3 %.

Co se týče rodinného stavu Rodičů, také zde hrál významnou roli jejich věk. Celkově sice žilo v době výzkumu v manželství 54 % Rodičů, 27 % jich bylo ovdovělých, 18 % bylo rozvedených a 1 % nikdy do manželského svazku nevstoupilo. Počet ovdovělých však jednoznačně stoupal s věkem. Zatímco ve věkové kategorii do 64 let včetně bylo ovdovělých jen 12 % Rodičů, mezi Rodiči ve věku 65 až 74 let to bylo již 33 % rodičů a v nejstarší věkové kategorii 75

a více let bylo vdovcem, ale častěji vdovou již 65 % z dotázaných Rodičů. Celkově bez partnera tak žilo 70 % Rodičů starších 74 let.

Rodiče zahrnutí do výzkumu měli nejčastěji 2 děti (51 % rodin), 24 % rodin mělo jedno dítě, 19 % tři děti a 6 % mělo 4 a více dětí. Prarodiči bylo již 79 % dotázaných a 17,5 % dokonce již praprarodiči. Přitom jedno vnouče mělo 13 % dotázaných, dvě vnoučata 18 %, tři vnoučata 13 % a 4 vnoučata 16 %, pět a více vnoučat mělo 19 % dotázaných.

Co se týče orientační rodiny Rodičů, pak alespoň jednoho z rodičů (tj. většinou již 4. generace v rodině) mělo naživu jen 23 % ze všech Rodičů. Z těchto 23 % respondentů měla oba rodiče ještě asi ¼, nejčastěji se však jednalo o již ovdovělou matku respondenta/ky (68 %). Z věkové skupiny 65 až 74 let mělo naživu alespoň jednoho z rodičů pouze 5 % dotázaných.

Analýzy týkající se vzdálenosti, resp. blízkosti bydlíšť Rodičů a Děti ukázaly, že tyto dvě generace stále ještě často bydlí velmi blízko sebe. Do vzdálenosti 5 km bydlelo alespoň jedno z Děti 48 % dotázaných a 37 % Rodičů žilo s některým ze svých potomků dokonce ve stejné domácnosti či domě. Pouze u 16,5 % Rodičů bydlely všechny Děti dále než 5 km, maximálně však do vzdálenosti 25 km. Nad 25 km pak byla vzdálena bydlíště všech Děti u 12 % Rodičů. Z tohoto hlediska se jeví, že dobré podmínky ke vzájemnému kontaktu a výpomoci mělo více než 70 % Rodičů a alespoň jedno z jejich Děti.

Co se týče rodinného stavu Děti, tak z prvních Děti žilo v manželství a ve společné domácnosti s druhem 62,5 %, z druhých Děti 58 % a z třetích Děti 51 %. Svobodných bylo z prvních Děti 23 %, z druhých 31 % a ze třetích 35 %. Celkově u 25 % dotázaných rodičů žádné z dětí nežilo s partnerem – nejčastěji ještě byli svobodní, někteří byli rozvedeni, případně již ovdověli.

Z hlediska struktury příležitosti zvláště k mezigenerační směně může ekonomická aktivita Děti přinášet větší možnosti v oblasti finanční výpomoci Děti Rodičům, na druhou stranu ale také pravděpodobně limituje Děti v oblasti volného času, který by mohly využít pro osobní kontakt s Rodiči a pomoc Rodičům v jejich domácnosti či s jejich sebeobslouhou. Ekonomická aktivita Děti může ze stejného důvodu jejich časové limitovanosti vytvořit více příležitostí pro pomoc směřující od Rodičů k Dětem, zvláště mají-li Děti již své vlastní děti, tedy pro uplatnění sestupného familialismu. V průměru bylo zaměstnáno na plný úvazek nebo OSVČ kolem 76 % ze všech Děti dotázaných Rodičů, kolem 6 % se věnovalo dalšímu vzdělávání a rovněž kolem 6 % čerpalo rodičovskou dovolenou, nezaměstnaných bylo pouze kolem 4 % a asi 2 % již byla ve starobním důchodu. Podíl Děti v domácnosti, nebo celodenně pečujících o druhou osobu bylo pouze přibližně 1 %. Tyto výsledky naznačují, že by mezi českými rodinami mohl spíše převládat model sestupného než vzestupného familialismu.

V podstatě opačná situace z hlediska ekonomické aktivity byla mezi Rodiči právě popisovaných Děti. V době výzkumu bylo ve starobním (nebo invalidním) důchodu 68,5 % dotázaných Rodičů, 27 % bylo zaměstnáno nebo OSVČ a dále 2,5 % nezaměstnaných, 2 % trvale práce neschopných. Tyto výsledky by rovněž hovořily ve prospěch větších příležitostí k uplatnění sestupného familismu. Z analýzy subjektivně vnímaného zdravotního stavu Rodičů dále vyplývá, že většinu rodičů výrazně jejich zdravotní stav neomezuje: 42 % Rodičů se necítilo být v uplynulých šesti měsících při svých každodenních aktivitách omezovalo svým zdravím vůbec a 38 % pak zdraví omezovalo, ale ne silně. Přičemž celkově svůj zdravotní stav považovalo za dobrý až výborný 52 % Rodičů, dále 30,5 % vnímalo svůj zdravotní stav jako průměrný a 13,5 % jako špatný.

2. Vzájemný kontakt

Jak jsme uvedli výše, prostorová blízkost bydlíšť Rodičů a Děti v českých rodinách vyššího věku výrazně převažuje, podobně převažuje i častý kontakt, ať již osobní nebo telefonický, mezi Děti a Rodiči: 61 % dotázaných Rodičů bylo v kontaktu s alespoň jedním Dítětem denně nebo několikrát týdně. Další 15 % Rodičů pak bylo v kontaktu se svými Děti přibližně jedenkrát týdně, jednou za 14 dní nebo jednou za měsíc se svými Děti komunikovalo 11 % Rodičů, nicméně 13 % Rodičů bylo se svými Děti v kontaktu méně než jednou za měsíc.

3. Mezigenerační směna

Vzájemnou výpomoc, která probíhá mezi generacemi, lze rozdělit na dva základní typy – praktická pomoc a finanční pomoc. Praktickou pomoc pak dále v naší studii dělíme na 1. péči (tj. pomoc při sebeobsluze toho, komu je péče poskytována), 2. praktickou pomoc v domácnosti a 3. pomoc při kontaktu s úřady, vyplňování formulářů apod. Samostatně je pak analyzován fenomén hlídání Vnoučat Rodiči.

V oblasti praktické pomoci se z hlediska Rodičů jeví být poměrně vyrovnaná bilance, neboť 38 % Rodičů v uplynulém roce obdrželo praktickou pomoc od někoho, kdo s nimi nežije ve společné domácnosti (tj. od rodinných příslušníků, přátel, sousedů), a v téže době 31 % Rodičů někomu mimo jejich společnou domácnost praktickou pomoc poskytl.

Rodičům tuto praktickou pomoc poskytovaly nejčastěji jejich Děti (81 %), případně partneri Děti (11 %) a Vnoučata, 8 %. Jak je patrné, praktickou pomoc Rodičům poskytovali nejčastěji příslušníci mladších generací v jejich rodině. Dodejme, že mezi nerodinnými příslušníky nejčastěji Rodičům pomáhali jejich sousedé, nicméně bylo to pouze v 13,5 %. Praktická pomoc poskytovaná osobami mimo domácnost nejčastěji zahrnovala činnosti spojené s péčí o domácnost Rodiče (73 %), ve 20 % pak pomoc při kontaktu s úřady a pouze 7 % Rodičů

přijímalo pomoc i ve formě úkonů péče, jako je oblékání, koupání, jídlo, vstávání a uléhání apod. Celkově těm Rodičům, kteří deklarovali přijímání praktické pomoci, byla tato poskytována téměř denně v 18 % případů, přibližně jednou týdně v 32 % případů, asi jedenkrát za měsíc 23 % a méně často 27 %.

Co se týče intenzivní péče poskytované Rodičům členy jejich domácnosti, tak pouze 3,3 % (60 osob) Rodičů pomáhal někdo z domácnosti v uplynulém roce pravidelně (tj. denně, nebo téměř denně péče alespoň po 3 měsíce) při osobní péči (mytí, vstávání, oblékání apod.). Touto pomáhající osobou byl nejčastěji druh/družka Rodiče (68 %) nebo někdo z Děti (37 %).

Jak jsme již uvedli výše, 31 % Rodičů naopak v uplynulém roce někomu žijícímu mimo jejich domácnost praktickou pomoc poskytl. Jak se ukázalo, Rodiče, kteří tuto pomoc poskytl, tak činili jak vzestupně, tj. pomáhali svým vlastním rodičům, případně rodičům svého partnera (29 %), tak sestupně, tj. svým Dětem (37,5 %) a případně Vnoučatům (4 %). Pro úplnost dodejme, že častá byla také pomoc někomu ze sousedství (23 %), nicméně tato nesouvisí s mezigenerační solidaritou.

Podíváme-li se podrobně na to, jaký typ praktické pomoci Rodiče poskytovali svým Dětem, pak jednoznačně převládá pomoc v domácnosti (90 %), následuje pomoc při kontaktu s úřady (11,5 %) a péče (8,5 %). Přičemž rodiče svým Dětem žijícím ve vlastní domácnosti pomáhali nejčastěji přibližně jednou do týdne (46,5 %), avšak ve 14,5 % poskytovali pomoc téměř každodenně.

Svým vlastním rodičům pak Rodiče nejčastěji pomáhali opět s prací v domácnosti (86 %), nicméně výrazněji i s péčí o vlastní osobu (37 %) a při kontaktu s úřady (44 %). Rovněž frekvence praktické pomoci poskytované Rodiči svým rodičům se v oblasti denní péče výrazně zvýšila (30 %), alespoň jednou za týden pak svým rodičům pomáhalo 41 % Rodičů.

Objem a frekvence praktické pomoci, kterou Rodiče poskytují, naznačuje, že ačkoliv jejich vlastní Děti tvoří větší podíl příjemců této pomoci než rodiče Rodičů, není tato pomoc tak intenzivní jako pomoc poskytovaná Rodiči svým rodičům. Nicméně vezmeme-li v úvahu i angažovanost Rodičů při hlídání Vnoučat, pak se jeví, že přece jen více pomoci i co do intenzity adresují Rodiče svým Dětem. V uplynulém roce totiž pravidelně nebo příležitostně hlídalo některé z Vnoučat 40 % Rodičů, a to v 31 % denně a v 11 % alespoň jednou týdně.

Poté, co jsme právě detailně popsali podobu výměny praktické pomoci mezi generacemi rodin vyššího věku, se budeme věnovat analýze mezigeneračních finančních toků. Výsledky ukazují, že výraznější (tj. v minimální výši 2 500 Kč ročně) mezigenerační podpora ve formě peněz či větších darů není v českých rodinách příliš běžná, a dále, že pokud probíhá, pak častěji sestupně, tj. od Rodičů k Dětem. Zatímco v uplynulém roce 24 % Rodičů peníze/dar

v minimální výši 2 500 Kč darovalo (nejčastěji někomu z Děti – 83 %, nebo Vnoučatům, kterým putovalo 17,5 % těchto darů), naopak pouze 11,5 % Rodičů takový dar obdrželo, a to většinou od svých Děti (81,5 %). Přičemž Rodiče uváděli, že tyto finanční či věcné dary obdrželi nejčastěji jako dárek při rodinné oslavě (67,5 % přijatých darů), případně jako příspěvek na zakoupení nějaké dražší věci, nikoliv však nabytku či bytu (14,5 %). V souvislosti s problémy pokrýt základní potřeby pak tuto finanční výpomoc obdrželo 10 % z Rodičů, kteří deklarovali přijetí takového daru. Většina finančních darů Rodičů byla rovněž spojena s rodinnými oslavami, nicméně ne tak výrazně – pouze 43,5 % z darů věnovaných Rodiči. Zato se ukazuje, že Rodiče nezřídka přispívají svým Dětem na pořízení nabytku či bydlení (19,5 %), na koupi jiné větší věci (22 %), na další vzdělávání (16 %) a také na krytí základních životních potřeb (13 %). Finanční podpora od Rodičů k Dětem, případně Vnukům, tak nemá pouze charakter příležitostných dárků při rodinných oslavách, ale Rodiče se do jisté míry podílejí i na hrazení běžných životních nákladů svých dětí. Do jaké míry je však tato část Děti na finanční pomoci Rodičů skutečně závislá, nelze z dat, jež máme k dispozici, zjistit.

Mezigenerační směna v českých rodinách: mezinárodní srovnání

Při komparaci mezigenerační směny identifikované v českých rodinách pozdního věku s podobou mezigenerační směny převládající v evropských zemích, které reprezentují jednotlivé rodinné modely popsané Dykstrou a Fokkemou (2011), tj. sestupný familismus (Belgie), vzestupný familismus (Španělsko), autonomní model (Francie) a výraznější zastoupení modelu podpora-na-dálku (Švédsko), jsme se zaměřili na analýzu „toků“ praktické pomoci (včetně hlídání Vnoučat) a finančních transakcí mezi Rodiči a Děti.

Z hlediska praktické pomoci poskytnuté Rodičům se na první pohled jeví (viz tab. 2 a 3), že čeští Rodiče přijímají pomoc obecně a od svých Děti ve výrazně vyšší míře, než je tomu v ostatních zemích zařazených do srovnávání. Českou republiku by tak bylo možné v tomto ohledu zařadit jednoznačně mezi země, v nichž se značnou měrou uplatňuje model vzestupného familismu. V tomto ohledu mají české rodiny nejbližší k rodinám španělským, kde jsou to právě Děti (68 %), kdo Rodičům pomáhá, přijímají-li praktickou pomoc od osoby žijící mimo jejich domácnost.⁶

Tab. 2: Podíl Rodičů, kteří v uplynulém roce přijali praktickou pomoc od někoho, kdo s nimi nežije ve společné domácnosti, nebo ji naopak poskytli

	Rodiče přijali pomoc, v % z N	Rodiče poskytli pomoc, v % z N	N (všichni respondenti)
Česká republika	38	31	1 794
Belgie	24	41,5	1 857
Španělsko	13,5	14	1 230
Francie	14,5	27	1 778
Švédsko	25	43	1 768

Dále, míry praktické pomoci, kterou poskytli Rodiče svým Dětem, které s nimi ovšem nežijí ve společné domácnosti, naznačují, že mezi českými rodinami se ve značné míře projevuje těž sestupný familismus. Jeho úroveň se blíží Švédsku, ve kterém se jeví být v oblasti poskytování praktické podpory sestupný familismus nejsilnější přítomný v porovnání s ostatními zkoumanými zeměmi (tab. 2 a 3).

Tab. 3: Podíl, v jakém byla praktická pomoc poskytnuta Rodičům Děti a naopak; N = počet Rodičů, kteří deklarovali, že přijali nebo poskytli pomoc

	Pomoc Rodičům poskytovaly Děti, v % z N	Rodiče poskytovali pomoc Dětem, v % z N
Česká republika	81	37,5
Belgie	57,5	33
Španělsko	68	22
Francie	60,5	26,5
Švédsko	57	39

Zaměříme-li se ovšem na to, jaký podíl Rodičů se pravidelně nebo příležitostně angažuje na hlídání Vnoučat, tj. na další indikátor sestupného familismu, pak se čeští Rodiče opět spíše přibližují k těm španělským. Ve srovnání s ostatními zeměmi se jeví být podíl českých Rodičů na hlídání Vnoučat relativně nízký (tab. 4).

Tab. 4: Podíl Rodičů, kteří pravidelně nebo příležitostně hlídají Vnoučata

	Rodiče, kteří hlídají Vnoučata, v % z N	N (pouze 1 respondent za rodinu)
Česká republika	40	1 417
Belgie	55	1 359
Španělsko	35	844
Francie	50,5	1 222
Švédsko	53,5	1 322

Z analýzy vzájemné výměny finančních/materiálních darů v hodnotě 2 500 Kč, resp. 250 eur a vyšší, mezi Rodiči a Děti jednoznačně vyplynulo, že Rodiče častěji takové dary dávají než dostávají, a to napříč všemi srovnávanými zeměmi. Čeští rodiče se nicméně poněkud vymykají v oblasti přijímání takových větších darů, jejich přijetí totiž deklaroval nejvyšší podíl Rodičů vzhledem k ostatním zemím (tab. 5). Dále vysokým podílem Děti, mezi těmi, kdo Rodičům tyto dary dávali, se české rodiny opět blíží rodinám španělským (tab. 6). A dále, i když dary, které dávají čeští Rodiče, většinou adresují svým Dětem, celkový podíl těchto darů nehovoří ve prospěch rodinného modelu podpora-na-dálku (srov. ČR a Švédsko v tab. 5).

Tab. 5: Podíl Rodičů, kteří v uplynulém roce přijali nebo poskytli finanční/materiální dar ve výši alespoň 2 500 Kč, resp. 250 eur

	Rodiče přijali dar, v % z N	Rodiče poskytli dar, v % z N	N (odpovídá pouze respondent přes finanční záležitosti)
Česká republika	11,5	24	1 695
Belgie	3	25	1 754
Španělsko	3	11,5	1 155
Francie	4	29	1 620
Švédsko	9	41	1 656

Tab. 6: Podíl, v jakém byl finanční/hmotný dar v hodnotě nad 2 500 Kč, resp. 250 eur, poskytnut Rodičům Děti a naopak; N = počet Rodičů, kteří deklarovali, že přijali nebo poskytli takový dar

	Dary od Děti Rodičům, v % z N	Dary od Rodičů Dětem, v % z N
Česká republika	81,5	83
Belgie	59,5	84
Španělsko	85	73
Francie	68,5	70
Švédsko	15	85,5

Shrnutí a diskuse

Podíváme-li se souhrnně na právě prezentované výsledky, pak pro rodiny Rodičů ve věku 50 a více let z nich vystupuje následující obraz: Česká rodina vyššího věku je typicky tvořena třemi generacemi, a to Rodiče, Děti a Vnoučata. Nezřídka však bývá tato rodinná struktura rozšířena ještě o jednu generaci, a to u mladších Rodičů směrem nahoru, tj. ještě jsou naživu jejich rodiče, u nejstarší věkové skupiny Rodičů pak směrem dolů o pravnoučata. Více než polovina českých Rodičů má dvě Děti, přičemž alespoň jedno z těchto Děti žije většinou v blízkosti

svých Rodičů/Rodiče. Děti a Rodiče spolu komunikují nejčastěji denně nebo několikrát do týdne, pouze 13% Rodičů není alespoň jednou měsíčně v kontaktu se žádným ze svých Děti. Většina Děti již také založila vlastní rodinu, tj. žije se svým trvalým partnerem, má vlastní děti. Většina Děti rovněž pracuje na plný úvazek v zaměstnání nebo jako OSVČ. Naopak Rodiče již většinou ekonomicky aktivní nejsou a současně se ale těší relativně dobrému zdraví, takže mají dobré podmínky pro to, aby svým dětem pomáhali ať již hlídáním vnoučat, nebo péčí o domácnost. Přesto Rodiče od svých Děti častěji praktickou pomoc přijímají, než ji sami poskytují, celkově nějakou praktickou pomoc přijímá více než třetina Rodičů. Méně než třetina Rodičů pak svým Dětem pomáhá s pracemi v domácnosti, ale plných 40% se angažuje při příležitostném nebo pravidelném hlídání Vnoučat. Dodejme, že pomoc ve formě větších finančních/hmotných darů probíhá především od Rodičů k Dětem (24%), od Děti k Rodičům pouze přibližně v 11% a rovněž se liší důvody poskytnutí daru. Děti tyto větší dary dávají rodičům především u příležitosti oslav jejich jubileí, Rodiče rovněž dávají větší dary nejčastěji v souvislosti s rodinnou oslavou, nicméně nezřídka též jako příspěvek na zajištění bydlení, vzdělání či dokonce základních potřeb Děti.

Z hlediska rodinných modelů pak indikuje převládající blízkost bydliště Děti a Rodičů, jejich častý kontakt a téměř vyrovnaná bilance vzájemné praktické pomoci, při spíše nižší úrovni finanční pomoci od Rodičů k Dětem v porovnání s vybranými evropskými zeměmi, že v českých rodinách vyššího věku jsou nejvýraznější přítomny modely jak sestupného, tak vzestupného familialismu; autonomní typ a typ podpora-na-dálku zřejmě budou také přítomny, ale spíše okrajově.

V Úvodu tohoto článku jsme si položili otázku: „Do jaké míry je chápání rodinné mezigenerační solidarity jako samozřejmého zdroje pomoci a podpory oprávněné?“ Naše analýzy ukázaly, že vzájemná výpomoc mezi starší a mladší generací je v českých rodinách relativně častá a že rodinná struktura a blízkost bydliště jednotlivých generací vytvářejí vhodné podmínky pro vzájemné poskytování praktické pomoci, kterou je nejčastěji pomoc s domácími pracemi. Naopak se jeví, že intenzivní osobní péče je nad rámec možností Děti, neboť tyto většinou pracují na plný úvazek. Z hlediska sociálních služeb péče o seniory se tak vynořují dvě výzvy: jednak připravenost poskytovat především intenzivní péči spojenou se sebeobsluhou a osobní hygienou v domácnostech seniorů, a dále v případě, že senior již žije v pobytovém zařízení poskytujícím sociální a ošetrovatelskou péči, vytvořit takové podmínky pro jeho děti, aby se mohly alespoň částečně podílet na zajištění chodu jeho nové „domácnosti“, a umožnit tak oběma generacím víceméně pokračovat v takovém vztahu, který mezi sebou měly, než senior odešel do rezidenčního zařízení.

Podoba mezigenerační směny identifikovaná v českých rodinách však jasně ukazuje na to, že seniorská generace v žádném případě není pouze objektem péče a pomoci, ale že sama ve značné míře pomáhá svým dětem, a to zejména v oblasti zajištění hlídání vnoučat. Lze se tedy domnívat, že mezi prarodiči a vnoučaty často vzniká důvěrný vztah, který pokračuje i u odrostlejších dětí, a že prarodiče hrají určitou roli i při výchově a dospívání vnoučat. Z hlediska sociální práce s rodinou a sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi tak je třeba zdůraznit, že sociální pracovníci při plánování intervencí do problémových životních situací rodin a adolescentů by měli vždy zvažovat i roli prarodičů v kontextu dané životní situace a případné zapojení i jich do řešení potíží jejich dětí a vnoučat. Identifikovaný poměrně úzký vztah (ve smyslu prostorové blízkosti a vzájemné pomoci) mezi prarodiči a jejich dětmi totiž naznačuje, že prarodiče mohou v rámci českých rodin představovat významný zdroj dalších možností při snaze jejich dětí, event. vnoučat, řešit své potíže.

Acknowledgement

This paper uses data from SHARELIFE release 1, as of November 24th 2010 or SHARE release 2.5.0, as of May 24th 2011. The SHARE data collection has been primarily funded by the European Commission through the 5th framework programme (project QLK6-CT-2001-00360 in the thematic programme Quality of Life), through the 6th framework programme (projects SHARE-I3, RII-CT-2006-062193, COMPARE, CIT5-CT-2005-028857, and SHARELIFE, CIT4-CT-2006-028812) and through the 7th framework programme (SHARE-PREP, 211909 and SHARE-LEAP, 227822). Additional funding from the U.S. National Institute on Aging (U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, Y1-AG-4553-01 and OGHA 04-064, IAG BSR06-11, R21 AG025169) as well as from various national sources is gratefully acknowledged (see www.share-project.org for a full list of funding institutions).

Seznam literatury:

ACHTERBERG, P., YERKES, M. **One welfare state emerging? Convergence versus divergence in 16 western countries.** *Journal of Comparative Social Welfare*, 2009, vol. 25, no. 3, s. 189–201.

BENGTSON, V. L., ROBERTS, R. E. L. **Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction.** *Journal of Marriage and Family*, 1991, vol. 53, no. 4, s. 856–870.

BENGTSON, V. L., SCHRADER, S. **Parent-Child Relations.** In Mangen, D., Peterson, W. A. (eds.). **Research instruments in social gerontology** (Vol. 2.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982, s. 115–186.

DEINDL, C., BRANDT, M. **Financial Support and Practical Help between Older Parents and Their Middle-Aged Children in Europe.** *Ageing and Society*, 2011, vol. 31, s. 645–662.

DYKSTRA, P. A., FOKKEMA, T. **Relationships between parents and their adult children: a West European typology of late-life families.** *Ageing and Society*, 2011, vol. 31, s. 545–569. DOI: 10.1017/S0144686X10001108.

ESPING-ANDERSEN, G. **The Three Worlds of Welfare Capitalism.** Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990.

ESPING-ANDERSEN, G., GALLIE, D., HEMERIK, A., MYLES, J. **Why We Need a New Welfare State.** Oxford: Oxford University Press, 2002.

FENGER, H. J. M. **Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-communist Countries in a Welfare Regime Typology.** *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, August 2007.

FERRERA, M. **The 'Southern' Model of Welfare in Social Europe.** *Journal of European Social Policy*, 1996, vol. 6, no. 1, s. 17–37.

GANS, D., SILVERSTEIN, M. **Norms of Filial Responsibility for Aging Parents across Time and Generations.** *Journal of Marriage and Family*, 2006, vol. 68, no. 4, s. 961–976.

GRUNDY, E., MURPHY, M., SHELTON, N. **Looking Beyond the Household: Intergenerational Perspectives on Living Kin and Contacts with Kin in Great Britain.** *Population Trends*, 1999, no. 97, s. 33–41.

HABERKERN, K., SZYDLIK, M. **State Care Provision, societal opinion and children's care of older parents in 11 European countries.** *Ageing and Society*, 2010, vol. 30, no. 2, s. 299–323.

HOGAN, D. P., EGGEEN, D. J., CLOGG, C. C. **The Structure of Intergenerational Exchanges in American Families.** *American Journal of Sociology*, 1993, vol. 98, no. 6, s. 1428–1458.

KATZ, R., LOWENSTEIN, A., PRILUTZKY, D., MEHLHAUSEN-HASSOEN, D. **Intergenerational Family Solidarity.** In LOWENSTEIN and J. OGG (eds.). **Old Age and Autonomy: The Role of Service Systems and Intergenerational Solidarity.** Haifa: Centre for Research and Study of Aging, The University of Haifa, Israel, 2003, s. 165–192.

KONDRATOWITZ, H. J. **Comparing Welfare States.** In A. LOWENSTEIN and J. OGG (eds.). **Old Age and Autonomy: The Role of Service Systems and Intergenerational Solidarity.** Haifa: Centre for Research and Study of Aging, The University of Haifa, Israel, 2003, s. 25–61.

KUBALČÍKOVÁ, K., HAVLÍKOVÁ, J. **Towards Staying at Home. Could Domiciliary Care Services be a Possible Way?** *Sociální práce / Sociálna práca*, 2011, roč. 11, č. 5, s. 3–16.

MOŽNÝ, I., a kol. **Mezigenerační solidarita**. Praha: VÚPSV, 2004.

MURPHY, M., MARTIKAINEN, P., PENNEC, S. **Demographic Change and the Supply of Potential Family Supporters in Britain, Finland and France in the Period 1911–2050**. *European Journal of Population*, 2006, vol. 22, no. 3, s. 219–240.

O'RAND, A. M. **Stratification and the Life Course: Life Course Capital, Life Course Risks, and Social Inequality**. In R. H. BINSTOCK and L. K. GEORGE (Eds.). **Handbook of Ageing and the Social Science** (6th ed.). Boston: Academic Press, 2006, s. 145–162.

ROBERTS, R. E. L., BENGTON, V. L. **Is Inter-generational Solidarity a Unidimensional Construct? A Second Test of a Formal Model**. *Journal of Gerontology*, 1990, vol. 45, no. 1, s. S12–S20.

SCHMID, T., BRANDT, M., HABERKERN, K. **Gendered Support to Older Parents: Do Welfare States Matter?** *European Journal of Ageing*, 2012, vol. 9, no. 1, s. 39–50.

SILVERSTEIN, M., BENGTON, V. L. **Inter-generational Solidarity and the Structure of Adult Child – Parent Relationships in American Families**. *American Journal of Sociology*, 1997, vol. 103, no. 2, s. 429–460.

SÝKOROVÁ, D. **Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory**. *Sociologický časopis*, 1996, roč. 32, č. 1, s. 51–66.

SÝKOROVÁ, D. **Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání**. *Sociologický časopis*, 2006, roč. 42, č. 4, s. 683–699.

Poznámky

- 1 jana.havlikova@vupsv.cz
- 2 V textu používáme pojmy *funkce* a *mezigenerační směna* jako synonyma. K tomuto dvojímu

označení jednoho jevu jsme přistoupili proto, že s termínem *funkce* operuje Bengtson a Roberts (1991) v konceptu rodinné mezigenerační solidarity, který je pro naši stať stěžejní, a nebylo by od nás korektní ho v popisu jeho konceptu nahrazovat jiným termínem. Na druhou stranu ale tento termín, stojí-li v textu bez těsného navázání na Bengtsonův koncept, se stává mnohoznačným a ztěžuje srozumitelnost textu. Proto ho v takových situacích nahrazujeme termínem *mezigenerační směna*, který obsahově vyjadřuje totéž co *funkce* v Bengtsonově pojetí, ale k tomuto obsahu odkazuje na rozdíl od *funkce* zcela jasně.

- 3 Na této vlně dotazování v rámci SHARE ještě Česká republika neparticipovala.
- 4 Analýza latentních tříd je statistická metoda umožňující nalézt latentní třídy (typy), které se projevují v odpovědích na sadu dichotomických otázek.
- 5 V roce 2011 byla v ČR realizována již další vlna tohoto šetření, nicméně data budou k dispozici až ke konci roku 2012.
- 6 Je však třeba upozornit, že údaje o praktické pomoci přijaté či poskytnuté Rodiči osobám mimo jejich domácnost jsou v případě Španělska výrazně zkresleny skutečností, že ve Španělsku žijí dospělí Děti ve společné domácnosti s Rodiči ve výrazně vyšší míře než v ostatních srovnávaných zemích. Praktickou pomoc poskytnutou Rodičům těmito Děti, a naopak, bohužel dotazník nezachytil. Pro srovnání uvádíme podíly Rodičů pro jednotlivé země, s nimiž žije alespoň jedno Dítě ve společné domácnosti: Česká republika (25 %), Belgie (25,5 %), Španělsko (51 %), Francie (25,5 %) a Švédsko (13,5 %). Zdroj: SHARE-databáze – vlastní výpočty.

Přímé platby za péči v kontextu nevyjasněného statusu neformální péče

Direct Payments in the Context of a Vague Status of Informal Care

Olga Hubíková

Mgr. Olga Hubíková¹ je výzkumnou pracovnící brněnského výzkumného centra VUPSV, kde se dlouhodobě věnuje především kvalitativním výzkumům z oblasti sociální práce a sociálních služeb.

Abstrakt

Hlavním cílem tohoto textu je otevřít debatu o tom, jaké důsledky pro celý systém přímých plateb za péči v České republice může mít fakt, že tato zásadní změna byla do systému sociální péče vnesena, aniž by pro ni byl vyjednáán dostatečný konsensus a aniž by byla podstata přímých plateb pochopena a akceptována. Součástí diskutovaného problému je, že přímé platby za péči jsou v ČR využívány ve více než třech čtvrtinách případů na neformální péči, poskytovanou ponejvíce blízkými příbuznými, avšak souvislosti a význam neformální péče nejsou v ČR dostatečně pochopeny. Status neformálních pečovatелů není odpovídajícím způsobem etablován – ani na diskurzivní, ani na sociálně-ekonomické a právní rovině. Zatímco v mnoha zemích, kde přímé platby za péči fungují, jejich zavedení předcházely až desítky let debat, které přinesly vyjasnění a vytříbení tohoto kontextu, ČR tento proces ještě čeká.

Abstract

The main of this paper is to open a discussion on the possible consequences of the introduction of the system of direct payments for care was introduced in the Czech Republic without sufficient understanding of its context and adequate consensus about the nature and the function of the direct payments on the part of both policy makers and front-line workers of the direct payments agenda. The essential part of the problem is that despite the fact that direct payments are in the Czech Republic used in more than three quarters cases for informal care provided mainly by the close relatives, the substance and context of informal care has not been here comprehended enough yet. The status of an informal caregiver has not been established correspondingly – neither in the discursive nor in the socioeconomic and legal way. While in many countries, where direct payments were also introduced, decades of debates had preceded this introduction, which had helped to develop and clarify their context, in this process is still due to start in the Czech Republic.

Klíčová slova

neformální pečovatel, přímé platby, reciprocita v rodině, mezigenerační solidarita

Keywords

informal caregiver, direct payments, intrafamilial reciprocity, intragenerational solidarity

1. Úvod

V roce 2007 byl zákonem č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, zaveden do českého systému sociální péče tzv. příspěvek na péči (dále jen PnP). PnP představuje formu přímých plateb za péči, jaké jsou obvyklé v mnoha jiných zemích. V ČR se jednalo o v principu nový² a předem neotestovaný prvek³. Profesionálové, kteří dostali agendu PnP na starost, se tak ocitli v situaci, kdy měli zajistit chod této agendy, aniž by s příjmy platbami za péči měli předchozí zkušenosti či alespoň disponovali teoretickými poznatky o podstatě systémů přímých plateb za péči a o jejich působení v praxi. PnP byl do systému sociální péče zaveden bez hlubších debat vedoucích k porozumění jeho funkci v rámci sociální péče a k pochopení a uznání jeho významu v kontextu neformální péče. Nedošlo zatím k procesu konceptualizace neformální péče a neformálního pečovatele analogickému k vývoji v zahraničí, a to ani ve formě akademických debat, ani ve sféře tvorby sociální politiky. Neformální péče tak zůstává jednou z oblastí, která se doposud v České republice jeví jako plná nejasností, stereotypních představ, předpokladů a vyřčených i nevyřčených očekávání, a to zejména co týče jejích funkcí, podob a dynamiky jejího poskytování uvnitř rodin. Jak se neujasněné představy o nárocích neformální péče a způsobech jejího fungování v rámci (mezi)generační rodinné solidarity projevují v postojích, názorech a případně v rozhodování profesionálů agendy PnP? Jaké důsledky tato situace má nebo může mít pro neformální pečovatele?

PnP přinesl nejen změnu ve financování sociálních služeb a zároveň i zásadní posun v postavení příjemců sociální péče i neformálních pečovatelů. Podmínky pro neformální pečovatele i pro efektivitu celého systému PnP jsou však v ČR komplikovány tím, že PnP byl implementován do systému sociální péče, aniž by v rámci tohoto systému byla neformální péče přiměřeně etablována. V řadě zemí, v nichž se postupně dospělo k systému přímých plateb za péči a k finančním kompenzacím pro neformální pečovatele, probíhal tento vývoj až čtvrt století. Znamená to, že v průběhu několika dekád docházelo k postupnému vymezování pozice a role neformální péče v rámci systému sociální péče, upřesňování konceptu neformální péče a upevňování statusu neformálního pečovatele. V některých zemích předcházela implementaci přímých plateb poměrně dlouhá cílená kampaň a obvykle pokračovala i nadále. Glasby a Littlechild např. popisují komplikovaný proces vedoucí k zavedení přímých plateb ve VB a konstatují, že jako opatření sociální politiky přímé platby jsou sice velmi jednoduché, ale je nesmírně obtížné převést základní principy a filozofii přímých plateb do praxe a získat podporu všech klíčových aktérů (Glasby, Littlechild, 2006: 20–22). V České republice bylo z tohoto hlediska zavedení PnP provedeno téměř na zelené louce. Nepředcházela mu ani ho nedoprovázela širší debata či kampaň, a dokonce ani samotné uvedení PnP do praxe významnější diskusi o nuancích přímých plateb dodatečně nevyvolalo.

V první části následujícího textu krátce rekapituluji vývoj konceptu neformální péče a faktory, které přispěly ke stabilizaci statusu neformálního pečovatele, jak jsou zachyceny v zahraniční literatuře. Dále v kostce představím stěžejní body argumentace týkající se pro a proti přímých plateb za péči. Podrobněji se pak zastávám u jedné z klíčových otázek debaty o přímých platbách, a to zda mají přímé platby za péči své místo uvnitř rodin a jaké přínosy, případně rizika může placení za péči poskytovanou mezi blízkými příbuznými přinášet. Diskusi o tomto problému zasadím do kontextu různých pojetí vnitrorodinné mezigenerační solidarity, protože největší část neformální péče poskytované rodinnými příslušníky má charakter mezigenerační péče. Nejčastěji se jedná o péči poskytovanou dospělými dětmi, případně vnuky, o zestárlé rodiče či prarodiče.

V druhé části textu se budu věnovat situaci kolem PnP v České republice. Krátce shrnu podstatu a funkci tohoto příspěvku. Dále se na základě kvalitativních dat získaných v rozhovorech se sociálními pracovníky a posudkovými lékaři agendy PnP v roce 2011 pokusím ukázat, jakým způsobem o problémech spojených s poskytováním PnP smýšlejí profesionálové agendy PnP. Jedná se o sekundární analýzu dat z výzkumu, který se týkal systému PnP v ČR, ale nebyl přímo orientován na žádné z dílčích témat, jimiž se zabývám v tomto textu. To lze považovat za omezení, ale i výhodu těchto dat. Na jedné straně sice není k dispozici dostatek dat a nebyla sebrána v takové struktuře, aby mohla posloužit pro celkovou evidenci diskutovaného problému. Na druhé straně hodnota těchto dat spočívá v jejich autentičnosti, ve spontánním charakteru většiny výroků, kdy dotázaní často vypovídali nad rámec či mimo položené otázky. Znamená to pravděpodobně, že jsou to problémy, které jim ve spojení se systémem PnP v ČR připadají obzvláště naléhavé a aktuální. V závěru textu se zamyslím nad tím, jakou výzvu popsaná situace pro profesionály agendy PnP představuje, ať již na front-line úrovni či na rovině tvůrců politik.

2. Neformální péče a mezigenerační rodinná solidarita z pohledu zahraničních studií

2.1. Vývoj chápání neformální péče a faktory vedoucí k vyjasnění statusu neformálního pečovatele

Původně byla péče o zestárlé nebo jinak bezmocné členy rodiny přirozeně integrována do rodinného života, aniž by byla vnímána odděleně od jiných povinností a činností v domácnosti a aniž by se lidé vnímali jako pečovatelé. „Například v ranější terminologii sociální politiky byly dokonce pojmy „příbuzný“ a „pečující“ někdy používány jako vzájemně zaměnitelné“ (Heaton, 1999: 762). Postupné společenské rozpoznání, ujasnění a posléze i různá právní ošetření statusu neformálního pečovatele se

odehrály v několika dekadách a byly reakcí na řadu společenských změn, demografické trendy a také změny v koncepci sociální péče (Cullen, Delaney, Duff, 2004; Heaton, 1999).

V analýzách některých společenských souvislostí neformální péče sehrál a stále sehrává důležitou roli feministický směr výzkumu okolností a důsledků poskytování neformální péče uvnitř rodin. Opakovaně poukazuje, že samotnému konceptu péče je inherentní předpokladem pohlaví pečujícího. Je konstruován jako specifický ženský prvek založený na myšlence určité formy rodinných závazků a pout (Milligan, 2009: 9–10). Stále jsou to hlavně ženy, kdo na sebe v případě nutnosti berou úkol pečovat o bezmocné rodinné příslušníky. K historickému kontextu etablování diskurzu neformální péče a neformálního pečovatele tak patří zahájení participace žen na pracovním trhu. Žena, která kvůli poskytování péče opouští placené zaměstnání, se dostává do situace, která s sebou nese všechny nepříznivé dopady a rizika plynoucí ze ztráty zaměstnání a vlastního příjmu. Největší riziko tento krok představuje ve společnosti, kde stále převažuje orientace na tradiční model. To znamená, že se od ženy očekává převzetí role toho, kdo pečuje, aniž by byl této roli přiznán oficiální status spojený s určitým okruhem oprávnění, včetně ekonomického zajištění. Tím, že se ženy snaží dostat sociálním očekáváním poskytování péče rodinným příslušníkům, čelí mj. i riziku chudoby (Krzyzowski, 2011: 71).

Singer, Biegel a Ethridge hovoří o tzv. sendvičové generaci, kdy mnoho žen zároveň pečuje o své malé děti a ve stejnou dobu také o své zestárlé rodiče. Zdůrazňují, že právě podpora pečovatelské kapacity rodin v USA bude muset být v blízké budoucnosti jednou z priorit tamní veřejné politiky (2010: 191). Tlak na ženy se stupňuje také tím, že se počty potenciálních pečovatelů v rodinách neustále snižují, zatímco množství lidí, kteří péči potřebují či potřebovat budou, rostou. Demografická situace mění strukturu příbuzenských vztahů. Na jedné straně došlo k intergeneračnímu rozšíření, tedy počet (spolu)žijících generací vzrostl, na straně druhé ale četnost příslušníků každé z následujících generací klesá. Prarodiče se dožívají dospělosti svých vnuků, ale těchto vnuků mají stále méně (Krzyzowski, 2011: 59). Therése Jakobs (2003: 39) tuto situaci označuje jako nové riziko evropské sociální politiky. Takový vývoj způsobuje obavy, že zintenzívnění nároků na péči vtlačí ženy zpět do jejich tradiční role uvnitř domácnosti, nyní ovšem se všemi riziky, která s sebou opuštění trhu práce nese. Reflexe tohoto rizika se stala také jedním z důvodů usilování o právní zakotvení statusu neformálního pečovatele a o opatření tohoto statusu příslušnými právy a finanční kompenzací za poskytovanou péči. Feministicky orientovaná kritika však tento trend posilování neformální péče považuje pouze za účinnější způsob, jak přimět ženy opouštět zaměstnání a věnovat se péči o rodinné příslušníky. Při stávající

míře feminizace péče jakákoliv politika, která vrací péči o staré či bezmocné lidi do rodiny, bude mít nepochybně větší dopad na ženy. At jsou v různých zemích ženy zapojeny do pracovního procesu v jakékoliv míře, všude přetrvává normativní předpoklad, často hojně přizívaný sociálními politikami, že za výdělek mají zodpovědnost primárně muži a ženy obstarávají péči (Milligan 2009: 27–28).

Dalším významným faktorem, který přispěl k rozmachu diskurzu neformální péče a upevnění statusu neformálního pečovatele, byly změny v pojetí sociální péče směrem ke komunitní péči. Heaton (1999: 761) tuto změnu definuje jako přechod od „péče v komunitě“ k „péči komunitou“⁴. Tento posun byl na počátku spjat se změnou představ o péči o staré lidi a dodnes je komunitní péče nejvíce diskutována právě s ohledem na tuto cílovou skupinu a s akcentem na úspěšné stárnutí v přirozeném sociálním prostředí. Lewis (1989: 84–88) zasazuje změnu pohledu na péči o seniory do 50. let 20. století, kdy pohnutím začalo docházet k zpochybňování rezidenční péče jakožto převažujícího typu péče o staré lidi. Pro tento přechod je charakteristické mj. zdůraznění významu role rodinných příslušníků, případně přátel či sousedů coby neformálních a dobrovolných zdrojů péče. Došlo k postupnému košatění a etablování konceptu neformálního pečovatele a z původně neplacených a přehlížených pečujících se stali lidé se specifickým sociálně-ekonomickým statutem. Heaton tuto změnu popisuje jako proces sociální konstrukce neformálních pečovatelů. Jeho počátky klade do 70. let 20. století, kdy jako jeden z impulzů k expanzi diskurzu neformální péče a pečovatelů zafungoval i silný akademický zájem o toto téma. Do rétoriky a dokumentů tvůrců sociálních politik např. ve Velké Británii se začala podle Lewis neformální péče ve spojení s tématem komunitní péče dostávat v 80. letech, zejména ve formě návrhů na partnerství – propojení a kooperaci – formální a neformální péče. Lewis upozorňuje, že tato představa zůstala dlouho pouze v rovině proklamací. Ukázalo se, že vytvořit smysluplné propojení mezi formálním a neformálním sektorem péče je komplikované a vládní politika systém formální péče a péči neformální vnímala spíše jako částečně se vylučující alternativy (Lewis, 2009: 85). Pronikání pojmu „neformálního pečovatele“ do běžného jazyka je pak spojeno zejména s aktivitou různých svépomocných a podpůrných skupin pečujících lidí (Heaton, 1999; Cullen, Delaney, Duff, 2004). Pozornost těchto skupin byla nejprve soustředěna na řešení situace těch pečujících, kteří poskytovali péči v rozsahu a intenzitě, která je diskvalifikovala z participace na trhu práce. Prvotním cílem bylo, aby se tomuto okruhu pečujících dostalo nějaké formy finanční kompenzace (Cullen, Delaney, Duff, 2004: 50). K akceleraci tohoto procesu došlo zejména v 90. letech 20. století, kdy se neformální pečovatelé stali v řadě zemí oficiálně uznaným prvkem sociální péče a rovněž nositeli řady práv, případně i oni začali být vnímáni jako svébytná cílová

skupina se specifickými nároky. Systémové uznání statusu neformálních pečovatелů našlo svůj odraz také v příslušných právních normách (Heaton, 1999).

Definice toho, kdo je považován za neformálního pečovatele, se liší v různých zemích a také se různí podle toho, k jakým účelům tato definice slouží. V akademickém diskurzu je tato definice obvykle jiná, než když se jedná o určení neformálního pečovatele pro potřeby sociální politiky. Totéž se týká definice neformální péče, která může mít spoustu různých forem – od pomoci s nákupy a dopravou až po daleko náročnější osobní péči týkající se oblékání, krmení, hygieny atd.

Lukasz Krzyzowski (2011: 59) vysvětluje, že pojem „neformální péče“ je užíván v různých kontextech a není jednoznačně vymezený. Velmi obecně vzato péče znamená fyzickou i psychickou podporu člověka, který není s to zvládnout péči o sebe sám. Závisky a vzájemné vztahy, které zahrnují poskytování a přijímání péče, vznikají v rámci příbuzenských vztahů a obvykle se týkají blízkých příbuzných. Z těchto závazků většinou vyplývá, kdo by měl poskytovat péči komu, jak a v jakém rozsahu. Na jedné straně tak máme co do činění s normativně a morálně stanoveným souborem povinností, o nichž můžeme mluvit jako o povinnostech potomků. Na straně druhé nejsou tyto povinnosti vymezeny jednou provždy, ale spíše se v průběhu času vyvíjejí a vyjednávají se o nich (Krzyzowski, 2011).

Otázkou také je, zda za neformální péči může být považována péče placená. Zatímco např. Cullen, Delany, Duff (2004) chápou neformální péči jako neplacenou a poskytovanou na dobrovolné bázi, podle řady jiných autorů se placení s neformální péčí nevylučuje. Grootegoed, Knijn a da Roit (2010: 478) rozlišují mezi spíše příležitostnou péčí, u níž se předpokládá, že bude neplacená, a strukturovanou dlouhodobou péčí, která má mnoho charakteristik skutečného zaměstnání a je placená. Krzyzowski se přiklání k chápání péče jako kontinua s tím, že někdy může být hranice mezi formální a neformální péčí poměrně nezfetelná právě proto, že vlády v různých zemích poskytují různé formy příspěvků, právě s cílem neformální péči usnadnit (2011: 60). Jako další hledisko při rozlišování formální a neformální péče se někdy také používá přítomnost emocionální složky péče, kdy pro neformální péči je častěji typické propojení faktické péče a citové angažovanosti – tedy spojení „starat se o“ a „dělat si starosti o“⁴⁵ (Milligan, 2009: 28).

Ať již je akademické chápání neformální péče jakékoliv, je třeba počítat s tím, že diskurz neformální péče má reálné praktické dopady. Způsob vnímání a konceptualizace neformálních pečovatелů pro potřeby sociální politiky a jejich oficiální vymezení může mít pro jednotlivé pečující dalekosáhlé důsledky. Jednotlivci, již se v rámci platného systému jako neformální pečovatелé nequalifikují, bývají vyloučeni z příslušných práv, příležitostí či dávek. V okamžiku,

kdy je status pečovatele spojen s okruhem oprávnění, stává se právní ohraničení tohoto statusu neustálým předmětem vyjednávání a působení různých nátlakových skupin (Heaton, 1999: 74).

2.2. Přímé platby za péči a jejich přínosy a limity

Vlády řady evropských zemí a rovněž organizace sdružující lidi s postižením se od 90. let 20. století stále častěji přiklíněly k různým programům „cash-for-care“ nebo „payment for care“, tedy ke schématům plateb za péči, v nichž jsou přímo uživateli péče poskytovány finanční prostředky, za které si on sám najímá pečovatele (Grootegoed, Knijn, 2010: 467–468). V cestě za ustavením přímých plateb sehrávala velkou roli organizovaná hnutí lidí s postižením, u nichž, jak popisují např. Glasby a Littlechild (2006: 21), mimo jiné narůstala nespokojenost s nespolehlivostí, nepružností a povahou přímo poskytovaných sociálních služeb. Hnutí lidí s postižením⁶ mělo a má ovšem daleko širší záběr. Campbell a Oliver (1996: 22–23) je chápou jako jedno z nových sociálních hnutí, které se snaží handicapovaným lidem propůjčit politický hlas. Cílem bylo a je podporovat změny, které vedou ke zlepšení kvality života lidí s postižením, posílení nezávislosti a jejich většímu začlenění do společnosti. Zároveň s tím, jak byly v různých zemích systémy přímých plateb za péči zaváděny, můžeme sledovat debaty týkající se řady pro a proti těmto přímým plateb. Glasby a Littlechild (2002: 60), když rekapitulují vývoj směrem k přímým platbám ve Velké Británii a části kontinentální Evropy, uvádějí jako jeden z důvodů jejich zavádění vzrůstající poptávku po péči spolu s tím, že péče, která byla aktuálně dostupná, nevyhovovala novým potřebám. Tato situace pak spolu s tím, že lidé si přáli co nejdéle setrvat v přirozeném prostředí, vedla k požadavku stimulovat poskytování péče neformálními pečovateli. Mezi hlavními přínosy přímých plateb bývá nejčastěji uváděno zplnomocnění lidí se zdravotním postižením, jejich šance na důstojnější život v jejich vlastních domovech a svoboda volby péče. Uživatel péče se dostává do aktivní role, získává kontrolu nad aranžmá péče, kterou potřebuje. Péči si tak může sestavit na míru individuálním potřebám i osobním preferencím. Podle řady výzkumů vedou přímé platby ke komplexnějšímu uspokojení specifických potřeb většiny příjemců těchto plateb, ve srovnání s tím, jak jsou schopny tyto potřeby pokrýt tradiční sociální služby. Pociť větší vlády nad vlastním životem vede u většiny příjemců přímých plateb ke zlepšení fyzické i psychické pohody a zdraví a zvýšení sebedůvěry (Glasby, Littlechild, 2002: 86–90, Jakobs, 2003: 399–400). Situace, kdy bylo umožněno příjemci péče, aby si péči sám řídil, a zejména aby si ji koupil od neformálních pečovatелů, často rodinných příslušníků, měla z hlediska kvality života, spokojenosti a míry stresu pozitivní dopady (Singer, Biegel a Ethridge, 2010).

Zatímco pozitivita přímých plateb hledají Glasby a Littlechild zejména na úrovni individuálního

komfortu jejich příjemců, nevýhody a případné potíže nacházejí převážně na rovině systémové. Zahrnují sem riziko, že místní autority nebudou správu přímých plateb zvládat. Obávají se také, že by v důsledku zavedení přímých plateb mohlo docházet k omezení dostupnosti formálních sociálních služeb. Zmiňují rovněž obvyklé znepokojení, že přímé platby otevrou stavidla v podstatě neomezeným požadavkům, co se nároků na veřejné zdroje týče (2002: 25). Singer, Biegel a Ethridge (2010) v souvislosti s evaluací pilotních pokusů se zaváděním přímých plateb v některých lokalitách Spojených států v souvislosti s otázkou nákladovosti však uzavírají, že z hlediska nákladů je tento systém dražší než systém tradiční založený na poskytování služeb jen během několika prvních let po jeho zavedení, postupně se však náklady přinejmenším vyrovnávají.

Jednou ze zásadních otázek diskutovaných v rámci debaty o podstatě a optimálním vyladění přímých plateb za péči jsou možná rizika a výhody využití přímých plateb k uhrazení péče poskytované rodinnými příslušníky. Na jedné straně se na možnost platit rodinným příslušníkům za poskytování péče pohlíží jako na způsob, jak zejména ženám kompenzovat ztrátu příjmu či je přímo motivovat, aby místo zaměstnání poskytovaly péči. Z tohoto pohledu má podle některých autorů osobní rozpočet na péči⁷ (PB) také morální význam, neboť podporuje emocionální dimenzi rodinné péče. Má se za to, že skrze rodinné příslušníky lze zajistit vysokou kvalitu psycho-sociální péče. Osobní rozpočet na péči se jeho proponentům celkově jeví jako opatření, které je výhodné pro všechny zúčastněné: příjemci péče jsou zplnomocněni, péče je daleko individualizovanější, náklady klesají a ženy jsou za svoji péči o rodinné příslušníky doceněny i finančně (Grootegoed, Knijn, da Roit, 2010: 468).

Takový pohled na využití přímých plateb za péči na placení péče poskytované rodinnými příslušníky však není všeobecně akceptovaný. Glasby a Littlechild (2002: 35) vysvětlují, že ve Velké Británii není z řady důvodů možné využívat přímé platby k tomu, aby jako neformální pečovatelé byli najímání rodinní příslušníci. Okruh osob, od nichž si příjemce péče nemůže péči koupit, je navíc stanoven poměrně široce – kromě partnera a blízkých příbuzných jsou zde zahrnuti i tchán a tchyně, tety a strýčkové, prarodiče, snachy a zetěové, nevlastní děti, a dokonce i sourozenci nebo manželé kohokoliv z uvedených osob. Toto omezení je odůvodňováno potřebou ochránit existující neformální uspořádání péče před přílišnou formalizací, předcházet riziku zneužívání a chránit rodinné příslušníky před tím, aby se neocitli pod tlakem vzdát se svého zaměstnání spíše nedobrovolně a stát se pečovateli „na plný úvazek“. Nicméně Glasby a Littlechild dodávají, že cyničtější, ale podle jejich názoru možná přesnější vysvětlení tohoto opatření je, že by bylo zbytečně nákladné platit rodinným příslušníkům za péči, která se od nich i dříve očekávala bezplatně

jako součást jejich rodinných závazků⁸ (2002: 27–30).

2.2. Mezigenerační vztahy a povaha vnitrorodinné intergenerační solidarity

V souvislosti se zavedením přímých plateb za péči a s možností platit za poskytování péče rodinným příslušníkům je diskutována povaha vnitrorodinné mezigenerační solidarity a jejich případných změn způsobených komodifikací neformální péče. Na toto téma byla realizována i řada výzkumů, které se obvykle soustředí na to, jak tuto specifickou situaci prožívají poskytovatelé a/nebo příjemci neformální příbuzenské péče. Jak ale konstatují autoři jednoho z takto zaměřených výzkumů, celkově jsou empirické doklady týkající se dopadů přímých plateb za péči na rodinné vztahy zatím mezerovité, nepočetné a také vzájemně rozporné a „nabízejí omezený a nekonzistentní vhled do způsobů, jakými platby za péči ovlivňují rodinnou solidaritu“ (Grootegoed, Knijn, da Roit, 2010: 472). Sami tito autoři na základě dat shledávají, že neformální pečovatelé jsou spíše přesvědčeni, že PB posiluje možnost reciprocity na straně příjemce péče. Tento pocit nejčastěji vyjadřovali ti z pečujících, kteří se starali o starší příbuzné, kteří měli obecně jen malou možnost reciprocity a kteří – pokud mohli za péči platit – se cítili méně nepříjemně. V tomto ohledu PB může v situaci dlouhodobé péče vytvořit stabilitu, která rodinným vztahům svědčí (Grootegoed, Knijn, da Roit, 2010: 478).

T. Jakobs se v souvislosti s vyhodnocením pilotního zavedení formy přímých plateb ve Flandrech ptá, jaký je současný stav poznání týkající se rodinných pout, zejména co se týče procesu poskytování a přijímání péče, a jak placení za péči zapadá do rodinných vzorců a procesů a jejich vývoje. Autorka především konstatuje, že peněžní přesuny byly vždy součástí směn v rámci rodin, takže zavedení peněz do poskytování péče samo o sobě není dobrým indikátorem integrace tržního prvku do rodinné solidarity. Zavedení plateb do rodinných systémů se slučuje se základními vzorci rodinné solidarity a reciprocity. Podle Jakobs lze na zavedení plateb za neformální péči nahlížet právě jako na posílení prvku reciprocity a autonomie obou aktérů tohoto vztahu. Vzhledem k přirozené ambivalenci rodinných vztahů autorka shledává, že přímé platby pomáhají udržet mezi pečovatelem a pečovaným zejména aspekt rovnosti. To podporuje dlouhodobou solidaritu v rámci rodinného systému (Jakobs, 2003: 401–405, 413).

Na druhé straně jsou vyslovovány obavy, že kvaziobchodní smlouva mezi příbuznými může mít pro rodinné vztahy nezamýšlené a nepředvídatelné důsledky. Principu altruismu a reciprocity v rodinném prostředí smluvní vztahy prospívat nemusejí. Prolomení bariéry mezi placenou a neplacenou péčí může negativně ovlivnit povahu interakcí mezi příbuznými. M. Kremer, která se zabývá důsledky zavedení přímé péče v podobě osobního rozpočtu na péči (PB) v Nizozemsku, v této souvislosti hovoří

o komodifikaci rodinné péče. V důsledku zavedení PB došlo k monetarizaci neformální péče, do rodin vstupuje tržní princip. Celkově se však podle Kremer zdá, že uživatelé péče jsou s tímto řešením spokojeni, oceňují kvalitu péče i fakt, že jejich potomci – obvykle dcery – jsou smluvně najati a placeni. Nicméně to, co vyhovuje příjemcům péče, nemusí vždy korespondovat se zájmy neformálních pečovatелů – např. co se týče sociálních práv, dovolené, možnosti odmítnout tuto „práci“ apod. Neformální pečovatелé tak mohou skončit přetíženi – na jedné straně cítí větší zodpovědnost, protože svoji péči nyní poskytují na základě kontraktu. Morální závazek pečovat mohou v rámci formalizovaného ošetření poskytování péče vnímat jako silnější. V tomto smyslu jsou dřívější rodinné závazky spíše posíleny. Jedním z důsledků zavedené PB tedy může být to, co Kremer nazývá „re-familisation“. Odvrácenou stránkou tohoto uspořádání však může být situace, že ačkoliv je neformální pečovatел oficiálně uznán a finančně oceněn, jeho práva jsou spíše oslabena. Péče se tak pro něj nakonec může stát větším břemenem (Kremer, 2006: 396–397).

Autoři, kteří se domnívají, že platby za péči mezi blízkými příbuznými vnitrorodinným vztahům neškodí nebo dokonce prospívají, vycházejí obvykle z pojetí vnitrorodinné mezigenerační solidarity, jehož ústředním motivem je ambivalence. Polemizují tak s představou, kterou Singer, Biegel a Ethridge nazývají sociální konstrukcí idealizovaného domova. Tato konstrukce vykresluje domov jako útočiště, kde člověk může dosáhnout osobního naplnění, jako sféru citů, pocitu sounáležitosti, vzájemné péče. Je založena na sociální normě akcentující důležitost domácího života a ústřední roli žen jako pečovatelek, normě, která se navzdory radikální proměně ekonomických podmínek změnila jen málo (2010: 195). Podle Jakobs však empirické výzkumy docházejí k tomu, že rodinné vztahy nefungují v souladu s ortodoxnější verzí tradiční solidarity a pravděpodobně tak nikdy nefungovaly a že v procesu péče se zdánlivě protikladné principy projevují současně (2003: 402). Pillemer a jeho kolegové ve své studii dokládají, že při pohledu na mezigenerační rodinné vztahy je vhodné uplatňovat integrující perspektivu, která překračuje dichotomii „buď altruismus, nebo směna“. Domnívají se, že užitečný koncept, kolem něhož lze soustředit studium mezigeneračních vztahů v rodině, je ambivalence – studium smíšených názorů, postojů a emocí (Pillemer et al., 2007). Péče se odehrává v kontextu, který může zahrnovat nejen lásku a náklonnost, ale také vzájemnou závislost, pocitu viny, vztahy dominance a podřízenosti (Cullen, Delaney a Duff, 2004: 40). Pro tyto rozpory a kontradikce je často charakteristická právě motivace jak normou reciprocity, podle níž by zisky a ztráty obou stran měly být v rovnováze, tak normou solidarity, která znamená, že jednotlivci by měli poskytnout blízkým příbuzným takovou pomoc, jakou potřebují, bez ohledu na „návrát investic“ (Pillemer et al., 2007).

Emocionální blízkost je při poskytování péče rodinným příslušníkům důležitým aspektem, nicméně když jsou jedinci konfrontováni s nutností někomu péči poskytovat dlouhodobě, kalkulují a „řídí své srdce“ vedení normou reciprocity (Krzyzowski, 2011: 73). Krzyzowski rekapituluje akademické modely analyzující mezigenerační emoce, chování a postoje, které doprovázejí mezigenerační solidaritu, a nachází v nich takové komponenty, jako afektivní solidaritu (emoční blízkost), funkční solidaritu (instrumentální a citová podpora), strukturální solidaritu (prostorová blízkost mezi členy rodiny), konsenzuální solidaritu (soulad v názorech a postojích napříč generacemi), normativní solidaritu (normy a očekávání připisované jednotlivým prvkům mezigenerační sítě) a vztahovou solidaritu (četnost kontaktů mezi příslušníky různých generací). Krzyzowski ovšem upozorňuje, že později se pozornost odborníků obrátila i k negativním aspektům mezigenerační solidarity a k mezigeneračnímu konfliktu (2011: 60–61), i on sám se řadí k autorům, kteří mezigenerační solidaritu vnímají jako složitý jev sestávající z mnoha složitých sociokulturních zvyklostí a praktik, postojů a z emocí. Vychází z předpokladu, že mezi sociálním očekáváním, tím, co lidé deklarují, a mezi praxí na straně konkrétních jednotlivců, co se péče týče, dochází k mnohačetným pnutím. Mezigenerační vztahy, popisované v literatuře za pomoci pojmu „mezigenerační solidarita“, nepředstavují pouze zdroj emocionální blízkosti mezi generacemi, ale jsou i potenciálním zdrojem napětí (Krzyzowski, 2011: 56, 76).

Krzyzowski, Jakobs, Pillemer a další autoři se tak kloní ke konceptům mezigenerační solidarity, které lépe odrážejí její komplexní a ambivalentní povahu, a vztahy uvnitř rodin v pozdějších fázích jejich života pojímají realisticky. Pro sociálněvědní výzkum představuje tento důraz na složitost a nejednoznačnost rodinných vztahů posun zkoumání blíže k žité zkušenosti mezigeneračních vztahů. Ze sociologické perspektivy je to úhel pohledu, který vychází z toho, že jednotlivci ve společnosti jsou konfrontováni s neřešitelnými rozpory, jako je v tomto případě třeba závislost versus autonomie. Rozpoznání ambivalence ve vztazích mezi dospělými dětmi a jejich rodiči má dopady rovněž v oblasti tvorby politiky i praxe. Programy, které se snaží podporovat neformální péči o staré lidi poskytovanou jejich dětmi, obvykle vycházejí z určitých prekonceptů motivů péče – např. mohou očekávat altruistické motivy či spíše počítat se silným prvkem směny v mezigeneračních rodinných vztazích. Pokud však připustíme, že jednotlivci často zároveň zastávají obě tyto klíčové hodnoty, co se vztahu mezi starými rodiči a jejich dospělými dětmi týče, stává se vyhodnocování efektivity politických inovací daleko jemnějším (Pillemer et al., 2007: 778–788).

3. Přímé platby za péči v ČR

3.1. Příspěvek na péči jako forma přímých plateb

PnP je nepojistná dávka⁹ určená pro lidi, kteří se v důsledku dlouhodobě nepříznivého zdravotního stavu neobejdou bez pomoci jiné osoby. Dlouhodobou nepříznivou zdravotní stavu je míněno trvání delší než rok nebo případy, kdy lze očekávat, že se zdravotní stav do roka nezlepší. Zájemce o příspěvek na péči podává žádost na příslušném úřadu práce (ÚP)¹⁰, který žádost zpracuje a měl by být schopen zajistit kvalifikované sociální šetření v domově žadatele. Pracovník ÚP následně žádost doplněnou o záznam ze sociálního šetření postoupí lékařské posudkové službě (LPS). Posudkový lékař na základě zdravotní dokumentace, kterou si vyžádá od ošetřujícího lékaře, jehož žadatel o PnP uvede v žádosti, a s přihlédnutím k výsledku sociálního šetření, rozhodne o tom, v kolika z nyní posuzovaných deseti oblastí¹¹ úkonů každodenního života¹² potřebuje žadatel pomoc. Na základě tohoto posouzení je pak žadateli PnP buď zamítnut, nebo je mu přiznán v jednom ze čtyř stupňů závislosti.

Od roku 2007, kdy začalo poskytování PnP v ČR fungovat, prošla organizace agendy tohoto příspěvku, jeho výše i způsob posuzování nároku na něj řadou změn. Od začátku však platí, že PnP může být využit k nákupu sociálních služeb od registrovaných poskytovatelů, ale rovněž má umožnit příjemci zvolit si raději péči poskytovanou členem rodiny či jiným neformálním pečovatelem. PnP tak do oblasti sociální péče zavádí kvazitřih, na němž by si měly, ve snaze poskytnout příjemci příspěvku co nejlepší péči, konkurovat různé sociální služby a také neformální pečovateli.

Jak vyplývá ze statistik MPSV¹³, je zdaleka největší podíl celkové částky vyplacené v ČR na tento příspěvek využit na péči jedním či více neformálními pečovateli, obvykle rodinnými příslušníky. Osoba blízká podle těchto statistik figurovala jako poskytovatel péče v téměř 53 % případů a v dalších zhruba 6 %, resp. 14 % případů, byl příspěvek využit na péči poskytovanou jinou fyzickou osobou, resp. více fyzickými osobami. V téměř 73 % případů je tedy PnP využit na zajištění neformální péče a v dalších více než 9 % případů se jedná o kombinaci péče fyzické osoby a registrovaného poskytovatele. Pouze ve zhruba 18 % případů byl příspěvek využit na placení služeb poskytovaných jedním nebo více registrovanými poskytovateli sociálních služeb. Nejčastěji jsou podle údajů MPSV neformálními pečovateli dospělí děti nebo naopak rodiče příjemce příspěvku na péči, jedná se tedy obvykle o mezigenerační rodinnou solidaritu – podíl této péče varíuje v různých stupních závislosti příjemce péče mezi 46–51 %.

V řadě lokalit ČR je nabídka sociálních služeb tak limitovaná, že tato volba mezi neformální péčí a registrovaným poskytovatelem sociálních služeb je

v podstatě jen teoretická. Péče poskytovaná neformálním pečovatelem, obvykle rodinným příslušníkem, je pak prakticky jediným dostupným řešením. Příspěvek volbu či faktickou nutnost angažování neformálního pečovatele podporuje tím, že dlouhodobá péče je pečujícímu do určité míry finančně ohodnocena a že v případech poskytování rozsáhlejší péče se stává plátcem zdravotního a sociálního pojištění za neformálního pečovatele stát. Ani takováto kompenzace však většinou nezohledňuje veškeré náklady a nároky, které na straně neformálního pečovatele v souvislosti s intenzivním a dlouhodobým poskytováním péče vyvstávají. Koncept financování sociální péče založený na PnP tak přímo počítá s vysokou mírou rodinné solidarity a zároveň je jeho posláním tuto solidaritu podpořit, aby si takové solidární jednání mohla rodina dlouhodobě dovolit.

3.2. Postoj profesionálů k některým aspektům systému PnP

Jak vyplývá ze stručného popisu průběhu vyřizování žádosti o PnP, klíčovými profesionály agendy PnP jsou sociální pracovníci (SPR) působící na ÚP, a zejména posudkoví lékaři (PL), jejichž závěr je pro žadatele o PnP zásadní. Představy o podstatě a funkci PnP, případně jejich typizace klientů, předsudky či stereotypy či bezděčně uplatňované prekoncepce mohou být jedním z faktorů, které konečný verdikt více či méně spoulovlní. Jedním z obecných zjištění výzkumu, jehož originální data byla sekundární analýzou využita pro potřeby tohoto textu, bylo, že až na výjimky sociální pracovníci (SPR) a ještě častěji posudkoví lékaři (PL) neznali celý systém PnP a jeho souvislosti. Zejména PL nechápali význam a funkci PnP v rámci sociální péče a nebyli schopni tuto problematiku nahlížet komplexně. Profesionálové agendy PnP tak měli tendenci na jedné straně řešit až absurdní detaily související obvykle s posouzením nároku na dávku¹⁴ a na straně druhé vést tuto agendu jednoznačně administrativním a procedurálním způsobem bez ohledu na individuální situaci jednotlivých příjemců PnP a jejich pečovateli (Musil at al., 2011). Jedním z důsledků nedostatečného porozumění funkci PnP v určitém konceptu sociální péče a jeho významu na úrovni jednotlivých rodin a neformálních pečovateli je, že PL a částečně i SPR měli tendenci jako hlavní atributy systému PnP definovat nadměrnou štedrost, resp. nákladnost, a malé jistění proti zneužití. Těžší své role pak často vnímali v ochraně systému před těmito slablinami.

„Což byla původně krásná myšlenka, ale jak řekl i doktor X, což je vlastně šéf ministerského týmu, nebo respektive člověk, který zastřešuje lékařskou posudkovou službu na ministerstvu, tak řekl sám, že to byl test hamižnosti českého národa, protože najednou se prostě pochopilo, že přišlo obrovské tsunami, tomu říkám, obrovské tsunami těch žádostí, kdy si podával každý (...). Úplně všichni.“ (LP1)

„Příspěvek na péči je prostě vachrlatá podivnost. Velmi se s tím pereme, velmi se tím trápíme, zaměstnává to naše kapacity, které nemáme. (...) A devatenáct miliard každé rok letí komínem. Ne teda úplně, ale... Ne, ne komínem, to jsem řekl blbě. Nekontrolovaně. Drtivou většinu těch lidí dneska odchyťáváme.“ (LP1)

„Tak člověk musí vychytat, jak ti lidi, jací jsou. To je těžký no. Takže tak. (...) říkám no, s těma lidma, nevím, no, jestli to takhle půjde dál, tak nevím, jak dalece to bude moct stát vyplácet, protože se mně zdá, že toho je strašně moc, těch příspěvků na péči, jo, že ten systém by se mohl třeba udělat trošičku nějak jinak.“ (SPR1)

„A teď jako, jak jsme se dopracovali k tomu, tak nejvíce se dává druhýho stupně těch příspěvků na péči. Poměrně jich dost jako zamítáme. (...) Takže dříve, než jsem se vložil do práce, tak jsem spočítal, kolik to bylo financí. V našich rukách prochází ohromné množství peněz.“ (LP2)

Profesionálové přímo spjatí s agendou PnP většinou nereflektovali dosahy takového opatření, jako je zavedení přímých plateb za péči. Vlastní nepřipravenost tento systém koncepčně realizovat často zaměňovali za nepřipravenost recipientů PnP a především neformálních poskytovatelů péče v tomto systému odpovědně a spolehlivě fungovat. Řada dotazovaných pracovníků agendy PnP, a to zejména PL, měla potíže se se systémem přímých plateb ztotožnit, případně vykazovali tendenci se od něho verbálně distancovat tím, že vyjadřovali své osobní výhrady a akcentovali především domnělé či skutečné vady systému, méně často pak jeho přínosy a výhody. Také, možná bezděčně ovlivnění simplifikující představou mezigenerační rodinné solidarity, odpovídající výše zmíněné normativně založené sociální konstrukci idealizovaného domova, měli někteří sklon význam PnP pro zajištění neformální péče v rodině relativizovat – v tom smyslu, že v rodině je podstatná především vůle se starat, nikoliv peníze.

„Myslím, že je to daný charakterem a chamtivostí rodiny. Jo, protože jsou lidi, kteří nemají požadány a pečují o babičku naprosto vzorně. (...) fakt je to o charakteru té rodiny.“ (PL3)

„Ti, co už to vyzkoušeli, jim řekli, že to jde, že tam opravdu se dá vydělat. ‚Mámo, dvanáct tisíc měsíčně čistýho.‘ Kdo to má?“ (PL1)

Polemika PL se stávajícím systémem PnP nevycházela z alternativní koncepce sociální péče, než jaká je inherentní současnému nastavení PnP, ale zakládala se na stereotypních představách o péči poskytované v rámci rodin, o osobách žadatelů i pečujících či o žádoucích formách a projevech vnitrorodinné solidarity. Krajním příkladem takových stereotypů a předpokladů, jimiž někteří z dotazovaných profesionálů agendy PnP dokládali své přesvědčení, že zajištění

péče o blízkého člověka často ustupuje do pozadí, a latentní funkci PnP je spíše finanční zaopatření (sociálně vyloučených) rodin, byly poukazy na romské příjemce tohoto příspěvku.

„To nejsou žádné výzírky, jako naše menšina, ta se to dozví jedna od druhé, jo, sem tam mají v té čtvrti nějaký tady ty poradce, takže třeba něco jim řeknou, ale většinou, oni se to dozvídají mezi sebou, ty prosím tě, šak já беру na naše děcka, proč ty nebereš? jo a už si to řeknou. Tam ti jsou informovaní perfektně, tam přijde te a ti už vám to pomalu chtějí diktovat.“ (SPR2)

„Máme jako žádosti zde z té romské komunity, kde těch dětí, protože my jako posuzujeme i ty děti od jednoho roku, kde jako těch dětí postižených je velké množství, kdy ty rodiny třeba, se potom nedívám, že vůbec jako ti rodiče nepracují, protože ono dostat dvanáct tisíc a mít dvě děti defektní, tak ta rodina se samozřejmě kvalitně užíví. No ale to jsou všechno třeba Romky, který jsme už několikrát takhle řešili, u kterých jako se z určitých důvodů nelze realizovat a podobně. Ale to se dá říci, že to snad se v budoucnu tak jako nějak upraví, protože nikde není dokumentováno, že ty peníze, které přichází, jsou na to, aby se zvýšila péče o dítě. Myslím ty romské.“ (LP2)

„Máme Romy, nebo Romové o ty děti nepečují a mají pořád jako nejvyšší jako ty finance. Běloši pečují o své dítě a snaží ho zkvalitnit, jako tu péči.“ (LP2)

„Začali všichni..., první si podali takový ti přízpůsobivý naopak. Ti všichni, co jsou..., ty celé dny jenom studují ty sociální zákony, bez komentáře, abych nebyl napaden z nějaké neserióznosti, ano. Oni říkají nepřizpůsobiví, ale oni jsou přízpůsobiví až moc. A druhí potom ti, kteří..., jim řekli ti první ‚přízpůsobiví‘, že to jde, že tam opravdu se dá vydělat, mámo, dvanáct tisíc měsíčně čistého. Kdo to má?“ (LP1)

Výroky tohoto typu však nelze interpretovat výhradně jako rasistický postoj některých z dotazovaných pracovníků agendy PnP. Jsou spíše mezním vyjádřením předpokladů vůči žadatelům o PnP, případně jejich rodinám, které byly u SPR i PL poměrně obvyklé. Malé povědomí o problematice neformální péče, nedostatečná představa o různých typech nákladů, rizik a ohrožení, která na straně neformálních pečovatelů vznikají, o dynamice rodinných vztahů, považované mezigenerační solidarity a problémech a prnutích, které může nutnost poskytovat dlouhodobou náročnou péči v rodinách způsobit, vede profesionály agendy PnP k dosti úzkému pohledu na žadatele o PnP a jeho blízké příbuzné. Na žadatele o PnP je běžně nahlíženo jako na potenciální simulanty a víceméně rutinně se předpokládá, že většina žadatelů o PnP své potíže agravuje. Rodinní příslušníci jsou pak často nahlíženi jako komplikované motivovaní vidinou peněz. U LP se tento sklon projevoval výrazněji než u SPR, kteří mj. tím, že prováděli sociální

šetření v domovech žadatelů, získávali reálnější pohled na tyto lidi, jejich potíže, rodinné vztahy apod.

„Kolikrát taky lidi né že lžou, ale vymejšlejí si nemsyly (...) tak musím si dát pozor, protože kolikrát si lidi vymyslí prostě (...) kolikrát si ty lidi protičeří, jo, že, se dají nacytat prostě jo.“ (SPR1)

„Jenomže ono, dívejte, přibývá nezaměstnaných (...) A to jsou lidi, kteří třeba chtějí pracovat, mají do důchodu, já nevím, čtyři, pět, sedm let a nikdo je nechce zaměstnat. A ti lidi v podstatě, buď se dostanou do depresí, pak mají ten invalidní důchod částečný, nebo nějaký plný, protože se z toho zhroutí, tak ho mají přiznaný, anebo prostě různě nastavují a simulují, jo. (...) A taky pečující osoby, který nemají tu práci, tak pečují o babičku, a vlastně, aby jim tam naskočily ty sociální dávky a vlastně všechny ty výhody, který je..., tak protože oni nadstavují, a proto třeba vykládají i to, co není pravda.“ (PL3)

„Já si myslím, že snad bych potom ty lidi musela některý vidět víc, jo. Protože vono to nahrazuje fakt tu návštěvu. Jak říkám, to není úplně ideální, protože lidi můžou něco zakamuflovat, nakecat třeba, jo, ale přece jenom prostě ti zkušeni pracovníci, když tam jdou, tak jsou dvě navíc, tak se vyptají... Mně se to líbí. No, a když by to nebylo, no, to je pravda, no, že se nebude dát úplně...“ (PL4)

„A nechat to tak, jak to bylo dříve na lékařích. Protože ty skutečně toho pacienta znají. A zase ta rodina je tak dvakrát neobalamuti, jako tu sociální pracovníci. Když vám řeknu od kolegy zkušenost, že přišel na kontrolu za paní, paní ležela v posteli, protože byla o tom informovaná, byla tam i rodina, ležela pod peřinou, on odkryl peřinu a paní byla v tepláčkách. Čili že účelově si lehla do postele, aby to vypadalo, že leží.“ (PL5)

„A pak ještě další situace, manipulace, tak samozřejmě, u dětí je to jiný. Ty děti jsou bezprostřední a ukáží vám to, jak si navlíknou tu tkaníčku. Takže když máma bude tvrdit, že má problém s jemnou motorikou, tak když nechytne do ruky tužku nebo lžičku, tak to vidím. A u těch seniorů, tam je trošku, se můžou objevit ta manipulace s tím seniorem.“ (SPR2)

„Samozřejmě lidi to trošku, že jo, se snaží, hlavně příbuzní, trošku jaksi ztížit ten průběh jo.“ (PL4)

Samostatným tématem se pro řadu dotázaných stával PnP poskytováný na zajištění péče o nezletilé děti. Někteří SPR, ale mnohem častěji PL měli u dětí sklon zpochybňovat potřebu vyplácení PnP v případě lehčích zdravotních postižení. Byli vedeni pocitem, že péče o dítě s mírnějším handicapem se příliš neliší od péče o děti zdravé. Ve svých úvahách vycházeli z toho, že všichni rodiče mají povinnost starat se o své potomky. Relativizovali vyšší nároky na péči a nevníмали vznik různých typů nákladů na straně rodičů pečujících o dítě s handicapem, jako je např. nutnost

vzdát se participace na pracovním trhu na dobu delší, než je obvyklé u zdravých dětí, větší míra stresu a únavy, větší riziko sociální izolace, či menší možnost využívat k hlídání handicapovaného dítěte prarodiče či jiné příbuzné apod. Dalo by se říci, že až do určité míry postižení dítěte by, pokud by tuto terminologii používali, PL nepovažovali rodiče dítěte s handicapem za neformálního pečovatele. To může být dáno právě nedostatečným povědomím o širších konsekvencích neformální péče.

„Já nejsem pediater, ale víte, co to je ADHD? Tam do toho se svezte, to si neumíte představit, každý dítě, který by potřebovalo nařezat, tak má jedničku, jo? A obvykle to je z rodin, neúplných, jo, kde matka na to dítě nestačí a jsou rádi, poněvadž, kápne jim osm stovek, anebo dva tisíce, nebo čtyři tisíce je za dvojku? Takže kdo bude mít zájem, aby to dítě bylo lepší, takže to bude ADHD do osmnácti let, a buďto z něj něco bude, anebo půjde rovnou do kriminálu (...) Maminka to zveličuje, ty potíže, jenom aby penízky kapaly, jo?“ (PL6)

„Já je chápu ty maminky, jo, ale prostě to nešlo, nešlo najednou... Původní záměr dle mého názoru byla bezmocnost, tedy ležáci. Je to takový drsný výraz, ale prostě lidé, kteří už ve svém, dalo by se říct, hendikepu, nejenom staří, ale i ty dětské mozkové obrny, lidé mentálně postižení, ovšem těžce mentálně a mobilně postižení, tedy ležáci, kteří... Děti, že jo, které se nepohnou v podstatě, nekomunikují. Ale stalo se z toho v podstatě úplně něco jiného. Stal se z toho přivýdelek, regulérní přivýdelek.“ (PL2)

„I co se týká třeba, se rozčilujou, že mají první stupeň a mají těžce postižený dítě, ale dostávají čtyři tisíce a k tomu dostávají ještě další dávky, maminka s dítětem doma být může a v podstatě jako to zohledňuje. Si myslím, že sociální síť, co se týká jako dětí, je vymyšlená dobře až, až, až, jo.“ (PL4)

Jako základní opatření, které většina dotázaných profesionálů agentury PnP navrhovala, bylo posílení různých forem kontroly. Důraz kladli mj. na nezbytnost lepšího zajištění kontroly kvality péče poskytované neformálními pečovateli. Potřebu spolehlivé vazby týkající se úrovně a adekvátnosti péče poskytované neformálním pečovatelem lze těžko zpochybnit. Jako jediné řešení při shledání nedostatků však byla navrhována domluva rodině či sankce. Téměř nikdo z dotázaných PL ani SPR nerefletoval, že potíže s poskytováním přiměřené péče nemusí být způsobené líností nebo dokonce zlou vůlí pečovatele, ale mohou spočívat v napětí či konfliktech, které jsou pro mezigenerační vztahy v rodině běžné, a mohou být zesíleny dlouhodobou pečovatelskou zátěží, případně neřešenými problémy na straně neformálních pečovatelů. Dotázaní profesionálové agentury PnP se také obvykle soustředili na případy velmi hrubého zanedbávání péče, subtilnější potíže s poskytováním neformální péče zřejmě zatím spíše unikají jejich pozornosti.

„Schválně babičku nechává horší a horší a podobně, a nerehabilituje, aby neklesla. Jde o to, jestli to mají natrvalo, anebo jestli mají kontrolu (...) Oni už to mají jistý. Jo, když dostanou natrvalo ten příspěvek, tak to mají jistý a kolikrát se o ty lidi ani nestarají.“ (PL3)

Velký důraz byl ve výpovědích PL i SPR připisován také kontrole toku peněz poskytnutých ve formě PnP v rámci rodiny. PL i SPR považovali za vážný nešvar, jdoucí přímo proti principu PnP, pokud příjemce PnP tyto peníze neformálnímu pečovateli nedával, či pokud je neformální pečovatel odmítal přijímat.

„Já vím, že vono to je asi dobře, že to chodí na ty lidi přímo, ale že tady v tomhle jsou některý ty děti, nebo lidi, kteří se o ty lidi starají, tak znevýhodnění tím, že voni od nich za tu péči nic nedostanou. A ti lidi si to šetří... Jako prostě fakt, já to vím z vlastní zkušenosti, to vím, ale myslím si, že tam dělá chybu ale stát. Že má být daleko přísnější kontrola.“ (PL4)

„Ale víte sama, praxe je taková, Mařenka se postará, myslím tím teda někoho z příbuzných, a on si jde..., on si za to koupí něco jiného. Mařenka to dělá zadarmo, protože je to příbuzná, jo, je to dcera.“ (PL1)

S ohledem na dynamiku a ambivalentní povahu vnítrorodinné solidarity, jejíž důležitou součástí je reciprocity (viz výše), nemusí být tento problém tak jednoznačný, jak to vidí dotázaní PL a SPR. Reciproční vztahy v rodině mají spoustu odstínů a často se nezakládají jen na tom, jaká je aktuální směna služeb, peněz, případně statků, ale mohou se odvíjet i od transakcí realizovaných v minulosti (např. dary, laskavosti) či očekávaných v budoucnu (např. dědictví). Navíc řadě příjemců příspěvku a neformálních pečovatelů nemusí vyhovovat přímočaré revanšování se za péči v tom smyslu, že za předem dohodnutou péči následuje předem domluvená platba. Mnozí zúčastnění mohou mít před tímto způsobem finanční kompenzace zábrany, neboť jim příliš asociuje obchodní vztahy. O tom, že taková situace zřejmě v praxi není neobvyklá, svědčí i postřehy dotázaných SPR, z nichž jedna odhaduje počty podobných případů až na polovinu.

„Když tam přijdu a babička mi říká ‚já to dceři dávat nebudu‘ nebo dcera mně řekne ‚přece od maminky nebudu brát jako peníze‘, tak jim to člověk vysvětlí (...) To nám řekne tady padesát procent lidí tady toto, takže já jim to prostě vysvětlím, musím jim vyloučeně pohrozit, že jestli to nebude dávat té dceři a podobně, že ten příspěvek bude zastaven, protože jim nebude náležet, protože ho nevyužívají tak, jak mají, že. Jdu tam třeba znovu na tu kontrolu nebo je zase znovu kontaktuju.“ (SPR3)

Zda na přímočaré výměně péče za peníze v rodinách trvat, může být sporné. Je otázkou interpretace účelu PnP, zda považovat za zneužívání PnP, pokud se tyto peníze v rámci rodiny distribuují poněkud

komplikovaněji, ale příjemce PnP je opečováván svědomitě a přiměřeně a nikdo ze zúčastněných, včetně neformálního pečovatele, si nestěžuje. PnP je určen na zajištění péče. Ale tato péče může být nejlépe zajištěna tak, že PnP pomáhá nastavit v rodině reciproční rovnováhu a posiluje tak vnítrorodinnou solidaritu a tím ochotu a možnost dlouhodobou péči poskytovat.

Situace podobné té, kterou popisuje jeden z dotázaných PL, pravděpodobně nastávají poměrně běžně.

„I když to žádají senioři, tak to žádají pro děti, víte. Ten senior většinou to dá dětem. Že jim to dá, třeba na stavbu baráku dává apod. Oni to říknou!“ (PL4)

Pokud je člověk shledán potřebným péče, získá PnP a přiměřené péče se mu v rodině dostává, není jednoznačné, zda přísnou kontrolou a případně sankcemi nebude rovnováha v rodině a tím eventuálně i kvalita péče spíše ohrožena. V některých zemích se proto dokládání využití přímých plateb za péči nevyžaduje. V Rakousku¹⁵ například mají příjemci peněz určených na péči svobodu naložit s nimi podle svých představ, utratit je, zač potřebují, případně je šetřit, darovat apod. Podobně jako u nás pak jen málo z těchto příjemců využívá dávku k pravidelným přímým platbám svým neformálním pečovatelům za jejich péči (Jakobs, 2003: 411).

Diskuse

Skutečnost, že přímé platby mohou zejména krátce po zavedení narážet na limity jejich nepochopení ze strany tvůrců politik i pracovníků první linie, je v příslušné literatuře dostatečně doložena. Nejedná se o české specifikum. Glasby a Littlechild se tímto problémem zabývají při pojednání o přímých platbách ve Velké Británii (2002, 2006). Pearson se např. soustřeďuje speciálně na Skotsko a konstatuje, že mnozí sociální pracovníci, kteří jsou v tamním systému klíčovými osobami, projevovali zejména v prvních letech po zavedení přímých plateb málo porozumění jejich principům, jako je např. nezávislý život ve vlastním prostředí či sociální spravedlnost. Od té doby postupně vznikalo mnoho tréninkových programů a iniciativ, jejichž cílem bylo vypořádat se jednak se strukturálními bariérami a také překážkami v postojích, které byly na odděleních sociální práce patrné (Pearson, 2006: 39). Pearson svůj text, v němž odkazuje na iniciativy cílené na řešení identifikovaných problémů na straně různých aktérů přímých plateb, psala zhruba osm let od zavedení přímých plateb ve Skotsku. V ČR běží systém přímých plateb již šestým rokem a o tomto typu potíží se ještě nezačalo seriózně diskutovat. Lze se proto obávat, že v ČR by se analogické, a vzhledem k nejasné pozici neformální péče možná i hlubší problémy mohly stát chronickou a systémovou záležitostí. Součástí těchto problémů by pak mohlo mj. být, že se předsudky a stereotypy profesionálů agendy PnP

zakonzervují jako nereflektované hledisko při rozhodování o nároku na tento příspěvek.

Účelem tohoto textu není zpochybnit kompetentnost dotazovaných profesionálů agendy PnP ani učinit obecnou výpověď o situaci LPS či sociální práce ve vztahu k agendě PnP. Ostatní data, která byla využita, takovou generalizaci ani neumožňují, neboť nepocházejí z reprezentativního šetření, nýbrž ze série případových studií. Záměrem tohoto textu bylo se i na základě citovaných výroků zamyslet, jaké důsledky může mít zavedení tak převratného prvku, jako jsou přímé platby za péči, do sociální péče v situaci, která na takové řešení pravděpodobně nebyla zralá.

Nejen na úrovni front-line pracovníků, ale i na rovině tvůrců politik jsou v souvislosti se systémem poskytování PnP probírány jako hlavní stále tytéž úzce pojaté otázky, jako je způsob a kritéria posuzování stupně závislosti, kontrola využívání PnP, stoupající objem finančních prostředků vyplacených formou PnP a výrazně převažující využití PnP na péči blízkou osobou ve srovnání s využití PnP na úhradu sociálních služeb atp. V praktické rovině jsou měněny v podstatě jen byrokraticky kontrolovatelné parametry poskytování PnP. Cílem tohoto textu je přispět k tomu, aby se od řešení těchto procedurálních, technických a administrativních otázek dočasně upustilo a místo toho se rozvinula širěji založená debata vycházející například z již existujících poznatků a zahraničních zkušeností o podstatě přímých plateb za péči, povaze vnitrorodinné mezigenerační solidarity a diskurzu neformální péče a jejího postavení v rámci určitého konceptu sociální péče. V kontextu kompetentně prodiskutované, pochopené a konsenzuálně přijaté filozofie PnP by i nezbytná procedurální a technická ladění systému PnP byla prováděna pravděpodobně daleko konzistentněji a účelněji než dosud.

Stávající stav může přinášet rizika nejen pro příjemce péče, neformální pečovatele a ohrožovat efektivitu využívání PnP, ale komplikuje práci i samotným profesionálům agendy PnP. Tito profesionálové, nemajíce oporu v dostatečném povědomí o širších souvislostech přímých plateb za péči, hledají často analogie v odlišných systémech, jako je například posuzování nároků na ID, příspěvků na mobilitu apod. PL, na jejichž bedrech v současné době tíha celodě rozhodnutí o nároku na PnP leží a kteří toto rozhodnutí v drtivé většině činí v časovém stresu a aniž by posuzovanou osobu osobně viděli, jsou často nereflektovaně ovlivněni řadou vlastních prekonceptů, normativních soudů, očekávání či stereotypních typizací žadatelů o PnP (Musil et al., 2011: 136–137). Otázkou, kterou na základě dostupných dat zodpovědět nelze, zůstává, do jaké míry do rozhodování PL tyto osobní představy skutečně pronikají. Riziko, že k tomu docházet bude, je však zvýšeno tím, že mnozí PL ve svých výpovědích zdůrazňovali, že často nemají k dispozici úplné či

věrohodné lékařské dokumentace a při svém rozhodování se musí spoléhat spíše na vlastní zkušenost či intuici (Musil et al., 2011: 129–131). V současné době jsou okruhy činností, u nichž je posuzována soběstačnost žadatele o PnP, dány dosti široce a otevírá se poměrně velká oblast pro subjektivitu PL. Co když se budou rozhodovat o případu na hranici dvou stupňů závislosti či na hranici přiznání či nepřiznání PnP a žadatel bude mít typicky romské příjmení, nebo se bude jednat o dítě s diagnózou, na níž má PL předem hotový názor?

I pro neformální pečovatele může být neuspokojivě koncepční zakotvení PnP zdrojem řady rizik. Situaci a potřebám neformálních poskytovatelů péče není v ČR věnována adekvátní pozornost, i když stávající politika poskytování PnP v sobě má zabudován předpoklad, že tito pečovatelé mají být schopni stát se přinejmenším plnohodnotnou alternativou péče poskytované sociálními službami a profesionály, a to i v případech, kdy pečovaná osoba vyžaduje náročnou, komplexní a dlouhodobou péči¹⁶. V důsledku nedostatečně definovaného statusu neformálního pečovatele, bez jasně vymezených práv a oprávnění a bez rozpoznání a uznání potřeb neformálních pečovatelů vzniká dojem, že pouhým poskytnutím PnP je situace neformálních pečovatelů uspokojivě řešena. Stávající zajištění potřeb pečujících osob spočívá jen v poskytnutí určité finanční kompenzace za poskytnutou péči a u části z nich v zahrnutí do sociálního a zdravotního pojištění. Není zohledňováno, že potřeby pečujících podstatně přesahují základní finanční zajištění jejich životních potřeb (srov. např. Twig, Atkin, 1994; Ward, Cavanagh, 1997; Degiuli, 2010 atd.). I poměrně neoficiální kvantitativní survey menšího vzorku neformálních pečovatelů provedený ve vybrané lokalitě v ČR mezi pečovateli starajícími se o osoby s vyššími stupni závislosti (III. a IV. stupeň) naznačuje, že neformální pečovatelé v ČR skutečně čelí řadě rizik a potíží a jsou nositeli mnoha potřeb, pro které nenacházejí v rámci systému pochopení. Autorky šetření uzavírají, že neformální pečovatelé nemají k dispozici podporu, která by redukovala rizika spojená s dlouhodobým poskytováním náročné péče, jako je poškození vlastního zdraví, ohrožení depresí, chudoba atd. (Krouťilová-Nováková, Jandžíková, 2012: 20–21).

Jak ukázal citovaný výzkum (Musil et al., 2011), v současné době se cíleně překážky, problémy, rizika na straně pečujících osob v rámci sociálního šetření či kontroly využívání PnP nezjišťují, a pokud se s nimi sociální pracovníci spíše bezděčně setkávají, neřeší je. Překážky či rizika na straně pečujících osob jsou nahlížena spíše jako soukromá věc, osobní problém pečujících osob, vůči níž nemá sociální pracovníci žádné kompetence ani povinnosti. Sociální pracovníci se v některých případech s pečující osobou dokonce nikdy nesetkají (Musil et al., 2011). Systém posuzování nároku na PnP je navíc poměrně arbitrárně nastaven a část lidí, kteří péči potřebují,

zůstávají bez nároku na PnP.Ti, kteří jim tuto péči poskytují, tak zůstanou z hlediska stávajícího systému již zcela „neviditelní“.

Zásadní je pak zejména vyjasnění sociálně-ekonomického statusu neformálních pečovatелů, kteří se v systému přímých plateb stávají klíčovým prvkem. Jako východisko by mohla posloužit např. Evropská charta rodinných pečovatелů¹⁷, kterou např. Repková používá jako referenční rámec pro rozbor stavu rozpoznání a podpory neformálních pečovatелů na Slovensku. Repková s oporou v tomto dokumentu definuje podporu neformálních pečovatелů jako veřejný zájem a vymezuje i oblasti, jichž by se tato podpora měla především týkat (Repková, 2009: 17–19). Podle mého názoru by k efektivitě celého systému nesmírně přispělo, pokud by neformální pečovatелé byli rozpoznáni přímo jako specifická cílová skupina s autonomními potřebami odlišnými od potřeb pečovaného, a stali se tak předmětem zájmu sociální práce, jako je tomu v některých západních zemích. Hlubková analýza potřeb neformálních pečovatелů v českém prostředí a na jejím základě vytvořený podpůrný rámec pro tyto pečovatелe by v dlouhodobém časovém horizontu mohly přispět k efektivnímu využívání PnP daleko více než paušálně a restriktivně pojatá soustava kontrol a sankcí.

Seznam literatury:

CAMPBELL, J., OLIVER, M. **Disability Politics. Understanding our past, changing our future.** London: Routledge, 1996.

CULLEN, K., DELANEY, S., DUFF, P. **Caring, Working and Public Policy. The Equality Authority.** Dublin, 2004.

DEGIULI, F. **The Burden of Long-term Care: how Italian Family Care-givers Becomes Employers.** In: *Ageing & Society*, 2010, vol. 30, s. 755–777.

GLASBY, J., LITTLECHILD, R. **Social Work and Direct Payments.** Bristol: The Policy Press, 2002.

GLASBY, J., LITTLECHILD, R. **An Overview of the Implementation and Development of Direct Payments.** In LEECE, J., BORNAT, J. (eds.). *Developments in Direct Payments.* Bristol: The Policy Press, University of Bristol, 2006 s. 19–32.

GROOTEGOED, E., DA ROIT, B. **Relatives as Paid Care-Givers: How Family Carers Experience Payment for Care.** In: *Ageing & Society* 2010, vol. 30, s. 467–489.

HEATON, J. **The Gaze and Visibility of the Carer: a Foucauldian Analysis of the Discourse of Informal Care.** In: *Sociology of Health & Illness*, 1999, vol. 21, No. 6, s. 759–777.

HUTCHISON, P., LORD, J., SALISBURY, B. **North American Approaches to Individualised Planning and Direct Funding.** In LEECE, J., BORNAT, J. (eds.): *Developments in Direct Payments.* Bristol: The Policy Press, University of Bristol, 2006, s. 49–62.

JAKOBS, T. **Paying For Informal Care: A Contradiction in Terminis?** In: *European Societies*, 2003, Vol. 5, No. 4, s. 397–417.

KREMER, M. **Consumer in Charge of Care: The Dutch Personal Budget and its Impact on the Market, Professionals and the Family.** In: *European Societies*, 2006, Vol. 8, No. 3, s. 385–401.

KROUTILOVÁ-NOVÁKOVÁ, R., JANDŽÍKOVÁ, E. **Kvalita života osob pečujících o osoby s priznaným příspěvkem na péči ve III. a IV. stupni závislosti.** In: *Fórum sociální politiky*, 2012, č. 2, s. 20–24.

KRZYZOWSKI, L. **In the Trap of Intergenerational Solidarity: Family Care in Poland's Ageing Society.** In: *Polish Sociological Review*, 2011, 1 (173), s. 55–78.

LEWIS, J. **'It All Really Starts in the Family. ...': Community Care in the 1980s.** In: *Journal of Law and Society*, 1989, Vol. 16, No. 1, s. 83–96.

MILLIGAN, CH. **There's No Place Like Home: Place and Care in Ageing Society.** Ashgate: Farnham, 2009.

MUSIL, L., HUBÍKOVÁ, O., HAVLÍKOVÁ, J., KUBALČÍKOVÁ, K. **Rozdílné pohledy sociálních pracovníků a posudkových lékařů na roli sociálního pracovníka v rámci řízení o priznání příspěvku na péči.** Praha: VÚPSV, 2011.

PEARSON, CH. **Direct Payment in Scotland.** LEECE, J., BORNAT, J. (eds.). *Developments in Direct Payments.* Bristol: The Policy Press, University of Bristol, 2006, s. 33–47.

PILLEMER, K., SUITOR, J. J., MOCK, E. S., SABIR, M., PARDO, B. M., SECHRIST, J. **Capturing the Complexity of Intergenerational Relations: Exploring Ambivalence within Later-Life Families.** In: *Journal of Social Issues*, 2007, vol. 63, Issue 4, s. 775–791.

PRŮŠA, L. **Příspěvek na péči – černá díra reformy sociálního systému.** In: *Fórum sociální politiky*, 2009, č. 3, s. 26–29.

REPKOVÁ, K. **Podpora neformálně opatrovujících osob jako veřejný zájem.** In: *Fórum sociální politiky*, 2009, č. 6, s. 16–20.

SINGER, H. S. G., BIEGEL, E. D., ETHRIDGE, L. B. **Trends Impacting Public Policy Support for Caregiving Families.** In: *Journal of Family Social Work*, 2010, vol. 13, Issue 3, s. 191–207.

TWIGG, J., ATKIN, K. **Carers perceived. Policy and practice in informal care.** Buckingham: Open University Press, 1994.

WARD, H., CAVANAGH, J. **Descriptive study of the self-perceived needs of carers for dependants with range of long-term problems.** In: *Journal of Public Health Medicine*, 1997. Vol. 19, No. 3, s. 281–287.

www.coface-eu.org/en/ [on-line] [20. 6. 2012]

www.direct.gov.uk/en/moneytaxandbenefits/

benefitstaxcreditsandothersupport/caringforsomeone/dg_10018705/[on-line] [12. 6. 2012]
www.mpsv.cz/files/clanky/8364/26022010_3.pdf
 [on-line] [10. 5. 2012]

www.mpsv.cz/files/clanky/9198/Analiza_fin_SS.pdf / [on-line] [10. 5. 2012]

<http://portal.mpsv.cz/soc/ssl/prispevek/> [on-line] [10. 5. 2012]

http://www.statistik.at/web_en/statistics/social_statistics/social_benefits_at_federal_level/federal_long_term_care_allowance/index.html [on-line] [8. 11. 2012]

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, v platném znění.

Zákon č. 100/1988 Sb., o sociálním zabezpečení, ve znění platném do 31. 12. 2006.

Poznámky

- 1 olga.hubikova@vupsv.cz
- 2 Před zavedením přímých plateb v podobě PnP byla neformální péče dotována tzv. příspěvkem při péči o osobu blízkou nebo jinou osobu a podmínky jeho vyplácení vymezoval zákon č. 100/1988 Sb., o sociálním zabezpečení. Nejednalo se však o přímé platby, protože tyto peníze nebyly určeny člověku, který byl uznán za převážně či úplně bezmocného, na nákup služeb, ale některým osobám pečujícím jako kompenzace malých či žádných příjmů při splnění podmínky celodenní péče. Tato dávka tedy byla příjmově testovaná a sloužila pro dorovnání do 1,5násobku částky, která byla zákonem o životním minimu stanovena na osobní potřeby. Princip PnP, jeho výše, podmínky nároku i okruh osob, kterých se týká, se od tohoto příspěvku v zásadních aspektech liší.
- 3 V řadě zemí byly přímé platby nejprve testovány buď v určitých správních obvodech či po určité časové období, nebo se prosazují nejprve v podobě iniciativ menšího rozsahu, pak následuje evaluace (viz např. Jakobs, 2003; Glasby, Littlechild, 2002; Hutchison, Lord, Salisbury, 2006; Singer, Biegel, Ethridge, 2010).
- 4 From care in the community to care by the community.
- 5 V anglicky psané literatuře rozlišeno jako „care for“ a „care about“.
- 6 Disability movement.
- 7 Personal budget (PB).
- 8 To, že rodinní příslušníci nemohou být financováni z tzv. Disability Living Allowance (DLA), ale neznamená, že všichni zůstávají

úplně bez finančního zajištění. Kromě DLA existuje dávka určená pro pečovatele, tzv. Carer's Allowance (CA). Pro nárok na CA je ale třeba splnit poměrně striktní podmínky: pečovat o příjemce DLA, věnovat péči alespoň 35 hodin týdně, nestudovat v řádném denním studiu a nemít příjem nad určitou hranici – momentálně 100 liber měsíčně. CA se tedy v žádném případě netýká všech neformálních pečovatelů (podrobněji viz http://www.direct.gov.uk/en/moneytaxandbenefits/benefitstaxcreditsandothersupport/caringforsomeone/dg_10018705).

- 9 V některých zemích, např. sousedním Německu, má analogický příspěvek pojistný charakter.
- 10 V době sběru byla tato agenda ještě na obcích.
- 11 <http://portal.mpsv.cz/soc/ssl/prispevek>.
- 12 U dětí se posuzuje pouze devět oblastí, vynechává se péče o domácnost.
- 13 http://www.mpsv.cz/files/clanky/9198/Analiza_fin_SS.pdf.
- 14 Např. úvahy, jak často si dospělý člověk potřebuje stříhat nehty na nohou a zda má být tento úkon předmětem posouzení, či nikoli.
- 15 S nižším počtem obyvatel má Rakousko na přímé platby o něco vyšší výdaje než ČR. V Rakousku bylo vydáno v roce 2009 na tzv. federal long-term care allowance asi 1,94 miliardy eur. To představovalo za 10 let nárůst zhruba o 43 % (viz http://www.statistik.at/web_en/statistics/social_statistics/social_benefits_at_federal_level/federal_long_term_care_allowance/index.htm). V ČR bylo roce 2009 vyplaceno necelých 19 miliard korun (viz http://www.mpsv.cz/files/clanky/8364/26022010_3.pdf). V ČR jsou však často tyto výdaje vnímány jako nepřiměřeně vysoké a neefektivně využívané a volá se po větší kontrole např. částečným zavedením poukázek na péči místo vyplácení hotovosti (viz např. Průša, 2009) apod.
- 16 Twigg (1994) ve své dnes již klasické studii ukázala, jak těžce se pečující dostávají do zorného pole profesionálů a jak malé podpory se jim dostává. A to paradoxně i v případech, kdy rezidenční služba či denní centrum přijmout člověka s postižením odmítly s odůvodnění, že jeho potíže jsou příliš velké na to, aby mohl být do služby přijat. Od laických pečovatelů z řad rodinných příslušníků se tak očekává, že bez další opory zvládnou péči o člověka s potížemi, na které se profesionálové netroufli.
- 17 <http://www.coface-eu.org/en/>.

Dobrovolnictví jako příležitost k mezigeneračnímu učení

Volunteering as an Opportunity for Intergenerational Learning

Jana Kitliňská

Mgr. Jana Kitliňská, Ph.D.¹, vystudovala obor Management a poradenství v sociálních službách na Filozofické fakultě Ostravské univerzity v Ostravě. V současnosti působí na Fakultě humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Zaměřuje se na sociální práci s dětmi a mládeží, s akcentem na neziskový sektor.²

Abstrakt

Příspěvek objasňuje koncept mezigeneračního učení. K mezigeneračnímu učení může docházet v rámci různých kontextů, v nichž se při společných aktivitách setkávají mladí lidé a senioři. Dobrovolnictví seniorů, pro seniory a společně vykonávané dobrovolnictví poskytuje jednu z možností setkávání těchto dvou generací. Autorka si klade za cíl upozornit na význam mezigeneračního učení prostřednictvím dobrovolnictví vedoucího k rozvoji sociální mezigenerační solidarity a přispívajícího k ideálu naplňování individuálního lidského potenciálu coby opěrných rámců sociální práce.

Klíčová slova

mezigenerační učení, mládež, senioři, dobrovolnictví

Abstract

This paper explains the concept of intergenerational learning. Intergenerational learning could arise in any range of contexts in which young people and elderly people come together in shared activity. Volunteering of elderly, volunteering for elderly, and jointly volunteering, could be one of the option of meeting this two generations. Author aims to highlight the importance of intergenerational learning through volunteering to connecting generations and develops social intergenerational solidarity and contributing to the ideal of the fulfillment of individual human potential (as supporting framework of social work).

Keywords

intergenerational learning, youth, elderly, volunteering

Úvod

Společnost se proměňuje a s těmito změnami se svět stává stále rozmanitějším. Dochází k výrazným strukturálním změnám společnosti, které iniciují změny přístupů reprezentovaných na makroúrovni jednotlivými politikami. Podle Krebse (2009) se sociální systémy ve všech evropských zemích ocitají rozhodně před nutností zásadní reformy. Upozorňuje, že jedním z významných posunů je důraz na sociální soudržnost jako podmínku prosperující společnosti. V českém prostředí se postupně odrážejí transformace reflektované nejdříve na úrovni Evropy, potažmo Evropské unie. V rámci strategických dokumentů lze v posledním desetiletí sledovat posun od pojetí společnosti pro všechny k přístupu společnosti pro všechny věkové kategorie. Z tohoto pohledu lze odvodit pojetí seniorů především jako jedinců, kteří jsou schopni celoživotního rozvoje svého potenciálu. Tento přístup otevírá dveře k novému pojetí stárnutí – aktivnímu stárnutí. Letošní rok 2012 je vyhlášen jako „Evropský rok aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity“. Tento rok vyzývá k zamyšlení nad skutečností, že obyvatelé Evropy se nyní dožívají vyššího věku a zůstávají díky dobrému zdravotnímu stavu déle aktivní. Koalice vytvořená v rámci Evropského roku 2012 se účastní kolem 40 evropských organizací, které spatřují v Evropském roce aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity příležitost řešit otázky věkové diskriminace a demografických změn (Europa, cit. 18. 6. 2012). Evropský rok 2012 zahrnuje tři dimenze aktivního stárnutí: 1. aktivní stárnutí a zaměstnanost, 2. aktivní účast na společenském dění, 3. nezávislý život. Terminologii sociální práce tak lze hovořit o zmocňování (empowermentu) této generace, která by se sama měla podílet na změnách v sociálních systémech. Tato reformní koncepce (podle Matouška, 2001, označováno jako paradigma) je založena na podpoře spolupráce a solidarity. Přičemž ty lze považovat za základní složky uspořádání i proměn každého sociálního systému. Bez změny systému však nelze očekávat ani osobní rozvoj. Prioritou Evropské unie je vytvořit co nejkonkurenceschopnější a nejdynamičtější ekonomiku, založenou na znalostech. Jedním z nástrojů je podpora mezigeneračního učení, které může usnadnit zapojení všech generací do ekonomického a sociálního života, lepší rozložení a redistribuci zdrojů. V tradičních kulturách představovalo mezigenerační učení neformální způsob předávání znalostí, dovedností, kompetencí, hodnot a norem mezi generacemi. Neformální učení probíhalo především v rámci rodin a představovalo multigenerační interakci. V současnosti však dochází ke dvěma základním demografickým jevům, na které společnost reaguje a které posouvají mezigenerační učení mimo rodinu: rostoucí velikost populace seniorů a přeměny institutu rodiny. Nově tak vyvstává potřeba rozšíření možností, ve kterých by bylo možné skrze neformální učení předávat

zkušenosti, dovednosti a hodnoty mezi jednotlivými generacemi. Otevírají se tak dveře dobrovolnictví, které má v rámci sociální podpory a pomoci nepopiratelné místo. Ačkoli se definice dobrovolnictví značně liší, shodu lze nalézt v podmínce dobrovolnosti (jednání z vlastní vůle), což odpovídá „skutečnému“ pojetí sociální solidarity (spontánní, dobrovolné). Není náhodou, že Evropský rok aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity 2012 plynule navázal na Evropský rok dobrovolnictví 2011.

Demografický vývoj a sociální reakce na něj

Populace stárne, a stárí se tak stává stále aktuálnější celospolečenskou výzvou. Zejména demografický vývoj posledních desetiletí a prezentované demografické prognózy poukazují na nezbytnost přeorientace pozornosti na cílové skupiny v jiné věkové rovině.

Co se týče seniorů, tak v roce 1950 bylo na světě asi 200 miliónů lidí nad 60 let. V roce 2000 to bylo již 580 miliónů. Od roku 2000 je na světě dvakrát tolik lidí starších 60 let a rovněž dvakrát tolik starších 80 let, než bylo v roce 1970. Ženy západní populace se dožívají v průměru delšího věku než muži. Nejvyšších hodnot dosahují v Japonsku (ženy až 86 let) a na Islandu, nejnižších naopak ve střední Africe (zřejmý vliv podvýživy, AIDS aj.). Ženy přežívají muže v každé dekádě, přičemž největší propad je mezi muži a ženami ve věku 80+. Koncem 60. let minulého století bylo doporučeno, aby za starou populaci byla považována společnost, kde senioři ve věku 65 a více let tvoří alespoň 7%. Tuto hranici však již v polovině 90. let překročila většina evropských zemí, dále Japonsko, USA, Kanada, Argentina, Austrálie. V dnešní době tvoří již v mnoha zemích (Švédsko, Norsko, Německo, Velká Británie) podíl lidí starších 65 let 14% a obyvatelstvo nad 75 let 7% (Mühlpachr, 2004).

Život lidí se neustále prodlužuje i v České republice. Čeká nás výrazný **přesun věkového těžiště ze středního věku do stáří**. Podle demografických prognóz OSN bude patrně naše republika v polovině 21. století, vedle Řecka a Itálie, společně s nejvyšším podílem seniorů na světě (Ort, 2004). Český statistický úřad zpracoval nově v lednu 2012 aktualizovanou projekci populačního vývoje až do roku 2100 (www.czso.cz). Potom na toto téma připravil kulatý stůl, kde odborníci diskutovali nad dopady očekávaného vývoje. Závěrem bylo, že podíl seniorů poroste. Podle prezentovaného senioři nyní představují necelých 16%, za 20 let už by to mohla být skoro čtvrtina a za půl století už třetina společnosti. Nejvíce osob v seniorském věku lze očekávat těsně před rokem 2060, kdy může překročit 3 milióny osob, tedy o 841 tisíc více v porovnání se stavem k počátku loňského roku (2,167 miliónu osob).

Do budoucna vyplývající demografické stárnutí je však mnohdy nesprávně považováno za negativní

jev, spojený především s potřebou ekonomického zabezpečení a nutností důchodových reforem. **Do hodnocení určité věkové skupiny obyvatel se přitom vždy promítají společenské vztahy.** Proto se vyvíjí a mění také postoj společnosti ke stáří. V pohledu do historie bylo stáří přijímáno, někdy uctíváno a oslavováno, jindy zase odmítáno. Obzvláště ve 20. století se ve vyspělých státech začala projevovat separace mezi generacemi, zejména v interakci mezi mladými a staršími členy společnosti. Toto vzájemné oddalování vedlo ke zvyšující se izolaci seniorů a zároveň podpoře mýtů a stereotypů vůči jiným generacím. Hovoří se o vzniku „**generační propasti**“. Zejména s měnícími se socio-ekonomickými podmínkami byly zdůrazňovány individuální problémy v oblasti sociálního zabezpečení a senioři byli (a mnohdy i stále jsou) považováni za konkurenty v boji o veřejné prostředky a příležitosti. Postoj sociální politiky u nás reprezentuje názor Tomeše (2010), který stárnutí a stáří pojímá jako sociální událost, která nutí státy k přehodnocování systémů sociálního zabezpečení.

Ve společnosti narůstá potřeba diferenciací přístupů k jednotlivým členům, ať již z hlediska věku, kulturního či sociálního kontextu. V duchu idejí humanismu, solidarity a integračních snah dochází k přehodnocování dosavadních přístupů. Jistě potěšujícím úkazem posledních let v naší společnosti je realizace myšlenek, které vedle trendů orientujících se na prosperitu, úspěch a výkonnost zohledňují jedinečnou individualitu každého z nás a staví člověka do pozice aktivního spoluvůrce okolního dění. V současnosti se začíná zdůrazňovat možnost využít zkušenosti a potenciál přibývajících počtu starších lidí v rámci vědeckého, technického i ekonomického rozvoje. **Stárnutí populace se tak stává jednou z největších výzev budoucnosti.** Na tuto výzvu reagují jak vlády jednotlivých států, odborníci a výzkumníci z rozličných oborů, tak mezinárodní a nadnárodní organizace. Dnes velmi aktuální koncept aktivního stárnutí by měl nahradit negativní postoj ke stárnutí a seniorům, vnímaným pro společnost spíše jako přítěž. **Rámcově v sobě aktivní stárnutí zahrnuje seniory jako platné členy společnosti, kteří se aktivně účastní na trhu práce, stále se vzdělávají a sami se rozhodují o způsobu aktivního prožití období stáří v adekvátní kvalitě života.** Koncept aktivního stárnutí představuje progresivní přístup ke stárnutí. Ústředními termíny této myšlenky jsou: princip solidarity, respekt k individualitě a jedinečnosti, inkluze a společenské zapojení v každém věku.

Avšak záleží na tom, jaké ideologické klima v dané kultuře panuje, jak společnost ke stáří přistupuje a jak je tento přístup hluboce zakořeněný. V dnešní kultuře se vytváří stále pestřejší pluralita zájmů a aktivit. Kontakt mezi členy obdobných věkových skupin se ještě zitenzivňuje, zatímco sociální kontakty a vztahy mezi lidmi různého věku se postupně

vytrácejí, takže začíná vznikat „strukturní věková segregace“. Rostoucí počet bezdětných párů, lidé žijící bez partnera, tzv. singles, a nové formy bydlení snížily počet příležitostí pro mezigenerační kontakt a podporu a tento proces bude pokračovat i v budoucnosti. To vše je důvodem, proč se rozdílné zkušenosti různých generací musí stát předmětem studia, které může přispět k překonání vzniklé generální propasti (Waxenegger ed., 2008).

Mezigenerační učení

Sociální práce v rámci svých metod a služeb hledá řešení pro situaci klienta a může ji nalézt v jeho rozvoji, v jeho vzdělávání a sebezpoznání právě přes učení (Gulová, 2011). Mezigenerační učení představuje způsob, jak se lidé všech věkových kategorií učí společně a od sebe navzájem. Podmínkou definování mezigeneračního učení je, že **je zahrnuta vždy více než jedna generace, účel a progres učení je naplánovaný** tak, aby zapojené generace získaly nové znalosti, dovednosti a hodnoty. Mezigenerační učení je založeno na principu reciprocity. Vychází z premisy, že mezigenerační vztahy mají zásadní význam pro rozvoj jedince a kvalitu života v každém věku a že mezigenerační učení buduje společenské klima bez věkových bariér, v němž mají jednotlivci právo být hodnoceni na základě svých potřeb a schopností (bez ohledu na věk). Ve svém důsledku mezigenerační učení podporuje vzájemné vztahy mezi různými generacemi a pomáhá rozvíjet sociální kapitál a sociální soudržnost naší stárnoucí společnosti.

Mezigenerační učení reprezentuje učení, k němuž může docházet v různých kontextech, v nichž se setkávají generace mladších a starších lidí při společných aktivitách. Označení „mezigenerační“ tak diferencujeme od pojmu „multigenerační“, kterého se účastní více generací (nikoli jen mladí a starší). První programy využívající mezigeneračního učení začaly vznikat v 60. letech 20. století. Mezigenerační vzdělávání sahá **od programů** zakládajících se na myšlence **práce pro ostatní**, ať už jde o děti, mládež nebo seniory, **až ke vzdělávacím programům**, v nichž jsou prvořadou prioritou spolupráce a vzájemná prospěšnost. Avšak měly by se dodržovat 3 zásady (Waxenegger ed., 2008): **společné učení** (komunikativní učení), **vrstvené učení** (komplexní učení) a **učení se od sebe navzájem** (dialogické učení). Obdobně také Newman a Hatton-Yeo (2008) uvádějí, že ačkoli se liší kultury, hodnoty a infrastruktury různých komunit, existuje několik charakteristik spojených s mezigeneračním učáním:

1. Benefity mezigeneračního učení získávají obě generace. Pro mladší generaci přináší zvýšení sebevědomí a hlubší pochopení seniorů. U starší generace radost z vlastního přispění společnosti a hlubší porozumění mladým lidem. A u obou generací pocit uznání, přijetí a respektu, získání znalostí a dovedností a vytvoření smysluplného a důvěrného mezigeneračního vztahu.

2. **Reciprocita** se vztahuje k výměně znalostí a dovedností napříč generacemi. Mladým jsou předávány tradiční hodnoty a kultura, senioři získávají přehled o nových hodnotách, mění se sociální struktura, nových poznatků a nových technologií. Zdůrazněno je obousměrné učení (od seniorů k mládeži a naopak).
3. **Zmocnění** je spojeno s mezigeneračním učením jako procesem, který probíhá ve středu komunity a je založen na vzájemném respektu, kritické reflexi, péči a skupinové participaci, s cílem získat lepší přístup ke zdrojům. Teorie zmocnění je kompatibilní s teorií sociálního kapitálu. S rostoucí vzájemnou závislostí světa je stále více zřejmé, že mezigenerační výměna znalostí a dovedností se může stát nezbytnou adaptační strategií ve znalostní společnosti 21. století.

Dobrovolnictví „generace pro generaci“

Pro všechny věkové kategorie je za velmi cennou edukační zkušenost stále více považováno dobrovolnictví. Existují různé definice dobrovolnictví. Co lze však shodně nalézt u všech definic, je, že se jedná o **aktivitu, v níž jedna strana (svobodně ze své vůle) pomáhá druhé, aniž by za tuto činnost očekávala a obdržela odměnu.** Zejména v sociálních službách přináší zapojení dobrovolníků jasné výhody – pro klienty, pracovníky a širší komunitu, neboť odráží různorodost společnosti a může často pomoci odstraňovat překážky či být přemostěním mezi klienty a poskytovateli služby. Hlubší vhled a polemiku nad dobrovolnictvím v sociální práci nabídl č. 4/2011 roč. 11 časopisu Sociální práce.

Matoušek (2001) uvádí, že sociální služby jsou nástrojem sociální práce, i proto za zmínku přece jen stojí **několik důvodů, proč jsou dobrovolníci v sociálních službách tak cenní,** které uvádějí Paris, Heath a Hassan (2003): doplňují poskytované služby, mohou přispět k uvolnění sociálních pracovníků, kteří se zaměřují na zákonné a krizové úkoly, mohou zhodnotit preventivní služby, klienti mohou ocenit, že dobrovolníci nejsou placení, ale jsou motivováni jinými důvody, klienti nemusí vnímat dobrovolníky ve stejném kontextu ve vztahu k moci a kontrole jako u pracovníků, mohou budovat mosty s komunitou, již sociální služby slouží, přinášejí nové a kreativní nápady, znalosti a zkušenosti, a jsou různorodí. Kromě mnoha praktických úkonů mají dobrovolníci možnost budovat s klienty neformální důvěryhodné vztahy, doplnit tak poskytované služby o praktickou a emocionální podporu, čímž může dobrovolnictví překračovat hranice sociální práce (Paris, Heath, Hassan, 2003).

Dobrovolnictví nabízí jedinečnou příležitost pro **spojování jednotlivců, komunit – ale i generací.** Příslušníci jednotlivých generací mohou být aktivními dobrovolníky nabízejícími svůj čas, své schopnosti, svou sílu a energii, stejně jako mohou

být pasívními příjemci této pomoci. První zveřejněná verze Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017 (MPSV, 2012) zahrnuje koncepci dobrovolnictví jakožto významného nástroje překlenujícího rozdíly mezi generacemi a zároveň rozvíjejícího občanskou společnost: Na jedné straně dobrovolnická činnost napomáhá zvýšení kvality života seniorů, kteří potřebují podporu, pomoc či péči. Na straně druhé dobrovolnictví poskytuje alternativní příležitosti pro aktivní zapojení do společnosti po opuštění trhu práce a slouží tak jako prevence sociálního vyloučení ve vyšším věku.

Podle Hastrmanové (2011) je dobrovolnictví v České republice považováno za aktivitu, které se věnují převážně mladí lidé, přestože tomu takto nemusí být a dobrovolníkem se člověk může stát i „na stará kolena“. Uvádí také, že pracovníci neziskového sektoru rovněž potvrdili, že účast seniorů na dobrovolnictví je malá. Přitom, jak uvádí Repková (2012), angažování starších lidí se stává čím dál více klíčové pro zabezpečení vitality celého dobrovolnického sektoru. Ačkoli bychom mohli polemizovat nad tím, proč se senioři nepodílejí na dobrovolnictví, v první řadě je nezbytné si uvědomit, že objektivně **zjistit, nakolik se jednotlivé generace účastní na dobrovolnictví, je značně obtížné, neboť dobrovolnictví je posuzováno podle různých kritérií a zkoumáno odlišnými metodami.** Snad shrnující studie by mohly poskytnout objektivnější pohled. Z druhého evropského průzkumu kvality života (Anderson, Mikulič, Vermeylen, 2011) vyplývá, že nejvíce dobrovolníků je z řad dospělých ve věku mezi 30 až 50 lety. Stejná studie také dospěla k závěru, že v řadě evropských zemí roste podíl dobrovolníků z řad seniorů. Podle přehledové zprávy zveřejněné Corporation for National and Community Services (2006) se v USA za posledních 30 let zvýšil počet dobrovolníků nejvíce ve třech věkových kategoriích (16–19 let, 45 až 64 let a u osob ve věku nad 65 let), přičemž k nejvýznamnějším změnám došlo u dospělých ve věku nad 65 let. Žádná jiná věková skupina nezaznamenala tak velký nárůst (z 14 % v roce 1974 na 23,5 % v roce 2005, výrazný nárůst o 46 % zaznamenali tito dobrovolníci i v kategorii 100 hodin nebo více za rok). Obdobně vypadá situace i v Austrálii (Gill, 2006): podle šetření Australian Bureau of Statistics se míra dobrovolnictví zvýšila ve všech kategoriích, přičemž nejvíce se zvýšila ve věkové kategorii 18–24 let (ze 17 % na 27 %) a ve věkové kategorii 55–64 let. Toto šetření dále přineslo závěry, že množství času stráveného dobrovolnictvím stoupá s věkem a že starší lidé mají tendenci zůstat v organizaci delší dobu.

To, proč se značně liší zapojování občanů do dobrovolnictví, potažmo angažování v občanské společnosti jako takové, může mít různé příčiny. Za jeden z hlavních aspektů lze považovat kulturní rozdíly, které jsou dány historickým vývojem jednotlivých společností. Proto jsou výzkumy dobrovolnictví

v USA zcela na jiné úrovni než u nás (ale i v Evropě jako takové). Jak uvádí Tošner, Sozanská (2006), v Severní Americe existovala komunita vzájemně se podporujících občanů dříve, než byla vytvořena ústřední vláda zajišťující základní funkce státu. USA mají v angažování se do občanské sféry dlouhodobou tradici, proto i účast na dobrovolnictví se postupně rozvíjela až k jeho organizovanosti (snad by se dalo hovořit i o profesionalizaci). Faktor sdílené kultury analyzují i Frič a Pospíšilová (2010), kteří jej blíže analyzují u osob, které se dobrovolnictví nevěnují. Do faktoru sdílené kultury pak zahrnuli oblasti, jako je nezájem, nepožádání o dobrovolnickou činnost, pocit, že o ně nikdo nestojí a že nevědí, kde začít. To lze vnímat jako hlavní bariéru v české společnosti, tedy že se o dobrovolnictví, jeho možnostech a případných benefitech hovoří nedostatečně. Není dostatečně deklarován společenský ani osobní přínos, který dobrovolnictví může nabízet. Přičemž tato deklarace dosud absentuje i na úrovni makroprostředí, natož na úrovni jednotlivců. Repková (2012) prezentuje výzkumné otázky v oblasti dobrovolnictví, formulované iniciativou FUTURAGE, které pokládá za solidní oporu v procesu modifikace priorit výzkumu stárnutí a procesu rozhodování: Jaké opatření a iniciativy mohou zlepšit sladování nabídky a poptávky stárnoucích dobrovolníků? Za jakých podmínek může dobrovolnictví představovat zdroj naplnění a sociální inkluze starších lidí? Jak se vzájemně ovlivňují neformální péče a dobrovolnictví? Jak může být pomocí zodpovědných programů zabezpečena investice do lidského kapitálu dobrovolníků v průběhu jejich života? Z takto formulovaných otázek je patrný posun v sociálním systému od analýzy stavu (interních a externích faktorů) do aplikační roviny, která je tolik vlastní sociální práci.

Dobrovolnictví v kontextu s mezigeneračním učením může být realizováno třemi základními způsoby:

1. Mladí lidé pomáhají seniorům (**dobrovolnictví pro seniory**),
2. seniory pomáhají mládeži (**dobrovolnictví seniorů**),
3. nebo seniory ve spojení s mládeží vykonávají **společnou činnost** k dosažení určitého cíle.

Dobrovolnictví přitom představuje přínos pro všechny generace, pro příjemce poskytované pomoci i pro pomáhajícího. Dobrovolnictví je reálná cesta, jak lidé mohou něco dát a získat něco na oplátku, a je tedy obousměrným procesem (Paris, Heath a Hassan, 2003). Dobrovolnictví lze brát jako přídanou hodnotu mezigeneračního učení.

První modely spojující dobrovolnictví s akcentem na mezigenerační učení vznikaly v systémech, které se zaměřují na edukaci mládeže, tj. ve školách, v centrech péče o dítě, a v systémech, které se zaměřují na zachování životní pohody a kvality života seniorů, zejména pak v rezidenčních zařízeních a ve službách dlouhodobé péče (Newman,

Hatton-Yeo, 2008). Takto zaměřené programy jsou dnes celosvětově rozšířené a nabízejí velmi širokou paletu možných forem a metod výměny idejí, znalostí, hodnot a dovedností mezi generacemi seniorů a mladých lidí. A právě společný cíl, podle publikace UNESCO (Hatton-Yeo, Ohsako, eds. 2000), kterým je výměna zdrojů a učení mezi starší a mladší generací, mezigenerační programy jednotně definuje.

Historický vývoj mezigeneračních programů lze rozdělit do několika etap:

1. První fáze spadá do období let 1960 až 1970, v němž vznikají ve Spojených státech amerických první programy z důvodu prohlubující se propasti mezi generacemi.
2. Druhá fáze nastává až po roce 1990 a v této fázi se rozšiřují programy v Severní Americe (USA, Kanada), které jsou charakteristické snahou o přiblížení se sociálním problémům (souvisejících s kulturní, sociální a ekonomickou potřebností – zaměření na nejzranitelnější populace, tj. děti/mládež a seniory).
3. Poslední fáze trvá dodnes a je doprovázena šířením programů v Evropě a jejich zaměřením na potřeby komunity (snahou je revitalizace komunit v souladu s konceptem společnosti pro všechny věkové kategorie). (Sanchez ed., 2007.)

Hlavním faktorem pro rozvoj těchto programů je uznaná potřeba **rozvoje dobrovolnických příležitostí** pro starší jedince, jednak kvůli **posílení jejich současného sociálního zabezpečení** a jejich **zapojení do celoživotního učení**, tak jako **uznání hodnoty seniorů coby cenných zdrojů** (Hatton-Yeo, Ohsako, eds. 2000). Mezi prvními nejrozšířenějšími programy byl v USA Grandparent Program. Grandparent Program je založený na tom, že osoby s nízkými příjmy ve věku nad 60 let v rámci dobrovolnických aktivit pomáhají ve škole dětem se speciálními vzdělávacími potřebami. Cílem programu bylo především redukovat izolaci a zmírnit dopady chudoby seniorů. V zemích geograficky umístěných v severní části Evropy je již tradicí podporovat poskytování mezigeneračního učení prostřednictvím širokého okruhu veřejných i soukromých organizací. Avšak EU si klade za prioritu mezigenerační učení až v roce 2012. EU vytvořila projekt celoživotního učení Grundtvig, jenž se zaměřil na předávání znalostí, dovedností v rámci mezigenerační směny. Ale je nutné upozornit, že Grundtvig je v Evropě již od roku 2000 a lze jej považovat za jeden z klíčových nástrojů vzdělávání dospělých. Do této chvíle projekt Grundtvig podporoval zapojení seniorů do společnosti i do procesu celoživotního učení, ale nebyla zde myšlenka propojit jednotlivé generace a navíc využít k tomu dobrovolnictví. V rámci programu Grundtvig je vytvořen Senior Volunteering Programme, který podporuje přeshraniční aktivity seniorů coby dobrovolníků. Tento program funguje od roku 2009 a pečet kvality dokonce obdržel český pilotní projekt Nevzdáme se! realizovaný

Českou sekci DCI – Sdružení zastánců dětských práv. V minulosti byla Česká republika zapojena i do programu Mezigenerační učení počítačovým dovednostem (Intergenerational ICT Skills), jehož účelem bylo prozkoumat učební možnosti mezi různými generacemi. Soustavné studium a objektivní ověřování efektů mezigeneračního působení však dosud v České republice schází.

Reciproční učení a benefity mezigeneračního dobrovolnictví

Předmětem této části příspěvku jsou benefity (nikoli rizika) mezigeneračního dobrovolnictví, protože je zde zohledněn koncept mezigeneračního učení, které je pojímáno jako soubor teoretických, výzkumných i aplikačních znalostí a aktivit zaměřených na vytváření přínosů ze vzájemných interakcí mezi generacemi. Přičemž **hodnotit vliv mezigeneračního dobrovolnictví na jeho účastníky je značně obtížné, neboť se jeho podoba diferencuje i podle rozmanité podoby dobrovolnické aktivity.**

Pohlédneme-li na sociální práci jako na profesionální aktivitu, která je zaměřena na pomoc jednotlivcům, skupinám či komunitám, je možné si klást otázku: Jak může mezigenerační dobrovolnictví přispět tomuto oboru? Nelze si však odpovědět jednoznačně, neboť se i zde se promítají základní dilemata sociální práce. Půjdeme-li v intencích dilemat současné sociální práce podle Matouška (2001), pak se jako první nabízí dilema formalizace a deformalizace. Lze vůbec posuzovat benefity, když dobrovolnictví, i jako součást sociální práce, není řádně vymezeno? Neexistuje koncepce úlohy dobrovolníků v oblasti sociální práce. Problémy jsou již patrné z dlouhodobých snah o řádné legislativní ukotvení dobrovolnictví. Na druhé straně nemůže být formalizace těchto aktivit jen další bariérou při rozhodování jednotlivce k angažování se v dobrovolnictví? Dalším dilematem je profesionalizace vs. deprofesionalizace. Trend profesionalizace dobrovolnictví nelze vnímat jednoznačně pozitivně, neboť ne pro každého jedince je vhodný manažerský přístup. Slowík (2011) uvádí, že přitažlivost dobrovolnické práce spočívá do značné míry zřejmě i v určité sponzorskosti a nezávislosti, která může být profesionalizací narušena. Z jiného úhlu pohledu existuje obava, zda by profesionalizovaní dobrovolníci nemohli nahradit sociální pracovníky (což by vedlo k deprofesionalizaci sociální práce). Další dilema představuje normativnost vs. nenormativnost. Ve vztahu k dobrovolnictví toto dilema Frič, Pospíšilová (2010) chápou jako vliv hodnot, norem a postojů sociálního okolí na rozhodování o angažování v dobrovolnictví versus dobrovolnictví jako výsledek vzorců chování získaných praktickou zkušeností. Jaká je motivace k dobrovolnictví v sociální sféře, může objasnit dilema pomoci a kontroly stejně jako hodnota, kterou dobrovolnictví představuje (pro jedince, komunitu, společnost). Ovšem otázka motivace je natolik široká, že by zabrala samostatnou stať. Do dobrovolnictví jsou dnes vkládány naděje

spojené s emancipací altruistického pohledu na svět i pozitivní perspektivou vývoje celé společnosti (Frič, Pospíšilová, 2010). Poslední dilema představuje polyvalence vs. specializace. Měl by dobrovolník působit v jedné oblasti, nebo by se měl specializovat na předávání konkrétních, specializovaných znalostí, schopností a dovedností?

Senioři mohou působit v přímé práci s dětmi a mládeží jako přátelé, rádcí, vzdělavatelé, obhájci jejich práv a další. Nebo mohou působit podpůrně, např. v rámci administrativní podpory či zabezpečování praktických úkolů (např. vaření). Mimo to mohou samozřejmě působit i v rámci manažerských činností, zejména jako koordinátoři dobrovolnických aktivit, při posuzování potřeb a rozvíjení nových činností, v public relations aj. Pohlédneme-li na české prostředí, jistě zajímavě vyznívají výsledky výzkumu realizovaného Respekt institutem, které prezentuje Hastrmanová (2011), z nichž vyplývá, že nejmenší zájem projevilí lidé v důchodu o aktivity zaměřené na práci s mládeží (ve srovnání s veřejně prospěšnou činností, angažováním v zájmových aktivitách a prací pro seniory). Přitom senioři mají dětem a mládeži co nabídnout. Gill (2006) uvádí řadu aktiv a kvalit, které mohou dobrovolníci z řad seniorů nabídnout: zralost (na základě množství prožitých zkušeností, které jim umožňují chápat problémy druhých), dovednosti (které mohli během desítek let zdokonalovat), dostupnost (protože odešli z placené práce a ukončili výchovu svých dětí, mohou mít více času, být více flexibilní), věrnost – loajálnost (mají setrvačné tendence zůstat v dobrovolnické činnosti, i u jedné dobrovolnické organizace), počet (s rostoucím poměrem populace ve starším věku), důvěra a autoritu (starší dobrovolníci jsou schopni řídit sami sebe, říci si, zda bylo činnosti příliš mnoho, a klást si otázky ke způsobu průběhu činnosti, jsou schopni vychovávat mladší jedince), trpělivost a toleranci (lze očekávat větší stabilitu, náhled na problémy z více perspektiv, „pracovat s klidnější hlavou“), závazek a kontinuitu (senioři bývají více houževnatí, na činnosti mají zájem a jsou více altruističtí než mladší dobrovolníci), schopnost setkat se s jinými staršími lidmi (používají méně žargonu, jsou schopni pomalejšího tempa, užívají méně zastrašování a mohou využít propojení skrz životní zkušenosti), schopnost jednat s dětmi a mládeží (nabízejí životní zkušenosti a jiný pohled, mohou pomáhat jako mentoři). A právě zmíněné kvality vyplývající ze životní zkušenosti jsou benefity, které senioři do dobrovolnictví přinášejí a jimiž mohou obohatit mladší generace. Tyto kvality jsou také nástrojem, který u mladých lidí pomáhá překonávat stereotypy, které mají o období stáří. Senioři tak přestávají být v očích mladých lidí jen ti, kteří se potýkají se zdravotními problémy, ale ukazují se jako platní a aktivní členové společnosti. Senioři mohou předávat mládeži zkušenosti nezbytné pro život, stejně jako pomáhají rozvíjet specifické schopnosti, případně i profesní dovednosti. Specifickou formou, která se uplatňuje zejména v zahraničí, je zapojení seniorů

(dobrovolníků) coby mentorů u studentů sociální práce, gerontologie, geriatry apod., popřípadě na dobrovolných aktivitách studentů těchto oborů v zařízeních určených pro seniory (zde vyvstává otázka dobrovolnosti v kontrastu k povinnosti plnit si povinné praxe v rámci edukace). V případě mentora-seniora je studentům terciárního vzdělávání umožněno vyzkoušet si práci se staršími kolegy v multigeneračním prostředí a tato forma se jeví jako přínosná zejména v získávání realističtějšího náhledu na stárnutí a celkově pozitivnějšího postoje k seniorům. Diskutuje se také možný vliv na rozhodování o budoucí kariéře těchto studentů (absolventů) v rámci služeb určených pro seniory. Tato forma by mohla být příkladem dobré praxe i pro české prostředí.

Mladí lidé, kteří jsou objektem pomoci dobrovolníků z řad seniorů, bývají méně zapojeni do zneužívání návykových látek, vykazují lepší školní výsledky i zlepšení docházky (a vůbec mají pozitivnější vztah ke škole), jsou schopni vytvářet zdravější vztahy, zvyšují své sociální dovednosti a sebedůvěru, vykazují méně stresu, snižuje se u nich pocit osamělosti a izolace (Sanchez ed., 2007). Možno tedy shrnout, že dobrovolníci v seniorském věku působí na mladou generaci svými životními zkušenostmi. Mladí lidé si díky seniorům osvojují nové zkušenosti, mají tendenci se vyvarovat sociálněpatologických jevů, pozitivní dopad je na vztahy mladých lidí, výrazný posun je v oblasti vnímání seniorů touto generací. Což ve svém důsledku vede u mladých lidí ke zlepšení schopnosti sociálního fungování (čímž je respektován a podporován cíl sociální práce).

Na druhé straně můžeme nalézt několik velmi významných přínosů, které toto mezigenerační dobrovolnictví přináší seniorům coby poskytovatelům pomoci (dobrovolníkům). Seniori si díky dobrovolnictví rozšiřují své sociální síť, čímž dochází k prevenci sociálního vyloučení a izolace, které jsou pro tuto věkovou populaci velmi rizikové. Kromě toho dobrovolníci z mezigeneračních projektů prezentují, že mají bližší vztah s mladými lidmi, což může ovlivnit vztahy vně i v rodině (Ehlers, Naegle, Reichert, 2011). Dobrovolnictví u seniorů zvyšuje jejich pocit potřebnosti (tolik důležité pro období, v němž dochází k jejich přeorientaci z placené práce a péče o děti na důchod). S pocitem potřebnosti mnohdy dochází i ke zvýšování sebedůvěry, zejména u jedinců, jejichž schopnosti byly v průběhu profesního působení opomíjeny. Dobrovolnictví přispívá k aktivnímu stárnutí – seniori si mohou uvědomit možnost, že mohou přispívat ke změnám v pozdějším věku (zlepšovat životní podmínky na individuální úrovni, ale i v rámci sociální soudržnosti a participace na veřejném životě). Tento aspekt se může projevit i v aktivnější účasti na plánování služeb určených pro seniory (např. aktivní účast na komunitním plánování) a i dalších aktivitách, neboť se stávají citlivějšími k sociálním problémům. Mnoho dobrovolníků si zlepší znalosti o svých sociálních právech

a naučí se je deklarovat. Dobrovolnictví umožňuje naplnění role seniorů jakožto plnohodnotných a aktivních členů společnosti.

Také zapojení mladých lidí coby dobrovolníků pomáhajících seniorům může nabývat rozmanitých podob a přinášet s sebou širokou a pestrou škálu pozitiv. Mladí lidé uvádějí, že se tímto způsobem hodně naučí o potřebách seniorů, ale i o sobě (Sanchez ed., 2007). Mladí lidé přinášejí nové nápady a nadšení. Mladí dobrovolníci mohou seniorům pomáhat velmi významně v rámci sociálně aktivizačních služeb pro seniory. Gulová (2011) shrnuje úkony, které sociálněaktivizační služby obsahují: zprostředkování kontaktu se společenským prostředím (v rámci zájmových, vzdělávacích a volnočasových aktivit), sociálněterapeutické činnosti (zaměřené na rozvoj a udržení osobních a sociálních schopností a dovedností, podporující sociální začleňování), pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí. Těmito aktivitami mládež přispívá jak ke zkvalitnění života seniorů, tak zároveň zvyšuje kvalitu poskytovaných sociálních služeb, v nichž jsou tyto aktivity upraveny zákonem. Dobrovolnictví mladým lidem umožňuje rozvoj iniciativy, flexibility, otevřenosti, empatie a kreativity, čímž získají smysl pro sociální odpovědnost a porozumění pro hodnoty celoživotního učení (Sanchez ed., 2007). Také mladým dobrovolníkům může (a měla by) být nabídnuta možnost stát se pro seniory mentorem, expertem, který bude předávat své zkušenosti. Příkladem dobré praxe jsou aktivity, v nichž mladí dobrovolníci pomáhají seniorům osvojit si kompetence v oblasti informačně-komunikačních technologií, které se stávají součástí každodenního života všech generací. Díky získaným kompetencím nezbytným pro používání nových médií seniori více projevují přání být sociálně aktivní. Obdobný princip působí i při osvojování dalších znalostí a dovedností. Seniori získávají nové zkušenosti a osvojují si nové dovednosti, zjišťují, že jsou stále schopni se učit a mají možnost využít nové získaných kompetencí ve prospěch jiných. Je podporována koncepce celoživotního učení. Přičemž koncept edukace v pozdějším věku nalezneme již v myšlenkách Sokrata, Platóna, Aristotela a sofistů, kteří odrážejí potřebu učení se po celý život, upozorňují na zvláštnosti a způsoby získávání znalostí v různých fázích života, na morální a estetický dopad. Setkáme se i s názorem, že mezigenerační dobrovolnictví má větší přínos pro seniory než pro mladou generaci (Sanchez ed., 2007). Paris, Heath, Hassan (2003) upozorňují na to, že **dobrovolnictví je spojeno nejen s aktivním občanstvím, které je dnes součástí školních osnov, ale je spojeno i s politikou v oblastech sociálního začleňování, obnovy a sociálního kapitálu. Dobrovolnictví je skutečný způsob, jakým lidé mohou dát něco komunitě a získat něco na oplátku, ať už je to nová dovednost a smysl pro rozhodování, sebedůvěru či soudržnost.**

Závěr

Koncepce mezigeneračního učení skrze dobrovolnictví je výzvou! Pro oblast sociální práce nabízí možnost dalšího výzkumu. Oblast dobrovolnictví jednotlivých věkových skupin zůstává v českém prostředí stále neuchopena, benefity získané jednotlivými účastníky (na straně poskytovatele i příjemce dobrovolné pomoci) nejsou analyzovány vůbec. Aplikace mezigeneračních programů do sociálních služeb by mohla přinést zlepšení kvality života jednotlivých generací. Dobrovolnictví je jednoznačně metodou, která přispívá k řešení sociálních problémů. Zároveň lze očekávat i progres v profesionalizaci a zkvalitnění poskytovaných sociálních služeb. V době vzrůstajícího tlaku na efektivní využívání zdrojů ve společnosti lze dobrovolnictví považovat za správnou cestu, která vede k podpoře sociální solidarity, rozvíjí vzájemné pozitivní vztahy a pro zúčastněné a jejich komunity přináší mnohé výhody. Tato forma vzájemné podpory mezi generacemi reflektuje měnící se strukturu společnosti. Jejimi nepopíratelnými benefity jsou náhled na seniory jako na platné členy společnosti, rozvoj vzájemného porozumění napříč generacemi, podpora celoživotní edukace a jejího významu pro rozvoj společnosti, stejně jako rozvoj občanské společnosti.

Seznam literatury:

- ANDERSON, R., MIKULIČ, B., VERMEY-LEN, G., et al. **Second European Quality of Life Survey Overview**. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2011.
- CORPORATION FOR NATIONAL AND COMMUNITY SERVICES. **Volunteer Growth in America: A review of trends since 1974 (A Research Report in the Volunteering In America Series)**. Washington: Corporation for National and Community Services, 2006.
- EHLERS, A., NAEGELE, G., REICHERT, M. **Volunteering by older people in the EU**. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2011.
- FRIČ, P., POSPÍŠILOVÁ, T., a kol. **Vzorce a hodnoty dobrovolnictví v české společnosti na začátku 21. století**. Praha: AGNES, HESTIA, o. s., 2010.
- GILL, Z. **Older People and Volunteering**. Office for Volunteers, Government of South Australia, 2006. (Dostupné z www.ofv.sa.gov.au/pdfs/research_older_peopleandvolunteering06.pdf [on-line] [18. 6. 2012])
- GULOVÁ, L. **Sociální práce: pro pedagogické obory**. Praha: Grada, 2011.
- HASTRMANOVÁ, Š. **Dobrovolníkem v senior-ském věku? Proč ne?** In BOČKOVÁ, L., HASTRMANOVÁ, Š., HAVRDOVÁ, E. **50+ aktivně: fakta, inspirace a rady do druhé poloviny života**. Praha: Respekt institut, 2011, s. 148–165.
- HATTON-YEO, A., OHSAKO, T. (Eds.). **Intergenerational programmes: Public policy and research implications: An international perspective**. Hamburg: UNESCO Institute for Education, 2000.
- KREBS, V. **Solidarita a ekvivalence v sociálních systémech**. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 2009.
- MPSV. **Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017**. První draft ke dni 18. 6. 2012. Dostupné z www.mpsv.cz/files/clanky/13099/Teze_NS.pdf [on-line] [28. 6. 2012]
- MATOUŠEK, O., a kol. **Základy sociální práce**. Praha: Portál, 2001.
- MÜHLPACHR, P. **Gerontopedagogika**. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004.
- NEWMAN, S., HATTON-YEO, A. **Intergenerational learning and the contributions of older people**. *Ageing horizons*, 2008, č. 8, s. 31–39.
- ORT, J. **Kapitoly ze sociologie stárnutí (Společenské a sociální aspekty stárnutí)**. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2004.
- PARIS, A., HEATH, J., HASSAN, M. **Changing the face of social services – volunteers adding value in service delivery**. London: National Centre for Volunteering, 2003.
- REPKOVÁ, K. **Seniorské dobrovolnictví**. In MATULAYOVÁ, T. (ed.). **Dobrovolnictví jako výzkumná téma sociální práce a sociologie**. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2012.
- SANCHEZ, M. (Ed.). **Intergenerational Programms: Towards a Society for All Ages**. Barcelona: ObraSocial Fundacion La Caixa, 2007.
- SLOWÍK, J. **Dobrovolnictví jako nepostradatelný nástroj podpory sociální inkluze**. *Sociální práce*, 2011, roč. 11, č. 4, s. 43–48.
- TOMEŠ, I. **Úvod do teorie a metodologie sociální politiky**. Praha: Portál, 2010.
- TOŠNER, J., SOZANSKÁ, O. **Dobrovolnictví a metodika práce s nimi v organizacích**. Praha: Portál, 2006.
- WAXENEGGER, A. (Ed.). **ADD Life European tool kit jako souprava nástrojů pro vývoj mezigeneračního vzdělávání na úrovni vysokoškolského vzdělání**. Štýrský Hradec: Univerzita ve Štýrském Hradci, 2008.
- www.czso.cz [on-line] [18. 6. 2012]
- www.europa.eu/ey2012/ey2012main.jsp?catId=971&clangId=cs [on-line] [18. 6. 2012]

Poznámky

- 1 kitlinska@fhs.utb.cz

Společenské kontexty sociální práce a jejich vliv na práci s cizinci

Social Contexts of the Social Work and its Influence on the Work with Foreigners

Roman Baláž

Mgr. Roman Baláž¹ vystudoval sociální práci a žurnalistiku na FSS MU, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu sociální práce. Vedl Centrum na podporu integrace cizinců ve Zlínském kraji a poté působil jako metodik integračních center provozovaných Správou uprchlických zařízení Ministerstva vnitra ČR. V současnosti je odborným pracovníkem Institutu pro veřejnou politiku a sociální práci při FSS MU a zabývá se vyjednáváním obsahu sociální práce v segmentu veřejné politiky zaměřeném na práci s cizinci.

Abstrakt

Následující text je teoretickou reflexí, která přináší odpovědi na otázku, zda a případně jak mohou současné společenské kontexty sociální práce ovlivňovat práci s cizinci. Pro získání odpovědi nejdříve vymezím sociální práci s cizinci a poté přiblížím současné společenské kontexty. Na základě studia literatury zjišťuji, že současné společenské kontexty podporují rozvoj mcdonaldizace společnosti, která v sociální práci způsobuje vzestup managementu péče. V ČR je sociální práce s cizinci institucionálními podmínkami směřována k realizaci v rámci managementu péče, který specifika práce s cizinci významně ovlivňuje.

Klíčová slova

sociální práce, cizinci, společenské kontexty, mcdonaldizace, management péče

Abstract

The following text is the theoretic reflexion which brings answers to question: "Whether and if so than how present-day social contexts of social work can affect work with foreigners?" To obtain the answer I am firstly defining the social work with the foreigners and afterwards I am giving an idea of the present-day social context. On the basis of literature studying I am realizing that the present-day social context supports development of society McDonaldization which causes expansion of care management. In the Czech Republic the social work with foreigners is directed by the institutional conditions to realization within the scope of the care management which significantly influences the foreigners work specifics.

Keywords

social work, foreigners, social contexts, McDonaldization, care management

Úvod

Rozvoj integračních aktivit na poli práce s cizinci² se v České republice dynamicky vyvíjí³: agendu integrace cizinců převzalo od ministerstva práce a sociálních věcí ministerstvo vnitra, vznikla regionální integrační centra, přišla ekonomická krize a stát začal vůči cizincům uplatňovat tvrdší postoje než v době ekonomického růstu, byla aktualizována koncepce integrace cizinců apod. Všechny tyto a další skutečnosti vedou k tomu, že cizinci se stále častěji stávají (nebo budou stávat) cílovou skupinou sociálních pracovníků a pracovníků⁴. Sociální pracovníci nerealizují své činnosti ve vakuu a při specifických sociálních interakcích s cizinci se vědomě nebo nevědomě potýkají se současnými společenskými souvislostmi, které mají vliv na jejich práci. Cílem této přehledové statě je přiblížit současné společenské souvislosti a zodpovědět otázku, zda a případně jak mohou současné společenské kontexty sociální práce ovlivňovat práci s cizinci. Pro získání odpovědi nejdříve přiblížím současné společenské kontexty, poté vymezím sociální práci a specifika práce s cizinci, abych v závěru textu diskutoval svůj pohled na možné ovlivnění sociální práce s cizinci soudobými společenskými souvislostmi.

1. Sociální práce a specifika práce s cizinci

Podle Dominelli (2009) sociální pracovníci přispívají k řešení sociálních problémů společnosti tím, že jednotlivcům, skupinám a komunitám pomáhají znovu získat kontrolu nad jejich (problémovými) životními situacemi. Sociální práce „(...) pokrývá všechny aspekty lidského života od kolébky do hrobu“ (Dominelli, 2009: 6). S ohledem na široký záběr sociální práce a množství možných přístupů není lehké sociální práci definovat. I přesto v následující kapitole předkládám odpovědi na otázky „Co je sociální práce a čím se zabývá?“ a „Jaká jsou specifika práce s cizinci?“.

Adams (2010: 5) píše, že sociální práce je jedna profese (jeden obor), ale že oproti tomuto obecnému pohledu existuje mnoho variací jeho praktické realizace; není možné jednoduše pojmenovat, co sociální práce znamená pro všechny praktiky, klienty a ostatní lidi využívající služeb sociálních pracovníků a pracovníků. O vymezení sociální práce a jejích aspektů při práci s cizinci je třeba přemýšlet s vědomím této nejednoznačnosti⁵.

1.1 Sociální práce

Sociální práce je pomáhající obor zabývající se zejména problémy v *sociálu*. Termín *sociálně* („the social“) je značně kontroverzní a stále diskutovaný (např. Dominelli, 2009; Adams, 2010; Payne, 2012). Obecně lze říci, že jde o interaktivní prostor zahrnující vztahy lidí ve vzájemném závazku dosažení *optimální pohody a dobrého žití* („well-being“), který je často schválený státem (Dominelli, 2009). Payne

(2012) sociálně přibližuje na příkladu smrti: zatímco úmrtí je výsostně individuální záležitost, smrt je součástí sociální – mění vztahy mezi lidmi, společnost má vytvořeny sociální instituce zabývající se smrtí a vznikly i sociální rituály v nakládání se zemřelými či pozůstalými.

Interaktivní prostor sociální jako předmět zájmu sociální práce lze méně abstraktně a s jistou dávkou zjednodušení popsat i pomocí vymezení pole působnosti sociální práce. To se rozkládá na styčné ploše mezi jednotlivcem a společností, mezi občanem a státem, mezi společenskou solidaritou a marginalizací (Washington a Paylor, 1998). V takto vymezeném poli působnosti se sociální práce zabývá problémy v interakcích – řečeno jinak, sociální pracovníci se zaměřují na 1. problémy ve vztazích mezi jednotlivcem (skupinou, komunitou) a společností, 2. problémy ve vztazích mezi občanem a státem, 3. problémy ve vztazích mezi subjekty v procesech solidarity a marginalizace. Abych byl ještě přesnější, výše vymezené pole působnosti sociální práce se rozkládá na „území“ životního prostoru jedinců, skupin a komunit. Lidé mohou své problémy prožívat ve vztazích k formálním či neformálním subjektům jejich životního prostoru (Swenson, 1979; Baláž, 2012).

K podpoře zvládání interakcí lidí s jejich okolím⁶ využívají sociální pracovníci dvě základní strategie (Bartlett, 1970; Sheafor, Horejsi, Horejsi, 2000): 1. zvyšují kapacity lidského zvládání nebo 2. ovlivňují přiměřenost požadavků formálních a neformálních subjektů životního prostoru lidí⁷ v problémových životních situacích.

1.2 Cizinci a specifika sociální práce s nimi

Cizinci nejsou občané České republiky (dále jen ČR). Narodili se v jiné zemi a proces jejich socializace často probíhal v jiných sociokulturních kontextech. Příchodem do ČR se snižuje úroveň jejich orientace v mnohdy neznámém a pro ně těžko čitelném, a tedy i nesnadno pochopitelném sociokulturním prostoru nové země. Zjednodušeně lze říci, že čím více je země původu cizince kulturně vzdálenější ČR (jako zemi z euroamerické kulturní oblasti vycházející z antické tradice a křesťanství⁸), tím je sociokulturní orientace cizince (socializovaného v jiném sociálním a kulturním prostředí) v nové zemi menší.⁹

V ČR mají cizinci status menšiny¹⁰, a to plně ve smyslu definovaném Schaeferem (in Musil, Navrátil, 2002: 264), kdy jsou mocensky podřízenou skupinou, která má – oproti většině – významně méně kontroly nad svými životy. Schaefer komplexně charakterizuje menšinu prostřednictvím znaků jako lidi: 1. kteří se od dominantní skupiny liší na základě tělesných nebo kulturních znaků; 2. kteří mají zkušenost s předsudečnými postoji majority a znevýhodněním; 3. jejichž příslušnost k menšinové skupině není dobrovolná; 4. kteří pociťují solidaritu

s jinými členy téže skupiny; 5. jejichž sňatky se často uskutečňují mezi členy téže skupiny.

Navrátil a Musil (2000) píší, že sociální pracovníci se s příslušníky menšin (a tedy i cizinci) často setkávají v souvislosti s tím, že životní situaci cizinců vyhrotily předsudky nebo přímá diskriminace většinové společnosti. K tomuto je třeba dodat, že v současné době dochází k převratnému rozvoji integračních aktivit¹¹ zaměřených právě na cizince a sociální pracovníci se s cizinci setkávají stále častěji, a to i bez zřejmého prožitku předchozí diskriminace. Tento nový aspekt je možno chápat jako důsledek určitého způsobu prevence a kontroly státu.

Práce s cizinci a jejich problémovými životními situacemi se vyznačuje (1.) specifickými bariérami mezi sociálními pracovníky, cizinci a subjekty životního prostoru cizinců¹², které od zúčastněných vyžadují (2.) specifické přístupy k jejich překonání. Bariéry sociální práce s cizinci a specifické přístupy k práci s cizinci vymezím v následujících dvou podkapitolách.

1.2.1 Bariéry sociální práce s cizinci

Z výše uvedené stručné charakteristiky sociální práce a předmětu jejího zájmu je patrné, že sociální práce je mimo jiné praktickým oborem, který je výsostně založený na komunikaci mezi subjekty vztahového trojúhelníku (viz poznámka 11). V souladu s teoretiky komunikace (např. Volek, 2002) nechápu tuto komunikaci jen jako pouhou směnu informací, ale jako *specifickou sociální interakci* – systematickou snahu o porozumění konkrétní problémové životní situaci, hledání jejího vhodného řešení a podpory při realizaci tohoto řešení.

Jednou z bariér specifických sociálních interakcí subjektů vztahového trojúhelníku může být *jazyk*. Sociální pracovníci, cizinci i subjekty životního prostoru cizinců v převážné většině případů těžce hledají společný jazyk¹³, jehož prostřednictvím by na sebe vzájemně působili. Do vztahů mezi sociální pracovníky, cizinci a subjekty životního prostoru cizinců tak vstupuje další prvek a tím jsou tlumočníci, kteří svými službami ostatním umožňují vzájemné interakce. Přítomnost tlumočnicků při jednáních zaměřených na dosažení porozumění konkrétní problémové životní situaci cizinců, hledání jejího vhodného řešení a nastavování optimální podpory při realizaci tohoto řešení je mnohdy problematická. Topinka, Janoušková, Kliment (2010), Feistingerová (2009), Martínková, Pechová (2009), Krebs (2009) upozorňují na příklady, kdy jsou tlumočníci součástí více či méně institucionalizovaného zprostředkovatelského servisu etnických sítí a v rámci tlumočení prosazují i jiné zájmy, než jsou zájmy konkrétních cizinců s problémy. Feistingerová (2009) upozorňuje, že někteří tlumočníci vytvářejí fiktivní představu o fungování českého prostředí a mystifikují českého systému neznalé cizince z Mongolska, kterým pak nabízejí své placené služby. Vedle občanů Mongolska

např. nově příchozí z Vietnamu využívají zejména kvůli neznalosti jazyka a českého systému finančně nákladného zprostředkovatelského systému *dich vu* (Martínková, Pechová, 2009). Servis těchto etnických sítí pomáhá cizincům „zajišťovat veškeré povinné vztahy se zástupci majority a osvobozuje je od, na základě osobních deficitů, nevládnutelných výkonů rolí, čímž je svým způsobem izoluje a dále udržuje v závislosti“ (Baláz, 2012: 97). Neznalost nebo nedostatečná znalost společného jazyka a přítomnost tlumočnicků, kteří v rámci tlumočení mohou prosazovat různorodé zájmy, je potenciální bariérou způsobující, že sociální pracovníci nebudou schopni cizincům s jejich problémy optimálně pomoci.

Další bariérou může být *sociokulturní osobitost*. Na začátku této kapitoly jsem zjednodušeně uvedl, že čím více je země původu cizince kulturně vzdálenější ČR, tím je sociokulturní orientace cizince v nové zemi menší. Sheafor, Horejsi a Horejsi (2000: 165) upozorňují, že rozdíly mezi kulturami se týkají řady stránek lidského života: jazyka, náboženství a duchovnosti, umění, zvyků v rodině, rituálů každodenního života, preferovaných jídel a aktivit volného času, způsobů oblékání a zdobení těla, neverbální komunikace a projevování emocí. Z uvedeného je patrné, že sociokulturní specifika zasahují i do představ o fungování společenských institucí a jimi tvořených organizací. Ilustrativní příklad o rozdílnosti fungování určité společenské instituce nabízí výstup Středisek integrace menšin, který analyzoval vzdělávací systémy v zemích původu dětí-cizinců (SIM, 2008). Škola a její absolvování v České republice, Vietnamu, Číně, Mongolsku a na Ukrajině má svá specifika: ve školách je nastaven jiný způsob hodnocení žáků, s žáky se odlišně pracuje, probírá se různá látka různou rychlostí, rozdílně se pracuje s rodinou žáka atd. „Škola se stává místem sociokulturní konfrontace dané odlišností socializace příslušníků minorit a většinové společnosti.“ (Capirpaloglu, Škutová, 2010: 26.) Zažitá zkušenost s fungováním školy v rodné zemi pak ovlivňuje představy o fungování školy v nové zemi. Při jisté dávce zjednodušení lze říci, že obdobně se tvoří představy o fungování ostatních společenských institucí.

Se sociokulturní osobitostí souvisí i další eventuální bariéra a tou je *etnocentrismus*. Ten chápou jako určitou formu předsudčného jednání, kdy hodnotově neutrální sociokulturní odlišnosti získávají „emocionální nádech přízný či nepřízný“ (Allport, 2004: 38). Navrátil a Musil (2000: 111) upozorňují, že etnocentrismus „(...) poukazuje na obecnější sklon členů různorodých náboženských, etnických, ekonomických, regionálních, profesních a dalších skupin předpokládat, že všichni lidé pohlížíje na svět a na život ze stejného zorného úhlu jako členové dané skupiny, a že pokud tak nečiní, je to divné“. Autoři dále uvádějí, že lidé při střetu s odlišnými vzorci jednání (které v našem případě vycházejí zejména ze sociokulturní osobitosti cizinců) reagují v zásadě

dvojím způsobem: 1. snaží se utvrzovat v obecných platnostech principů vlastní kultury nebo 2. přijímají různorodost kultur za samozřejmost. Je třeba vzít v úvahu, že oba způsoby reakcí jsou vždy doprovázeny Allportem definovaným emocionálním nádechem přízně či nepřízně. Při vzájemných interakcích subjektů vztahového trojúhelníku je tedy důležité reflektovat jak vlastní etnocentrismus, tak i etnocentrismus všech interagujících partnerů.

Další možnou bariérou znesnadňující interakce mezi subjekty vztahového trojúhelníku jsou *postoje veřejnosti* k cizincům. Zde vycházím z předpokladu, že všichni zúčastnění nerealizují sociální interakce v izolovaném prostoru, ale naopak jsou součástí širší společnosti, která jejich vzájemné vztahy více nebo méně ovlivňuje. Rabušic, Burjanek (2003: 37–52) uvádějí, že imigrace je v české mentalitě spojena s negativní konotací a že česká veřejnost je přesvědčena, že přítomnost cizinců znamená především náklady s minimálními výnosy, a myšlenka imigrace není tedy nakloněna. O čtyři roky později Ivan Gabal (2007: 5) tvrdí, že „česká společnost je i přes vnitřní vývoj a změny (...) stále homogenní a relativně uzavřená – nejsilněji z hlediska jazyka, životního stylu i ochoty přijímat cizince“. Soužití s cizinci z jiných kultur je většinou společností v ČR „považováno za problém“ (ibid.). K harmonizaci vztahů k cizincům a ke změně postojů české veřejnosti jistě nepřispěla ani tzv. ekonomická krize, jejíž důsledky se v českém prostředí od roku 2009 do dnešních dnů stále projevují. Centrum pro výzkum veřejného mínění při výzkumu veřejného mínění zjistilo, že „tříčtvrtinová většina občanů se kloní k názoru, že cizí levná pracovní síla ohrožuje současné zaměstnávání českých občanů. (...) Výraznou dvoutřetinovou většinou převažuje i mínění, že cizinci by se měli zaměstnávat jen v profesích, o které čeští uchazeči o práci nemají zájem.“ (CVVM, 2012: 1–2.) Předcházející citace obsahuje důležitou informaci o tom, že dvě třetiny výzkumného vzorku se stále domnívají, že cizinci berou Čechům práci.

1.2.2 Přístupy k sociální práci s cizinci

Musil a Navrátil (2002) navrhli typologii¹⁴ přístupů k sociální práci s klienty z menšinových skupin (a tedy i s cizinci) založenou na řešení dvou dilemat: 1. dilema mezi odstupem a ztotožněním a 2. dilema mezi donucením a porozuměním. V jednotlivých kvadrantech tabulky č. 1 jsou na prvním řádku uvedeny různé kombinace obou dilemat, na druhém řádku stručné označení daného přístupu, na třetím řádku označení aktéra přístupu a na čtvrtém řádku charakteristika „technologie“ jeho přístupu.

Tabulka č. 1: Kombinace různých řešení dilemat

distance + donucení: „despotická manipulace“ despota podmanění vlastním zájmům, manipulace	distance + porozumění: „expertiza“ expert pozorování, reflexe, modifikace (úprava) situace
identifikace + donucení „vůdcovství“ vůdce prosazování zájmů menšiny, připoutání	identifikace + porozumění „spojenectví“ spojenec sbližení, zprostředkování

Zdroj: Musil, Navrátil, 2002: 267

Musil a Navrátil (2002: 267–276) charakterizují typologii následovně:

Aktér *despotické manipulace* se snaží donutit cizince k žádoucímu jednání. Despota manipuluje lidmi, jejichž jednání se mu jeví jako rizikové nebo ohrožující. Má sklon brát v úvahu své vlastní zájmy a o cizincích rozhoduje bez ohledu na jejich preference. Despotická manipulace může být skrývaná, ale nemusí. Pokud se pomocí manipulace a vynuceným přizpůsobením dokáže vyřešit problém cizince, může být výsledná situace značně napjatá. Může dojít k nárůstu nedůvěry k despotovi i k celé skupině, ke které despota patří.

Aktér *spojenectví* se snaží lépe porozumět cizincům. Spojenec omezuje napětí mezi cizinci a zástupci většiny zprostředkováním jejich lepšího vzájemného porozumění. Spojenec se snaží cizince pochopit, učí se tolerovat jejich postoje a akceptuje některé jejich názory. Snaží se přesvědčit členy jiných skupin, že cizinci nejsou nebezpeční a že důvodem k obavám byla zejména neznalost životního stylu a hodnot cizinců. Pokusy o sbližení ale často selžou a mohou k tomu vést reakce zástupců většiny, ale i reakce cizinců.

Díky svým specifickým znalostem a schopnostem „z druhé strany“ zná aktér *vůdcovství* účinné způsoby prosazování zájmů cizinců vůči většině. Cizinci se k člověku, který zvyšuje jejich vyjednávací schopnosti, připoutají a on může mezi cizinci získat značný vliv a stát se jejich vůdcem. Pro vůdce je charakteristická 1. vysoká míra ztotožnění se s cizinci a jejich kulturou a 2. schopnost připoutávat cizince k sobě jako k více či méně omezené autoritě. Vůdce posilují cizinci se prosazují ve společnosti s autoritativní nebo partnersky orientovanou politickou kulturou.

Aktér *expertizy* se snaží pozorováním porozumět logice počínání cizinců a na základě takto získaných poznatků rozhoduje o tom, jak co neúčinněji působit na jednání s cílem dosáhnout řešení problémů. Expert je přesvědčený, že zárukou účinnosti intervence je jeho vlastní nestrannost a jeho profesionalita. Expertní přístup může být velice efektivní, ale může přinášet problémy v tom, že pokud cizinci uvěří, že bez pomoci expertů nejsou schopni řešit své problémy, ztrácejí kompetence k samostatnému řešení situace.

1.3 Shrnutí kapitoly

Celý text vychází z předpokladu, že sociální práce s cizinci je určitým „poddruhem“ sociální práce, který se od sociální práce (v pojetí ekologické perspektivy člověka v prostředí) s jinými cílovými skupinami liší jen charakterem překonávaných bariér (viz podkapitola 1.2.1) a zvolenými přístupy sociálních pracovníků (viz podkapitola 1.2.2).

2. Současný globální společenský kontext

Sociální práce je více či méně institucionalizovaná činnost i svébytným oborem, který se nerealizuje ve vakuu. Sociální pracovníci se při specifických sociálních interakcích s cizinci vědomě nebo nevědomě potýkají se současnými společenskými souvislostmi, které mají vliv na jejich práci. V následující kapitole tedy hledám v dostupné literatuře odpovědi na otázku „Jaké jsou hlavní současné společenské kontexty sociální práce?“.

2.1 Globalizace

Ve druhé dekádě jednadvacátého století nelze začít jinak než globalizací. Beck (2007: 133–148) tvrdí, že globalizaci můžeme chápat jako *ideologii* („globalismus“) ekonomů, manažerů a technokratů, která povyšuje ekonomickou sféru nad sociální, kulturní a politické sféry života. Podle *globalismu* je trh „samospasitelným hybatelem“ mocnějším než člověk, jelikož na vše působí jenom a pouze zákony trhu, což Beck nazývá *tržním fatalismem*.

Zejména kvůli hospodářským, ropným a potravinovým krizím 20. století, vývoji v bankovním i finančním sektoru, vzniku a zániku brettonwoodského systému vstoupily rozvinuté státy do etapy postindustriálního rozvoje a struktura jejich ekonomik se přesunula od průmyslu ke službám. Rozvojem technologií a inovací se ekonomický růst vyspělých zemí stal méně náročným na práci a současně vytvořil technické podmínky pro překonávání času a prostoru, což umožnilo celoplanetární rozvoj ekonomických aktivit. Zrodila se globalizace (Šikula, 2011: 45). Globalizace je podle Baumana (2000: 75–83) proces *exteritorializace kapitálu*, který je úplný v případě financí, téměř úplný v případě obchodu a značně rozvinutý v případě výroby. Keller (2010) k tomu dodává, že v případě osob bylo odstraňování překážek jejich pohybu liberalizováno vysoce selektivně. Ekonomiku zbavenou hranic národních států a posílenou o nové technologie umožňující závratně rychlý přesun kapitálu mezi státy a kontinenty nazývá Reich (2003: 9–26) *novou ekonomikou*. Nikdy v historii lidstva nemělo tolik lidí tak snadný přístup k tolika možnostem (Reich, 2003: 24).

2.1.1 Projevy globalizace a jejich strukturální vlivy

Robertson (1992:1 4) za hlavní projevy globalizace považuje: soustředování přímých zahraničních

investic, což vede k nadvládě financí nad výrobou; rostoucí význam vědění a odborných systémů; zvyšující se počet a význam nadnárodních společností; počátek aktivit skupiny mezinárodních obchodníků; rozvoj hospodářské diplomacie na nadnárodní úrovni; pokles významu moci národních států; zvyšování závislosti států na zahraničním obchodě a přímých zahraničních investicích.

Payne (2008: 9–11) představuje výsledky rozsáhlé komplexní studie, která identifikovala čtyři významné strukturální změny ovlivňující lidské instituce v letech 1990 až 2000: 1. *vznik nových globálních trhů výrobků a služeb* – týká se zejména bankovníctví, pojišťovnictví, dopravy, uvolnění finančních trhů a globálního spotřebního trhu; 2. *vznik nových aktérů* – jako jsou mezinárodní organizace spojující produkci a odbyt, Světová obchodní organizace, mezinárodní trestní soud, mezinárodní nevládní neziskové organizace, regionální ekonomické bloky spojující skupiny zemí obhajující společné zájmy (např. OECD, G7, G8 nebo G10)¹⁵; 3. *vznik nových pravidel a norem* – jako jsou politiky trhů, demokratické režimy, konvence o ochraně lidských práv nebo ochraně životního prostředí, multilaterální obchodní smlouvy; 4. *vznik nových nástrojů komunikace* – internet a e-mailing, mobilní telefony, faxy, rychlejší a levnější letecká přeprava, návrhy pomocí počítačů. Globalizace obsahuje propojení ekonomických, politických a kulturních trendů, které výrazně oslabují význam státních hranic a národních identit (Payne, 2008) a přináší lidem pocit zmenšování světa (Bauman, 2000). Pro národní státy a jejich obyvatele je globalizace nositelem významných ekonomických, politických a kulturních změn.

2.2 Ekonomické, politické a kulturní změny na úrovni národních států

Jak jsem představil výše, globalizace přináší strukturální změny proměňující lidské instituce. Jelikož za jednu z tradičních lidských institucí můžeme považovat stát, je třeba si položit otázku, jak globalizace ovlivňuje fungování státu jako společenské instituce, která za pomoci vojenské, hospodářské a kulturní svrchovanosti zajišťuje řád (Bauman, 2000), a tedy bezpečnost a chod společnosti (Potůček, 1997). V době, kdy roste význam nadnárodních seskupení, mažou se hranice a odstraňují bariéry pohybu osob a kapitálu, je tato otázka palčivá i pro sociální práci, neboť sociální práci lze chápat jako nástroj sociální politiky (Walker a Walker, 1998) a sociální politiku vzdorující sociálním problémům nastavuje právě stát, resp. jeho odpovědní zástupci (Potůček, 1997). Na otázku se pokusím stručně odpovědět v následující podkapitole.

Ekonomické změny: Ekonomická svrchovanost států je podle Baumana (2000) výrazně podlomena. Státy přestávají být schopny bilancovat a stávají se zmocnění sil, které nemohou kontrolovat. Jsou nuceny otevřít svou ekonomiku a vstoupit do ekonomiky

globální. Mankiw (2000) píše, že v rámci globální ekonomiky se průmysl konkrétního státu zaměří jen a pouze na výrobu v oblasti jeho konkurenční výhody. Všechny ostatní průmysly v konkrétním státě zanikne, neboť je přesunut do jiných zemí, které mají konkurenční výhodu v jiných oblastech výroby¹⁶. Payne (2008) v této souvislosti zdůrazňuje, jak jsou důležité národní ekonomiky s vysokými nebo nízkými mzdami. Výroba vyspělých zemí s vysokými mzdami se přesouvá do zemí s nízkými mzdami, čímž méně vyspělým zemím pomáhají ty vyspělé v rozvoji. Vyspělé země se ale díky tomu stávají *znalostními ekonomikami*, jelikož přesunuly zejména práci nízkokvalifikovaných pracovníků a ponechaly si práci vysoce kvalifikovaných odborníků, výzkum a vývoj i kulturní a vytříbenou společenskou orientaci ve sféře umění, designu nebo módy.

Politické změny následují změny ekonomické a národní státy se stávají méně důležitými (Payne, 2008). Mají stále méně kontroly nad vlastní ekonomikou i nad mezinárodními organizacemi. Důležitá rozhodnutí jsou činěna nadnárodními organizacemi. Bauman (2000) v souladu s Paynem upozorňuje, že v důsledku neomezeného a nezastavitelného volného pohybu kapitálu se ekonomika státu stále více vyjímá zpod jeho politické kontroly. Globální finanční trhy jsou schopny vnucovat státům svoji logiku a státy nemají dostatek prostředků a manévrovací svobody, aby jim vzdorovaly¹⁷. Robertson (1992) poukazuje na strategii, jak státy naplňují představy ratingových agentur, odolávají globální konkurenci a čelí levné pracovní síle: snižují výdaje na sociální stát a minimalizují sociální a ekologické standardy, které zdrazňují ceny výrobků a služeb. Dochází k liberalizaci instituce státu, která se (podřízená lidskému rozhodování v době globalizace) stále častěji proměňuje na specializované organizace pověřené provádět pouze specifické úkoly. Každá organizace je v zásadě odlišná od jiné a jednotlivě pak nejsou schopny do lidské existence vnést stabilní a srozumitelný řád (Levy, 1993). Bauman (2002) i Beck (2006) k tomuto poznamenávají, že tradiční moderní organizace se v důsledku společenských změn stávají mrtvými institucemi, které ztrácejí svoji společenskou funkci a význam, a to i přesto, že stále vyvíjejí svoji činnost. Následkem společenských změn totiž jejich činnost přináší stále méně původně zamýšlených efektů, a lze tedy tvrdit, že jejich význam a smysl pro společnost postupně pomíjí.

Kulturní změny: Vlivem nových nástrojů komunikace a zvýšené migrace se státy stávají méně kulturně homogenní. Kulturní změny jsou ovlivněny zejména migrací, jelikož cizinci se v nové zemi často usazují v poněkud oddělených komunitách a tak do nové země přenášejí vlastní kulturní a sociální tradice. Tím dochází k rozrůznění společenských a kulturních tradic dříve homogenních společností národních států (Payne, 2008). Payne také zdůrazňuje roli *hegemonie Západu*, tedy postkolonialismu,

jazykové a kulturní hegemonie, nadnárodních organizací a ekonomických struktur, kdy v rámci kulturních změn přenášejí méně rozvinuté země vzorce ze zemí rozvinutých. Ilustruje to na příkladu zemí střední Evropy, které po pádu komunismu následují rozvinuté země Západu dominující v oblastech idejí, technologií, jazyka, způsobů organizace apod.

Globalizace spolu s ekonomickými, politickými a kulturními změnami na úrovni národních států ovlivňují transformaci instituce sociálního státu, mění jeho sociální politiku, a tedy i sociální práci. V následující kapitole tento vliv popíšeme.

2.3 Mcdonaldizace společnosti a vzestup managementu péče

V různých oblastech společenského života v různé míře uskutečněný či v současné době stále se uskutečňující přechod industrialismu k postindustrialismu, fordismu k postfordismu a modernismu k postmodernismu umožnil vznik mcdonaldizace v Americe (Ritzer, 1996). Globalizace – za výrazného přispění hegemonie Západu – pak umožnila rozšíření tohoto fenoménu téměř do všech koutů planety Země (Ritzer, 2004). Současně je třeba si uvědomit, že výše uvedené ekonomické, politické a kulturní změny na úrovni národních států podporují rozvoj mcdonaldizace a dále ji posilují na lokální úrovni toho kterého státu. Podle Ritzera (1996) je mcdonaldizace proces, kdy se základní principy rychle obslužných restaurací stávají dominantní i v ostatních segmentech života společnosti, než je jen stravovací byznys. Navazující na své nejdůležitější předchůdce (byrokracie, vědecký management a montážní linka) klade mcdonaldizace důraz na principy efektivnosti, vypočítatelnosti, předpověditelnosti a kontrolovatelnosti.

2.3.1 Efektivnost, vypočítatelnost, předvídatelnost a kontrola

Ritzer (1996, 2004) při vymezení základních principů mcdonaldizace na příkladu firmy McDonald's ilustruje princip *efektivnosti* jako realizaci optimální metody, jak postupovat od jednoho bodu ke druhému při cestě od stavu hladovosti ke stavu úplné nasycenosti. *Vypočítatelnost* pak představuje důraz na vytvoření produktu, který je snadno kvantifikován a zkalkulován – v této logice se kvantita stala ekvivalentem kvality; zde je třeba si uvědomit, že jedním z hlavních předmětů kalkulací kvantifikovaného se stal čas. Princip *předvídatelnosti* spočívá v tom, že výsledný produkt je v zásadě stejný, ať si jej nakoupíme v New Yorku, Paříži nebo Praze – je přece pohodlné vědět, že mnoho věcí se mění, ale náš oblíbený produkt je stále stejný, i když není nijak výjimečný, což světový úspěch McDonald's jen potvrzuje. Princip *kontroly* se realizuje zejména prostřednictvím nahrazení humánní technologie za nehumánní – lidé jsou cvičeni k tomu, aby dokola vykonávali omezený

počet úkonů stále stejným způsobem; jejich práce je standardizována a manažeři a inspektoři se pouze ujíší, zda jsou standardy naplňovány; základním nástrojem kontroly je pak audit.

V důsledku omezování výdajů na sociální stát se principy mcdonaldizace uplatňují i ve veřejném sektoru, v sociální politice a poté i v sociální práci. Howe (1986, 1992), McDonald (2006), Dustin (2007), Payne (2008), Dominelli (2008) píší o rozvoji a aplikaci manažerských metod v organizacích veřejné správy i organizacích vykonávajících sociální práci. Globálně i v národně politickém kontextu se uplatňuje konzumerismus a ekonomická logika, která vychází z předpokladu, že nejdůležitější je co nejefektivněji (tedy s minimálními náklady a maximálním profitem) uspokojit potřeby zákazníka nebo klienta. V anglosaském světě dochází ke vzestupu manažerismu ve veřejném sektoru, jehož organizace jsou nově řízeny po vzoru firem zaměřených na zisk – a sociální práce se začíná realizovat v rámci managementu péče.

2.3.2 Vzestup managementu péče

Donna Dustin (2007) ve své inspirující výzkumné studii, jejíž název jsem použil v titulku této kapitoly, popisuje proces mcdonaldizace v sociální práci ve Velké Británii. Tam se dominantním nositelem sociální práce stal *management péče* („care management“) v rámci sociálních služeb na kvazi-trhu sociální péče, sociální práce se stala byznysem a sociální pracovníci se vyvinuli ve *správce* („gamekeepers“), kteří pracují uvnitř rozsáhlého byrokratického aparátu, ochraňují zdroje státu a snižují ceny. Sociální pracovníci se více než na řešení problémových životních situací lidí specializují na posouzení možných zdrojů a rizik, vyšetřování zneužívání a porušování pravidel a nastavování i prosazování smluv. Sociální pracovníci jsou „(...) jako case manažeři spíše kupci než poskytovateli služeb, a stali se tedy provozovateli a klíčovými hráči na kvazi-trhu sociální péče. (...) Sociální pracovníci, kteří dříve byli Robiny Hoody nebo pytláky, nyní od státu převzali přerozdělování zdrojů pro chudé a zbídačené, a stali se tak správci bdícími nad zachováním zdrojů státu. (...) Pečovatelský prvek sociální práce byl tedy nahrazen spoluúčastí na reprodukci útlaču (...) a z Robinů Hoodů se stali šerifové a z pytláků myslivci¹⁸⁴“ (Dustin, 2007: 54–55).

Na základě práce Donny Dustin představím, co principy efektivity, předvídatelnosti, vypočitatelnosti a kontroly přinesly do sociální práce, která – jak potvrzují i Howe (1986, 1992), McDonald (2006), Dustin (2007), Payne (2008), Dominelli (2008) – se stále častěji realizuje v rámci managementu péče.

Princip efektivity v managementu péče. Je třeba si uvědomit, že efektivita v obchodě přináší v první řadě finanční zisk. To je hlavní překážkou v usilování o efektivitu v managementu péče, jelikož i ta nejefektivnější služba sociální práce nikdy nepřinese

žádný finanční zisk. Efektivita je proto dosahována jiným způsobem: na základě zaznamenávání a porovnávání, co kdo dělá a jak dlouho to trvá, jsou pro jednotlivé odborníky nastaveny měřitelné cíle, jejichž dosažení ovšem nebere v úvahu vstupy, nehmotné dovednosti, znalosti a čas, které jsou potřebné k „výrobě“ žádaných výsledků (Dustin, 2007: 129–130).

Princip předvídatelnosti v managementu péče. Předvídatelnosti se dosahuje zavedením standardizace – vznikají například standardizované formy pro posouzení životních situací nebo je standardizován čas pro provedení posouzení. Užité standardizované formy musejí produkovat hmatatelné a měřitelné indikátory. Před příchodem managementu péče bylo posouzení potřeby toho kterého člověka v obtížné životní situaci považováno za profesionální činnost prováděnou jednotlivými odborníky. Nastavení standardizované formy hodnotících tabulek ale předkládá otázky, které je třeba lidem položit v hodnocení jejich životní situace a tak se jedna (a nejen tato) ze základních činností sociální práce stává předepsanou a rutinní (Dustin, 2007: 130–131).

Princip vypočitatelnosti v managementu péče. V managementu péče dochází ke kalkulaci zdrojů z hlediska vstupů a výstupů. Jde o obchodní proces připojení nákladů přímo na služby sociální práce, které jsou nově podrobeny přísnějšímu kalkulačnímu mechanismu. Měří se čas potřebný k plnění úkolů a termínů, jelikož se předpokládá, že studium času a pohybu pracovníků přinese rezervy, které mohou být využity na další činnosti. Důraz je pak kladen na práci produkující lehce spočitatelné konkrétní a měřitelné výsledky (Dustin, 2007: 132).

Princip kontroly v managementu péče. V managementu péče dochází ke kontrole zejména prostřednictvím manažerů (Dustin, 2007: 132). Howe (1986, 1992) tvrdí, že manažeři jsou vykladači zákonů konstruující a kontrolující náplň práce v organizaci. Vymezují významy každé klientské skupiny pro organizaci a tím určují představy a reakce pracovníků v terénu vůči klientům. Vytvářením manažerských charakteristik skupin klientů se redukuje strach, minimalizuje nejistota a řídí práce. Ritzer (1996) ke kontrole manažerů dodává, že tam, kde zrovna nejde o přímou kontrolu toho kterého manažera, dochází ke kontrole prostřednictvím různých auditů. Důležitou skutečností také je, že v managementu péče má výsadní postavení konečná kontrola manažerů týkající se zejména výdajových rozhodnutí té které služby (Dustin, 2007: 133).

2.4. Shrnutí kapitoly

Při diskusi tématu současných společenských kontextů sociální práce není možné vynechat jeho globální dimenzi. Výše popsaná globalizace a jí podporované ekonomické, politické a kulturní změny na úrovni národních států přispívají k transformaci služeb sociálního státu – nově je kladen důraz

na jejich efektivnost, vypočitatelnost, předvídatelnost a kontrolu, čímž dochází ke vzestupu managementu péče jako dominantního nositele sociální práce. Tato kapitola je vypracována na základě anglosaské literatury s představením problémů týkajících se zejména USA (vznik mcdonaldizace) a Velké Británie (rozšíření mcdonaldizace a vzestup managementu péče), což jim ale neubírá na důležitosti pro popsání současných společenských souvislostí na úrovni České republiky (dále jen „ČR“) – je třeba si totiž uvědomit, že se ČR za dobu její transformace z totalitního na demokratický stát u obou zemí (pokud jde o sociální systém péče a podpory, pak zejména ve Velké Británii) významně inspirovala (viz výše Paynův koncept hegemonie Západu).

3. Současný společenský kontext v ČR

ČR je stále na cestě transformace ve vyspělý demokratický stát Evropy. Vyrovnává se se svou komunistickou minulostí, ujasňuje si svoji národní identitu a mění své instituce, svou (sociální) politiku a infrastrukturu (Holý, 2010; Potůček, Mašková, 2009). Následující text kapitoly tedy hledá odpovědi na otázky: Co ČR jako nový demokratický stát významně odlišuje od států starých demokracií? Projevuje se v ČR mcdonaldizace sociální práce a případně jak? Dochází v ČR také ke vzestupu managementu péče? Co významného se v ČR událo ve vývoji práce s cizinci?

3.1 ČR jako stát nové demokracie

Nejdříve se budu věnovat otázce, co ČR jako nový demokratický stát významně odlišuje od států starých demokracií. Podle Dahrendorfa (in Prudký, 2009) prošla ČR třemi vzájemně se podmiňujícími fázemi: časem právníků, kdy se v prvních polistopadových¹⁹ měsících a letech nastavovaly nezbytné ústavní a legislativní změny; časem politiků a ekonomů, kdy se v období přibližně do šesti let měnily základní politické a ekonomické struktury, nástroje a postupy; časem občanů, kdy dochází k proměně hodnot a obyvatelé se stávají občany – toto období má trvat nejméně šedesát let. V současné době ČR prošla prvními dvěma fázemi a je ve fázi třetí, v čase občanů, v čase „usilování o otevřenou společnost“ (Prudký, 2009: 192). Prudký (2009: 192–219) ve své analýze zjistil, že po dvaceti letech od opuštění totalitního systému dochází ve společnosti na území ČR k významnému střetu dvou hodnotových struktur: výrazně větší podíl populace sdílí hodnotové struktury, jež vedou k uzavřenosti společnosti – na rozdíl od menšího podílu populace směřujícího k otevřené společnosti. Prudký považuje tento spor za hluboký a dlouhodobý. Z pohledu Dahrendorfa tedy nelze tvrdit, že by obyvatelé byli občany, což mimo jiné potvrzuje i nízká angažovanost obyvatel ČR ve veřejném životě (Červenka, 2012).

S přeměnou totalitního státu na stát demokratický a obyvatel v občany přímo souvisí i vývoj nestátního

neziskového sektoru. Zajímavá srovnávací studie Centra pro výzkum neziskového sektoru (Pospíšil, 2009) zkoumající neziskové organizace (dále jen „NNO“) ve staré a nové demokracii²⁰ přinesla poznatky, které ilustrují důležitost směřování k otevřené společnosti občanů (viz tabulka č. 2).

Tabulka č. 2: Srovnání NNO staré a nové demokracie

Nová demokracie – Česká republika	Stará demokracie – Rakousko
Dominují NNO zaměřující se na sport a trávení volného času	Dominují NNO zaměřující se na sociální pomoc, péči a podporu
NNO jsou multifunkční – zaměřují se na doručování služeb, budují komunitu a zabývají se advokací	NNO jsou monofunkční – dominantně se zabývají doručováním služeb
Nejdůležitější funkcí je doručování služeb (56 % podílu odpracovaných hodin)	Nejdůležitější funkcí je doručování služeb (75 % podílu odpracovaných hodin)
Advokační funkce je realizována zejména formou osvěty a vzdělávání	Pokud je doplňující funkcí funkce advokační, tak je realizována formou intervencí do politického systému a současně i formou vzdělávání a osvěty
Funkce budování komunity je realizována prostřednictvím budování svazujícího sociálního kapitálu (spolupráce se stejně smýšlejícími subjekty); investují mnohem více do rozvoje své vlastní organizace, komunity podporovatelů a sympatizantů	Pokud je doplňující funkcí funkce budování komunity, tak je realizována prostřednictvím budování přemostujícího sociálního kapitálu; překonávají bariéry mezi různě smýšlejícími subjekty, boj proti sociálnímu vyloučení, posilují respekt a toleranci k jinakosti
NNO nejsou spojeny s politickými stranami a hnutími	NNO jsou propojeny s politickými stranami a hnutími
NNO mají v průměru 15 placených zaměstnanců (přepočteno na celé úvazky) – n = 271	NNO mají v průměru 34 placených zaměstnanců (přepočteno na celé úvazky) – n = 252

Zdroj: Pospíšil, 2009 (upraveno)

Prudkého (2009) zjištění spolu se zjištěními Červenky (2012) a Pospíšila (2009) odpovídají na otázku, čím se ČR jako nový demokratický stát významně liší od států starých demokracií: je to zejména stále nedokonanou přeměnou obyvatel v občany, mírou rozvinutosti nestátního neziskového sektoru, jeho pozicí ve vztahu ke státu a zaměřením NNO.

S předchozími zjištěními souvisí i důležitý fakt popisovaný Viškem (2012), tedy skutečnost, že financování NNO není v ČR stále vyřešeno a je značně problematické.

3.2 Mcdonaldizace sociální práce v ČR

Od transformace ČR a NNO přejdeme k zodpovězení otázek, zda se v sociální práci v ČR projevuje mcdonaldizace a zda dochází ke vzestupu managementu péče. Na rozdíl od VB nedošlo v ČR k institucionalizaci sociální práce jako profesionálního oboru (Musil, 2012); česká sociální práce nenaplnuje základní *atributy profese* (Greenwood, 1957) a není zde pevná *profesní identita* (Musil, Růžicková, 2009); důsledkem je, že se fenomén mcdonaldizace v české sociální práci rozvíjí přímo nekriticky (Mlčák, Kubicová, 2006; Holasová 2011, 2012).

Sociální práce je vykonávána zejména v systému sociálních služeb, který je výrazně standardizován *zákonem o sociálních službách* (zákon č. 108/2006 Sb.) a jeho prováděcími předpisy. Existují sice segmenty vyjímající se z působnosti zákona o sociálních službách, ale například od ledna 2012 platná novelizace *zákona o pomoci v hmotné nouzi* (zákon č. 111/2006 Sb.) standardizuje *činnosti sociální práce* zaměstnanců obcí i státu na pracovních pozicích sociálních pracovníků, kteří dosud nepodléhali standardizaci sociálních služeb. Podobné tendence najdeme ve snahách o zavedení zákona o dlouhodobé péči, který by důsledně standardizoval činnosti sociálních pracovníků ve zdravotnictví (Válková, Holmerová, 2011) i v novele zákona o sociálně-právní ochraně dětí přinášející standardizaci sociálně-právní ochrany (Macela, 2012).

Smyslem standardizace je rutinizace práce na určité úrovni kvality a produkování konkrétních a měřitelných údajů, které jsou předvídatelné a lehce počítatelné. Na základě produkovaných dat je pak činnost sociálních pracovníků hodnocena a případně dále podporována zdroji státu. Metodický pokyn ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV, 2010: 4) k tomuto uvádí: „Vykázaná data o poskytovaných sociálních službách budou využita pro koncepční činnost MPSV a krajských úřadů, proces plánování rozvoje sociálních služeb a pro možnost hodnocení efektivity sociálních služeb.“

Jak je patrné z první kapitoly, sociální práce výrazně překračuje systém sociálních služeb i systém pomoci v hmotné nouzi. Dalo by se říci, že sociální práce mimo tyto systémy se může realizovat podle rozhodnutí sociálních pracovníků, kteří nejsou svázáni současnými tendencemi politiků a jimi produkovaných zákonů ovlivňujících tyto systémy. Může tomu být jen částečně, jelikož i sociální pracovníci mimo tyto systémy potřebují získat zdroje pro výkon sociální práce. V současné době se převážná většina aktivit sociální práce mimo sociální služby a pomoc v hmotné nouzi realizuje za finanční podpory evropských fondů²¹. Podíváme-li se na jakoukoli monitorovací zprávu z realizace „sociálně-pracovního“

projektu financovaného z evropských fondů, zjistíme, že realizátoři projektu produkují neuvěřitelné množství kvantitativních údajů o své práci, kterými jednoduše dokládají efektivitu realizovaných činností. O tom, jaké kvalitativní účinky ten který projekt přinesl, se však můžeme jen dohadovat.

Výše jsem představil, jak se efektivnost, předvídatelnost a vypočitatelnost realizuje v sociální práci v ČR, princip kontroly se zde uskutečňuje ještě důsledněji. Ve standardizovaných službách roste moc manažerů (Mlčák a Kubicová, 2006; Holasová 2011, 2012), neboť to jsou právě manažeri nebo sociální pracovníci v rolích manažerů, kdo se zaměřují zejména na plnění a vykazování dat. Současně je třeba si uvědomit, že sociální služby, pomoc v hmotné nouzi i poskytování evropských dotací mají velmi propracovaný systém monitoringu a auditu. Také komunitní plánování, pokud na něj pohlédneme optikou managementu (Armstrong, 2008; Drucker, 2002), je důsledně propracovaný systém kontroly rozvoje služeb v regionech, který je přímo navázán na reálné nebo potenciální finanční zdroje té které obce a uvádí v soulad nabídku s poptávkou na lokálním kvazi-trhu sociálních a návazných služeb (Dustin, 2007). Základní pravidlo managementu totiž zní, že jen ten, kdo plánuje, kontroluje. Kontrola v sociální práci v ČR je tedy několikaúrovňová.

Všechny principy mcdonaldizace jsou v sociální práci v ČR realizovány podobně jako ve Velké Británii. Sociální práce je realizována zejména v sociálních službách, dominantním systémem řízení sociálních služeb se stal management péče, který je postupně a za pomoci legislativy implementován i do systémů péče, pomoci a podpory mimo sociální služby.

3.2 Důležité aspekty vývoje práce s cizinci v ČR

ČR prošla vývojem z „předlistopadové“ země emigrační k „polistopadové“ zemi tranzitní až k dnešní zemi imigrační (Čermáková, 2010). Podle údajů MV ČR²² pobývalo k 30. 9. 2012 na území ČR 438 870 cizinců, což je podíl 4,2% populace. Vyjma let 2000, 2009 a 2010 počet cizinců v ČR stále stoupal. Cizince v ČR nelze vnímat jako homogenní skupinu už jenom z toho důvodu, že jejich celkový počet tvoří státní příslušníci ze 181 zemí; 74% všech cizinců tvoří lidé z Ukrajiny (26%), Slovenska (19%), Vietnamu (13%), Ruska (8%), Polska (4%) a Německa (4%); zbývajících 26% z celkového počtu cizinců představují lidé ze 175 zemí. Podle Horákové (2011) tvoří většinu cizinců v ČR lidé, kteří se v minulosti přestěhovali za práci anebo za možnostmi v oblasti podnikání. Tito lidé pak v ČR vytvořili podmínky pro své rodinné příslušníky, přátele nebo známé, kteří se za nimi mohli přestěhovat (Uherek, 2010: 72). Vedle cizinců motivovaných ekonomickou situací či rodinnými důvody tvoří významnou skupinu i zahraniční studenti (Trbola, Rákoczyová, 2010). Čermáková (2010) tvrdí, že při srovnání s domácí populací je rozmístění cizinců v ČR nerovnoměrné;

od západu k východu a od severu k jihu počet cizinců klesá; dominantní je koncentrace cizinců v Praze a jiných velkých městech; cizinci ze západních vyspělých zemí se koncentrují zejména v Praze; Vietnamci jsou rozmístěni po celém území ČR, ve zvýšené míře pak v pohraničních oblastech a při důležitých dopravních tazích; Rusové žijící v Praze a Karlových Varech jsou vysoce koncentrováni; kromě Karlových Varů a Prahy–Libuše se v ČR nevytvořily významné oblasti osídlení cizinců.

Migrační politiku státu (tedy politiku imigrační a integrační) lze charakterizovat jako ne zcela systematickou, nestálou a v čase se měnící: liberální období přinášející proaktivní prvky nečekaně střídají období restriktivní, podle toho, jak je koordinátorem té které složky považováno za nutné (Kušniráková, Čížinský, 2011). Významným krokem chápaným jako úsilí o větší propojení problematiky migrace a integrace bylo opětovné spojení imigračních a integračních politik v ucelené koordinaci MV ČR (Čermáková, 2010). V rámci integrační politiky přinášejí koncepční dokumenty státu a samosprávy v rámci svých analýz (Koncepce, 2011; JMK, 2011) poznatky o problémech cizinců. Jsou jimi neznalost českého jazyka, nízká orientace v nové společnosti, ekonomická závislost a nefunkční vztahy s majoritní společností.

V devadesátých letech minulého století vznikly důležité NNO, které reagovaly na nárůst počtu cizinců v ČR (hlavně uprchlíků ze zemí zmítaných válečnými konflikty). S postupným snižováním počtu uprchlíků začaly tyto organizace poskytovat své služby stále se zvyšujícímu počtu zejména ekonomicky motivovaných cizinců. Po roce 2000, kdy byla státem explicitně definována politika integrace cizinců, nastal čas vzniku nových NNO pracujících s cizinci. Cílem služeb NNO bylo (a stále je) na straně cizinců zvyšovat znalost českého jazyka, orientovat je ve společnosti, podporovat cizince směrem k ekonomické nezávislosti a pomáhat jim navazovat vztahy s lidmi z majoritní společnosti; NNO dále působily (působí) také na majoritní společnost, kdy realizovaly (realizují) různé osvětové a vzdělávací akce. S ohledem na sídelní rozmístění cizinců není náhodou, že jde především o organizace vzniklé v Praze, popř. Brně.

Zajímavá studie NNO působících v oblasti integrace cizinců (Trbola, 2011) přinesla poznatky o funkcích a limitech NNO v oblasti integrace cizinců: NNO jsou dominantním doručovatelem služeb; jsou schopné definovat nové potřeby cizinců a pružně na ně reagovat; účast NNO na rozhodovacích procesech státu je zejména formou poradního hlasu; NNO definují problémy ve spolupráci s regionální správou a vládou; NNO těžko získávají zdroje na svoji činnost, často jsou personálně poddimenzovány, NNO čelí vysoké fluktuaci kvalifikovaných pracovníků; NNO si konkurují v boji o zdroje, preferují své služby, čímž v neziskovém sektoru dochází k dublování služeb; NNO poskytují sociální práci

cizincům zejména prostřednictvím registrovaných sociálních služeb; mezi regiony je značná nerovnost v dostupnosti služeb.

Z pohledu migrační, resp. integrační politiky byl důležitý rok 2009, a to tím, že mezi státem definovanou politiku a s touto politikou související doručované služby NNO se vložil nový subjekt – regionální integrační centra. Cílem center je zajistit v provázanosti s kraji poradenství pro cizince, kurzy a další preventivní činnost, permanentní monitoring situace a podporu rozvoje občanské společnosti; dále vytvořit regionální poradní platformu pro integraci.²³ V současné době²⁴ jsou integrační centra provozována v 10 krajích a hlavním městě: osm center provozuje Správa uprchlických zařízení MV, koordinaci jednoho centra zajišťuje Jihomoravský kraj s pěti partnery, jedno centrum provozuje nezisková organizace Poradna pro integraci a jedno centrum provozuje hlavním městem Praha zřízená obecně prospěšná společnost Integrační centrum Praha. Podle ministerstva vnitra²⁵ plní centra funkci informačního střediska pro cizince a nástroje pro nastavení a realizaci integrační politiky v krajích. Ve své podstatě integrační centra vyjednávají se samosprávami o dalším regionálním rozvoji integrace cizinců, nastavují regionální politiku a prostřednictvím nákupu služeb od v práci s cizinci zkušených NNO poskytují služby cizincům.

3.4 Shrnutí kapitoly

Z popisu současného společenského kontextu v ČR plyne důležitost reflexe stavu vývoje transformace posttotalitní společnosti v demokratickou společnost, s čímž souvisí i stav rozvoje nevládního neziskového sektoru. Z výzkumů plyne nezastupitelná role NNO při doručování služeb cizincům. Obecný výraz „služby“ můžeme nahradit výrazem „sociální práce“, neboť NNO svými aktivitami zvyšují kompetence cizinců potřebné ke zvládnutí problémů ve vztazích se subjekty životního prostoru cizinců a současně s těmito subjekty vyjednávají o přiměřenosti jejich požadavků na cizince.²⁶ Sociální práci s cizinci významně ovlivňuje migrační a zejména pak integrační politika státu spolu s politikou sociální. Integrační politika státu se zaměřuje zejména na zvyšování kompetencí cizinců, což je primární i pro politiku sociální, v tomto případě prezentovanou systémem sociálních služeb. Sociální práce s cizinci je v rámci systému sociálních služeb řízena managementem péče a je významným způsobem mcdonaldizována. NNO čelí mnoha vnějším i vnitřním bariérám, které působí na jimi poskytovanou sociální práci cizincům.

4. Diskuse: Vliv kontextů sociální práce na práci s cizinci

Cílem této přehledové statě bylo přiblížit současné společenské souvislosti sociální práce a zodpovědět

otázku, zda a případně jak mohou současné společenské kontexty sociální práce ovlivňovat práci s cizinci. Celý text vychází z předpokladu, že sociální práce s cizinci se od sociální práce s jinými cílovými skupinami liší zejména překonávanými bariérami a přístupy sociálních pracovníků. Při vymezování kontextů jsem představil ekonomické, politické a kulturní souvislosti globalizace, jež vedou k transformaci, resp. liberalizaci národních systémů sociálního státu projevující se zejména jeho mcdonaldizací a vše prostupující hegemonií Západu. Po definování nadnárodního kontextu jsem přešel ke společenským kontextům ČR a popsal úroveň transformace posttotalitní v demokratickou společnost; představil jsem problémy neziskového sektoru; zjistil jsem, že dominantním poskytovatelem sociální práce cizincům jsou NNO, jejichž činnosti jsou ovlivněny zejména integrační a sociální politikou ČR, resp. systémem sociálních služeb. Integrační politika směřuje ke zvyšování kompetencí cizinců, podobně jako systém sociálních služeb, který je navíc významně mcdonaldizován prostřednictvím managementu péče. Z uvedeného řetězení pojmů plyne odpověď ANO, současné společenské souvislosti sociální práce ovlivňují práci s cizinci a následující text nabízí k diskusi pohled na to, JAK.

Současné společenské souvislosti sociální práce ovlivňují práci s cizinci zejména v nastavování podmínek pro výkon sociální práce – tedy na makroúrovni, a to zejména v oblasti specifických bariér. Pokud jde o specifické přístupy sociálních pracovníků, dostupná literatura a zprávy z výzkumů nabízejí pouze hypotézy.

4.1 Kvazi-trh servisních služeb

Národní stát nemá dostatek autority a kapacit, aby mohl řídit společnost, a tak stále častěji do své politiky zapojuje mezinárodní i regionální subjekty a NNO, přičemž si ale ponechává podstatné zřizovací a kontrolní činnosti. Prostřednictvím soutěžení o zdroje proměňuje NNO poskytující sociální práci cizincům na *obchodníky servisních služeb* efektivně uspokojující potřeby klientů na lokálních kvazi-trzích. V rámci soutěže na kvazi-trhu je kladen důraz na efektivnost, vypočitatelnost, předvídatelnost a kontrolu státem (nebo Evropskou unií, regionální vládou apod.) nakupovaných služeb.

Paradoxem kvazi-trhu, kdy NNO jako dominantní doručovatel sociální práce cizincům soutěží o zdroje státu, je, že NNO nedisponují ekonomicky kvalifikovaným personálem. NNO pracující s cizinci jsou multifunkční – zaměřují se na doručování služeb, budování komunity a advokační činnosti (Pospíšil, 2009; Trbola, 2011), přičemž se potýkají s neadekvátní personální politikou, málo vyvinutými organizačními strukturami a nedostatkem osobností pro vyjednávání s partnery (Trbola, 2011). Multifunkčnost organizace v současném stavu rozvinutosti občanského sektoru (Prudký, 2009) předpokládá

kvalitní strategický, personální a krizový management. NNO disponují manažery, kteří jsou svou kvalifikací sociálními pracovníky, sociálními pedagogy, sociálními antropology, právníky apod. – tito lidé jsou často odborníky v práci s cizinci (Trbola, 2011), ale kvalifikovanými manažery s ekonomickým vzděláním nejsou, což je významnou překážkou v boji o omezené finanční zdroje na trhu.

Institucionálně zaváděná mcdonaldizace sociální práce vytváří velmi dobré předpoklady pro rozvoj manažerismu v sociální práci (Howe, 1986, 1992; McDonald, 2006; Dustin, 2007; Payne, 2008; Dominelli, 2008; Mlčák a Kubicová, 2006; Holasová 2011, 2012). Aby se mohl v sociální práci manažerismus realizovat, musí v sociální práci kvalifikovaní manažeri působit a uplatňovat své ekonomické pojetí profese. Skutečnost, že v NNO zabývajících se cizinci působí převážně manažeri neekonomického vzdělání, způsobuje, že zavádění manažerismu na úrovni NNO v současné době nehrozí. Určité prvky manažerismu jsou do práce s cizinci implementovány institucionálně zaváděnou mcdonaldizací v rámci integrační a sociální politiky. V řízení sociální práce manažerům NNO chybějí spíše pozitivní manažerské dovednosti a zkušenosti (Trbola, 2011), což jim brání v dalším rozvoji organizací a soutěži o dostupné zdroje na trhu.

4.2 Bariéry a přístupy

Důraz na efektivitu vynaložených prostředků a nejasnost identity sociální práce způsobuje, že potřeby klientů a úkoly sociální práce jsou manažery-obchodníky definovány tím nejjednodušším a nejrychlejším způsobem, tedy *perspektivou nedostatečnosti cizinců*. Sociální práce s cizinci pak má zejména edukační nebo psychologizující charakter – sociální pracovníci kultivují schopnosti cizinců a vzdělávají je v jazyku a orientují ve společnosti. V souladu s Koncepcí (2011) se dynamicky rozvíjí nabídka vzdělávacích kurzů i poradenských aktivit regionálních integračních center²⁷ a spolupracujících NNO pro určité cílové skupiny cizinců. Rákoczyová a Trbola (2010) upozorňují, že rozvoj těchto aktivit je navázán na vládní dotační politiku, která výrazně podmiňuje jejich rozsah a zacílení.

Jasně definování nedostatečnosti cizinců způsobuje, že se sociální práce zaměřuje zejména na zvyšování jazykových kompetencí cizinců a rozvíjení jejich sociokulturní osobitosti, přičemž ale nevyvíjí srovnatelné aktivity s kontaktními pracovníky formálních subjektů životního prostoru cizinců. Pohlédneme například na jazykovou bariéru. Podle Úřadu vlády ČR mělo v roce 2005 požadovanou jazykovou kvalifikaci 22% úředníků veřejné správy, přitom již v roce 2003 výzkum vzdělávacích potřeb úředníků veřejné správy zjistil, že jazykové znalosti k výkonu svého zaměstnání potřebuje 50,1% úředníků samosprávy (UPOL, 2012). Uvědomíme-li si, že podle ČSÚ (2012) bylo v roce 2003 na území ČR 240 tisíc

cizinců s trvalým a dlouhodobým pobytem, v roce 2005 278 tisíc a v roce 2010 již 426 tisíc, je pravděpodobné, že se nároky na jazykovou kvalifikaci úředníků veřejné správy ještě zvýšily.

Hypotézou vlivu perspektivy nedostatečnosti cizinců na přístupy sociálních pracovníků je, že sociální pracovníci nastupují cestu medikalizace, volí zjednodušené cíle a mohou v přístupu k cizincům inklinovat k *despotické manipulaci* nebo *expertize* (Musil, 2004; Musil, Navrátil 2002). Nedostatečnost cizince je pak označena jako *nemoc jedince* a předpokládá se, že cizinec tento status přijme spolu s podmínkami života a nástrojů jeho nápravy (Musil, 2004). Při uplatňování těchto přístupů berou sociální pracovníci v úvahu primárně zájmy organizace nebo projektu a o cizincích rozhodují s ohledem na jejich preference až v druhé řadě; *expertiza* (kdy se snaží pozorováním porozumět logice počínání cizinců a na základě takto získaných poznatků pak rozhodují o tom, jak co neúčinněji působit na jednání cizinců s cílem dosáhnout řešení jejich problémů) se v tomto pojetí přeměňuje v umně skrytou despotickou manipulaci. Navazování funkčních vztahů s majoritní společností a boj s etnocentrismem je realizován především prostřednictvím vzdělávacích a osvětových aktivit (Trbola, 2011). Současný stav vývoje společnosti na území ČR, kdy většina populace stále vyznává hodnotové struktury vedoucí k uzavřenosti společnosti (Prudký, 2009; Červenka, 2012), nemožňuje širší zapojení a změnu postojů veřejnosti. Aktivita NNO tedy nevedou k masivnímu působení na veřejnost, ale spíše mají charakter budování komunity příznivců nebo podobně smýšlejících skupin a jednotlivců (Pospíšil, 2009). V rámci sociální práce s cizinci je tedy důležité, aby NNO stále častěji oslovovaly i subjekty mimo okruh svých příznivců a podobně smýšlejících skupin či jednotlivců, čímž výrazně naroste jejich přemostující sociální kapitál jako potenciál podpory a pomoci při realizaci sociální práce s cizinci.

4.3 Finance a práce s cizinci

Problémy s financováním neziskového sektoru (Pospíšil, 2009; Trbola, 2011; Víšek, 2012) způsobují, že NNO zaměřují své činnosti na oblasti, ve kterých je možno získat finanční zdroje. Rákoczyová a Trbola (2010, 2011a, 2011b) svými zjištěními potvrzují, že rozvoj aktivit NNO je přímo navázán na vládní dotační politiku. V rámci integrace cizinců se dominantním finančním zdrojem stal Evropský fond pro integraci příslušníků třetích zemí (dále jen „EIF“), jenž administruje ministerstvo vnitra. V oblasti sociální politiky, resp. sociálních služeb jsou významnými zdroji prostředky krajských samospráv, ministerstva práce a sociálních věcí a Evropský sociální fond. Podle Trbolova (2011) zjištění ovlivňuje způsob financování nesoulad zaměření projektů NNO s jejich posláním a cíli. NNO se od naplňování svého poslání odchyľují a své činnosti směřují 1. pouze

k určitým cílovým skupinám – čerpání prostředků z EIF je vázáno na služby pro státní příslušníky třetích zemí; NNO definují problémy s poskytováním služeb sociální práce například lidem z Bulharska a Rumunska, kteří nejsou cílovými skupinami programu (Avramioti, 2012); nebo se zaměřují 2. na určité projekty – projektové zaměření NNO se vyvíjí přímo v souvislosti se zaměřením výzev různých grantových schémat; příkladem jsou v současnosti realizované projekty NNO, které se v rámci sociální práce dominantně zaměřují na integraci cizinců na trh práce²⁸.

Závěr

Politika integrace cizinců je významněji zaváděna právě v době transformace sociálního státu v ČR. V souvislosti s liberalizací českého sociálního státu dochází ve stále větší míře k mcdonaldizaci sociální práce. Institucionálně se vytvářejí podmínky pro rozvoj manažerismu, a to jako něco hodnotově neutrálního (Mlčák, Kubicová, 2006). Výše jsem k diskusi nabídl teze, které neutralitu mcdonaldizace vyvracejí a upozorňují na rizika manažerismu. Je ovšem pravda, že jde o diskusi, která se neopírá o žádný konkrétní relevantní výzkum přímo se zabývající manažerismem a mcdonaldizací – proto věřím, že tato stať přispěje k rozvoji zájmu o výzkum těchto fenoménů v české sociální práci.

Podle Dahrendorfa (in Prudký, 2009) má společnost na území ČR před sebou ještě necelých čtyřicet let, než bude vyspělou demokratickou společností s „vykrytalizovanými“ demokratickými společenskými institucemi. Lze předpokládat, že NNO budou i nadále tím nejdůležitějším článkem v doručování sociální práce cizincům. V současné době se ČR nachází v období, kdy institucionálně zavádí podmínky, které jsou vstřícné pro rozvoj negativních jevů v sociální práci. Země starých demokracií tyto jevy bedlivě studují a analyzují. Je důležité, aby sociální pracovníci – odborníci v ČR vnímali globální a mezinárodní souvislosti sociální práce, stav rozvoje společnosti na území ČR a konečně i proces rozvoje sociální práce jako profesionálního oboru v ČR tak, aby do nich byli schopni komponovat problematiku práce s určitými cílovými skupinami. Jedině tak mohou skutečně porozumět smyslu zaváděných opatření, která většinou bez větší reflexe stavu věci implementujeme v rámci hegemonie Západu do české integrační nebo sociální politiky a posléze i do sociální práce a jejího praktického výkonu.

Seznam literatury:

- ADAMS, R. **The Short Guide to Social Work**. Bristol: The Policy Press, 2010.
 ALLPORT, G. W. **O povaze předsudků**. Praha: Prostor, 2004.
 ARMSTRONG, M. **Management a Leadership**. Praha: Grada Publishing, 2008.

- AVRAMIOTI, I. **Specifika práce s vykořisťovanými cizinci.** [Přednáška organizace La Strada na konferenci Terénní sociální práce s cizinci.] Olomouc: CPIC Olomouc, 2012.
- BALÁŽ, R. **Využití teorie sítí při sociální práci s cizinci.** *Sociální práce / Sociálna práca.* Brno: ASVSP, 2012, roč. 12, č. 1, s. 92–101.
- BARTLETT, H. **The Common Base of Social Work Practice.** New York: NASW, 1970.
- BAUMAN, Z. **Globalizace. Důsledky pro člověka.** Praha: Mladá fronta, 2000.
- BAUMAN, Z. **Tekutá modernita.** Praha: Mladá fronta, 2002.
- BECK, U. **Vynalézání politiky. K teorii reflexivní modernizace.** Praha: Slon, 2006.
- BECK, U. **Co je to globalizace? Omyly a odpovědi.** Brno: CDK, 2007.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. **Sociální konstrukce reality.** Brno: CDK, 1999.
- CAPIRPALOGLU, I., ŠKUTOVÁ, D. **Intervence Centra podpory inkluzivního vzdělávání z hlediska podpory vzdělávání žáků-cizinců v Olomouckém a Zlínském kraji.** In BALÁŽ, R. (ed.). **Integrace cizinců ve Zlínském kraji a její lokální specifika. Sborník z konference.** Praha: Správa uprchlických zařízení MV, 2010, s. 24–28.
- ČERMÁKOVÁ, D. **Cizinci v Česku.** In SÝKORA, L. (ed.). **Residenční segregace.** Praha: PřF UK v Praze, MMR ČR, 2010, s. 84–87.
- ČERVENKA, J. **Angažovanost Čechů ve veřejném životě – únor 2012.** Praha: Sociologický ústav AV ČR – CVVM, 2012.
- ČSÚ. **Vývoj počtu cizinců 1993–2010.** Praha: ČSÚ, 2012. [on-line]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/kapitola/ciz_pocet_cizincu [20. 9. 2012]
- DISMAN, M. **Jak se vyrábí sociologická znalost.** Praha: Karolinum, 2009.
- DOMINELLI, L. **Revitalising Communities in a Globalising World.** Abington, Oxon, GBR: Ashgate Publishing Group, 2008.
- DOMINELLI, L. **Introducing Social Work.** Cambridge: Polity Press, 2009.
- DRUCKER, F. P. **To nejdůležitější z Druckerů v jednom svazku.** Praha: Management Press, 2002.
- DUSTIN, D. **The McDonaldization of Social Work.** Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2007.
- FEISTINGEROVÁ, V. **Mongolové v ČR.** In HIRT, T. (ed.). **Vietnamci, Mongolové a Ukrajinci v ČR: Pracovní migrace, životní podmínky, kulturní specifika (informační příručka Policie ČR).** Praha: Ministerstvo vnitra ČR, 2009, s. 33–58.
- GABAL, I. **Analýza přístupu imigrantů a imigrantek na trh práce a ke vzdělání v ČR.** Praha: Ivan Gabal Analysis & Consulting, 2007.
- GREENWOOD, E. **Attributes of the Profession.** *Social Work.* Washington: NASW Press, 1957, vol. 2, no. 3, p. 665–674.
- HOLASOVÁ, V. **Manažerismus v sociální práci: prosazování a důsledky.** [Disertační práce.] Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2011.
- HOLASOVÁ, V. **Sociální práce jako nová tržní příležitost?** *Sociální práce / Sociálna práca.* Brno: ASVSP, 2012, roč. 12, č. 2, s. 126–137.
- HOLÝ, L. **Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti.** Praha: SLON, 2010.
- HORÁKOVÁ, M. **Mezinárodní pracovní migrace v České republice v době pokračující hospodářské recese v roce 2010.** Praha: VÚPSV, 2011.
- HOWE, D. **Social Workers and Their Practice in Welfare Bureaucracies.** Vermont: Gower, 1986.
- HOWE, D. **Child Abuse and the Bureaucratization of Social Work.** *The Sociological Review,* Keele: Keele University, 1992, vol. 40, no. 3, pp. 491–508.
- JMK. **Program cílené a dlouhodobé podpory integrace cizinců třetích zemí na území Jihomoravského kraje 2011–2015.** Brno: JMK, 2011.
- KELLER, J. **Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti.** Praha: SLON, 2010.
- KONCEPCE. **Koncepce integrace cizinců. Společné soužití.** Praha: Ministerstvo vnitra ČR, 2011.
- KREBS, M. **Stop pracovnímu vykořisťování – pohled zblízka. Analýza procesu agenturního zaměstnávání Vietnamců a Vietnamek v ČR.** Praha: La Strada ČR, 2009.
- KUŠNIRÁKOVÁ, T., ČIŽINSKÝ, P. **Dvacet let české migrační politiky: Liberální, restriktivní, anebo ještě jiná?** *Geografie.* Praha: Česká geografická společnost, 2011, roč. 116, č. 4, s. 497–517.
- LEVY, J. D. **Politický řád.** Praha: SLON, 1993.
- MACELA, M. **Novela zákona o sociálně-právní ochraně dětí.** [Prezentace na konferenci.] In **Současnost a perspektiva sociální péče ve společnosti 21. století.** Litomyšl: Město Litomyšl, 2012.
- MANKIW, G. N. **Zásady ekonomie.** Praha: Grada Publishing, 2000.
- MARTÍNKOVÁ, Š., PECHOVÁ, E. **Vietnamci v ČR.** In HIRT, T. (ed.). **Vietnamci, Mongolové a Ukrajinci v ČR: Pracovní migrace, životní podmínky, kulturní specifika (informační příručka Policie ČR).** Praha: Ministerstvo vnitra ČR, 2009, s. 9–32.
- MCDONALD, C. **Challenging Social Work. The institutional context of practice.** New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- MLČÁK, Z., KUBICOVÁ, A. **K pojetí klienta v sociální práci: manažerismus, nebo humanistický přístup?** In SMUTEK, M., KAPPL, M. (eds.). **Proměny klienta služeb sociální práce.** Hradec Králové: Gaudeamus, 2006.
- MPSV. **Metodický pokyn č. 6/2010.** Praha: MPSV, 2010.

- MUSIL, L. „Ráda bych Vám pomohla, ale...“ **Dilemata práce s klienty v organizacích**. Brno: Marek Zeman, 2004.
- MUSIL, L. **Pozdněmoderní institucionalizace oboru a výzvy pro vzdělávání v sociální práci**. [Přednáška.] Brno: FSS MU, 2012. [on-line]. Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/index.php?sekce=8&podsekce=41&ukol=detail&6&id=6> [20. 7. 2012]
- MUSIL, L., NAVRÁTIL, P. **Přístupy k práci s menšinami**. In SÍROVÁTKA, T. (ed.). **Menšiny a marginalizované skupiny v České republice**. Brno: FSS MU a Georgetown, 2002, s. 263–289.
- MUSIL, L., RŮŽIČKOVÁ, D. **Hledají sociální pracovníci kolektivní identitu? Sociální práce / Sociální práce**. Brno: ASVSP, 2009, roč. 9, č. 3, s. 79–92.
- NAVRÁTIL, P., MUSIL, L. **Sociální práce s příslušníky menšinových skupin**. *Sociální studia*. Brno: FSS MU, 2000, č. 5, s. 105–141.
- NAVRÁTIL, P. **Teorie a metody sociální práce**. Brno: Marek Zeman, 2001.
- PAVELKA, J., POSPÍŠIL, I. **Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů**. Brno: Georgetown, 1993.
- PAYNE, M. **What is Professional Social Work?** Bristol: Policy Press/BASW, 2006.
- PAYNE, M. **Globalization and International Social Work: Postmodern Change and Challenge**. Abington, Oxon, GBR: Ashgate Publishing Group, 2008.
- PAYNE, M. **Social work's changing identities and social roles**. [Přednáška.] Brno: FSS MU, 2012. [on-line]. Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/index.php?sekce=8&podsekce=41&ukol=detail&11&id=11> [7. 5. 2012]
- POSPÍŠIL, M., et al. **Neziskové organizace a jejich funkce v demokratické společnosti**. Brno: ESF MU – CVNS, 2009.
- POTŮČEK, M. **Nejen trh: role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti**. Praha: SLON, 1997.
- POTŮČEK, M., et al. **Veřejná politika**. Praha: SLON, 2005.
- POTŮČEK, M., MAŠKOVÁ, M., et al. **Česká republika – trendy, ohrožení a příležitosti**. Praha: Karolinum, 2009.
- PRUDKÝ, L. **Hodnotové struktury**. In POTŮČEK, M., MAŠKOVÁ, M., et al. **Česká republika – trendy, ohrožení a příležitosti**. Praha: Karolinum, 2009, s. 192–219.
- RABUŠIC, L., BURJANEK, A. **Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?** Praha: VÚPSV, 2003.
- RÁKOCZYOVÁ, M., TRBOLA, R. **Horizontální a vertikální aspekty koordinace sociální integrace přistěhovalců**. In BALÁŽ, R. (ed.). **Integrace cizinců ve Zlínském kraji a její lokální specifika**. Sborník z konference. Praha: Správa uprchlických zařízení MV, 2010, s. 29–42.
- REICH, B. R. **Slušná společnost**. Praha: Nadace Dagmar a Václava Havlových Vize 97, 2003.
- RITZER, G. **McDonaldizace společnosti. Výzkum mění se povahy soudobého společenského života**. Praha: Academia, 1996.
- RITZER, G. **The McDonaldisation of Society – Revised New Century Edition**. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2004.
- ROBERTSON, R. **Globalisation**. London: Sage, 1992.
- SHEAFOR, W. B., HOREJSI, CH. R., HOREJSI, G. A. **Techniques and Guidelines for Social Work Practice**. Boston: Allyn and Bacon, 2000.
- SIM. **Vzdělávací systémy v zemích původu dětí-cizinců**. Praha: Střediska integrace menšin, 2008.
- SIMMEL, G. **Peníze v moderní kultuře a jiné eseje**. Praha: Slon, 1997.
- SWENSON, C. **Social Networks, Mutual Aid, and the Life Model of Practice**. In GERMAIN, C. B. (ed.). **Social Work Practice: People and Environment. An Ecological Perspective**. New York: Columbia University Press, 1979, p. 213–238.
- ŠIKULA, M. **Změny v úloze státu a současná globální krize**. In NEWTON COLLEGE. **Evropský institucionální rámec a základy globální regulace**. Brno: Vzdělávací středisko na podporu demokracie, 2011, s. 40–59.
- TOPINKA, D., JANOUŠKOVÁ, K., KLIMENT, P. **Strategie zvládání životních situací cizinců z Ukrajiny a Mongolska**. Praha: SUZ MV, 2010.
- TRBOLA, R. **Funkce a postavení organizací neziskového sektoru v procesu sociální integrace přistěhovalců**. In TRBOLA, R., RÁKOCZYOVÁ, M. **Institucionální podmínky sociální integrace cizinců v ČR. Role zaměstnání a vybraných institucí v procesu integrace**. Brno: Barister&Principal, 2011, s. 73–134.
- TRBOLA, R., RÁKOCZYOVÁ, M. **Vybrané aspekty života cizinců v České republice**. Praha: VÚPSV, 2010.
- TRBOLA, R., RÁKOCZYOVÁ, M. **Institucionální podmínky sociální integrace cizinců v ČR. Integrační politika**. Brno: Barister&Principal, 2011a.
- TRBOLA, R., RÁKOCZYOVÁ, M. **Institucionální podmínky sociální integrace cizinců v ČR. Role zaměstnání a vybraných institucí v procesu integrace**. Brno: Barister&Principal, 2011b.
- UHHEREK, Z. **Řízené migrace 90. let a problematika efektů dlouhodobé integrace a výzkumů takzvané druhé generace**. In TRBOLA, R., RÁKOCZYOVÁ, M. **Vybrané aspekty života cizinců v České republice**. Praha: VÚPSV, 2010, s. 65–76.
- UPOL. **Projekt Angličtina pro veřejnou správu – kurzy pro úředníky**. [Prezentace projektu.]

Olomouc: UPOL, 2012. [on-line]. Dostupné z: <http://www.pf.upol.cz/menu/struktura-pf/centra/centrum-dalsiho-vzdelavani/projekty-czv/anglictina-pro-verejnou-spravu/> [20. 9. 2012]

VÁLKOVÁ, M., HOLMEROVÁ, I. **Zákon o dlouhodobé péči přinese systémovou změnu poskytování sociálních a zdravotnických služeb.** *Sociální práce / Sociální práce*. Brno: ASVSP. 2011, roč. 11, č. 3, s. 38–39.

VÍŠEK, P. **Cílem současné sociální reformy je omezit výdaje v oblasti sociální politiky.** [Rozhovor R. Baláže s P. Víškem.] *Sociální práce / Sociální práce*. Brno: ASVSP, 2012, roč. 12, č. 3, s. 19–24.

VOLEK, J. **Úvod do komunikačních studií.** Brno: FSS, 2002.

WALKER, C., WALKER, A. **Social policy and social work.** In ADAMS, R., DOMINELLI, L., PAYNE, M. **Social Work. Themes, issues, and critical debates.** New York: Palgrave, 1998, s. 44–55.

WASHINGTON, J., PAYLOR, I. **Europe, social exclusion, and the identity of social work.** *European Journal of Social Work*, 1998, vol. 1, n. 3, p. 327–338.

WEBER, M. **Metodologie, sociologie a politika.** Oikoymenh: Praha, 1998.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin, ve znění pozdějších předpisů.

www.asvsp.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.centrumcizincu.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.cizincijmk.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.integracnicentra.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.icpraha.com [on-line] [20. 9. 2012]

www.mvcr.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.mpsv.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.strukturalni-fondy.cz [on-line] [20. 9. 2012]

www.mvcr.cz/clanek/cizinci-s-povolenym-pobytem.aspx [on-line] [20. 9. 2012]

www.mvcr.cz/clanek/integrace.aspx [on-line] [20. 9. 2012]

Poznámky

1 180944@mail.muni.cz

2 V celém textu používám termín „cizinec“, a to i přesto, že v soudobé literatuře se pro označení cizích státních příslušníků užívají termíny „migranti“ nebo „migrující“. Jak píše Simmel (1997: 26): cizinec je ten, „kdo dnes přijde a zítra zůstane“, což termíny „migranti“ a „migrující“ dostatečně nevystihují. Cizincem v tomto textu je státní příslušník země z jiných kulturních oblastí, než je euroamerická kulturní oblast, což je „poměrně mladá (...) kulturní

oblast založená na anticko-křesťanské tradici“ (Pavelka, Pospíšil, 1993: 98). Jde tedy o cizince ze vzdálených kulturních oblastí: např. Vietnamci, Mongolové, atd. S termínem „cizinec“ ovšem můžeme pracovat jako s metaforou, jak jej použil například Alfred Schutz (in Disman, 2009: 326).

3 Více viz www.mvcr.cz, www.mpsv.cz, www.integracnicentra.cz, www.cizincijmk.cz, www.centrumcizincu.cz.

4 Dále jen „sociální pracovníci“ – v celém textu užívám maskulina (cizinec–cizinci, sociální pracovník–sociální pracovníci atd.) jako prostředků pro vyjádření „člověka“ v určitém postavení a roli (cizinec, sociální pracovník, čtenář, atd.). Hlavním důvodem užití maskulin je dosažení lepší čitelnosti textu.

5 Payne (2006) tuto nejednoznačnost uchopil a popsal v rámci tří pojetí sociální práce: terapeutického, transformačního a stabilizujícího řád; v českém prostředí Navrátil (2001) vymezil paradigmaty sociální práce: terapeutické, reformní a poradenské.

6 Jde o dosažení cíle sociální práce – sociálního fungování, což je nastolení rovnováhy mezi lidmi a jejich sociálním prostředím. Sociální prostředí na člověka klade určité nároky. Lidé nároky sociálního prostředí vnímají jako tlaky, které zvládají s menším či větším úsilím. Když lidé tlaky sociálního prostředí (z důvodu omezených kapacit zvládání nebo z důvodu nepřiměřených nároků prostředí) nezvládají, vznikají problémy v sociálním fungování, a tedy i problémové životní situace (Bartlett, 1970).

7 Swenson (1979) vymezuje formální a neformální subjekty životního prostoru lidí – např. v oblasti práce a zaměstnání jsou formálními subjekty podniky, firmy, odbory a profesní asociace; neformálními subjekty v oblasti práce a zaměstnání pak jsou pracovní kolektivy a kolegové. Swenson životní prostor lidí člení do dvanácti oblastí, které v české literatuře představuje Baláz (2012).

8 Euroamerická kulturní oblast je „poměrně mladá (...) kulturní oblast založená na anticko-křesťanské tradici“ (Pavelka, Pospíšil, 1993: 98).

9 Více viz proces socializace a institucionalizace (Berger, Luckmann, 1999).

10 Nejde o status národnostní menšiny, jelikož národnostní menšina je skupina lidí explicitně definovaná zákonem jako „společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevuji vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování

- a rozvoj vlastní svěbytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo“ (§ 2, zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů).
- 11 Mimo jiné vznikla například integrační centra provozovaná Správou uprchlických zařízení MV (www.integracnicentra.cz), Jihomoravským krajem (www.cizincijmk.cz), sdružením Poradna pro integraci (www.centrumcizincu.cz) a Prahou (www.icpraha.com), která podporují regionální rozvoj sociální práce, jazykového vzdělávání, právního poradenství, tlumočení apod.
 - 12 Jde o vztahový trojúhelník, který tvoří 1. sociální pracovníci, 2. cizinci a 3. subjekty životního prostoru cizinců.
 - 13 Toto tvrzení dokladují výzkumná šetření i koncepční materiály státu a samosprávy. Viz Trbola, Rákoczyová (2010), Topinka, Janoušková, Kliment (2010), Koncepce (2011), JMK (2011).
 - 14 Typologii je nutno chápat ve smyslu Weberových ideálních typů, kdy lidé v určitých situacích mohou inklinovat k tomu nebo onomu ideálnímu typu. Jde o abstraktní konstrukce podle metodologie M. Webera (1998) odrážející hlavní rysy zkoumané reality – ideální typy nejsou realitou samou a slouží pouze k poznávání reality, která se k nim v různých situacích přibližuje nebo se od nich vzdaluje.
 - 15 OECD je zkratkou *Organisation for Economic Co-operation and Development* (česky Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj; G7, G8 a G10 jsou zkratkami *Group of Seven*, *Group of Eight* a *Group of Ten* (česky skupina sedmi, osmi a deseti tzv. nejvyspělejších států světa).
 - 16 V krátkodobém časovém horizontu to přinese zvýšení strukturální nezaměstnanosti; v dlouhodobém horizontu se pak předpokládá, že lidé postižení strukturální nezaměstnaností se přeškolí a budou zaměstnáni v jiném oboru.
 - 17 Za nástroj vnucování logiky finančních trhů jednotlivým státům můžeme považovat hodnocení ratingovými agenturami a možné důsledky, které přinese pro ekonomiku státu snížení jeho ratingu.
 - 18 V angličtině je termín „myslivec“ shodný s termínem „správce“ – „gamekeeper“.
 - 19 Jde o listopad roku 1989, kdy došlo k tzv. sametové revoluci.
 - 20 Autoři srovnávací studie zvolili za příklad státu „staré demokracie“ Rakousko a Česká republika je příkladem státu „nové demokracie“ (viz Pospíšil, 2009). Stát staré demokracie je „stát se stabilní demokratickou společností, která je výsledkem půlstoletí nepřerušeno demokratického vývoje“. Stát nové demokracie je státem, jehož společnost se „nachází v počáteční fázi přechodu od půlstoletí totality k demokracii“ (Pospíšil, 2009: 2).
 - 21 Viz www.strukturalni-fondy.cz.
 - 22 Viz www.mvcr.cz/clanek/cizinci-s-povolenym-pobytem.aspx.
 - 23 Viz www.mvcr.cz/clanek/integrace.aspx.
 - 24 Říjen 2012.
 - 25 Viz www.mvcr.cz/clanek/integrace.aspx.
 - 26 Zde je třeba reflektovat charakter aktivit jiných profesí – například právní pomoc při podávání rozkladů vůči ČR nemůžeme považovat za sociální práci. Podobně výuka českého jazyka je ryze pedagogická činnost.
 - 27 Viz např. integrační centra provozovaná Správou uprchlických zařízení MV (www.integracnicentra.cz), Jihomoravským krajem (www.cizincijmk.cz), sdružením Poradna pro integraci (www.centrumcizincu.cz), Integrační centrum Praha (www.icpraha.com).
 - 28 Viz www.strukturalni-fondy.cz.

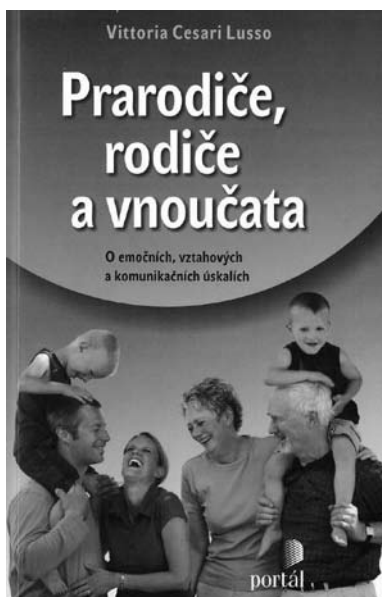
Recenze

Vittoria Cesari Lusso: Prarodiče, rodiče a vnoučata. O emočních, vztahových a komunikačních úskalích. Praha: Portál, 2011.

Kniha Prarodiče, rodiče a vnoučata je z hlediska současného pohledu na aktivní stárnutí a vztahy mezi prarodiči, dětmi a rodiči velmi přínosnou publikací. Autorka knihy Vittoria Cesari Lusso patří mezi francouzské psychologičky a je autorkou řady psychologických knih. Poněvadž příchod vnuka či vnučky do rodiny vyvolá řadu emocí, ať už pozitivních, či negativních, nabízí se otázka, jak s nimi naložit, jak tato změna ovlivní život člověka a co vše nový přírůstek do rodiny způsobí ve vztazích mezi generacemi. Kniha nabízí čtenáři laskavý pohled na prožívání těchto změn v oblasti emocí a zabírá se těmi nejzákladnějšími: strachem, smutkem, hněvem, překvapením, žárlivostí a radostí. Emoce odporu je v knize rovněž zmíněna, avšak v rámci tématu jí není věnována přílišná pozornost.

Publikace je tematicky členěna do 7 kapitol. Závěr knihy poté patří tzv. dodatku místo závěru, pohledu české psychologičky na téma „prarodiče“ a doplnění, které se zabývá projektem „školy prarodičů“.

Úvod knihy rozpracovává téma prarodičovství obecně a zmiňuje, že stát se prarodičem znamená velkou událost, ale také velké hledání. Je pravda, že každý člověk se k této nové roli ve svém životě postaví zcela jinak. A jak uvádí Norah L. Krafttová, „role prarodiče není rozhodně vrozená“. Autorka

knihy v této úvodní části také zmiňuje rozdílnost mezi city a emocemi, kterými se poté v jednotlivých dílčích kapitolách zabývá.

V první kapitole je čtenář informován, kde se emoce v člověku vlastně berou. Z pohledu anatomie, historie i výzkumů. Z praktického hlediska je zde na příkladech vysvětleno, jak se má člověk k emocím stavět tak, aby „malý člen rodiny“ nebyl překvapen či zaskočen jejími projevy. Otázky, které autorka v textu klade, nutí čtenáře k průběžnému zamyšlení se nad daným tématem.

Následující kapitoly se jednotlivě věnují emocím,

které prarodičovství mohou doprovázet. Druhá kapitola tak činí v případě strachu. Strach patří mezi základní emoce každého člověka a může přinášet velmi nelibé a svazující pocity. V této publikaci je věnována pozornost strachu v souvislosti s věkem, kdy se člověk stane prarodičem, jeho fyzickým projevům, ale také otázce a zamyšlení se nad tím, jak může strach a obavy působit na vztahy mezi rodiči a prarodiči a prarodiči a vnoučaty.

Kapitola třetí informuje o smutku, ve vztahu k vnoučatům i ve vztahu ke změně a ztrátě. Pro praktickou aplikaci teorie je kapitola obohacena o příklady a výpovědi prarodičů k tématu. Konstelaci hněvu je poté věnována následující, čtvrtá kapitola knihy. Jak se vůbec hněv projevuje a jak narušuje vztahy mezi

generacemi, je zde velmi čtivě popsáno a rovněž na příkladech z praxe vysvětleno. V páté kapitole se autorka zabývá překvapením, v šesté žárlivostí a v sedmé radostí.

Každá kapitola v sobě obsahuje řadu společných prvků. Základem je, že u každé prožívané emoce klade autorka 4 otázky: Jak se emoce projevuje v jednání? Jak důležité místo může mít ve věku, kdy se stáváme prarodiči? Jaké jsou důsledky emoce ve vztahu s vnoučaty? Jaké jsou důsledky emoce ve vztahu s rodiči? V textu na tyto otázky nalezneme odpovědi, ale také řadu výše zmiňovaných praktických pohledů a příkladů z praxe „prarodiče“.

Závěr knihy představuje projekt „školy prarodičů“, kterou autorka v textu několikrát zmiňuje a vysvětluje její cíle, smysl působení a účelnost.

Přestože se může zdát, že je kniha primárně určena právě prarodičům, kteří se ocitli ve své

nové „životní roli“, bez problémů splní funkci praktického průvodce také rodičům či všem, kteří působí v oblasti výchovy, vzdělávání či sociální oblasti. Právě sociálním pracovníkům může být doplňkovou literaturou, která pohlíží na nitro jedince z oblasti emocí, citů a vnímání. Poslouží k hlubšímu nahlédnutí na problémy spojené s rolí prarodiče a osvětlí řadu otázek, které prarodič na své nové cestě objeví. Sociální pracovník, jako vnímavý jedinec, se zde dozví řadu praktických pohledů, názorů a zkušeností, které mohou tvořit významné vodítko ke kvalitě rodinných vztahů.

Zuzana Kašpárková,

Ústav pedagogiky a sociálních studií,

katedra psychologie a patopsychologie,

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého

Soňa Vávrová: Doprovázení v pomáhajících profesích. Praha: Portál, 2012.

Autorka publikace působí ve Zlíně na katedře sociální pedagogiky. Zaměřuje se zde především na problematiku deinstitucionalizace a transformace pobytových sociálních služeb a na proces zavádění standardů kvality sociálních služeb v praxi. Výzkumné aktivity směřuje k otázkám sebereflexe a autoregulace chování pracovníků v pomáhajících profesích, supervizi jako podpoře etického jednání a profesionálnímu doprovázení. Publikace *Doprovázení v pomáhajících profesích* reflektuje poznatky teoreticky zaměřených výzkumných aktivit a úžeji se zaměřuje především na možnosti a souvislosti doprovázení.

Soňa Vávrová ve své práci představuje téma doprovázení především ze sociologizujícího pohledu, nevyhýbá se však ani hlubším zamyšlením na úrovni interpersonálních vztahů. Autorčiným záměrem bylo oslovit širší publikum čtenářské obce, přes laickou veřejnost až k profesionálům v pomáhajících profesích. Tomuto záměru odpovídá také celkové pojetí vybraného tématu. Širší záběr problematiky a tím také širší záběr publikace zvolila autorka s ohledem na široké možnosti,

kteří doprovázení nabízí. Vávrová vnímá doprovázení především jako způsob lidského spolubytní. Na mnoha místech knihy upozorňuje na skutečnost, že všichni jsme během života jak objekty, tak i subjekty doprovázení. S doprovázením se setkáváme v tíživých životních situacích, ale také v situacích běžného života. Celkové širší uchopení tématu je ve světle tohoto výchozího prizmatu pochopitelné a také opodstatněné. Právě tento širší pohled umožňuje autorce nahlížet na doprovázení z několika možných zorných úhlů a současně dovoluje vztahovat k problému větší spektrum relevantních poznatků, které vycházejí z kontextů, ve kterých se doprovázející aktivity realizují.

Publikace *Doprovázení v pomáhajících profesích* je rozdělena do čtyř kapitol. První kapitola publikace seznamuje s teoretickými východisky práce, autorka se v ní věnuje především různým pojetím životního cyklu a životní dráhy, se kterými se setkáváme v odborné literatuře. Zvolené teoretické koncepty životních cyklů a životních drah tvoří základní osu úvah nad významem doprovázení

během životních etap člověka. Pozornost je věnována také determinantům, které ovlivňují nejen míru potřeby doprovázejících během dané etapy, ale také výrazně zasahují do podoby daného životního úseku. Kapitola umožňuje čtenáři získat novou reflexi běžných životních situací, která mu potom otvírá možnosti lepšího porozumění doprovázenému i sobě jako doprovázejícímu. Druhou kapitolu je možné chápat jako jádro celé publikace, pojednává o významu doprovázení, znázorňuje jeho typologii a složky procesu doprovázení. Autorka nejprve představuje širší pohled na doprovázení, které je přirozenou součástí lidských vztahů, a dále toto pojetí zúžila až k profesionálnímu pojetí doprovázení. Za zmínku stojí také zamyšlení autorky nad chápáním a prožíváním času, kdy představuje dvojí vnímání času, času jako *chronos* a času jako *kairos*. Obě tato pojetí vztahuje k fenoménu doprovázení a zamýšlí se nad jejich významem v prožívání doprovázených i doprovázejících. Třetí část knihy se věnuje již samotnému profesionálnímu doprovázení, autorka se zamýšlí nad možnostmi tzv. sociálně inteligentního doprovázení. Nabízený koncept sociálně inteligentního doprovázení vychází z koncepcí a konstruktů intelligence, sociální intelligence a emoční intelligence. Jednotlivé konstrukty autorka ve zkratce nastiňuje a pokouší se z nich vyvodit doporučení, která by přispěla k sociálně inteligentnímu doprovázení. Koncept emoční intelligence je úžeji provázán také s konceptem kompetencí, které tvoří rámec poskytované pomoci během doprovázení profesionály. S využitím poznatků souvisejících s různými pojetími intelligence se autorka v závěru třetí kapitoly pokouší o vytvoření konceptu sociálně inteligentního doprovázení. Tento spojuje především se schopností dobře analyzovat situaci, schopností nalézt kreativní řešení a praktickou dovedností toto řešení také realizovat. Čtvrtá kapitola je věnována metadoprovázení pracovníků

v pomáhajících profesích. Představuje základní seznámení s významem a možnostmi, které supervize nabízí. Zvláštní pozornost je věnována roli sebereflexe v rámci skupiny. Právě možnost sdílet a reflektovat zkušenosti chápe autorka jako jednu z cest k osobnímu i profesnímu růstu supervidovaných.

Publikace *Doprovázení v pomáhajících profesích* přináší ucelený přehled poznatků týkajících se fenoménu doprovázení v dnešním světě. Lze ji vnímat jako dobrou odrazovou plochu pro všechny,

kteří by chtěli lépe porozumět svému laickému doprovázení, ale také pro ty, kteří se chtějí zdokonalit ve svém profesním působení. Velkým přínosem může být publikace pro pracovníky v sociálních službách. Sociální pracovníci v ní naleznou nespočet inspirací a podnětů pro své každodenní působení. Kniha vede čtenáře jemným a nevtíravým způsobem k sebereflexi vlastního profesního přístupu v různých kontextech, tím výrazně napomáhá k rozvoji kompetencí nejen na úrovni poznatků, ale především v oblasti dovedností a osobnostních předpokladů. Svým zaměřením i pojetím může publikace

přispět k profesnímu i osobnímu růstu všech, kteří se denně setkávají s potřebnými a usilují o zvýšení úrovně poskytovaných služeb.

Struktura práce nabízí od první do poslední kapitoly postupné vršení poznatkové základny tak, aby první kapitoly tvořily myšlenkovou oporu následujícím částem publikace. Stejným způsobem jsou pojaty také jednotlivé podkapitoly. V tomto ohledu se autorce povedlo vhodným a čtivým způsobem uspořádat poměrně širokou paletu poznatků z různých oborů společenských věd. Celkově lze představenou publikaci hodnotit jako velmi zdařilou, autorce se podařilo téma živě a vyčerpávajícím způsobem představit.

Gabriela Caltová Hepnarová,
katedra sociální pedagogiky,
Univerzita Hradec Králové

Lenka Gulová: Sociální práce. Pro pedagogické obory. Praha: Grada, 2011.

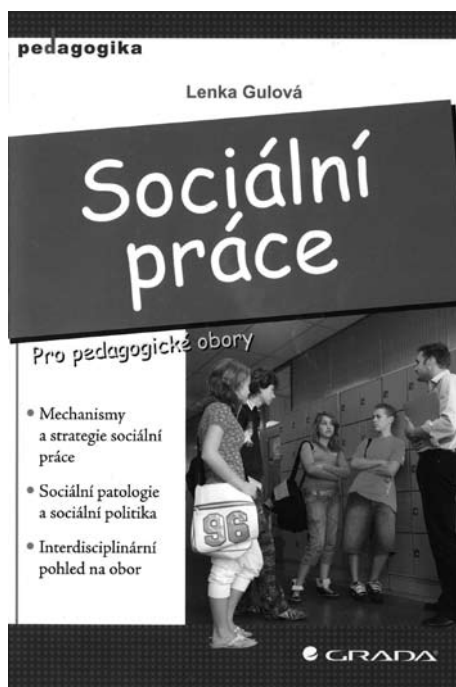
V současné době jedním z hlavních témat sociální práce je nastavování systémů mezioborové spolupráce. V této oblasti se nejčastěji zmiňuje spolupráce s pedagogickými a zdravotnickými obory. Podmínkou této kooperace je minimálně základní přehled všech aktérů o příslušných disciplínách. Na tuto potřebu reaguje publikace Sociální práce s podtitulem Pro pedagogické obory autorky Lenky Gulové. A právě na učitele je tato publikace primárně směřována, kdy autorka v úvodu tvrdí, že základní informace o sociální práci by měly být nedílnou součástí vzdělávání učitelů.

Recenzovaná publikace je strukturována do dvou základních částí, z nichž jedna se věnuje teoretickému zakotvení sociální práce a druhá skrze kvalitativní výzkumné šetření definuje současné trendy sociální práce. První část Nástin teorie sociální práce se dělí na sedm kapitol, které se věnují vymezení sociální práce, sociálním službám, etickému rozměru, historickému vývoji, metodám, vztahu s jinými obory. Autorka sama přiznává, že nelze teorii celou obsáhnout a že se jedná o nástin, výčet či stručný přehled, což je pro účel recenzované publikace dostačující. Bohužel celá teoretická část v sobě postrádá logickou strukturu a odůvodnění, proč je právě v textu zařazené to a ne ono. Ve stávající podobě teoretická část působí jako náhodně poskládaná mozaika, která nedává celistvý obraz. Přitom se sama nabízí perspektiva pedagogických oborů jako propojující linie textu. Samostatná idea humanity

a rozvoje humanitních oborů, která je v pozadí, je nedostačující pro celistvost textu.

Jednou ze slabších stránek publikace je doba vzniku textu a určitá nejasnost v normách, o které se autorka opírá. Ze spojení nově sociální zákon o sociálních službách, aj., lze předpokládat, že text vznikl někdy v období 2008–2010, což v tomto kontextu vyplývá i z vyznění celé knihy. Autorka ale měla smůlu, že kniha byla vydána v roce 2011, což už byl reformní rok v sociální práci a v sociální politice a celý systém se začal radikálně měnit. Bohužel odkazy na normy jsou velmi nepřehledné a nejasné. V podkapitole věnující se cílové skupině sociální práce je například uvedeno, že cílové skupiny vymezuje nový zákon o sociální práci. Problémem je, že žádný takový zákon neexistuje a není jasné, jestli je myšlen zákon o sociálních službách nebo nějaká vyhláška k tomuto zákonu či zákon o pomoci v hmotné nouzi, který také definuje sociální práci na obecních úřadech

II. stupně, nebo zdali se jedná o vymezení klientů podle Standardizovaného záznamu sociálního pracovníka (součástí vyhlášky) či o v současné době připravovaný zákon o sociálních pracovnících, který ale řeší spíše sociální práci jako profesi a vlastní kvalifikační předpoklady pro její výkon. Podobné nejasnosti se vyskytují v celé publikaci a je to škoda, protože srozumitelné odkazy na normy mohly být vodítkem pro čtenáře, které by zajímala legislativní nastavení mezioborové spolupráce, atd. Dále je nešťastné vnímání sociální práce jako produktu sociálních

služeb, v kontextu období vzniku textu možná, ale sociální práce se realizuje i skrze státní správu a samosprávu (od ledna 2012 zákonná povinnost pro obce II. a III. stupně), zdravotnická zařízení, subjekty pověřené SPOD (což je nejčastější zdroj sociální práce, který spolupracuje s pedagogy) a v neposlední řadě samostatná školní sociální práce, která se v poslední době rozvíjí.

Autorka uvádí, že stěžejní část publikace tvoří výzkumné šetření, jehož výzkumná otázka zkoumá vnímání sociální práce v kontextu změn v jejím vývoji v posledních letech. Informanti jsou sociální pracovníci, pedagogičtí pracovníci a zároveň i zástupci laické populace. Samotná metodologie výzkumu může být pomůckou pro studenty, kteří se chtějí inspirovat dobrým příkladem, pro vlastní kvalitativní zkoumání. Vlastní zjištění a interpretaci

zde není třeba prozrazovat, stejně tak jako se neprozrazuje konec filmu. Jen je možné k tomu říci, že určité závěry jsou podnětné pro diskusi a nastavování spolupráce pedagogických oborů a sociální práce, jak v teoretické, tak i v praktické rovině.

V celkovém vyznění recenzovaná publikace je podnětná právě díky výzkumné části, ale větší na teoretické části postrádá logickou strukturu a faktickou jasnost. Právě tato nevyrovnanost znepřehledňuje pro čtenáře samotný obor, než aby mu dávala smysluplnost, což je i podpořeno minimálním vysvětlením využití sociální práce v praxi učitele.

Jan Vrbický,
Fakulta sociálních studií
Masarykovy univerzity

Glosolália. Rodovo orientovaný časopis.

č. 1–2/2012. Bratislava: OZ Glosolália,
roč. 2012. 100 s.

V slovenskom kultúrnom a odbornom priestore sa zrodila revue *Glosolália*. (Opäť) tak zaznieva jazyk/reč/text, ktorý tým, čo chcú rozumieť/náčítať/čítať, ponúka možnosť vnímať seba i spoločnosť aj nesamozrejým spôsobom, ktorý akoby otváral iné výhľady než tie, ktoré poznáme a ktoré často vnímame ako dané a nemenné. Rodové aspekty slovenského kultúrneho, vedeckého i umeleckého života prezentuje nové periodikum.

Rodové štúdiá majú svoje miesto aj v sociálnej práci a sociálnej politike. Vnímam preto vznik nového rodovo orientovaného časopisu ako významnú udalosť aj pre túto oblasť.

Glosolália – rodovo orientovaný časopis, ktorý v posledných mesiacoch ponúкло verejnosti rovnomenné združenie, nadväzuje na cestu, ktorú v oblasti rodových štúdií razil predovšetkým časopis *Aspekt*. Od roku 2004 však tento časopis nevychádza v printovej podobe. Už dvanásť rokov tak periodikum, ktoré by na svojich stránkach otváralo priestor na feministickú analýzu, kritiku, umeleckú tvorbu i vzdelávanie z rodovej perspektívy, chýba.

Zámerom *Glosolálie* je túto medzeru zaplniť. Snaží sa sprostredkovať čitateľom a čitateľkám pluralitný obraz súčasných feministických teórií a feministických prístupov v rôznych oblastiach – cieľom je však nielen s nimi oboznamovať, ale ich aj podrobovať kritickej analýze a tak dynamizovať a skvalitniť súčasný slovenský feministický diskurz.

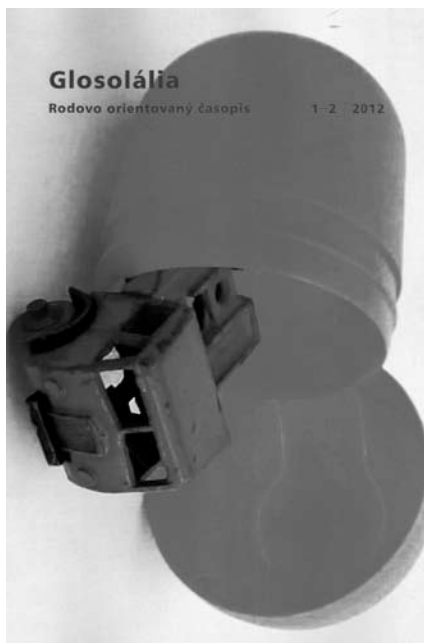
Prvé dvojčíslo časopisu ponúka „ochutnávku“ toho, čo zostavovateľský tím pripravuje pre svoje čitateľky a čitateľov. Prezentuje jasný zámer i štruktúru odborného konceptu, ktorý poukazuje na multidisciplinaritu rodových štúdií.

Sto strán na formáte A4 je zostavených tak, že vytvára dojem jednotného celku (príspevky nie sú členené do štandardne očakávaných rubriík, s výnimkou recenzií). Po úvodnom slove šéfredaktora Dereka Rebra, ktoré je nielen privítaním a predstavením časopisu, ale aj osobným vyjadrením jedného z „rodičov“ nádejnej dcéry *Glosolálie*, čitateľka či čitateľ má možnosť plynule prechádzať i hlbšie sa vnárať do vyvázenej kombinácie

odborných štúdií, rozhorov a umeleckého textu, sprevádzanej fotografiami z tvorby Viki Kollerovej.

V prvom dvojčíse sú zaradené odborné príspevky z oblasti literárnej vedy (Stanislava Chrobáková Repar: „*My vanishing point*“ alebo *Prepisovanie sa do poézie* a Lenka Suchá: *Dejiny postele – dejiny domova?*), feministickej a queer pedagogiky (Lenka Krištofová: *Queer vo výchove a vzdelávaní*), ekonómie (Miroslava Mišičková: *Kto sa bojí žien v ekonómii?*) a globálnej rozvojovej praxe (Marcela Ondeková a Zuzana Očenášová: *Čo ste chceli vedieť o rode a nemali ste sa*

koho pýtať. *Príručka pre rozvojovú prax*) striedané umeleckými textami (Stanislava Chrobáková-Repar, Marcela Veseljková, Tamara Archlebová, Zuzana Husárová, Zuzana Uličianska) i ukážkami z tvorby „slávnych ž(m)ien“ (Elfride Gerstl, Christine Huber, Elfride Jelinek, Bettina Galvani, Mila Haugová) doplnenými o ich „medailóny“.

Glosolália ponúka aj dva rozhovory: s filozofkou Etelou Farkašovou (*Filozofia ma naučila to, že neexistujú žiadne definitívne odpovede*) a právničkou Ivetou Rajtákovou (*Perspektívy striedavej starostlivosti*).

Recenzie v záverečnej časti prvého dvojčísla ponúkajú pohľad na štyri literárne počiny: zbierky Evy Luky *Diabloň* (Martina Grmanová), Veroniky Šramatyovej *Untitled* (Matúš Mikšík), Dereka Rebra *Okamih pred dopadom* (Ola Stawinska) a románu Alexandry Salmely *27 čiže smrť robí umelca* (Marek Debnár).

Pre potreby sociálnej práce vnímam ako zvlášť inšpirujúce viaceré príspevky: Lenka Krištofová vo svojom príspevku postuluje problémy súvisiace s vymedzením identít aj v oblasti pomáhajúcich profesií, hoci príspevok je primárne orientovaný na pedagogiku. Pozicionalita (poznávajúceho) subjektu a teória stanoviska, rovnako ako potreba definitorického vymedzenia marginalizovaných skupín predstavujú aktuálne trendy aj pre vedu a výskum v sociálnej práci. Rozhovor s Ivetou Rajtákovou prináša aktuálne dilemy

v oblasti striedavej starostlivosti a jej praxe. Prezentuje potrebu vymedzenia striedavej a spoločnej starostlivosti, ich konkrétnej realizácie v individuálnych prípadoch, výhodách i rizikách. Miroslava Mišičková ponúka alternatívne prístupy v ekonómii inšpirované feministickými východiskami. Pre začiatovníčky a začiatovníkov (nielen) v oblasti komunitného rozvoja a komunitnej sociálnej práce môže byť užitočný príspevok Marcely Ondekovej a Zuzany Očenášovej. Spomedzi literárnej tvorby prezentovanej v úvodnom dvojčíse *Glosolálie* mňa osobne veľ-

mi potešila a pobavila báseň *Koeficient* Zuzany Husárovej – politická „protest-tvorba“ upozorňujúca na situáciu vo vede a vzdelávaní v akademickom prostredí.

Svojou ponukou *Glosolália* napĺňa potrebu kritického diskurzu z rodovej perspektívy a feministických východísk, ktorá na Slovensku dlhodobo nie je dostatočne saturovaná. Navyše však podáva aj obraz rodových štúdií ako disciplíny, ktorá je nielen teoretickou a vedeckou oblasťou, ale má presah do konkrétnych životov žien a mužov na Slovensku – či už ide o presadzovanie rodovej rovnosti na trhu práce, vo vzdelávaní, ekonomikom rozvoji, ale aj v umeleckej tvorbe, či športe. Práve tieto témy rezonujú v „prvej“ *Glosolálii*.

„Rodičmi“ *Glosolálie* sú literárny vedec a kritik Derek Rebro (študoval slovenský jazyk a literatúru, dlhoročne sa venuje rodovým štúdiám, pričom sa špecializuje na reflexiu ženského v literatúre, venuje sa hlavne ženským poetkám) a filozofka Lenka Krištofová (študovala filozofiu so špecializáciou na rodové štúdiá, venuje sa filozofickým reflexiám umenia, rodovým štúdiám a queer studies). Keďže obaja sú v oblasti rodových štúdií, feministickej teórie a literatúry aktívni a uznávaní už niekoľko rokov, zostáva veriť, že *Glosolália* bude s ich podporou rásť, vyvíjať sa a dospievať.

Monika Bosá,
Inštitút edukológie a sociálnej práce,
FF PU v Prešove

Mezigenerační festival Hledání moudrosti stáří

Vytvořit prostor pro vzájemné sdílení a předávání zkušeností. To byl cíl festivalu Hledání moudrosti stáří. Ve čtvrtek 29. 11. 2012 se atriium Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně proměnilo v místo, kde se mohli setkat zástupci různých generací.

Přednáška „Od teorie k praxi“ přinesla na úvod festivalu odborný pohled na význam profesionalizace v sociální práci se seniory. Přednášející zastupovali různé obory zájmů a vzhledem k tomu, že v publiku byli přítomni i lidé z praxe, podařilo se propojit pohled akademiků, zástupců krajanského komunitního plánování sociálních služeb a samotných sociálních pracovníků. Přednáška zdůraznila klíčovou roli sociálního pracovníka. Důležité je, aby sociální pracovníci především vytvářeli prostor pro ty, kteří aktivní být chtějí, a nenutili ty, kteří aktivní být nechťejí. Měli by ke svým klientům citlivě přistupovat a motivovat je, ovšem nechat jim zároveň dostatečný prostor pro vlastní rozhodnutí. Na skutečnosti, že je zapotřebí, aby se sociální pracovníci vzdělávali a sociální práce se profesionalizovala, se shodli

všichni přítomní. Problematická se ovšem zdá forma, jakou se tohoto cíle dosáhne.

Dalším bodem programu bylo Tržiště, které přineslo možnost prezentace a ukázek činnosti organizací věnujících se práci se seniory. Tržiště podporovalo navazování kontaktů mezi jednotlivými organizacemi. Remeslný workshop nabídl možnost naučit se polozapomenuté dovednosti, jako je pletení či drátkování. Workshopu se zúčastnili i uživatelé domova pro seniory, kteří se přijeli na festival podívat, což neformální a zábavnou formou umožnilo přenos dovedností mezi generacemi.

Výstava Lidé na venkově poodhalila portréty skromných, avšak výrazných osobností žijících v mikroregionu Dražanské vrchoviny. Aktivita těchto jedinců přesahuje soukromý ráz a ovlivňuje veřejné dění obcí. Pro mnohé účastníky mohou právě tito neobyčejně obyčejní lidé představovat inspiraci. Výstava byla instalována v prostorách studentské kavárny Krmítko.

Spisovatel Marek Goliáš účastníky přátelsky provedl příběhem své knihy Mravenček. Příběh pojednává nejen o smrti a stáří, ale i o tom, že

Součástí festivalu byl i řemeslný workshop, který umožnil přenos dovedností mezi generacemi.

někdy lze nalézt štěstí a nový smysl života tam, kde to nejméně očekáváme. Příběh knihy umožňuje mladším generacím nahlédnout do prožívání obtížných situací starší generace.

Na autorské čtení volně navazovalo promítání dokumentárního filmu Tomáše Škrdlanta „Hledání moudrosti stárí“. Tento film představil integrující pohled na stárí a hledání možného a doposud opomíjeného smyslu. Po filmu připojil velmi zajímavý komentář profesor Ivo Možný.

Jako třešnička na dortu celého festivalu byl koncert Jiřího Vesky, který zahrál na akordeon

a zazpíval autorské písně nejen z oblasti říše rostlinné, ale i živočišné. Koncert navštívilo množství lidí, a tak se celý prostor atria naplnil velmi příjemnou atmosférou.

Realizace festivalu Hledání moudrosti stárí ukázala, jak mohou studenti přispět k solidaritě mezi generacemi a napomáhat v navazování vztahů mezi lidmi různých věkových kategorií.

*Martina Jetmarová,
katedra sociální politiky a sociální práce,
FSS MU*

Noc venku 2012: první spáči v ČR

„Jak si kdo ustele, tak si usne.“ Těmito slovy uvedla za organizátory Eliška Lindovská představení akce Noc venku 2012 na valné hromadě ASVSP. Noc venku má svůj předobraz v akcích pořádaných zejména studenty od 70. let až do dneška v mnoha městech Velké Británie.

Tehdy, stejně jako dnes, nebyl studentům lhostejný osud lidí bez domova, a tak začali organizovat zážitkové akce, jejichž prostřednictvím účastníci alespoň na jednu noc osobně prožívali, co to znamená spát pod širým nebem v ne zrovna optimálních podmínkách. „Chceme, aby se lidé na vlastní kůži seznámili s problematikou bezdomovectví a poznali, jaké to je spát venku,“ upřesňuje cíl akce. „Současné také chceme získat

prostředky, které budou použity na podporu lidí bez domova,“ dodává Eliška Lindovská.

Noc venku 2012 a její zajímavý doprovodný program se uskutečnila v opravdu chladném předposledním listopadovém čtvrtku v ostravském kostele sv. Václava. Krátce před osmnáctou hodinou začali první účastníci odevzdávat vstupné – potraviny v minimální hodnotě padesáti korun. „Dala jsem vám vše, co nám zbylo z letní dovolené,“ s úsměvem komentovala úhradu vstupného jedna z návštěvnic. Její balíček obsahoval konzervy, instantní polévky, čaj a cukr, a podobný obsah měly i balíčky ostatních účastníků. Pořadatelé „vstupné“ třídili a podle charakteru potravin je tak trochu symbolicky umísťovali do připravených plastových popelnic.

Poslední přípravy a ulehnutí. Foto: Pavel Zuchnický.

Noc venku přinesla i potravinovou pomoc lidem bez domova. Foto: Pavel Zuchnický.

Po doprovodném programu domů, nebo ven do papírových krabic?

V doprovodném programu vystoupili s přednáškami Jan Keller a Jan Snopek; zahrály kapely Mamalör, Empty Pipen, Adobre, Duben v Pešti a Posledné Decembrové Dni; vystoupilo hudebně taneční seskupení Prapos. Účastníci si mohli pochutnat na vegetariánském občerstvení Food not Bombs a poslechnout si zajímavé autorské čtení časopisu Protimluv.

Necelých padesát účinkujících vytvořilo náplň doprovodného programu, který zhlédly téměř čtyři stovky lidí. S koncem programu přišel pro spáče čas uložení se před budovou kostela. V průběhu noci klesla teplota na dva stupně a někteří ze čtyřiceti spáčů začali dosti intenzivně pociťovat zimu. „Byla jsem dobře vybavená: spacák do minus sedmi, zateplené kalhoty a prostě teplé prádlo...“ popisuje svoji výbavu jedna ze spáček Olga Trunečková. „Ale i tak jsem celá promrzla, až mi bylo do breku ... a taky jsem si nakonec pobrekávala! Potřebovala jsem strašně na záchod, ale snažila jsem se to vydržet, abych nemusela vylézt ze spacáku. To bylo hrozné!“ dodává k popisu svého zážitku.

Zažití podmínek podobných denní rutině lidí bez domova navozuje v některých zúčastněných pocit uvědomění si opravdové těžkosti situace, a to i přesto, že Noc venku je umělý model, ze kterého je možno vystoupit. „Jako žena si reálně uvědomuji, čemu všemu bych musela čelit jako

bezdomovkyně – co se týče hygieny, rizika onemocnění a ztráty sociálního statutu mezi lidmi,“ přemýšlí o svém zážitku další spáčka Žaneta Kapnobulosová. „Najednou máte pocit, že jste okolím vnímáni jako nějaký odporný hmyz,“ uzavírá poklesle.

Potravinová pomoc lidem bez domova

Noc venku 2012 a podpora jejích účastníků přinesla i potravinovou pomoc lidem bez domova. Na „vstupném“ organizátoři vybrali 1 028 kusů instantních polévek, 111 kilogramů cukru, 205 balení čaje, 134 kusů masových konzerv, 6 kilogramů luštěnin a mnoho dalších jednotlivých potravin. Tyto trvanlivé potraviny byly organizátory rozděleny mezi organizace, které s lidmi bez domova pracují a potraviny jim v rámci své každodenní práce předají. Jde o zařízení pro lidi bez domova Charity Ostrava, Centra sociálních služeb Ostrava a Armády spásy v Ostravě.

Noc venku 2012 – po vzoru akcí – pořádala Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity spolu se Sdružením azylových domů v ČR (S.A.D.). „V organizacích Noci venku budeme pokračovat i v následujících letech a naším cílem je rozšířit tuto zajímavou akci i do ostatních měst České republiky,“ uzavírá své úvodní slovo pořadatele Dominika Najvert, ředitelka S.A.D.

Roman Baláž

Zabezpečenie spoločnosti pre všetkých. Podpora kvality života a aktívneho starnutia

Rok 2012 je nielen Európskym rokom aktívneho starnutia a solidarity medzi generáciami, ale je aj rokom 10. výročia prijatia *Madridského medzinárodného plánu akcií zameraných na otázky starnutia* (*Madrid International Plan of Action on Ageing*, MIPAA). Členské krajiny ENECE (United Nations Economic Commission for Europe) prijali v roku 2002 na účely uplatňovania tohto plánu *Regionálnu implementačnú stratégiu* (*Regional Implementation Strategy*, RIS). Jej plnenie bolo prvýkrát komplexnejšie hodnotené v roku 2007 na ministerskej konferencii v španielskom Leóni. Za účelom hodnotenia celej prvej dekády implementácie MIPAA/RIS sa uskutočnila vo Viedni v dňoch 18.–20. septembra 2012 UNECE ministerská konferencia o starnutí s mottom **Zabezpečenie spoločnosti pre všetkých: podpora kvality života a aktívneho starnutia** (**Ensuring a Society for All: Promoting quality of life and active ageing**).

V prvý deň konferencie (18. septembra 2012) sa zorganizovali dve odborné fóra. *Fórum občianskej spoločnosti* (*The Civic Society Forum*) diskutovalo o prioritách a požiadavkách občianskeho sektora voči tvorcom politik v agende starnutia. Svoje predstavy a požiadavky sformulovalo fórum v osobitnej MVO politickej deklarácii (NGO Political Declaration). Iným bolo *Výskumné fórum* (*The Research Forum*), ktoré sa zameralo na možnosti výskumu pri riešení výziev v oblasti starnutia s návrhom ustanovenia on-line platformy pod názvom Platforma o starnutí zameraná na výskumnú aplikáciu a disemináciu (Research Application and Dissemination Platform on Ageing). Výskumné fórum prijalo svoje Stanovisko (Vienna Research Forum Statement), ktoré bolo spoločne s MVO deklaráciou predstavené počas posledného dňa rokovania konferencie.

Dňa 19. septembra 2012 začala samotná ministerská konferencia. Po úvodnom predstavení všeobecného progresu v implementácii MIPAA/RIS v období rokov 2007–2012 boli zorganizované tri panelové diskusie, konkrétne k problematike podpory zamestnateľnosti a pracovnej

spôsobilosti vo vyššom veku; sociálnej participácie, nediskriminácie a sociálnej inklúzie starších ľudí; a napokon, k otázkam tvorby prostredia podporujúceho dôstojnosť a zdravotnú autonómiu v procese starnutia. Súčasťou tohto dňa rokovania boli aj posterové prezentácie.

Posledný deň konferencie (20. septembra 2012) bol venovaný otázkam dialógu medzi predstaviteľmi vládnej moci a občianskou spoločnosťou so zameraním na otázky stimulovania medzigeneračného dialógu a zdieľanej zodpovednosti. V druhom a treťom ministerskom paneli boli predmetom rokovania otázky podpory zamestnávania starších ľudí a podpory kvality života v procese starnutia. Samotná konferencia vyvrcholila prijatím *Ministerskej deklarácie 2012* (*The Ministerial Declaration 2012*). Jej aktéri a aktérky sa prihlásili k pôvodným záväzkom definovaným v Berlínskej ministerskej deklarácii z roku 2002 a v Leónskej ministerskej deklarácii z roku 2007. Následne formulovali politické ciele pre tretiu etapu implementácie MIPAA/RIS na roky 2013–2017 s osobitným zameraním na otázky podpory pracovného života vo vyššom veku; podpory participácie, nediskriminácie a sociálnej inklúzie starších ľudí; podpory dôstojnosti, zdravia a autonómie vo vyššom veku; a napokon, v oblasti podpory udržateľnej medzigeneračnej solidarity.

Dokumenty prijaté na konferencii možno považovať za jeden z kľúčových nástrojov, za kompas pre odborníkov a odborníčky v oblasti pomáhajúcich disciplín pri rozhodovaní, kam smerovať svoje iniciatívy zamerané na problematiku starnutia v nasledujúcich rokoch tak, aby boli súčasťou širšieho hnutia smerujúceho k odbornému ovplyvňovaniu dôsledkov starnutia v Európe.

Komplexné informácie o programe konferencie, jednotlivých príspevkoch a dokumentoch, rovnako plné znenie prijatých deklarácií sú dostupné na adrese: <http://www.unece.org/index.php?id=23448>

Kvetoslava Repková,
Inštitút pre výskum práce a rodiny,
FF PU v Prešove

Byly uděleny Ceny kvality v sociální péči

OŠETŘOVATELSKÁ PÉČE

V Rytířském sále v prostorách Senátu Parlamentu České republiky byli dne 4. prosince 2012 vyhlášeni a oceněni vítězové Ceny kvality v sociální péči. Slavnostní odpolední program proběhl pod patronací senátorky Boženy Sekaninové, členky Výboru pro zdravotnictví a sociální politiku, a senátora prof. MUDr. Jana Žaloudíka, CSc. Z 98 nominací byli jako nejlepší poskytovatelé sociálních služeb hodnoceni:

Cena kvality pro poskytovatele pobytových sociálních služeb pro seniory

Domov Odry, příspěvková organizace

Cena kvality pro poskytovatele terénních sociálních služeb pro seniory

Péčovatelská služba Rakovník

Cena kvality pro poskytovatele sociálních služeb pro osoby se zdravotním postižením

Integrované centrum Slunečnice IZAP – sdružení pro integraci zdravých a postižených dětí a mládeže „Chceme žít s vámi“

Čestné uznání:

Liga vozíčkářů Osobní asistence

Cena kvality pro poskytovatele sociálních služeb pro osoby ohrožené sociálním vyloučením

Čestné uznání:

ALMA FEMINA

Péčovatelská služba města Dvůr Králové nad Labem

Osobností roku v sociálních službách se v letošním ročníku stal pan

Mgr. Antonín Gajdoš, vedoucí Domova pro seniory Buchlovice.

Cenu sympatie získali:

Mgr. Ivo Vojtek, ředitel sociálních služeb města Kroměříže,

Mgr. Tomáš Ján, ředitel Centra sociálních služeb Praha,

Bc. Ludmila Hájková, vrchní sestra Domova pro seniory Buchlovice,

Marie Tylšarová, sociální pracovnice Domova pro seniory Magnolie Ostrava,

Ludmila Pištěláková, sociální pracovnice Centra sociálních služeb Kojetín,

Dagmar Maděrová, vedoucí Ošetřovatelské péče Domova důchodců Jindřichovice pod Smrkem,

Hana Krejčí, vrchní sestra v Domově pro seniory Slunečnice Ostrava.

Generálním partnerem projektu je značka Depend společnosti Kimberly-Clark.

Partnery projektu jsou Acare, a. s., Adart Computers, a. s., Audy, s. r. o., Národní politika kvality.

Více o projektu a letošním ročníku na www.osetrovatelskapece.cz.

Konference na téma Zaměstnávání osob se zdravotním postižením

V listopadu se v Ústí nad Labem konala konference na téma Zaměstnávání osob se zdravotním postižením, kterou pořádalo místní občanské sdružení Sociální agentura ve spolupráci s Krajským úřadem Ústeckého kraje. Organizace Sociální agentura dlouhodobě poskytuje mimo jiné i služby pracovní rehabilitace osobám se zdravotním postižením. Tato konference byla pořádána s cílem umožnit setkání zaměstnavatelů, poskytovatelů sociálních služeb, agentur práce a dalších odborníků tak, aby si mohli vyměnit své zkušenosti, názory a poznatky z oblasti zaměstnávání osob se zdravotním postižením a navzájem se inspirovat v jejich další práci.

Na konferenci vystoupilo mnoho přednášejících s velmi zajímavými příspěvky. Primář rehabilitačního oddělení Masarykovy nemocnice MUDr. Maršálek velmi zajímavě hovořil o možnostech diagnostiky pracovního potenciálu osob se zdravotním postižením. Příspěvek pracovnice úřadu práce paní Přivřelové na téma nezaměstnanosti osob se zdravotním postižením a příspěvků pro zaměstnavatele zaměstnávající tyto osoby, vyvolal bouřlivou diskusi mezi přítomnými zaměstnavateli. Velmi pozitivní ohlas měla také přednáška pana Miloslava Čecha, který na konferenci reprezentoval zaměstnavatele. Jeho entuziasmus a převážně pozitivní zkušenosti se zaměstnáváním osob se zdravotním postižením vyvolaly mezi účastníky nadšené reakce. Paní Eva Mánková z Agentury Pondělí popisovala jejich službu podporovaného zaměstnávání a hovořila o mnohaletých zkušenostech, které s touto službou mají. Zástupce Krajského úřadu Ústeckého kraje Mgr. Mach hovořil o velmi aktuálním tématu transformace sociálních služeb v Ústeckém kraji. Reakce vyvolal také příspěvek pracovníků Sociální agentury, které hovořily o pracovní rehabilitaci a možnostech finanční podpory zaměstnavatelů zaměstnávajících osoby se zdravotním postižením.

Na konferenci zazněly ještě další zajímavé příspěvky. V současné době se připravuje jejich sborník, který bude k dispozici na stránkách www.socialniagentura.cz.

*Martina Kučerová,
Sociální agentura, o.s.*

Inzerce

Prohuman

odborný internetový časopis

*zdravotníctvo
psychológia
pedagogika
sociálna politika
ošetrovatelstvo
sociálna práca*

www.prohuman.sk

Krátké zprávy

Nadace ČEZ vyhlašuje grantové řízení Podpora regionů pro rok 2013

Grantové řízení Podpora regionů pro rok 2013 se řídí Podmínkami grantového řízení Podpora regionů pro rok 2013 a Grantovými pravidly Nadace ČEZ.

Grantové řízení Podpora regionů je zaměřeno na podporu veřejně prospěšných projektů. Předkládané projekty se mohou týkat podpory dětí a mládeže, zdravotnictví, sociální péče, osob s handicapem, vědy, vzdělání, kultury, sportu či životního prostředí. Bližší specifikace zaměření naleznete v dokumentu Podmínky grantového řízení Podpora regionů pro rok 2013. **Termín podání žádostí je 27. listopadu 2012 až 30. září 2013.**

Soutěžte: „Proč chudoba?“ v České televizi

Česká televize se ve spolupráci s Člověkem v tísní zapojila do mezinárodního projektu Proč chudoba? Od 1. prosince 2012 vysílá dokumenty a pořady na dané téma.

Proč chudoba? (Why Poverty?) je cross mediální projekt koordinovaný Evropskou vysílací unií (EBU), který chce s pomocí veřejnoprávních médií hledat odpověď na otázku, proč ve 21. století žije stále jedna miliarda lidí v chudobě. Zapojilo se do něj přes sedm desítek vysílatelů po celém světě včetně BBC Worldwide a díky tomu může tato kampaň oslovit zhruba 500 miliónů diváků ve 180 zemích.

Česká televize v této souvislosti připravila dokument „Chudoba cti netratí“, který se zaměřuje na problematiku matek samoživitelek v ČR. Otázkám spojeným s chudobou se ale bude věnovat také ve svém zpravodajství nebo

v pořadech Studio 6, HydePark, Svět ČT, Máte slovo, Sama doma nebo Zprávičky, ve kterých budou mimo jiné diskutovat také hosté z neziskové organizace Člověk v tísní. Některé dokumenty z projektu Proč chudoba? pak Člověk v tísní promítne na 15. mezinárodním festivalu dokumentárních filmů o lidských právech Jeden svět, který se uskuteční od 4. do 13. března 2013 v Praze.

Tříkrálová sbírka

V lednu začne tradiční Tříkrálová sbírka, kterou pořádá Charita ČR. Tříkrálová sbírka 2013 se koná v rozmezí **2.–15. ledna 2013**. Koledování je však závislé na místních zvyklostech a podmínkách, zejména na počtu skupinek, které bude mít místní charita k dispozici. Jsou oblasti, obzvláště tam, kde je tento lidový zvyk stále živý, kde se koleduje pouze 6. ledna. Řada charit také koleduje jen o víkendu 5.–6. ledna 2013. Tradiční Tříkrálový koncert je naplánovaný na 6. 1. 2013 v 18.00 a bude živě vysílán na ČT1.

Start důchodové reformy

Nový dobrovolný druhý pilíř penzijního systému bude spuštěn od 1. ledna příštího roku. Umožní převést občanům 3 procentní body jejich sociálních odvodů na soukromé spoření za předpokladu, že k tomu přidají další 2 procentní body ze svých prostředků.

„Jsem přesvědčen, že právě dobrovolný systém je vhodným nástrojem, jak lidem umožnit výhodnější spoření na stáří, a zároveň nikoho k ničemu nenutit. Je to zároveň kompromis jak koaliční, tak politický. Věřili jsme totiž, že dobrovolný systém bude akceptovatelný i pro demokratickou levici,“ řekl premiér Petr Nečas.

odborný časopis

sociální služby

MĚSÍČNÍK ASOCIACE POSKYTOVATELŮ SOCIÁLNÍCH SLUŽEB ČR

pro zřizovatele a poskytovatele sociálních služeb, pracovníky v sociálních službách
a ve veřejné správě, studenty, uživatele sociálních služeb a jejich blízké v České republice a na Slovensku

**Aktuality APSS ČR, sociální péče,
zdravotní péče, rozhovory, reportáže,
okénko do světa, ekonomika a řízení,
projekty, vzdělávání, legislativa,
zprávy a zkušenosti poskytovatelů.**

CENA

jednotlivé číslo: **50 Kč / 2 €**
letní dvojčísla: **69 Kč / 2,8 €**
roční předplatné (10 čísel): **538 Kč / 21,6 €**
**sleva 30 % pro studenty a příbuzné
uživatelů sociálních služeb**

OBJEDNÁVKY

v České republice:

SEND Předplatné, s. r. o.
www.send.cz (Časopisy odborné)

na Slovensku:

MAGNET PRESS, Slovakia, s. r. o.
www.press.sk (Časopisy/Odborné časopisy)

členské organizace APSS ČR objednávají
prostřednictvím redakce nebo kanceláře asociace

KONTAKTNÍ INFORMACE

Kotnovská 137, 390 01 Tábor
tel./fax: 381 213 332, mob.: 606 832 551
e-mail: redakce@apsscr.cz

odborný časopis

sociální služby

www.socialnisluzby.eu

Dobrovolníci na geriatrici – jeden z příkladů mezigenerační solidarity

Oddělení geriatrické a následné péče Krajské nemocnice Liberec se zapojilo do dobrovolnického programu již v roce 2003. Od té doby docházejí na toto oddělení dobrovolníci. Jejich počet a aktivita sice kolísají, ale jejich působení nevychází z hlediska kontinuity dramatické prodlevy.

Kdo to jsou ti dobrovolníci? Jedná se o obvyklé lidi, kteří se ve svém volném čase bez nároku na finanční odměnu věnují pacientům. I když jejich činnost se bezprostředně dotýká spíše menší skupiny lidí, její humanistický aspekt jí dává obecně prospěšný rozměr. Nabízí lidský kontakt s cílem zpříjemnit pacientům pobyt v nemocnici. Pacientům na geriatrici se věnují buď individuálně, kdy si s nimi většinou povídají, anebo pro ně připravují a organizují rozličné skupinové aktivity. Ze vstupních pohovorů s nimi vyplývá, že jejich dobročinnost není sice primárně zaměřena na seniory, ale filantropie, altruismus a empatie

obsažené v jejich motivaci může být ku prospěchu i jim. Další důležitou motivační složkou je potřeba seberealizovat se. I ta může vnést na geriatrici velmi pozitivní prvek.

Dobrovolníci musejí být připraveni na změny spojené se stářím

Dobrovolníci přicházejí na geriatrici k pacientům odkázaným na komplexní zdravotní, ošetrovatelskou a rehabilitační péči po proběhnutém akutním onemocnění, úrazu, operaci či při zhoršení chronického stavu. Zpravidla se jedná o lidi v seniorském věku. Dobrovolníci tedy musí být připraveni na anatomicko-fyziologické a psychologické změny související s procesem stárnutí. Vzhledem k tomu, že pacienti na geriatrici si s dobrovolníky většinou povídají, upozorňujeme dobrovolníky především na změny ve vnímání akustických vjemů a změny v intelektové sféře.

Domnívám se, že dobrovolníci mohou být úspěšnější zejména při eliminaci vlivu negativních

Dobrovolnice v nemocnici. Ilustrační foto: Dobrovolnická skupina Vrba.

stránek hospitalizace. Jaké stránky mám na mysli? Jedná se především o omezení zájmů a postavení člověka do pasivní pozice. Hospitalizovaný je nucen zříci se role hlavního aktéra ve svém životě a svěřit se do péče lékařů a sester. Tak se v podstatě stává pouze pasivním příjemcem služeb. Světlo výjimku představuje rehabilitace, jóga či ergoterapie. V těchto případech je důležitá pacientova aktivní spoluúčast. Pacientův zdravotní stav a možnosti nemocničního prostředí navíc značně omezují okruh zájmů.

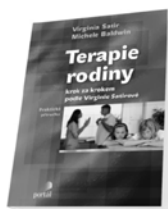
Pacientovi se dále zásadně mění životní rytmus a prostředí. V denním časovém rozvrhu pacienta dominuje zdravotní péče (ošetřovatelské úkony, rehabilitace, vyšetření, lékařské ordinace, podávání léků apod.) a noční klid. Významný časový úsek zabírají úkony související s hygienou, úklidem osobního prostoru a stravováním. Zbytek času tvoří osobní volno, které může být částečně vyplněno návštěvou. Tento režim se zcela diametrálně odlišuje od režimu, na který je pacient

zvyklý a má jej zažitý. Mnohdy je takový denní rytmus pro pacienta nepřírozený. Nemocniční pokoj a ostatní nemocniční prostory nahrazují po dobu hospitalizace domov. Tyto prostory bývají pro pacienta nové, nezvyklé a mnohdy stísněné. Obklopují ho tajemné přístroje s displeji a kontrolkami vydávající podivné zvuky. Kolem něho je změř hadiček a drátků. Chybějí mu podněty.

Hospitalizace v nemocnici mění sociální síť pacienta

Pacient v nemocnici se ocitá v relativní sociální izolaci. Je hospitalizací vytržen z každodenních kontaktů, na něž je zvyklý. Neformální vztahy z každodenního života jsou nahrazeny formálními vztahy v rámci léčebného procesu. Člověk je v nemocnici obklopen většinou neznámými lidmi, kteří mu dělají a sdělují ne vždy příjemné věci. Styk s lidmi známými je do značné míry omezen. Jinými slovy hospitalizací je významným způsobem transformována pacientova sociální síť.

Inzerce

www.facebook.com/nakladatelstvi.portal
www.portal.cz

Virginia Satir, Michele Baldwin Terapie rodiny krok za krokem podle Virginie Satirové

První část knihy je věnována analýze terapeutického sezení s konkrétní rodinou. Sudé strany knihy jsou vyladěny autentickému záznamu a liché strany komentáři, postřehům, názorům, způsobu vedení. Druhá část je věnována východiskům modelu Virginie Satirové a konceptuálnímu rámci jejího terapeutického přístupu.

brož., 152 s., 269 Kč

Istifan Maroon Syndrom vyhoření u sociálních pracovníků

Teorie, praxe, kazuistiky

Autor hledá příčiny vyhoření a nabízí strategie i modely k jeho prevenci i překonání. Poukazuje na použitelné zásady a terapeutické metody pro sociální pracovníky v různých etapách profesního vývoje. Hlavní pozornost věnuje potenciálním podpůrným strukturám na pracovišti a v soukromém životě postižených.

brož., 152 s., 265 Kč

Allan Pease, Barbara Pease Řeč těla na pracovišti

Zkušení autoři umožňují čtenářům uvažovat o řadě profesních situací – od absolvování vstupního interview do zaměstnání, přes vystupování na firemních akcích, až po zvládání prezentací, schůzek a telefonních konferencí... Čtivou a zábavnou formou, plnou praktických doporučení ukazují, že změnit řeč vlastního těla na pracovišti je v pozitivním smyslu slova možné.

brož., 128 s., 215 Kč

Pro Česko: Portál, s. r. o., tel. 283 028 203, e-mail: obchod@portal.cz
Knihkupectví Portál: Jindřišská 30, Praha 1 / Klapkova 2, Praha 8 / Dominikánské nám. 8, Brno
Pro Slovensko: portalslovakia@stonline.sk, tel. 00421 910 995 655, www.portalslovakia.sk

portál

V jednání pacient nemůže očekávat příliš osobní přístup. Neosobní jednání vyplývá ze skutečnosti, že pacient je často pouhým „případem“. S tím souvisí i způsob komunikace se zdravotnickým personálem. V ní převládají funkce informativní, instruktážní či přesvědčovací. Komunikace je motivována zejména potřebami informovat a být informován. Proto v ní dominují dotazy, příkazy či instrukce a většinou zcela postrádá empatické naslouchání.

Nemocniční péče se orientuje na biologickou složku člověka. Ostatní složky netýkající se přímo zdravotního stavu jsou více méně upozaděny. Pacient pak může strádat po stránce psycho-sociální či spirituální.

Dobrovolnické aktivity jsou novým prvkem nemocničního dne pacienta

Jak mohou dobrovolníci ovlivnit tyto negativní stránky pobytu v nemocnici? Především se orientací na zdravé snaží vhodným způsobem pacienta aktivizovat. Volný čas, pokud není vyplněn aspoň částečně návštěvou, může být pro pacienta-seniora poměrně kritickým časovým úsekem. Na jedné straně nemocniční prostředí nenabízí příliš možností k jeho vyplnění (zpravidla TV či skromná nabídka knih). Na straně druhé zdravotní stav omezuje možnosti a způsoby trávení volného času. Člověk se zpravidla musí leccého zříci.

Dobrovolnické aktivity vnášejí do časové struktury nemocničního dne zcela nový prvek a pozitivně ho obohacují. Pacient má možnost zažít změnu, vybrédnout z nudy a mnohdy též vykonat pro sebe něco prospěšného. Některé aktivity mohou být blízké jeho vlastním zájmům či koníčkům. To, že se jim může věnovat i v nemocnici, je pro něho milým překvapením.

Jako příklady dobré praxe uvádím aktivity rozvíjející manuální zručnost a jemnou motoriku (ruční práce, pečení moučníků) a některé kognitivní schopnosti (Člověče, nezlob se!, zpívání lidových písniček).

Dobrovolníci dále významně přispívají k uspokojování sociálních potřeb. Nabízejí pacientům možnost navázat zcela nové neformální sociální kontakty, nebýt opuštěný a zažít účastenství. Pacienti mají příležitost navštívit hudební či pěvecká vystoupení organizovaná dobrovolníky či dobrodinci a sdílet společný prožitek z umění. Během adventu se zaměřují na aktivity, které pacientům umožňují zažít zájem ze strany druhých tak, že jsou obdarováni mikulášskými či štědrovečerními dárečky.

Přístupy dobrovolníků

Dobrovolník přistupuje k pacientovi jako k člověku. Na rozdíl od okolí, které ho vnímá jako nemocného („případ“). To umožňuje navíc dobrovolníkovi uplatnit i další funkce komunikace. Zejména se jedná o pobavení, poklábosení, rozptýlení či rozveselení. S těmito funkcemi těsně souvisí i motivace ke komunikaci. Dobrovolník by navíc měl být schopen empaticky pacientovi naslouchat. Setkání s ním představuje pro pacienta příležitost otevřít „zdravá“ konverzační témata. Mnohdy totiž žije v zaseti komunikačních stereotypů na téma nemoci stáří. Dobrovolník využívá také neverbální způsoby komunikace. Výrazy obličeje, pozice při komunikaci, gesta či řeč očí nejsou tak formální jako v profesionálním styku. Uchopení pacientovy ruky či položení dlaně na pacientovo rameno ve vhodném okamžiku dokáže spoluúčast vyjádřit mnohem lépe než slova.

Na závěr si dovoluji stručně shrnout přínos dobrovolnického programu na geriatrii. Dobrovolnictví zde představuje pozitivní prvek propojující nemocniční svět se světem vnějším. Pacient-senior v něm může najít tolik potřebnou pomocnou ruku, která může eliminovat případné pocity osamělosti, beznaděje či vyloučenosti. Dobrovolnické akce nabízejí příležitost být aktivním účastníkem a vnášejí do nemocničního harmonogramu nevědní prvek. V setkávání s dobrovolníkem nalézá pacient osobní přístup, naslouchající ucho a příležitost k příjemné neformální komunikaci. Pacientovým přijetím dobrovolníka do sociální sítě dochází k jejímu obohacení.

*Tomáš Hendrych,
koordinátor dobrovolníků,
Krajská nemocnice Liberec, a. s.,
Dobromysl – Dobrovolnické centrum*

Použitá literatura:

- FRIČ, P., POSPÍŠILOVÁ, T., a kol. **Vzorce a hodnoty dobrovolnictví v české společnosti na začátku 21. století**. 1. vyd. Praha: AGNES, HESTIA, 2010. ISBN 978-80-903696-8-9.
- KŘIVOHLAVÝ, J. **Psychologie nemoci**. 1. vyd. Praha: Grada, 2002. ISBN 80-247-0179-0.
- SVATOŠOVÁ, M. **Víme si rady s duchovními potřebami nemocných?** 1. vyd. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-4107-9.
- VÁGNEROVÁ, M. **Základy psychologie**. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0841-3.
- VYBÍRAL, Z. **Psychologie komunikace**. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-998-4.

Slovo editora závärem

Téma predloženého čísla časopisu *sociálnej práce a medzigeneračnej solidarity* vznikla ako reakcia na práve prebiehajúci rok aktívneho starnutia a medzigeneračnej solidarity, ktorý vyhlásila Európska rada a Európsky parlament akcentujúc význam medzigeneračnej solidarity v postmodernej spoločnosti, aj ako étosu doby (či zodpovednosti jednej generácie voči druhej). Viacerých v súvislosti s touto témou inšpirujú viac otázky sociálnej politiky, princípov spravodlivosti, solidarity, či participácie a subsidiarity. Avšak práve v tomto čísle sa chceme zamerať viac na rozvoj sociálnej práce (nie sociálnej politiky) v jej horizontálnej aj vertikálnej línii, čo sa odrazilo vo výbere príspevkov a akademických statí.

Zámerom editorov časopisu bolo upriamiť pozornosť na problémy, ktoré sú sprevádzané prejavmi alebo nedostatkom medzigeneračnej solidarity v rodinách, komunitách, rezidenčných zariadeniach alebo v dobrovoľníckych programoch, s ktorými sa sociálni pracovníci (ne)stretávajú. V tomto kontexte „sociálnu prácu“ vnímame ako pomoc pri zvládaní žitých problémov, ktoré spočívajú alebo sú podmienené ťažkosťami ľudí v interakciách so subjektmi v ich sociálnom prostredí. Autori príspevkov boli vedení k tomu, aby za sociálnu prácu považovali pomoc, ktorej cieľom je podporiť vzájomne priateľnejšiu reakciu oboch účastníkov problémových interakcií pôsobením na obe strany a na priebeh týchto interakcií – teda pôsobením na klienta, na subjekty v jeho sociálnom prostredí a na interakcie medzi nimi. Termín „medzigeneračná solidarita“ v tomto kontexte označujeme ako interakcie medzi ľuďmi rôznych generácií, ktoré vznikajú, existujú alebo chýbajú v súvislosti s podporou ľudí jednej generácie ľuďmi inej generácie. Toto jasné terminologické vymedzenie nám dovoľuje vyriešiť celý rad kontradikcií. Témy, ktoré vznikli na pozadí vymedzenia sociálnej práce a medzigeneračnej solidarity, môžeme vyjadriť v triangulácii: *problémy*, ktoré sprevádzajú interakcie medzi ľuďmi

rôznych generácií; *stratégie*, ktoré účastníci interakcií s ľuďmi inej generácie uplatňujú pri zvládaní problémov, a samotná *sociálna práca* zameraná na pomoc so zvládaním interakcií a problémov účastníkov týchto interakcií.

Táto triangulácia sa preniesla do skladby predkladaného čísla, v ktorom sa čitateľkám a čitateľom z odbornej verejnosti ponúkajú v špecifických rubrikách časopisu širokospektrálne reflexie vnímania problematiky medzigeneračnej solidarity v sociálnej práci. Jednak v jej zacielenosti klient-ských skupín, alebo inštitucionálnych kontextoch objektov a subjektov sociálnej práce, ale aj v jej jednoduchšej línii existencie či neexistencie medzi generáciami. Zámerom editorov a prispievateľov je obohatiť pohľad odbornej verejnosti smerom k viacdimeznionalnosti problematiky obojstranných interakcií medzi ľuďmi jednej generácie k ľuďom inej generácie (najčastejšie sa pod medzigeneračnou solidaritou myslí vzťah medzi seniormi a ich deťmi) vo vekovej hranici od detstva, cez mladosť, dospelosť až po starobu v súčasnej rodine a spoločnosti postmodernej doby.

Záverečná reflexia možno evokuje k epistemologickým otázkam... Aké možnosti nám ponúka medzigeneračná solidarita videná cez kaleidoskop interakcií v sociálnej práci? Na ne si už musí odpovedať každý profesionál, profesionálka, či laik, laička vidiaci možnosti medzigeneračného transferu v rodine hlavne v jeho pozitívnych líniiach (bez prítomnosti, či rozvoja sociálnopatologických javov v nej). Napriek línii vedeckosti tohto časopisu vyjadrené popperovským jazykom je možné konštatovať, že: veda je užitočný nástroj, ale v nej nemôžeme nájsť ani pravdu, ani pravdepodobnosť, môžeme sa len usilovať o videnie a hľadanie pravdy a najsilnejších motívov správania v rámci žitého sveta klienta.

Beáta Balogová,
spolueditorka čísla

Kontakty

Prof. PhDr. Libor Musil, CSc.

editor čísla
Institut pro veřejnou politiku a sociální práci FSS MU
E-mail: musil@fss.muni.cz

Doc. PhDr. Beáta Balogová, PhD.

spolueditorka čísla
Inštitút edukológie a sociálnej práce FF PU v Prešove
E-mail: balogova@unipo.sk

Mgr. Jana Kosařová

vedoucí krizové pomoci a poradenství
ŽIVOT 90
E-mail: Jana.Kosarova@zivot90.cz

Mgr. Monika Semerádová

sociální pracovníce
o .s. Amalthea
E-mail: monika@amalthea.pardubice.cz

Dana Žizkovská

vedoucí projektu KLAS v ČR
Centrum pro rodinu a sociální péči
E-mail: dana.zizkovska@crsp.cz

Jitka Bajzová, DiS.

vedoucí úseku správy – personalista
Diakonie Českobratrské církve evangelické
E-mail: bajzova@diakoniev.m.cz

Mgr. Martina Jetmarová

studentka doktorského studia
katedra SPSP FSS MU
E-mail: martina.jetmarova@gmail.com

Doc. PaedDr. Tatiana Matulayová, PhD.

zástupkyně vedoucí katedry
katedra sociálních studií a speciální pedagogiky TUL v Liberci
E-mail: tatiana.matulayova@tul.cz

Mgr. Monika Bosá, PhD.

odborná asistentka,
Prešovská Univerzita v Prešove
E-mail: monika@esfem.sk

Mgr. Kristína Velková

sociální pracovníčka
Detský domov Slovenské Nové Mesto
E-mail: christianaaa@gmail.com

Mgr. Marcela Zvonářová

vedoucí sociálního odboru
Úřad městské části města Brna, Brno–Královo Pole
E-mail: zvonarova@krpole.brno.cz

Ing. Eva Grollová

ředitelka a předsedkyně správní rady
Diakonie CCE – Středisko celostátních programů a služeb
E-mail: grollova@diakonie.cz

Prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.

emeritní profesor, katedra sociologie
Fakulty sociálních studií MU
E-mail: mozny@fss.muni.cz

Mgr. Eva Polášková, Ph.D.

Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny
Fakulta sociálních studií MU
E-mail: polaskov@fss.muni.cz

Mgr. Monika Čuhelová

koordinátorka
Mateřské centrum Krůček
E-mail: cuhelova@svi.cz

Doc. PhDr. Kvetoslava Repková, CSc.

Inštitút pre výskum práce a rodiny
Filozofická fakulta PU v Prešove
E-mail: kvetoslava.repkova@ivpr.gov.sk

PhDr. Hana Janečková, Ph.D.

odborná asistentka, Ústav ošetřovatelství
3. lékařské fakulty UK
E-mail: Hana.Janeckova@lf3.cuni.cz

PhDr. Eva Křížová, Ph.D.

zástupkyně ředitele
Ústav zdravotnických studií TUL v Liberci
E-mail: uzs@tul.cz

Mgr. Victoria Shmidt, Ph.D.

odborná pracovníce
Institut pro veřejnou politiku a sociální práci FSS MU

Mgr. Zuzana Kašpárková

studentka DSP

Ústav pedagogiky a sociálních studií

katedra psychologie a patopsychologie PF UPOL

Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová

katedra sociální pedagogiky

Univerzita Hradec Králové

E-mail: Gabriela.Hepnarova@uhk.cz

Mgr. Jan Vrbický, Dis.

koordinátor metod sociální práce a rodinné politiky

Magistrát města Hradec Králové

E-mail: Jan.Vrbicky@mmhk.cz

Mgr. Šárka Morongová

vedoucí Odboru sociálních věcí

Městský úřad Slavkov u Brna

E-mail: sv@meuslavkov.cz

Mgr. Petra Kovaříkovásociálně-právní ochrana dětí a ná-
hradní rodinné péče

Městský úřad Slavkov u Brna

E-mail: sv@meuslavkov.cz

Mgr. Leona Otevřelovásociálně-právní ochrana dětí a ná-
hradní rodinné péče

Městský úřad Slavkov u Brna

E-mail: sv@meuslavkov.cz

Bc. Jana Machátová, DiS.kurátorka pro děti, mládež a dospě-
lé a náhradní rodinná péče

Městský úřad Slavkov u Brna

E-mail: sv@meuslavkov.cz

Mgr. Ing. Tomáš Hendrych

koordinátor dobrovolníků

Dobromysl - Dobrovolnické centrum KNL, a.s.

E-mail: tomas.hendrych@nemlib.cz

Autoři a autorky akademických statí**Mgr. Radka Janebová, Ph.D.**

Ústav sociální práce, Univerzita Hradec Králové

E-mail: radka.janebova@uhk.cz

Mgr. Olga Hubíková

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí

E-mail: olga.hubikova@vupsv.cz

Mgr. Jana Havlíková, Ph.D.

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí

E-mail: jana.havlikova@vupsv.cz

PhDr. Monika Punová, PhD.

Fakulta sociálních studií

Masarykova univerzita v Brně

E-mail: sislakov@fss.muni.cz

Bc. et Bc. Markéta Szotáková

Terénní programy Brno, Sdružení Podané ruce, o. s.

E-mail: marketka.szotakova@email.cz

Mgr. Miroslav Kappl, Ph.D.

Ústav sociální práce, Univerzita Hradec Králové

E-mail: miroslav.kappl@uhk.cz

Mgr. Jana Kitlíňská, Ph.D.

Fakulta humanitních studií

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně

E-mail: kitlinska@fhs.utb.c

PhDr. Kateřina Kubalčíková, Ph.D.

katedra sociální politiky a sociální práce FSS MU

Institut pro výzkum veřejné politi-

ky a sociální práce FSS MU

E-mail: kubalis@fss.muni.cz

Mgr. Roman Baláž

Institut pro veřejnou politiku a sociální práci

FSS MU

E-mail: 180944@mail.muni.cz

sp

sociální práce
sociálna prácanabízíme spojení teorie s praxí
ponúkame spojenie teórie s praxou**vydavatel:**

Asociace vzdělavatelů v sociální práci
Joštova 10, 602 00 Brno
web: www.asvsp.org

Na vydávání se podílí
Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě.

číslo/ročník: 4/12
počet stran: 172

adresa redakce:

Joštova 10, 602 00 Brno
tel.: +420 549 495 224
e-mail: www.socialniprace.cz
web: www.socialniprace.cz

editorka / spolueditor čísla:

Libor Musil / Beáta Balogová

šéfredaktor:

Roman Baláž
e-mail: roman.balaz@socialniprace.cz
tel.: +420 549 491 969

administrátorka akademické části:

Petra Vašíčková
e-mail: akademik@socialniprace.cz
tel.: +420 549 491 969

PR specialista a redaktor:

Martin Kopáček
E-mail: pr@socialniprace.cz

PR asistent a redaktor:

Mírek Hodeček
E-mail: inzerce@socialniprace.cz

redaktor (Slovenská republika):

Michaela Skyba
e-mail: michaela.lipcakova@gmail.com

odborná supervizorka:

Mirka Nečasová
e-mail: necasova@fss.muni.cz

odborná spolupracovnice:

Zdeňka Dohnalová
e-mail: dohnalova@fss.muni.cz

foto na titulní straně:

copyright: Miroslava Janoušková

korektura:

Vilém Kmuniček

grafická úprava:

Radovan Goj
www.goj.cz

tiskne:

Lupress, s. r. o.

evidenční číslo MK: MK ČR E 13795
ISSN: 1213-6204

redakční rada:

Anna Tokárová (předsedkyně), Libor Musil (místopředseda), Martin Bednář, Peter Erath, Oldřich Chytil, Alois Křišťan, Eva Mydlíková, Pavel Navrátil, Mirka Nečasová (zástupce vydavatele), Libor Novosád (zástupce Společnosti sociálních pracovníků), Malcolm Payne, Milan Schavel, Anna Žilová, Roman Baláž (zástupce redakce časopisu)

ekonomka časopisu a předplatné:

Olga Cídllová
e-mail: olga.cidlova@socialniprace.cz
tel.: +420 549 495 224

Základní cena je 265 Kč/ks vč. DPH; cena pro studenty je 165 Kč/ks vč. DPH; roční předplatné (4 čísla) je se slevou 10 % 954 Kč vč. DPH; roční předplatné pro studenty (4 čísla) je se slevou 30 % 462 Kč vč. DPH; sponzorské předplatné je 1 200 Kč vč. DPH.

Objednávejte na www.socialniprace.cz.

Předplatné zajišťuje jménem vydavatele firma **SEND Předplatné**.

Akademické statě procházejí dvojím recenzním řízením. Otištěné příspěvky nejsou honorovány.

Časopis je zařazen na **Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR**, který schválila Rada vlády pro výzkum a vývoj.

Veřejný závazek časopisu

Časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci

Časopis pre teóriu, prax a vzdelávanie v sociálnej práci

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovat schopnost české a slovenské společnosti řešit životní problémy lidí prostřednictvím sociální práce;
- podporovat kvalitu sociální práce a profesionalizaci praxe sociální práce;
- přispívat k rozvoji sociální práce jako vědní disciplíny a ke zkvalitnění vzdělávání v sociální práci;
- podporovat zájmy poskytovatelů a uživatelů sociálních služeb.

V zájmu dosažení těchto cílů bude časopis v rámci obce sociálních pracovníků a s nimi spolupracujících a pomáhajících pracovníků jiných oborů podporovat:

- postoje, které považují odbornost a lidskost za rovnocenná kritéria kvality sociální práce;
- postoje, které kladou důraz na propojení teoretického zdůvodnění postupů sociální práce s její praktickou orientací na problémy klientů a jejich reálné možnosti;
- soudržnost všech, kteří se angažují ve prospěch řešení problémů klientů prostřednictvím sociální práce;
- otevřenou, odlišnosti chápající, poučenou a věcnou diskusi v rámci obce sociálních pracovníků;
- chuť a zájem sociálních pracovníků vidět sebe samé očima jiných.

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovať schopnosť českej a slovenskej spoločnosti riešiť životné problémy ľudí prostredníctvom sociálnej práce;
- podporovať kvalitu sociálnej práce a profesionalizáciu praxe sociálnej práce;
- prispievať k rozvoju sociálnej práce ako vedeckej disciplíny a k skvalitneniu vzdelávania v sociálnej práci;
- podporovať záujmy poskytovateľov a užívateľov sociálnych služieb.

V záujme dosiahnutia týchto cieľov bude časopis v rámci obce sociálnych pracovníkov a s nimi spolupracujúcich a pomáhajúcich pracovníkov iných odborov podporovať:

- postoje, ktoré považujú odbornosť a ľudskosť za rovnocenné kritériá kvality sociálnej práce;
- postoje, ktoré kladú dôraz na prepojenie teoretického zdôvodnenia postupov sociálnej práce s jej praktickou orientáciou na problémy klientov a ich reálne možnosti;
- súdržnosť všetkých, ktorí sa angažujú v prospech riešenia problémov klientov prostredníctvom sociálnej práce,
- otvorenú, odlišnosti chápajúcu, poučenú a vecnú diskusiu v rámci obce sociálnych pracovníkov;
- chuť a záujem sociálnych pracovníkov vidieť samých seba očami iných.

Anotace čísla 1/2013

Deinstitucionalizace sociálních služeb
Deinstitucionalizácia sociálnych služieb

Diskusi o způsobu poskytování sociální péče, resp. formách sociálních služeb, lze zachytit už od šedesátých let minulého století, především v souvislosti se zajištěním pomoci pro osoby s duševním onemocněním a mentálním handicapem. S větší intenzitou a ve vztahu k dalším cílovým skupinám příjemců pomoci se tato debata rozvinula v kontextu výzkumných zjištění, která poukazovala na rizika institucionální péče. Na straně příjemce péče lze uvést rizika, jako je oslabení vlastní identity, redukce přirozeného funkčního potenciálu, narušení intimity, pasivita až apatie v každodenních aktivitách, ztráta perspektivy a mnohdy i zhoršení zdraví. Obdobně institucionalizovaná pomoc posiluje stereotypizaci, sklony k rutině či zvyšování prvků kontroly při práci s klienty nebo syndrom vyhoření na straně personálu rezidenčních zařízení. Deinstitucionalizace obsahově představuje posílení prvku bydlení, komunity, individuálního přístupu, včetně upevnění role rodiny a neformálních poskytovatelů pomoci. Vytváří se prostor pro postupnou nabídku pomoci při řešení obtížné životní situace, je zachována kontinuita života, přirozených sociálních vazeb a začlenění příjemce pomoci do společnosti. V sociální práci je deinstitucionalizace spojena se změnou přístupu k práci s klientem, mezi jejíž teoretická východiska patří zejména přístup orientovaný na člověka, sociálně-ekologický model, antiopresivní přístup, systemický přístup či logoterapie.

Téma deinstitucionalizace se od sedmdesátých, a zejména pak osmdesátých let minulého století stává součástí komplexnějších změn poskytování sociálních služeb vyvolaných řadou faktorů (fiskální potíže, snížení legitimity rozsáhlých sociálních programů a nedůvěra vůči klasickým redistributivním institucím). Jako hlavní trendy lze uvést poskytování pomoci v přirozeném prostředí klienta; individuální nastavení a zacílení pomoci; časová flexibilita služeb; explicitní vztah mezi formálními a neformálními poskytovateli; koordinace různých forem pomoci; rozložení zodpovědnosti mezi stát, formální a neformální poskytovatele a příjemce pomoci; sledování nákladů a případně stanovení finančních limitů.

Zkušenosti ze zemí (ať už poznatky z praxe, nebo výstupy z výzkumů), kde jsou nebo byly obdobné transformační aktivity realizovány, jednoznačně

vypovídají o možných rizicích, která je třeba eliminovat kvalitní a přiměřenou přípravou procesu deinstitucionalizace. Je to důkladná znalost potřeb, dostatečná informovanost současných i potenciálních uživatelů, náležité personální kapacity a kvalifikace pracovníků, příprava spolupráce s neformálními poskytovateli pomoci, adekvátní kapacity terénních a ambulantních služeb, posílení prvku spolupráce jednotlivých lokálních poskytovatelů, v neposlední řadě také práce s veřejností, která představuje významný element začlenění uživatelů sociálních služeb do života obce. V opačném případě může být proces deinstitucionalizace doprovázen negativními sociálními jevy (např. nárůst bezdomovectví osob s handicapem, nedostupnost pomoci, psychické potíže při nevládnutí odchodu z pobytového zařízení, nepřijetí okolím apod.), zvláště pokud má ústavní péče na daném území hlubší kulturní a historickou tradici. Na druhou stranu zkušenosti odborníků z praxe, vědců, a především samotných osob, které využívají sociální služby, jednoznačně dokládají pozitivní efekty podpory neústavních forem pomoci a zásadní význam deinstitucionalizace pro začlenění do běžného života.

Pro číslo 1/2013 očekáváme akademické statě zaměřené na následující témata:

- Deinstitucionalizace v kontextu národní a mezinárodní sociální politiky
- Reflexe transformace zařízení sociálních služeb pro vybranou cílovou skupinu
- Uživatelé z vybraných cílových skupin v procesu deinstitucionalizace
- Proces deinstitucionalizace z pohledu pracovníků služeb sociální práce
- Sociální pracovník v procesu deinstitucionalizace
- Role terénních a ambulantních služeb v procesu deinstitucionalizace
- Role rodiny a neformálních poskytovatelů pomoci v procesu deinstitucionalizace
- Uplatnění principů komunitní péče při zajištění pomoci pro vybranou cílovou skupinu

*Prof. Iveta Radičová
a Dr. Kateřina Kubalčíková,
editorky čísla 1/2013*

Pokyny pro autory

Časopis vychází čtyřikrát v roce a publikuje co nejširší spektrum článků relevantních pro sociální práci. Články mohou být zaměřeny na jakýkoliv aspekt praxe, výzkumu, teorie či vzdělávání. Časopis má následující strukturu:

1. Editorial
2. O čem se mluví
3. Inspirace pro praxi
4. Fakta, legislativa, dokumenty
5. Akademické statě
6. Studentské práce
7. Recenze knih
8. Zprávy, akce, oznámení
9. Napsali jste nám
10. Kontakty

Časopis je zaměřen na publicisticko-praktickou a akademickou část. Zatímco v částech 5 a 6 jsou publikovány zejména texty, které referují o výzkumu a studentských pracích, ostatní části jsou koncipovány širěji a jsou určeny pro publikování textů autorů z praxe (informace o zajímavých projektech, problematických skutečnostech výkonu profese atp.). Nároky na úroveň autorských textů určených pro publikaci v jednotlivých rubrikách jsou odlišné. Následující pokyny jsou pak adresovány autorům do akademické části časopisu.

1. Pokyny autorům akademických textů

Redakce přijímá příspěvky, které odpovídají profilu časopisu. Zasláný příspěvek musí být určen výhradně pro publikaci v časopise Sociální práce / Sociální práca. Počet příspěvků od jednoho autora je omezen na dva za jeden rok.

NABÍDKA RUKOPISŮ A RECENZNÍ ŘÍZENÍ

Akademickým textem se pro účely našeho časopisu rozumí výzkumná, popř. přehledová stať (teoretická, historizující aj.). Předpokladem zařazení příspěvku do recenzního řízení je skutečnost, že v textu autor systematicky pracuje s relevantními prameny, objasňuje výzkumnou metodologii a s ohledem na svůj výzkumný cíl prezentuje také zjištění. Vzhledem k profesnímu charakteru časopisu preferujeme texty, které obsahují vedle zmíněných aspektů také aplikační dimenzi, v níž autor objasňuje relevanci svých zjištění v kontextu sociální práce.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní a je prováděno dvěma na sobě nezávislými recenzenty. Studentské práce procházejí jedním recenzním řízením. Práce jsou posuzovány po stránce obsahové i formální. V případě potřeby může být práce vrácena autorům k doplnění či k přepracování. Na základě posudků bude rozhodnuto o jejich přijetí či odmítnutí. Ve sporných případech rozhoduje editor čísla. Redakci se prostřednictvím e-mailové komunikace zasílají dvě provedení rukopisu. Jedno z nich nesmí obsahovat žádné údaje, které by mohly vést k identifikaci autora. Druhé provedení příspěvku odesle v kompletní verzi.

Uveřejněná stať se stává majetkem časopisu.

Redakce si vyhrazuje právo provádět drobné stylistické úpravy. Nevyžádané rukopisy a přílohy se nevracejí.

ROZHODNUTÍ O VYDÁNÍ

O výsledku recenzního řízení je autor vyrozuměn do tří měsíců od data obdržení statí.

NÁLEŽITOSTI RUKOPISU

Text musí být napsán v souladu s platnými jazykovými normami. Texty žádáme napsané písmem Times New Roman, velikost písma 12, styl písma Normální. Stránky nejsou očíslovány. Poznámky pod čarou lokalizujte výhradně na konec statí.

- I. **Titulní strana** obsahuje výstižný a stručný název práce v češtině – nebo slovenský ekvivalent – a v angličtině, jména všech autorů, biografickou charakteristiku (do 50 slov) a v poznámce pod čarou také kontaktní informaci pro korespondenci.
- II. Český nebo slovenský **abstrakt** v rozsahu maximálně 200 slov.
- III. **Klíčová slova** v češtině (slovenštině). Používejte prosím max. dvouvýrazová slovní spojení.

IV. **Abstrakt** v angličtině v rozsahu maximálně 200 slov.

V. **Klíčová slova** v angličtině. Používejte prosím max. dvouvýrazová slovní spojení.

VI. **Vlastní text** (rozsah maximálně 10 000 slov).

VII. **Seznam citované literatury:** Autory žádáme, aby zvýšenou pozornost věnovali přesnému a korektnímu odkazování (viz níže). V textu se odkazuje uvedením autorova příjmení, roku publikace (Korda, 2002) a v případě, že se jedná o doslovnou citaci, také strany uvedené za rokem po dvoječce. Seznam literatury je uveden na konci statě a je v něm uvedena pouze literatura, na kterou se v textu odkazuje. Seznam je uspořádán abecedně podle autorů a v případě, že se odkazuje na více prací téhož autora, jsou jeho práce uvedeny chronologicky. Jestliže se odkazuje na práce autora, které publikoval v tomtéž roce, jsou práce odlišeny uvedením písmena a, b atd. u roku vydání.

VIII. Tabulky a grafy: Tabulka nesmí být širší než 14 cm. Výška písma alespoň 8–10. Při grafech používejte laskavě výrazné kontrastní barvy (upozorňujeme, že časopis je černobílý).

CITACE A ODKAZY

Citace a odkazy se uvádějí v souladu s ČSN ISO 690 (010197). Vybrané příklady zde uvádíme:

Monografická publikace:

PELIKÁN, J. *Základy výzkumu*. Praha: Karolinum, 1998.

Citace z monografické publikace:

FOUČKOVÁ, M. *Reinkarnace a hlubinná terapie*. In WHITTON, J. L. a FISHER, J. *Život mezi životy*. Brno: Bollingenská věž, 1992, s. 9–14.

Citace z časopisu:

WINTER, J. *Z troskek likvidace signál celé Evropy*. *Českomoravský profit*, 1995, roč. 6, č. 28, s. 10–11.

Internetové zdroje:

www.romove.cz/cz/ [on-line] [17. 11. 2003]

Studentské práce akademického charakteru: Autoři by měli usilovat o stejnou úroveň jako u akademických článků. Předpokládá se pouze částečná znalost a orientace v dané problematice. Použití literatury a citace jako u akademických statí jsou předpokladem pro publikování. Upozorňujeme autory, kteří chtějí zveřejnit zkrácenou verzi své bakalářské nebo diplomové práce, že text nesmí zahrnovat obsah práce.

2. Pokyny pro příspěvky do publicistických rubrik

Příspěvky do rubrik Inspirace pro praxi, O čem se mluví, případně Pohledy na věc v publicistické části časopisu mají stanovený formát v rozmezí 4000 až 8000 znaků včetně mezer. Jejich konkrétní podoba bude upřesňována individuálně na základě dohody s redakcí. Redakce si vyhrazuje právo nevyžádané příspěvky odmítnout, či upravit podle svých potřeb.

Příspěvky zasílejte bez přednastaveného formátování, bez odřádek a mezer mezi řádky ve formátu doc, či rtf, jednoduchém řádkování, ve formátu písma Times New Roman, velikost písma 12. Stránky nečíslujte. Používejte co nejméně poznámek pod čarou. Fakta, která považujete za důležitá, pište rovnou do textu.

3. Pokyny pro formát knižních recenzí

Rubrika Recenze nabízí prostor všem zájemcům, kteří chtějí seznámit ostatní čtenáře se zajímavými knihami z oblasti sociální práce a příbuzných oborů. Na zveřejnění recenze je nutno se předem domluvit s redakcí.

Rozsah recenze je stanoven na 3000–6000 znaků včetně mezer, další náležitosti jsou stejné jako v případě poslání příspěvku do dalších publicistických rubrik. Recenze musí obsahovat bibliografický údaj o hodnocené knize (Daniela Vodáčková a kol.: *Krizová intervence*, Portál, Praha, 2002) a jméno autora recenze spolu s kontaktem.

4. Kontakt

www.socialniprace.cz

